

Кубань- Україна

V

Краснодар - Київ. 2011

Міжнародна асоціація українців
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського Національної академії наук України
Межрегиональная общественная организация
«Научное общество украинистов им. Т. Г. Шевченко»
Кубанський осередок Наукового Товариства імені Шевченка
Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань – Україна»

КУБАНЬ – УКРАЇНА

питання історико-культурної взаємодії

КУБАНЬ – УКРАИНА

вопросы историко-культурного взаимодействия

ВИПУСК **V** ВЫПУСК

Краснодар – Київ
Видавництво ЕДВІ

Краснодар – Киев
Издательство ЭДВИ

2011

УДК 947.1/9(471.62)
ББК 63.3(235.71)
К 88

К 88 Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 5. / Сост. А. М. Авраменко. - Краснодар – Киев: ЭДВИ. 2011. 352 с.

Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 5. / Укл. А. М. Авраменко. - Краснодар – Київ: ЕДВІ, 2011. 352 с.

Сборник содержит материалы конференций «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия», проведённых 15 мая 2010 г. и 10–11 сентября 2011 г. в Краснодаре. Предназначен для историков, филологов, географов, краеведов, студентов, учителей и всех, кто интересуется историей и культурой Украины и её взаимосвязями с Кубанью.

Збірник містить матеріали конференцій «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії», що відбулися 15 травня 2010 р. 10–11 вересня 2011 р. у Краснодарі. Призначено для істориків, філологів, географів, краєзнавців, студентів, вчителів та усіх, хто зацікавлений у вивченні історії та культури України. її стосунків з Кубанським краєм.

Редакционная коллегия:

кандидат исторических наук А. М. Авраменко (ответственный редактор), кандидат исторических наук Г. Б. Бондаренко (*Киев*), кандидат исторических наук В. В. Грибовский (*Днепропетровск*), академик НАН Украины доктор исторических наук А. А. Скрыпник (*Киев*), кандидат исторических наук И. М. Скибицкая (ответственный секретарь), кандидат филологических наук В. К. Чумаченко.

Составитель сборника – А. М. Авраменко

Научные редакторы: А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко.

Рецензенты:

доктор исторических наук С. В. Кульчицкий (*Киев*)
кандидат исторических наук В. Я. Бабенко (*Уфа*)

Печатается по решению

Правления общества «Содружество "Кубань–Украина"»,
та Краснодарського осередку Наукового товариства
ім. Шевченка

ISBN 978-5-901957-72-1

© Коллектив авторов. 2011.

© Краснодарская краевая общественная организация
«Содружество "Кубань–Украина"», 2011.

СОДЕРЖАНИЕ ЗМІСТ

Чумаченко В. К. (Краснодар). Кубанская стежка к Кобзарю.....6–12

ПАМ'ЯТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- Кухаренко Я. Г.** Письма Тарасу Шевченко (предисловие
и комментарии В. К. Чумаченко) 13–30
- Дудко В. І.** (Київ). Лист Михайла Лазаревського до Тараса Шевченка
від 12 лютого 1848 року: матеріали до коментаря..... 31–34
- Дудко В. І.** (Київ). До вивчення нижньгородського оточення
Тараса Шевченка: актриса Олександра Васильєва..... 35–47
- Орёл В. Н.** Пропаганда творчества Т. Г. Шевченко на Кубани
в XIX – начале XX века (публикация Л. Г. Орёл)..... 47–55
- Орёл В. Н.** Кубанская Шевченкиана (Материалы
к библиографическому указателю. 1882–1932 гг.)
(публикация Л. Г. Орёл и В. К. Чумаченко)..... 55–64

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

- Слуцкий А. И.** (Краснодар). Библиотека Екатеринодарского
уездного училища в дар библиотеке Александровского
(Гельсингфорского) университета. 65–74
- Сергийчук В. І.** (Київ). Кубанські матеріали у фондах бібліотеки
Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку. 74–79
- Грушевский Д. В.** (Краснодар). Кубано-украинские книжные
связи на имперском, советском и постсоветском пространствах. 80–87
- Чумаченко В. К.** (Краснодар). Научный эпистолярый
этнографа М. А. Дикарева: новые текстологические прочтения. 87–97
- Шарапова М. В.** (Краснодар). Украинские традиции в одежде
восточнославянского населения Кубани
второй половины XIX – начала XX века (диахронный анализ). 98–108
- Гангур Н.А.** (Краснодар). К проблеме семантики некоторых
терминов в лексике черноморских казаков (на материале одежды).... 108–122
- Шановал Л. І.** (Полтава). Місце та роль рушника
у традиційно-побутовій культурі українців. 122–134

- Брылова Л. Ю.** (ст. *Ленинградская*). Украинские традиции в кубанской рушниковой вышивке второй половины XIX – начала XX века: сравнительно-типологический анализ (на материале музейных коллекций Краснодарского края и Ростовской области). . . 135–143
- Супрун-Яремко Н. О.** (*Рівне*). Виконавські локальні стилі українсько-кубанської етнопісенної традиції. 143–151
- Гудченко З. С., Кара-Васильєва Т. В.** (*Київ*). Спадкоємці Запорізької Січі на Кубані (рецензія на книгу: *Гангур Н. А.* Матеріальна культура кубанського казачества. - Краснодар: Традиція, 2009. - Т. 1. - 288 с.: ил.) 151–154

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

- Сегеда С. П.** (*Київ*). Антропологічні портрети козаків – учасників битви під Берестечком. 155–163
- Олійник О. Л.** (*Запоріжжя*). Традиції врядування в «Пактах і Конституціях» Пилипа Орлика 1710 року. 164–178
- Фролов Б. Е.** (*Краснодар*). Особенности формирования и комплектования полков Черноморского казачьего войска в конце XVIII – первой трети XIX в. 178–185
- Авраменко А. М.** (*Краснодар*). Азовское казачье войско в исторической картографии. 185–192
- Самовтор С. В.** (*Краснодар*). Особенности формирования и службы конно-артиллерийской бригады Черноморского казачьего войска в 1842–1860 гг. 193–200
- Скибицкая И. М.** (*Краснодар*). Я. Г. Кухаренко и казачья колонизация Закубанья на заключительном этапе Кавказской войны. 200–206
- Пономарёв В. П.** (*Абинск*). Заселение территории современного Абинского района Краснодарского края азовскими казаками в 1863 году. 206–210
- Задунайський В. В.** (*Донецьк*). Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку XX ст. (досвід 2-го Єкатеринодарського кінного козацького полку). 211–215
- Бондаренко Г. Б.** (*Київ*). Образ козака у сучасному культурно-інформаційному просторі України та Кубані. 215–222

УКРАИНЦЫ И УКРАИНА УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНА

<i>Сазонова С. Е. (Армавир). Этнокультурные факторы в процессе адаптации украинцев на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX в.</i>	223–231
<i>Грибовський В. В. (Дніпропетровськ). Кормління двоголового орла: література та ідеологія Російської імперії в новоімперських інтерпретаціях Андрія Зоріна.</i>	231–246
<i>Дмитриев А. Н. (Москва). Украинский язык и проект национальной науки: вехи академической легитимации (конец 1880-х – начало 1920-х гг.)</i>	246–276
<i>Таран О. (Київ). Антропологічні дослідження українців Кубані першої чверті XX ст.</i>	276–284
<i>Сушко О. В. (Київ), Савчук В. О. (Кам'янець-Подільський). Формування методологічних засад шкільного краєзнавства в українських школах Кубані наприкінці 1920-х років.</i>	284–294
<i>Бабенко Л. Л. (Полтава). Инструменты репрессий: человеческий фактор в деятельности органов госбезопасности советской Украины 1920–1930-х гг.</i>	294–306
<i>Ягієлло-Шонфельдер Я. (Лейтциг). Українське питання на початку 1930-х рр.</i>	306–318
<i>Дикий Е. А. (Краснодар). Незамаевская трагедия в партийных документах.</i>	318–328
<i>Теркулов В. І. (Горлівка). Кубанське наріччя: до постановки питання.</i>	328–333
<i>Черниенко Д. А. (Уфа – Ижевск). Украиноведческие исследования в России: опыт регионального взаимодействия.</i>	333–343
<i>Грушкевич Н. В. (г. Каменець-Подольск) Перспективы межрегионального сотрудничества в рамках развития научно-культурных связей между Украиной и Россией.</i>	345–348
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ.....	349
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	350–351

КУБАНСКАЯ СТЕЖКА К КОБЗАРЮ

Кубанская стежка к Кобзарю не зарастает вот уже 170 лет, с тех пор как в Петербурге состоялась знаменательная встреча молодого поэта с казачьим офицером из Черномории Яковом Кухаренко. Тогда же в Екатеринодар был привезен «Кобзарь» – первое издание 1840 года, совсем небольшое, включавшее поначалу восемь лирических шедевров: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брові...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова» и «Тарасова ніч». Произведения знаковые, хрестоматийные, что называется – на все времена. С удивлением и восхищением слушали черноморцы стихи на «козацій мові». Прадедовские легенды сплелись в них с рассказом об их обыденной жизни, в которой счастье с бедой обнялись.

– Кто же это написал? – спрашивали они.

– Кобзарь Тарас Шевченко, – отвечал Яков Герасимович, знавший, что кличка Кобзарь с момента поэтического дебюта накрепко закрепилась за поэтом.

И прозвище это возникло совсем не случайно. Ведь, подобно народным певцам, исполнявшим свои сочинения под звон бандуры, Тарас Григорьевич стал выразителем народных чаяний, голосом многомиллионного украинского народа, изнемогавшего под двойным гнётом – национальным и крепостническим. Выраженные поэтом чувства были очень даже понятны нашим казачьим предкам, многие из которых стали сынами вольных степей, бежав от своих жестоких помещиков. Да и служба рядового казака по своей тяжести тогда мало чем отличалась от жизни оставшихся на далекой родине собратьев.

Вскоре круг кубанских знакомцев Тараса Григорьевича расширился. В 1842 году в него органично вошли члены семьи Кухаренко: его супруга Мария Степановна, старшие сыновья Степан и Александр, дочь Ганна, напевшая поэту народную песню «Тече річка...», о которой он потом тепло вспоминал в годы ссылки. С поэтом общались и учившиеся вместе с ним в Академии художеств стипендиаты Черноморского казачьего войска художник Павло Шамрай, архитекторы Иван и Елисей Черники. Помимо этих персоналий в переписке Кухаренко и Шевченко всплывают имена образованного черноморца полковника П. И. Литевского и представителя войска в Департаменте военных поселений в Петербурге полковника И. Е. Порохни, которым мятежный Тарас также передаёт свои «щирі привітання».

К первому изданию «Кобзаря» в библиотечке Якова Герасимовича постепенно добавлялись новые книги Шевченко, присланные им в подарок автографы стихов, автопортрет. Почётное место в библиотеке исправляющего должность наказного атамана Кухаренко заняли сочинения других именитых дру-

зей хозяина дома: А. Скальковского, П. Кулиша, О. Болянского, И. Срезневского, А. Метлинского... Познакомиться с ними мог всякий просвещённый черноморец. В 1857 году Яков Герасимович так писал об этом историку Н. И. Костомарову: «... моя читальня открыта для всех» [1].

Возвращённый из ссылки поэт прожил недолго. Его сердце остановилось 10 марта 1861 года. Потом были торжественные похороны в столице и позднее – перезахоронение в Украине, о чём кубанцы узнали из письма шевченковского соратника Панька Кулиша и со страниц созданного не без участия Кобзаря первого в России украинского регулярного журнала «Основа», у которого на Кубани были свои преданные читатели и даже авторы (помимо Я. Кухаренко, в этом издании успели опубликоваться молодые кубанские поэты В. Мова и Ф. Бойчук, начинающие публицисты И. Барилко и Ст. Шарап).

Этот же журнал в одном из своих номеров рассказал о реакции наших казаков на смерть Кобзаря: «Пройшла чутка й на Чорноморії, як ви там у Петербурзі ховали нашого на віки вічні славного Тараса. Читали й ми у «Основи» речі, що ви, спасибі вам, говорили біля труни його, і на серці полегшало од думки, що й у далекій стороні знайшлися таки люди з широю душею, що й і там уклонилися на могилі Незабутнього! Довелось і нам прочитати, що люди й у Московщині збирають поміж себе гроші, щоб зробити щось на пам'ять Тарасові; а ми б то й сидітимемо, мов се діло чуже, абошо? Ні! А ну лиш, бідолашне козацтво, хапайсь за «Наталку-Полтавку», та заграємо на театрі, та заспіваємо: от і зберемо грошенят хоч трохи...» [2].

Сохранение памяти о Т. Шевченко, пропаганда его творчества и станут основными направлениями деятельности украинской громады Кубани на многие десятилетия вперёд. О том, что поэзию Кобзаря знали и любили в казачьем крае, свидетельствуют многие. Так в книге «Из семейной хроники Камяньских» читаем: «Вечером, после чая, дядя брал в руки «Кобзарь» Шевченко и читал вслух. Уставшие дети смиренно сидели на диване, дядя делал перерыв в чтении, курил и говорил о прочитанном...» (действие происходит в 1860–1870 годах) [3]. Примерно в то же время, в такой же вечерний час, читает «Тополю» любимая героиня драмы В. Мовы (Лиманского) «Старое гнездо и молодые птицы» [4]. А вот из воспоминаний Ст. Шарапа, который вспоминает о событиях 1861 года и об одном из его героев молодом офицере Могеровском: «Правда была подобна поэтичности в нем; он со страстным увлечением декламировал:

Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив,
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив...» [5]

И таких примеров можно привести множество. В своё время их собрал и обобщил в своей брошюре декан украинского отделения Краснодарского педагогического института М. А. Садиленко «Культ Шевченка на Чорноморіі (Кубані)» [6].

Культ действительно был, и, как свидетельствуют источники, сложился он довольно рано. Иначе на что бы рассчитывал издатель книги «Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1882 года в Екатеринодаре»? [7]. А ведь рассчитывал он ни много ни мало на коммерческий успех предпринятого издания, ибо доходы от него поступали в капитал на основание в память о поэте народной школы его имени. Но ощутимый доход от брошюры, рассказывающей о жизни любого писателя, можно получить лишь в одном случае: если её герой действительно необычайно популярен.

До середины 1890-х годов шевченковские вечера проходила на частных квартирах, например, у поэта В. Мовы (Лиманского). В 1896 году был осуществлён настоящий прорыв, когда «роковынь» были организованы как общественное мероприятие общегородского звучания, адресованное всем без исключения любителям поэзии, которые пожелают в нём участвовать. С этого времени подобные праздники стали проводиться каждый год, причём география их постоянно росла. Почин екатеринодарцев поддержали члены украинских громад Туапсе, Новороссийска, Темрюка, Сочи, аналогичные мероприятия силами учителей и духовенства проводились и в больших казачьих станицах.

В отличие от других городов империи, где чествование Шевченко в юбилейные дни зачастую запрещалось, как было это, например, в 1914 году, на Кубани эти запреты фактически не действовали. Войсковая и областная администрация давали разрешения на концерты (с чтением стихов Шевченко, исполнением песен на его слова, показом «живых картин») по первой просьбе. Не чинились препятствия и церковным службам в память о поэте. Более того, сохранились документы, свидетельствующие о том, что городские представительские органы сами участвовали в шевченковских акциях. Так, например, 26 февраля 1901 года в Екатеринодаре в Войсковом соборе на панихиде по случаю 40-летия «со дня кончины великого украинского поэта» «присутствовало значительное стечение молящихся офицеров, гражданских чиновников и разных ведомств частных лиц» [8].

Нередки были случаи, когда городские администрации сами выступали в роли инициаторов увековечения памяти Кобзаря. Например, в том же 1901 году Екатеринодарская городская дума на своём совещании приняла решение присвоить его имя бульвару по улице Ростовской и одному из вновь открываемых городских училищ [9]. Честь носить славное имя досталось Первому 2-

классному женскому училищу. Примерно тогда же улица имени Т. Шевченко появилась в станице Пашковской. В 1910 году Екатеринодарская городская управа, пожертвовавшая 500 рублей на памятник Тарасу Шевченко в Киеве, была избрана в члены-соревнователи Комитета по его сооружению. А в 1914 году в заседании от 23 января Новороссийская городская дума единогласно постановила:

«1. Открыть во 2-й части города городскую публичную библиотеку имени Т. Г. Шевченко, для чего Управа имеет принять соответствующие меры и изыскать необходимые средства.

2. Переименовать Мысхаковскую улицу в улицу им. Тараса Шевченко.

3. Присвоить 18-му начальному городскому училищу наименование училища имени Тараса Шевченко.

4. Место постановки бюста Т. Г. Шевченко на одной из городских площадей или бульваров предоставить лицам, возбудившим настоящий вопрос, или установить таковой бюст в помещении будущей библиотеки имени поэта» [10].

Следует подчеркнуть что шевченковские «роковыны» проводились на Кубани не на городских задворках, а, как правило, в прекрасном здании 2-го общественного собрания или в лучших, специально украшенных для этого аудиториях городских гимназий или женского епархиального училища.

Трагичными и в то же плодотворными для казачьих радетелей памяти Кобзаря были годы революции и Гражданской войны. Это был единственный период, когда на Кубани выходили книги Шевченко, причем не в переводе, а на украинском языке. Уже в 1917 году местные «просвитяне» выпустили целую стаю – «метеликов» маленьких книжечек, состоявших, как правило, из одного произведения Тараса: «Сретик, або Іван Гус», «Кавказ», «Розрита могила», «Царі». В 1919 году в связи со 105-летием со дня его рождения в Екатеринодаре вышел полный «Кобзарь», а просвитянская газета «Кубанська зоря» посвятила поэту специальный номер. И в то же время деникинская контрразведка, свирепствовавшая после совершённого в крае государственного переворота (ноябрь 1919 года), могла за обнаруженный в хате «Кобзарь» обвинить её хозяина в пресловутой петлюровщине и расстрелять.

У советской власти был свой подход к Тарасу Шевченко. До конца 1932 года, когда закончился период «украинизации Кубани», портрет поэта висел на самом видном месте едва ли не в каждой кубанской школе. Его имя носил украинский отдел краевой научной библиотеки им. А. С. Пушкина, не говоря уже о десятках колхозов и прочих организаций. После последовавшего затем разгрома украинской культуры края и уничтожения национальной интеллигенции, куда-то исчезли и портреты мятежного Тараса. В 1933 году на околицах успешных украинизироваться кубанских городов запылали костры из

украинских книг. Полетели в огонь и зачитанные до дыр томики «Кобзаря». Самые старые из них привезли на «Козацьку Україну» ещё деды, пребывая «у відрядженнях» до Харькова, Москвы и Санкт-Петербурга. Молодой преподаватель Уманского педагогического училища, русский интеллигент Иван Лазаревич Полежаев, присланный в станицу с заданием русифицировать это учебное заведение, вспоминал позднее, как выхватил из огня и спрятал на груди один из приговорённых «Кобзарей» и как обернулся ему этот и подобные опрометчивые поступки тысячами дней и ночей, проведённых в одном из самых страшных лагерей ГУЛАГа [11].

О любви к Тарасу, генетически заложенной в каждом кубанце, наши земляки решили вновь вспомнить конкретными делами в 1964 году, когда вся страна праздновала 150-летие со дня его рождения. Тогда в небольшом хуторе Малотенгинском учитель истории и прирожденный краевед Василий Николаевич Орёл (1928–1987) со своими воспитанниками создал первый в Российской Федерации школьный краеведческий музей, посвящённый Т. Шевченко. Со всех уголков Украины в далекую кубанскую школу потекли бандероли с книгами. Но тоталитарное государство было не готово к проявлению народной инициативы в деле сугубо идеологическом. Вначале энтузиаста предал его учитель, институтский профессор, к которому В. Н. Орёл обратился за советом и помощью, переправивший напугавшее его письмо идеологический сектор крайкома партии. На музей, не проработавший и пару месяцев, навесили амбарный замок, строптивного учителя перевели в другую школу, а потом и вовсе вынудили покинуть родные края. Не помогло даже то, что о почине отраденских школьников одобрительно написали десятки отечественных газет и журналов [12].

И всё же в советское время «Кобзарь» на Кубани не был запрещённой книгой. Она хранилась во многих семьях, потому что в те годы, возвращаясь из командировок в Украину, большинство наших земляков, помимо непревзойденного киевского торта, стремились приобрести и томик стихов Шевченко. Сколько этих книг я перевидал на книжных развалах в Первомайской роще Краснодара, когда несколько лет назад «поколение Пепси» стало избавляться от родительских библиотек!

Партийные идеологи второй половины XX столетия по-своему ценили и понимали значение Шевченко. В их номенклатурных бумагах он издавна проходил по разряду «дружбы народов». Нет, никто не собирался завозить на Кубань книги Кобзаря, но ведь можно было поставить ему памятник! В Львове – Александру Сергеевичу, а в Краснодаре – Тарасу Григорьевичу! Вот хорошо – как будет! И поставили – на пыльном перекрестке улиц Ставропольской и Шевченко, впритык к пятиэтажной «хрущобе», которая через несколько лет

стала трагически разрушаться, роняя на голову поэту совсем прохудившиеся балконы. Ни единой скамейки, где можно было бы посидеть с книжкой, ни живительного «затишью» от палящего кубанского светила.

История с памятником закончилась по-шедрински гротесково (а по-другому и не могла). Как-то, во времена уже независимой России, в разгар очередных брожений в Украине в Краснодар пришла грозная отмашка от столичных верхов – срочно отпраздновать юбилей Шевченко, мол, наклёвывается очередной виток российско-украинской дружбы. В краевой департамент культуры срочно вызвали руководителя украинского общества, едва ли не силой всучили тысячу державных рублей на покупку цветов для возложения к шевченковскому монументу. В праздничный день пригнали к памятнику ребятишек из детской школы Кубанского казачьего хора, которые под грохот проходивших мимо трамваев с воодушевлением и детской непосредственностью исполнили наспех сколоченный репертуар. А вечером изумлённые телезрители Кубани из программы «День Кубани» узнали, что в этот день в краевом центре благодарные потомки отметили очередной юбилей Тараса Шевченко, того самого, который написал повесть... «Тарас Бульба»! В конце передачи, после десятков звонков возмущённых телезрителей, диктор извинился за промах малограмотной репортёрши, сообщив, что «Тараса Бульбу» написал все-таки Н. В. Гоголь. Вот и гадают с тех пор кубанцы: если автором оказался Гоголь, то почему же памятник поставили Шевченко? Может, он тоже что-то дельное написал?

Да простят меня читатели за излишнюю публицистичность, но вот они – зримые лики беспамятства, всё ярче проступающие сквозь гламурную позолоту дней сегодняшних!

В последние годы памятник Кобзарю содержится городскими властями в относительно порядке: подремонтрована и подкрашена пресловутая «хрушоба» по соседству, от девяти металлических карликов (железных ящиков хозяйственного назначения) в охранной зоне исторического объекта, много лет водивших вокруг него свой безумный хоровод, осталось меньше половины, красиво разрослась плакучая ива – правнучка дерева, посаженного когда-то самим Шевченко. А на сердце грустно, потому что вспоминается 10 марта 2011 года, когда в день 150-летия со дня кончины Т. Г. Шевченко рядом с букетиками почитателей мятежной музыки лег всего лишь один официальный венок: от местного отделения ЛДПР. А где же венки от кубанских писателей, Кубанского казачьего хора, удостоенного национальной премии Украины имени Т. Шевченко, от нашего казачества, не забывающего время от времени поговорить о своём желании возродить культурные традиции предков?

Нет их сегодня, а при нынешней культурной политике государства не предвидятся они и в обозримом будущем!

Не всё сделали для увековечения памяти Т. Г. Шевченко и подлинные патриоты Кубани, наши украинисты, историки, литературоведы, наконец, краеведы – в прошлом авторы многих славных починов. В числе приоритетных проектов, которые могли бы объединить усилия энтузиастов – подготовка и издание энциклопедического словаря «Кубанская Шевченкина», реанимация научных поисков исчезнувших в крае в годы смуты шевченковских артефактов, издание доступного по цене сборника стихов поэта, книг, посвящённых истории казачества и его литературным традициям.

Давайте не забывать, что впереди 200-летие со дня рождения Кобзаря. Зарастёт ли окончательно кубанская стежка к его творческому гению или суздён ей новый разгон – зависит только от нас!

ЛИТЕРАТУРА

1. Цит. по: Чучмай Г. «Собирай, батьку, старовину...» // Вольная Кубань. - 1991. - 20 сент.
2. Значение Шевченко. Проводы тела его в Украину // Основа. - 1861. - № 6. - С. 27.
3. Из семейной хроники Камянских. - Екатеринодар, 1913. - С. 99.
4. Мова (Лиманський) В. Твори. - Мюнхен, 1968. - С. 90–91.
5. Записка полковника Шарапа // Кубанский сборник. - Т. XVI. - Екатеринодар, 1911. - С. 423.
6. Садиленко М. Культ Шевченка на Чорноморії (Кубані). - Харків, 1930. - 48 с.
7. Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1882 года в Екатеринодаре. / Сост. А. Т. - Екатеринодар: Издание газеты «Кубань», 1882. - 40 с.
8. Кубанские областные ведомости. - 1901. - № 45.
9. Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-1547. Оп. 1. Д. 47. Л. 140.
10. Новороссийский городской архив. Ф. 2. Оп. 1. Д. 566. Л. 23.
11. Дневники Ивана Лазаревича Полежаева // Родная Кубань. 2002. № 3. С. 52.
12. Чумаченко В.К. Из плеяды хранителей // Орёл В. Н. В поисках истины. - Краснодар, 2006. - С. 12–13. **В. К. Чумаченко,**

*кандидат филологических наук, профессор,
голова Кубанського осередку
Наукового товариства імені Шевченка*

ПАМ'ЯТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Я. Г. Кухаренко

ПИСЬМА ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО

Основоположник украинской литературной традиции на Кубани Яков Герасимович Кухаренко (1799–1862) познакомился с Тарасом Григорьевичем Шевченко в самом начале 1841 года во время служебной поездки в Москву и Санкт-Петербург. Закончив 2 января 1841 года финансовые дела в белокаменной, казачий подполковник направился в северную столицу, где пробыл с 7-го по 27-е января 1841 года. Этим временным промежутком длиной в двадцать дней, подтверждённым проездными документами, и следует локализовать приблизительное время знакомства этих двух литераторов [1].

Анализируя узловые моменты двадцатилетней дружбы, продолжавшейся вплоть до смерти Кобзаря и носившей по преимуществу эпистолярный характер, исследователи прошлого и теперь, как правило, акцентируют внимание на нескольких узловых моментах. Во-первых, на искренней влюбленности Якова Герасимовича в поэзию Т. Шевченко. Во-вторых, подчеркивается, что, в свою очередь, Шевченко высоко ценил драматургический талант казачьего атамана, его пьесу «Чорноморський побит». Он передал её в цензуру для получения разрешения публиковать и ставить на сцене, а затем и рекомендовал её для постановки силами любительской труппы Петербургской Медико-хирургической академии. Некоторые подмечают влияние Кухаренко на драматургию Шевченко и даже говорят о том, что Тарас Григорьевич позаимствовал в своей пьесе «Данило Рева» некоторые сюжетные ходы из ещё неопубликованного «Чорноморського побита».

А ещё они очень подошли друг другу чисто по-человечески. Казачьему полковнику льстило общение с поэтом, могучий талант которого для него был очевиден. Поэту же пришлось по душе общение с настоящим и причем весьма экзотическим казаком, представителем того героического племени, лучшие представители которого со временем стали едва ли не основными героями его произведений, выразителями волновавших поэта идей борьбы «за волю». Он охотно включился в литературную игру, какой стала их многолетняя переписка с «батьком-отаманом» в полузабытом жанре «жартивлівих козачих листів». Их письма, сохранившиеся далеко не все, расположенные в хронологическом порядке, вполне могли бы составить небольшую повесть, сюжетной основой которой могла стать обрастающая богатыми эмоциональными оттенками идея разлуки в самом начале дружбы и терпеливое ожидание новых, так и несостоявшихся встреч.

Важным моментом для последующей мифологизации отношений двух украинских литераторов является и тот факт, что их казачья дружба выдержала проверку тяжелейшим испытанием, выпавшим на долю поэта. Арестованный в 1847 году за участие в Кирилло-Мефодиевском братстве и сосланный затем в Среднюю Азию без права писать и рисовать, он потерял многих бывших товарищей, побоявшихся публично выказывать впредь свою былую связь с опальным братчиком. И лишь Я. Кухаренко, чиновник высокого воинского ранга, в числе немногих верных друзей, узнав о судьбе Тараса, восстанавливает с ним переписку, вопреки существовавшим запретам, приглашает поэта в гости и шлёт ему посильную помощь, невольно пробуждая своим поступком в разуверившемся и почти спившемся Тарасе Григорьевиче едва тлевшую поэтическую искру. Создается впечатление, что перед ним даже не вставала мучившая многих дилемма: остаться верным карьере или благородным чувствам. Такая дружба и сама по себе многого стоит!

Я. Кухаренко встречался с Т. Шевченко лишь дважды: в 1841 и 1842 годах. Потом была лишь переписка. До нас дошло 12 писем Шевченко и 7 писем Я. Кухаренко. Естественно, первыми из них были опубликованы (хотя и с цензурными искажениями и сокращениями) письма Т. Шевченко, адресованные в Черноморию. Их передал в редакцию петербургского журнала «Основа» сам Я. Кухаренко [2]. В 1888 году во Львове увидело свет самое первое (по хронологии) из известных нам писем Я. Кухаренко, адресованное поэту. В 1897 г. М. Чалый опубликовал в «Киевской старине» еще 5 писем Кухаренко, адресованных Шевченко, и повторил шестое, то, что ранее уже опубликовала львовская «Правда» [3]. Два года спустя «Кубанские областные ведомости» опубликовали по оригиналам, хранящимся у сына писателя А. Я. Кухаренко, все 12 писем Т. Шевченко с коротким предисловием инициатора этой акции этнографа М. А. Дикарева [4]. Последнее, седьмое по общему счёту и второе по хронологии письмо Я. Г. Кухаренко предано гласности в статье М. Новицкого «Шевченко в процессі 1847 р. і його папери» [5]. Оно сохранилось в судебных материалах по делу о Кирилло-Мефодиевском братстве. Таким образом, был опубликован весь эпистолярный корпус, объединённый именами двух друзей.

Дальнейшие публикации – это история очищения писем от цензурных вымарываний и ошибок публикаторов, а также попыток их комментирования. В качестве примера покажем, как менялся комментарий к одному из «тёмных» мест в самом первом письме Я. Кухаренко от 2 ноября 1844 г. В «Киевской старине» вторая фраза этого послания звучит так: «Де ты в Бога взявся? Год цилый, як прошу своих *чиновникив*, щоб дали мени звистку: де ти дився, або де живеш?». В издании писем к Т. Г. Шевченко 1962 г. «чиновники» превратились в «черников», т. е., по мнению комментатора, в «черкесов». Якобы Шевченко и Кухаренко так называли в шутку учившихся и служивших в Петербурге казаков. Наконец, в издании писем 1993 г. «Черники» уже пишутся с большой буквы, что правильно, так как речь идет о стипендиатах

Черноморского казачьего войска в Академии художеств братьях-архитекторах Иване и Елисее Черниках. Учитывая, что среди знакомых Т. Шевченко много студентов этой академии, всевозможным комментаторам давно стоило ознакомиться с «Юбилейным справочником Императорской Академии художеств», где они нашли бы весьма обстоятельные справки о многих шевченковских знакомцах из числа художественной богемы Санкт-Петербурга, включая и загадочных Черников [6].

Комментарии к письмам шевченковских корреспондентов многократно уточнялись и дополнялись новыми сведениями. Данный процесс на сегодняшний день далеко не завершён.

После революции была предпринята попытка опубликовать письма, адресованные поэту, в составе третьего тома полного собрания сочинений Т. Г. Шевченко под редакцией академика С. Ефремова. Составителем выступил упомянутый выше М. М. Новицкий. Письма были опубликованы, но без комментариев, так как фактологическая база шевченковедения на тот момент была чрезвычайно бедна.

В 1962 году вышел сборник «Листи до Т. Г. Шевченка», составленный Л. Ф. Кодацкой, вместивший 249 писем, из которых 49 публиковались впервые. В книгу вошли и все известные ныне письма Я. Кухаренко. Это комментированное издание сопровождалось именным указателем, что облегчало работу читателей [7]. Несмотря на выявленные рецензентами и исследователями неточности, оно сыграло положительную роль и пополнило копилку шевченковедения по разряду особо ценных изданий.

Три десятилетия спустя лет появилось новое издание – «Листи до Тараса Шевченка» [8], в котором с максимальной на то время полнотой и точностью переданы тексты писем: восстановлены пропуски, перестановки, неточности в прочтении, полностью сохранены при этом морфологические и синтаксические особенности, языковой колорит корреспондентов. Тексты сверены с автографами или первопубликациями, уточнены отдельные фамилии, расшифровано большинство криптонимов и прозвищ, впервые опубликованы письма и записки от Ликерии Полусмаковой, Ганны и Данилы Мордовцевых, деятелей киевских воскресных школ и т. д. Составители снабдили публикации подробным комментарием: текстологическим (источник текста, первопубликация, основание даты, отсутствующей в автографе) и фактологическим (прежде всего, сняты идеологические клише, присущие комментариям советского времени).

Поскольку именно это издание положено в основу данной публикации, назовём имена тех, кто заново подготовил к публикации и прокомментировал письма Я. Г. Кухаренко. Это В. П. Мовчанок (письма № 1, 2), В. П. Смилянская (№ 3, 4, 5) и М. М. Павлюк (№ 6, 7). Разумеется, мы творчески подошли к проделанной ими работе, уточнив и дополнив их комментарии новыми фактами, накопленными за последние два десятилетия российским и кубанским украиноведением.

С какой целью переиздаются письма Я. Кухаренко в данном сборнике? Нет, грандиозных исследовательских задач мы перед собой не ставили. Единственной целью было сделать их более доступными современному кубанскому читателю и исследователю, причем не в переводе, а в оригинале. Если это удастся, мы свою задачу будем считать выполненной.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Федина Т. Ю. Атаман Кухаренко в кругу современников. Краснодар, 1994. С. 48.

2. Шевченко Т. Листи до Я. Г. Кухаренко і М. Щепкина // Основа (СПб.). 1861. № 10. С. 4–12.

3. Письма к Шевченко (с примечаниями М. Чалого) // Киевская старина. 1897. № 3. С. 452–458.

4. Письма Т. Г. Шевченко к Я. Г. Кухаренко // Кубанские областные ведомости. 1899. 3 апреля. № 74; 13 апреля. № 82; 30 апреля, № 88. (публ. и вступление М. Дикарева).

5. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна. 1925. Кн. 1–2. С. 51–99.

6. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств. 1764–1914 / Сост. С. Н. Кондаков. В 2-х т. / Санктпетерб. акад. художеств. - СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг: [1914]; [1915].

7. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861 / Упорядкування, передмова та примітки Л. Ф. Кодацької. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 332 с.

8. Листи до Тараса Шевченка. Київ: Наукова думка, 1993. 382 с. (Листи Я. Г. Кухаренка: с. 29, 36, 76–77, 84–85, 113–114, 144, 148. Коментарі: с. 212–213, 219, 250–251, 255, 280, 315, 317–318).

Листи Якова Кухаренка до Тараса Шевченка

Лист 1

Брате! курінний товаришу, Тарасе Григоровичу! Де ти в Бога взявся? Год цілий, як я прошу письменно своїх Черників [1], щоб дали мені про тебе звістку: де ти дівся, або де живеш? Але хоть би одно слово об тобі од їх получив. Тепер бачу, що ти живий і що в Пітері обритаєшся. Спасибі тобі, брате рідний! що згадав еси мене. Скажи мені про себе трохи більше: як ти тепер живеш і при чому?

Чи ви вже з'їздили з Бориспольцем [2] на білому коневі в дріжках до чужоземців? А я між тим порадую Харківську громаду [3]: шо ти охляп, незануздуною бідою приїхав з того світа в Пітер.

Що ти, брате, думаєш, з «*Побитом*» [4] – напиши мені по правді, а я не тільки «*Побит*», готов і душу свою послать до тебе. Ждучи од тебе письма, на дозвіллі напишу ше.

Поклонись від мене панам: Тихорському [5], Ельканові [6] і Гулакові [7].

Напиши, де Тихорського хватор, може, прийдеться писнути й йому коли-небудь.

Прощай, брате! Смашно цілую тебе. Твій поки світ-сонця

Яцько Кухаренко.

2 ноября 1844, с[таниця] Умань[ська] [8].

Пишіть до мене: в с[таницю] Шербиновскую [9] Войска Черноморского.

Лист 2

Стан[иця] Уманська. 25 мая 1845 года.

Курінний товаришу! Брате!

Тарасе Григоровичу! Из Таганрога дві дороги на нашу Україну, перша: прямо через море байдаками на Єйську косу (як я вже писав тобі [1]); друга — на Ростов і Кушівку (140 верст). Од Ростова до Кушівки приїдеш на ізвошикові, а з Кушівки курінний отаман Моргун [2], до якого ти прямо і їдь, домчить тебе до мене чим знатиме, бо йому вже сказано. Коли ж їхатимеш на Єйську косу, то питай пана Літевського [3] — той тебе прийме і домчить до мене. Моя резиденція в Уманській, а якщо тут мене не застанеш, то питай мого отютанга (бо тут мій штаб), то і будеш там, де і я. З Таганрога пиши, брате, до мене. Таганрозька трупа грає мій «*Побит*». Приїзди, будь ласкав, до нас подивитись на тих потомків, котрі два віки різались з ляхами, а третій з черкесами. Нічого більш тобі не скажу, надіюсь балакати побачившись, а до того часу будь здоров, як вода, багатий, як земля: бий лихом об землю, як швець макрою халявою об лаву, а я поки світа сонця

Тобі, брате! Буду широко слугувати.

Я. Кухаренко.

Лист 3

Екатеринодар, 18 декабря 1856 года.

Будь здоров, Тарасе Григоровичу!

Письмо твое, мій старий друже! (от 1, 11 і 16 апреля), тричі писане, дійшло до мене в такий час, як пранці [1], британці та турки поганці заходились воювати з Нашим Білим Царем [2]. Та й до чорта ж їх нашевалось паровими байдаками в Чорне море, а потім в Азовське! Сосіди наші (нехай своєю родові сняться) погані черкеси, тоже заграли в біса, пробій: хоть калавур кричи, ніколи й носа втерти. Одначе, нам Бог поміг, настав мир, і нам, як

спершу, zostались на забавку одні погані черкеси, а з ними нам не вчиться битися.

Із письма твого, брате Тарасе Григоровичу, я бачу: ти думаєш, що буцім би то я на коші в Азовському війську, бо й підписано на конверті: в Азов. І видно, що те письмо довго ходило, одначе найшло мене в Чорноморії. Тепер розкажу, як діялось.

Того року, як тебе спіткало лихо [3], мені прийшлося бути в Харкові, там я од Могили [4] взнав про твою гірку долю. – Могила мені розказав, як знав, але ні од кого не можна було взнати, де ти дівався. Та вже аж в 1851 году мене послали в Пітер, там я служив в Департаменте военных поселений присутствующим, с правом голоса, от Черноморского и Кавказского казачьих войск, отам у Пітері я найшов *Елькана*, то він (спасибі йому) дав мені твого надрюкованого *«Гамалію»* [5] і розказав, що ти, мій друже, находишся в Оренбурзі. В тім же 1851 году, в ноябрі, мене назначено за кошового в Азовське козаچه військо, там прослужив я по октябрь 1852 года, а в октябрі, 10-го, мене назначили тож за кошового і за начальника штаба в Чорноморське козаچه військо. – Отут-то (як спереду сказано) пранці, британці та турки поганці нам дихать не давали. – На кінці війни назначили до нас кошового, а я зостався начальником штаба. В сьому ж году (1856) мене послали в Москву од войска депутатом для присутствования при священном короновании Их Императорских Величеств [6], а тим часом на мое место начальником штаба назначили іншого. Повернувшись з Москви і давши отчет в чім треба, живу тепер в своїм хуторі без служби, поки яка найдеться.

В Москві *Щепкін* [7] прочитав мені напам'ять *«Пустку»*, я зараз одгадав: се, кажу, Тарас писав. Щепкін здивовався, що я вгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре? Щепкін, по просьбі, списав і передав мені твою, брате, *«Пустку»*. Потім приходив Щепкін до мене на квартиру. Я йому прочитав твоє письмо до мене. Він заплакав. Довгенько говорили об тобі, хто що знав, і порозходились. Щепкін просив мене тобі кланяться. Отже ж його клон.

Всі твої вигадки, дрюкованії до твоєї лихої години, у мене є. Та ще, як сказано, я добув *«Гамалію»* і *«Пустку»*, то що найдеться опріч сього, брате Тарасе Григоровичу, прошу списати і до мене прислати, а якщо є вже дрюковане, то назвати його і сказати – відкіль виписати.

Тепер вернімось в Москву. – Я, брате Тарасе Григоровичу, сподобивсь бути на священній коронації нашого Батька Государя. – Були там: пранці, британці і турки поганці. Та вони й пощезнуть, не побачать такого дива! Тепер вони розібрали діло, та аж христяться вкупі з турками, що Бог дав мир, а то б прийшлося їм дохнуть з голоду. Тепер вони у нас купують пшеницю, платять по тринадцять карбованих за четверть.

Милость Батька Государя всім подданім, всім прошенє! – Пиши, брате Григоровичу, до мене: чи тобі вернули твої права, і що і як? Пиши сякому-такому в г. Екатеринодар чорномор[ському] козакові. Посилаю 25 руб., купи могорича, бо, бач, і мені дали в Москві Станіслава I степеня.

Стара моя і діти тобі кланяються. Дочку Гальку [8] оддали заміж торік, а ті два сини, що ти знаєш, служать обидва: старший хорунжим, командує ракетними командами [9], менший ше урядник [10]. Опріч сих трьох є ще п'ятеро, стало всіх 8: 4 сини і 4 дочки [11].

Будь здоров! та щасливіший, як був! Сього тобі од душі і серця желаю. Тебе любящий і поважающий навіки

Я. Кухаренко.

На звороті другої сторінки дописка:

Чи виїлів, брате, хоть один портрет Головатого із переданих мною тобі в Пітері? Якщо є, то пришли, будь ласка, і мені список [один?], його родичі певно бажають [12].

Лист 4

В последних числах іюня я їздив в Одес, взяв із інституту другу дочку [1] і приїхали вдвох додому в кінці іюля. Тут застали твоє письмо з віршами [2]. Прочитав я його в простих очках (бо без очок я нічого тепер не читаю), переписав їх своєю рукою, щоб без опинки читати було можна. Пошлю, як ти здоров кажеш, старому Щелі [3], да думаю послати до Могили (Метлинского) і до Костомарова [4]. Сей чоловічина недавно одозвався до мене своїм письмом по одному ділу, та й я з того тепер знаю, що наш знакомий добрий Ніколай Іванович Галка — Костомаров проживає в г[ороді] Саратові.

В Одес я їхав морем. В Одесі і Вознесенську добрим южноруснакам, з которими річ доходила, я розказував, де ти тепер, мій друже, обрїтаєш, і показував твоє полицьє [5] (я його обробив в Одесі, звичайно, як слід). Та й люблять же тебе на Україні, брате!.. – Один по прїзвищу Козачинский, воєнний офіцер, аж із самої Умані. На «Записки южноруські» я послав гроші в Пітер [6].

Визволяйся, друже, та приїзди на нашу Козацьку Україну, я тепер не маю нікуда далеко їхати і буду дома: або в городі, або в хуторі (50 верст од города). Якщо будеш їхати трактом Ростовським, то шлях якраз поуз хутір мій, і дзвоники чуть в хату, і поштарів – як гукають, то заїдь в хутір, може, мене там нагибаш, а якщо ні, не буду в хуторі, то скажи, щоб подали на віз тобі чарку горілки та глек молока, випий і запий, та й поїжджай до мене в город.

Не кидайся діла, сіреч, не оставляй писати, бач сам здоров: погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу, найшов іскорку, – ше не погасла, – та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як поכותить пожаром. Поплюй в кілочки та строй кобзу сімло і далі грай, як грав єси.

Моя стара і діти всі кланяються тобі низенько. Будь здоров та щасливіший, нехай тобі Бог помагає на все добре, а я, поки жив, тебе поважуючий і покорний на услуги

Яков Кухаренко.

7 августа 1857 года, Єкатеринодар.

В «Ченцеві» було написано, видно, хватаючись:

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак. *Ой літа, літа,*
Що ви творите? На тоге ж
Старий ударив в закаблужи,
Аж встала курява. Отак,
Та ще й приспіває козак
«По дорозі рак» і проч.

Не добравши сенцю в підчеркнутих стихах, я в своїй пере[писі] замінив ті п'ять стихів так:

Іде козак старий, його веде
Товариство під руки,
За ним музика грає.
Старий не втерпів, в закаблужи
Привдарив, ще й співає:
«По дорозі рак» и пр.

Якщо, може, в тебе воно не так, то увідом.

Лист 5

Єкатеринодар, феєвряля 21 дня, 1858 года.

Аж тепер, мій стародавній друже, Тарасе Григоровичу! я зобрався одвітить на посланіє твоє, писане до мене з Астрахані ще в августі прошлого року. Письмо до тебе на ім'я Єленєва [1] за «Москаля», «Ченця». і «Майський вечір» я писав, дивуюсь, що ти не получив його [2].

Чи не сором тобі, друже мій стародавній! що твій брат рідний та служить у нас в Чорноморії [3], а ти не мусив мені й написати. Годів два назад я б йому поміг, бо я був тоді на такому місті, що підчиньонному міг добро робити, а тепер минулося... Син мій старший, що ти його знаєш, розпитався з артиле-

рійськими охвицерами, що в їх служить твій брат, сказав мені, а я зараз: «Подавай його сюди!» — От і прийшов, а я й питаю: «Як тебе зовуть? — Петро Шевченко. — Здоров, Петре! — Здрастуйте!» — А я йому з пазухи вииняв твоє поличчя, та й кажу: «А дивися, Петре, що се таке?» — «Оце мій брат Тарас», — каже Петро. Тоді я давай його садовити, так не сідає, бо добре вимоштрований, сердега!.. Ну, я бачу, що не посажу, почав його розпитовати: коли в москалях? Де стоять? і прочее. Сказав йому, щоб ходив до нас, як приїздитимуть (бо вони верст 25 од города стоять), дав йому карбованців з десяток на обіхідку, поставив у синів гостювати. Після того Петро навідується до синів в городі, бо я більше живу в хуторі.

Якщо письмо моє Єленевим не получено і до тебе не прислано, то я писав там ось що: дякував і тепер дуже дякую за твоє поличчя [4], возив я його в Одесу, там обробив у рамця і показовав всякому, хто не цурається нашої мови. Бачив, як тебе, мій друже єдиний! українці дуже люблять і радуються, що ти жив єси. Приїхавши додому, застав твоє письмо і «Москалеву криницю», дуже дякую тобі за неї, добре написав! Список з неї послав я в Москву старому Щепі, та й писав йому: «Гляди, кажу, Старий! До тебе з того світа Тарас буде». А старий пише, що тебе не було й чутки немає, а за «Москалеву криницю» дякує і не надякується [5].

Ти, брате Тарасе Григоровичу, тепер в Пітері позбиравши таке, як «Москалева криниця», «Чернець», «Майський вечір», і проче що, та й тиснув би в друкарні, нехай ідуть на світ Божий, а якщо сам не схочеш хлопоту, то чи не візьметься пан Куліш, він, видно, парняга добрий, я його «Записки українські» [6] маю й читаю — не начитаюсь.

Кланяйся од мене Гулакові [7], якщо здрастує, і Ельканові, якщо живий. — Та той не вмре ніколи. — Чи не бачився з Порохнюю? [8] Де живе, можна взнати в бившому Департаменті воєнних поселень, теперь Главное управление иррегулярными войсками.

Будь здоров! Щасливий і багатий, та напиши, де ти обрїтаєшся і що тепер робиш?

А я твій довіку покїрний слуга

Яків Кухаренко

Жінка моя стара і дїтвора, хто зна, хто й не зна тебе, усі. кланяються.

Лист 6

Спасибі тобі, брате, курїнний товаришу Тарасе Григоровичу, за пам'ятку, що згадав мене, прислав нових «Гайдамак»! [1] Шкода, що не отдрюковав ти за одним разом «Пустки», «Криниці» і прочого [2], тобою мені присланого з того окаянного Петровського [3]. А може, в тебе думка, назбиравши ще дечого, та тиснути ще раз! Нехай Бог помага на добре діло!.. Що пак Ваша «Хата» [5], що замишляв пан Куліш? Де він тепер обрїтається: може, поїхав до пранців за козиною борїдкою, щоб ми його не пізнали? [6]

Із полицця твого, що в «Гайдамаках» [7], видно, що ти погладшав трохи в Пітері. Дай Боже, щоб ти був здоров, і не забував довіку кохаючого тебе
Якова Кухаренка.

8 марта 1860, Екатеринодар.

P. S. Моя стара з синами кланяється тобі низько.

Лист 7

26 квітня 1860. Катеринодар

Старий Кобзарю і певний мій друже Тарасе Григоровичу!

Попереду письмо, а потім «Хату» [1] получив я квітня 26-го і зараз, не читавши її, сів отвіт дати: хіба ви «Хату» будували догори ногами? [2] Поставивши з землі крокви, виводили стіни, а «Основу» маєте робити на той рік? Чи, може, на тій основі зробите клуню та почнете молотити [3]? Нехай Бог помагає! А я, одіславши оце письмо, піду до дочки тієї, що ти знаєш, до Гандзі (вона тепер у нас гостює) та будемо читати «Хату». Вона дуже до того дотепна.

Моя стара кланяється тобі, брате! Сини мої десь б'ються з черкесами, а я прибіг з хутора в свій город побачиться з своєю сім'єю.

А наш закадишний Костомара у Пітері панує [4]. Поклонись йому, Панькові [5], Срезневському [6], Гулакові, Кукольнику [7] і (коли живий) Ельканові. Обнімаю тебе, мій друже! Будь здоров та не забувай до віку поважуючого тебе

Я. Кухаренка.

26 квітня 1860 р. Єкатеринодар.

КОММЕНТАРИИ

Письмо 1

Автограф: Институт литературы им. Т. Г. Шевченко Национальной академии наук Украины (далее – ИЛ). Ф. 77. № 124. С. 66.

Впервые опубликовано: Правда (Львів). 1888. № 3. С. 214–215 (публикация А. Я. Конисского). В книге «Листи до Тараса Шевченка» (К., 1993) в качестве первопубликации ошибочно указана «Киевская старина».

1. Имеются ввиду стипендиаты Черноморского казачьего войска братья Черники – Иван Дионисьевич (1811–1874) и Елисей Дионисьевич (1828–1871), обучавшиеся в Петербургской Академии художеств. Первый остался в столице и стал преуспевающим архитектором. Второй после многочисленных проволочек вернулся в Екатеринодар и послужил родному войску в качестве его

официального архитектора. По проекту братьев в нашей казачьей столице был построен величественный белокаменный войсковой кафедральный собор во имя Александра Невского. Т. Г. Шевченко неоднократно обращался к братьям за новостями о своем друге Я. Кухаренко. (см. статью: Чумаченко В.К. Загадкові «Черники» // Малиновий Клин. 1993. № 3. Украинское приложение к газ. «Кубанские новости». 1993. 1 апр. С. 3).

2. Борисполец Платон Тимофеевич (1805–1880) – украинский художник, обучался в академии художеств одновременно с Т. Г. Шевченко. В 1844 году отправился в Италию для совершенствования в живописном искусстве. Я. Кухаренко и его старшие сыновья познакомились с ним в 1842 году.

3. Кухаренко Я. Г. поддерживал тесные связи с членами харьковского кружка романтиков, сложившимся на историко-филологическом факультете Императорского Харьковского университета (Н. Костомаров, И. Срезневский, А. Метлинский, К. Семеновский, А. Корсун, Д. Запара и др.). Его письма харьковчанам опубликованы в 1988 г. (см.: Чумаченко В. К. Кубанский кобзарь // Кубань. 1988. С. 83–90).

4. Речь идет о пьесе Я. Г. Кухаренко «Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками», написанной в 1836 г., в цензурной и издательской судьбе которой деятельное участие принимал Т. Шевченко.

5. Тихорский Николай Якимович (1856–1871) – русский и украинский литератор, оставивший самые ранние воспоминания о взаимоотношениях Т. Шевченко и Я. Кухаренко, относящиеся к его приезду в Петербург в 1842 г. (Тихорский Н. До пана Основьяненко // Маяк. 1843. № 10. С. 40).

Описание Н. Тихорским взаимоотношений Я. Кухаренко и Т. Шевченко (которые, кстати, по имени в статье не названы) очень напоминает атмосферу, характерную для их переписки, которая в 1842 году только начиналась.

6. Элькан Александр Львович (1802–1868) – переводчик Главного управления путей, театральный критик, сотрудничал в газетах «Северная пчела», «Санктпетербургские ведомости» и других изданиях. Шевченко и Кухаренко познакомились с ним в 1842 г. Яков Герасимович подозревал его «у фискали», о чём предупреждал товарищей (см.: Кухаренко А. Я. Письма Миколу Лысенко и Александру Конисскому (публ., предисл. и коммент. В. К. Чумаченко) // Четвертые кухаренковские чтения. Краснодар, 2010. С. 77).

7. Гулак-Артемовский Семен Степанович (1813–1878) – в то время солист петербургского Мариинского театра, позднее солист Большого театра, композитор, автор первой украинской оперы «Запорожец за Дунаем».

8. Станица Уманская – основана 1794 г. на левом берегу реки Сасыка (приток Еи) под названием Уманское куренное селение. С 1842 по 1869 год была центром Ейского округа. В 1903 г. Уманская по инициативе атамана Ейского отдела Кубанского казачьего войска А. Я. Кухаренко стала центром отдела. В 1934 г. часть жителей станицы была расстреляна, более 1200 семей

выселено в отдалённые районы Сибири, а станица переименована в Ленинградскую. Ныне административный центр Ленинградского района Краснодарского края.

9. Станица Щербиновская (с 1827 г. – Старощербиновская) – основана в 1794 г. в устье реки Ен как Щербиновское куренное селение. Согласно «Порядку общей пользы», первому законодательному документу Черноморни, Щербиновское куренное селение стало центром Ейского округа. В 1818 году центр округа переместился в Кушёвское куренное селение. Ныне – административный центр Щербиновского района Краснодарского края.

Письмо 2

Автограф: ИЛ. Ф. 1. № 35. На обороте письма рукой Т. Шевченко написан черновой вариант 149-го псалма.

Впервые опубликовано: Украина. - 1925. - № 1/2. - С. 73–74 (публикация М. Новицкого).

1. Упомянутое письмо Я. Г. Кухаренко не сохранилось. Скорее всего, Т. Г. Шевченко его не получил.

2. Биографические сведения об атамане Моргуне выявить пока не удалось.

3. Литевский Пётр Иванович (1803–1859) – в то время подполковник, позднее – полковник Черноморского казачьего войска. Образованный интеллигентный военный. Родился в Щербиновском куренном селении. Образование получил в Екатеринодарской гимназии и Императорском Харьковском университете. За участие в военных походах награждён Золотой шашкой на Георгиевской ленте с надписью «За храбрость», орденом Св. Великомученика и Победоносца Георгия 4-й степени (т. е. стал Георгиевским кавалером), многими другими орденами и наградами (см. подробнее: Чумаченко В. К. Малоизвестные кубанские персоналии в переписке Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко // Третьи кухаренковские чтения. Краснодар, 1999. С. 111–116). Как вытекает из переписки Я. Кухаренко с Т. Шевченко, он также был знаком с Кобзарем.

Письмо 3

Автограф: ИЛ. Ф. 92. № 259.

Впервые опубликовано: Киевская старина. - 1897. - № 3. - С. 453–454 (публикация М. Чалого).

1. Пранцы – т. е. францы (французы). В украинском языке (особенно в его диалектах) звук «ф» в различных позициях при произнесении и написании заимствованных слов превращался в «к», «хв», «т» и даже «п», как в данном случае (кухвайка, хвилин, Хведор, Теодор, Голгота).

2. Упомянуется Крымская война 1853–1856 гг., в которой Россия потерпела поражение от коалиции Англии, Франции, Турции и Сардинского королевства.

3. Имеется в виду арест Т. Шевченко в 1847 г.

4. Амвросий Могила – литературный псевдоним украинского поэта-романтика А. Л. Метлинского (1844–1870).

5. Речь идет об издании: Гамалія: Соч. Т. Шевченки. – СПб., 1844.

6. Я. Г. Кухаренко входил в состав официальной делегации от Черноморского казачьего войска, присутствовавшей на коронации Александра II и Марии Александровны (состоялась 26 августа 1856 г.)

7. Речь идет о стихотворении Т. Шевченко «Заворожи мені, волхве...».

8. Кухаренко Ганна Яковлевна (1834 – ?) – старшая из дочерей Я. Г. Кухаренко, о которой тепло вспоминает в переписке Т. Шевченко.

9. Кухаренко Степан Яковлевич (22.03.1833 – 8.11.1894) – генерал-майор Кубанского казачьего войска. Привез тело отца из горского плена. Был инициатором издания его первой книги (Киев, 1880). С Шевченко познакомился во время обучения в Царскосельском Александровском кадетском военном корпусе для малолетних, в котором учился с 1840 г.

10. Кухаренко Александр Яковлевич (9.04.1836 – 1.12.1913) – генерал-лейтенант Кубанского казачьего войска, атаман Ейского отдела, хранитель литературного архива отца. С Шевченко познакомился во время обучения в Царскосельском Александровском кадетском военном корпусе для малолетних, в котором учился с 1842 г.

11. Не названы следующие дети Я. Кухаренко: Николай (8.11.1850 – 2.08.1892), Вячеслав (26.10.1852 – 26.10.1898), Лидия (22.02.1841 – не ранее 1877), Мария (15.10.1847 – ?) и Лариса (1.03.1855 – не ранее 1929).

12. Сохранился лишь сделанный Т. Шевченко набросок портрета А. Головатого.

Письмо 4

Автограф: ИЛ. Ф. 92. № 260.

Впервые напечатано: Киевская старина. - 1897. - № 3. - С. 455–456.

1. В Одесском институте благородных девиц училась Лидия Яковлевна Кухаренко. Присматривал за нею на правах друга отца историк А. А. Скальковский. В институте она проучилась 7 лет и окончила его в 1857 году.

2. К упомянутому письму приложены были автографы поэм «Москалева криниця» (вторая редакция) и «Чернець», а также стихотворения «Вечір» («Садок вишневий коло хати...»).

3. В упомянутом письме Шевченко просил Кухаренко: «...дай доброму писареві переписати і "Криницю", і "Ченця", і "Вечір". Та пошли старому

Щепкину. Нехай на старість читає та не забуває безталанного кобзаря Тараса Дармогряя». Указанные списки сегодня неизвестны.

4. Послал ли Я. Кухаренко обещанные списки А. Метлинскому и Н. Костомарову, не известно.

5. Вместе с письмом 22 апреля 1857 г. Шевченко прислал Кухаренко автопортрет сепией, местонахождение которого ныне не известно. Репродукция опубликована в «Известиях Общества любителей изучения Кубанской области» (1913. Вып. IV. – Вклейка между страницами 48 и 49). Фотокопия автопортрета хранится в архиве Института литературы им. Т. Г. Шевченко (Ф. 1. № 872).

6. Речь идёт о посылке денег за первый том «Записок о Южной Руси» П. Кулиша (СПб., 1856).

Письмо 5

Автограф: ИЛ. Ф. 92. № 261.

Впервые опубликовано: Киевская старина. - 1897. - № 3. - С. 456–457.

1. Письмо Кухаренко, написанное 7 августа 1857 г., Шевченко получил лишь 10 февраля 1858 г., о чём свидетельствует запись в его Дневнике.

2. Автографы стихов «Вечір» («Садок вишневий коло хати...»), поэмы «Чернець» и второй редакции поэмы «Москалева криниця» А. Я. Кухаренко в 1899 году отослал А. Я. Конисскому, который использовал их при написании статьи «Варіанти на декотрі Шевченкові твори», опубликованной в «Записках Наукового товариства им. Шевченка» (1900. Т. 33. С. 1–16. - Отд. паг.) Дальнейшая судьба автографов не известна.

3. В ответном письме Шевченко сообщал: «У мене єсть [братья – **В. Ч.**] Микита й Йосип, а Петра нема. Бог його знає, відкіля він узявся. Та дарма! Нехай собі здоровий буде».

4. Местонахождение копии портрета Т. Шевченко не известно.

5. Упомянутые письма, которыми обменялись Я. Кухаренко и М. Щепкин в 1857 г., на сегодняшний день не разысканы. Несколько лет назад, в ходе их поиска, нами были обнаружены сведения о местонахождении двух писем Я. Кухаренко, адресованных великому русскому актеру и относящиеся к 1844 году. Честь их первой публикации принадлежит моей ученице А. И. Феединой (см.: Письма Я. Г. Кухаренко М. С. Щепкину (Харьков. 16 февраля 1844 г.; ст-ца Уманская. 20 марта 1844 г.) // Кубань: проблемы культуры и информатизации. 1996. № 3. С. 30–34).

6. Речь идёт о «Записках о Южной Руси» (СПб., 1856–1867. - Т. 1, 2), составленных П. Кулишом.

7. Гулак – С. С. Гулак-Артемовский.

8. Порохня Иван Евдокимович (1809 – ?) – военный деятель Черноморского казачьего войска. В 1828 г. окончил курс обучения в Одесском Ришельевском лицее. Службу начал в Вознесенском уланском полку, откуда по просьбе перевёлся в Черноморское казачье войско хорунжим артиллерийской пешей роты. В 1834 году судьба сводит его с Я. Г. Кухаренко. С этого времени он фигурирует в его письмах как особо доверенное лицо. В 1842 году он служит адъютантом в штабе Отдельного Кавказского корпуса, 1844 году – офицером по особым поручениям временно командующего войсками на Кавказской линии и в Черномории. В 1852 году назначается членом общего присутствия Департамента военных поселений в Петербурге с правом голоса по делам кавказских иррегулярных войск. Очевидно, знакомство с Шевченко произошло в 1842 или 1844 годах, так как обе занимаемые им тогда должности предполагали командировки в столицу.

Письмо 6

Автограф: ИЛ. Ф. 92. № 262.

Впервые опубликовано: Киевская старина. - 1897. - № 3. - С. 457.

1. Речь идет о присланном Т. Шевченко «Кобзаре», издание 1860 г., в котором опубликована его поэма «Гайдамаки».

2. Стихотворение «Заворожи мені, волхве...» и поэма «Москалева криниця» не вошли в «Кобзарь» 1860 г., так как Шевченко позволили напечатать в нём лишь произведения, написанные до ссылки.

3. Вместе с письмом от 5 июня 1857 г. из Новопетровского укрепления Шевченко прислал Я. Г. Кухаренко поэму «Москалева криниця», автографы поэмы «Чернець» и стихотворения «Вечір» («Садок вишневий коло хати...»).

4. Пожелание Кухаренко исполнилось лишь в 1867 г., когда по инициативе Н. И. Костомарова и Г. С. Васькевича на средства Д. Ю. Кожанчикова вышло полное издание «Кобзаря» (имеется в коллекции проф. В. К. Чумаченко).

5. Изданный П. Кулишом альманах «Хата» Т. Шевченко выслал Я. Кухаренко вместе с письмом от 25 марта 1860 г.

6. В марте 1860 г. П. Кулиш находился в Петербурге, в апреле выехал в Укранну.

7. В «Кобзаре» 1860 г. помещена не фотография, а портрет Шевченко работы М. О. Микешина.

Письмо 7

Автограф: ИЛ. Ф. 92. № 263.

Впервые опубликовано: Киевская старина. - 1897. - № 3. - С. 457–458.

1. Вместе с письмом Т. Шевченко прислал Я. Кухаренко украинский альманах «Хата» (СПб., 1860), предвестник первого украинского регулярного журнала «Основа», который выходил в Петербурге в 1861–1862 годах.

2. Игра слов: журнал «Основа» должен был выйти позже альманаха «Хата».

3. Возможно, игра слов: вслед за «Хатой» П. А. Кулиш планировал выпускать ежегодные альманахи «Левада», «Пасіка» и «Гумно».

4. Весной 1859 г. Н. И. Костомаров был приглашён читать лекции в Петербургском университете. Словечко «закадишний» вызвало ироничную отповедь Т. Шевченко как типично «московское».

5. Панько – П. А. Кулиш.

6. Срезневский Измаил Иванович (1812–1880) – русский и украинский филолог, академик Петербургской академии наук.

7. Кукольник Нестор Васильевич (1809–1868) – популярный в то время русский поэт, с которым у Т. Шевченко сложились неприязненные отношения.

Предисловие и комментарии В. К. Чумаченко

Брате Курьяний то
варыш, Марасе Григор
вичу! Де тебе го возх. язс.
из? - Годн ир. тым, ит. я пр
шу писателю сво. я. Сери
никло, ш. о. б. да. я. т. в. н. й
про. и. н. де. в. в. п. е. н. т. у. Де. м. в. е.
д. в. е. г. и. д. e. Де. Д. в. e. c. e. c. e. А. д. e.
А. н. n. o. d. y. Д. н. e. с. e. a. e. a. d. e. t. e.
Б. o. y. Д. e. v. e. n. e. p. e. c. y. c. h. e. М. o.
т. e. p. e. Б. e. y. ш. o. т. в. e. д. e. n. e. в. и. y.
и. ш. e. в. e. М. e. t. e. p. e. o. б. p. y.
c. e. a. - С. т. a. c. k. e. т. o. d. e. Б. р.
т. e. p. y. d. n. y. ш. o. в. e. d. e. c. e. c. e.
т. e. n. e. С. k. a. d. e. т. v. n. y. ш. o. c. e.
Б. e. т. p. o. y. Б. o. l. e. ш. e. Е. d. e.
т. v. e. т. e. p. e. Д. v. e. c. e. l. e. n. e. p. e.
П. o. m. y.

Кухаренко Я. Письмо Т. Шевченко. 2 ноября 1844 г. Автограф.
Первая страница. Публ. впервые

Я.Г. Кухаренко 1862 г.

Шавченко Т. Антон Головатый
возле Невы

ЛИСТ МИХАЙЛА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ДО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ВІД 12 ЛЮТОГО 1848 РОКУ: МАТЕРІАЛИ ДО КОМЕНТАРЯ

Лазаревський інформував Шевченка: «В Одесі, братику, не був я, дальш Києва не їздив, – балакали про тебе і тамечки, – та я всього й зоставався там півдня тільки і не бачив нікого з твоїх ширих, опріч Глушановського. Тільки що ввійшов він у мою хату, як зараз і крикнув: «У самісінькій сій хаті жив бі-дний Тарас», – се в трахтирі коло станції. [...] Може, ти знаєш і Часника — я бачився з ним у Києві у Глушана» [8, с. 54–55].

З-поміж шевченкознавців першу спробу зібрати відомості про київського Шевченкового приятеля Антона Андрійовича Глушановського (1815–1902) зробив Сергій Єфремов, коментуючи в поетів лист до Миколи Костомарова від 1 лютого 1847 р. «Коли б то ви були такі трудяші і добрі, – писав Шевченко, – щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського, він усі діла знає), чи я утверджений при університ[еті], чи ні [...]» [17, с. 3-4]. Це єдина згадка про Глушановського в уцілілому корпусі листів Шевченка.

Єфремов використав присвячену Глушановському статтю Миколи Герболя, вміщену у збірникові «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко» (1881), та «Родословную книгу черниговского дворянства» (1901), яку уклав Григорій Милорадович [16, с. 470–471]. Обидва джерела, зрозуміло, не містять відомостей про дату смерті Глушановського, тож відповідна інформація відсутня і в нотатці Єфремова – як, до слова, і в усіх пізніших академічних виданнях літературної спадщини Шевченка та збірниках листів до нього [3, с. 172].

Відаючи належне дуже істотному внескові Єфремова у тлумачення Шевченкових листів, слід зазначити, що його коментарі не позбавлені не завжди зрозумілих пропусків, які можна пояснити хіба огромом опрацьованого матеріалу. Часом – як у випадку з біограмою Глушановського – дослідник залишав поза увагою безумовно відомі йому джерела. Інформацію про рік смерті Шевченкового приятеля із покликом на некролог у петербурзькій газеті «Новое время» містить «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» (1912), який уклав Іван Павловський [13, с. 46–47]. Єфремов звертався до цього довідника, опрацьовуючи інший коментаторський сюжет [16, с. 940].

Григорій Зленко зазначив стосовно досліджуваного фрагмента листа Лазаревського: «Школа, що ніде не згадано, хто такий Часник. Знайти найкоротші відомості про нього, на жаль, не поталанило С. Єфремову, а про сучасних дослідників годі й говорити...» [5, с. 10]. Зленко безпідставно зазначив, що Єфремову не вдалося розшукати навіть «найкоротші відомості» про Часника,

оскільки це й не входило до кола завдань коментатора Шевченкових листів (у виданому за його редакцією епістолярному томі повного зібрання творів письменника було вміщено й листи до нього, але не супроводжено їх реальним коментарем). Зленків докір шевченкознавцям повоєнної доби, які підготували два коментовані видання листів до Шевченка, натомість є цілком слушним. Вони справді не засягнули до важливого архівного джерела – п'ятого тома «Малоросійського родословника» Вадима Модзалевського (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Цей том, що включає генеалогічну інформацію про Часників, опубліковано – заходами Валерія Томазова – лише нещодавно, вона ще не потрапляла в поле зору шевченкознавців.

Олексій Михайлович Часник, з яким Лазаревський зустрівся у Києві, народився 17 березня 1798 р. у Часниківці Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Молоді роки присвятив військовій службі. Розпочав її як підпрапорщик 2-го пішого полку костромського ополчення (17 вересня 1813 р. – 7 листопада 1814 р.), брав участь у зарубіжному військовому поході російської армії (зокрема, в облозі фортеці Глонау на півночі Сілезії). Від 7 серпня 1815 р. – юнкер 4-го Українського козацького (від жовтня 1816 р. уланського) полку, зі штату якого у жовтні 1817 р. було сформовано 3-й і 4-й Бузькі уланські полки (Модзалевський не повідомив, у якому з цих формувань продовжив службу Часник). Завершив військову кар'єру 13 серпня 1826 р. у чині поручика і замешкав у Часниківці. Був одружений із рідною сестрою Глушановського Марією [11, с. 39–40] – саме з огляду на це й опинився в його помешканні. (Стислі відомості про Часника подано і в «Родословной книге черниговского дворянства» [9, с. 101], однак без ключової для ідентифікації Шевченкового приятеля інформації про дівоче прізвище його дружини).

Як можна виснувати із характеру запитання, що його автор листа поставив адресатові («Може, ти знаєш..»), у перебігу київської зустрічі Лазаревського із Часником про Шевченка не йшлося. Це, однак, не є підставою категорично твердити, що письменник і Часник не зустрічалися чи в Києві у помешканні Глушановського, чи в Борзнянському повіті, де Шевченко перебував на початку лютого 1844 р. (дорогою до Москви) і в січні–лютому 1847 р.

У досліджуваному листі Лазаревський також повідомив Шевченка: «Балакали ще багачко про тебе і в нас у Конотопі. Шлють тобі низенькі поклони і моляться за твое горе Кандиба Петро [...]» [8, с. 54]. Далі наведено ще ряд прізвищ – і всі вони, включно з названим, у збірниках листів до Шевченка залишені без коментаря [7, с. 245; 8, с. 232–233]. Хоча біографічні матеріали принаймні про Кандибу є не лише у давно виданих другому томі згаданого «Малоросійського родословника» й мемуарах Олександра Лазаревського, а й у кількох шевченкознавчих (!) публікаціях.

У монографії про останню подорож Шевченка в Україну Петро Жур, значив на підставі листа Афанасії Лазаревської до сина Олександра від 26 серпня 1859 р. [15, с. 27], що учасником влаштованої 22 серпня 1859 р. у

родинному домі Лазаревських у Гирявці Конотопського повіту Чернігівської губернії зустрічі із письменником був Олександр Кандиба [4, с. 258] (біографічні матеріали про нього зібрали Модзалевський [10, с. 268] та Оксана Супронюк [14, с. 81]). Далі – маючи на увазі саме досліджуваний уривок із листа Михайла Лазаревського до Шевченка – Жур писав: «У сім'ї конотопських Кандиб поета добре знали й пам'ятали. Брат Олександра Петро Григорович у 1848 році через Михайла Матвійовича Лазаревського передавав поетові на заслання теплі слова привіту» [4, с. 258]. Десятьма роками раніше Ієремія Айзеншток уперше надрукував – у перекладі з російської – спогади Василя Лазаревського про Шевченка, які свідчать про інтерес Петра Кандиби до Шевченкової поетичної творчості. Мемуарист свідчив: «Вперше я ознайомився з "Кобзарем" у 1845 р., коли перебував удома після повернення з Дону, за дорогоцінним екземпляром з власноручними поправками Шевченка і його авторським написом: "Василію Львовичу Дзюбину". Він якось потрапив до моєї сестри, яка мені його і подарувала. Я мав необережність дати його П. Гр. Кандибі – звісно, він там і сів» [1, с. 174]. (Згадана у цитованому фрагменті сестра мемуариста – Глафіра, у заміжжі Огієвська. Василь Лазаревський помилився, називаючи ім'я першого власника відповідного примірника «Кобзаря» – насправді це був Іван Львович Дзюбин. Його життєпис докладно розглянуто у моїй статті «До вивчення петербурзького оточення Шевченка: ідентифікація Дзюбина», яку підготовлено до друку).

Олександр Лазаревський пригадував: «Наиболее близкие отношения были у нашей семьи с Кандыбами, Григорием Петровичем и его женой Авдотьей Андреевной. [...] Все дети Гр. П–ча Кандыбы имели сверстников в нашей семье и наоборот; так, старший из детей Кандыбы Петр был сверстником старшого нашего брата Василия и т. д.» [12, с. 472]. Василь Лазаревський років у 6–7 «начал свое первое учение с детьми Григория Петр. Кандыбы» [6, с. 67].

Стисла біограма Петра Кандиби (8 листопада 1816, с. Курилівка Конотопського повіту – не ран. 1864, там само), укладена за матеріалами Модзалевського і дещо уточнена за нещодавно виданим довідником про нижинське оточення Миколи Гоголя, має такий вигляд: 1825–1833 рр. – навчання у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька (не завершив); від 1839 р. на військовій службі (у 1849 р. поручик); у 1855–1864 рр. – конотопський повітовий маршалок [10, с. 268; 14, с. 82].

Викладені матеріали доповнюють наявні коментарі до досліджуваного листа Михайла Лазаревського до Шевченка. Але, звісно, відповідну тему не можна вважати «закритою». Розглядаючи проблеми вивчення Шевченкового листування, Леонід Большаков слушно зазначив: «Не попрацюєш над розшифруванням імен і подій – не зрозумієш написаного. Схибиш – і сам суті справи не збагнеш, і інших заплутаєш» [2, с. 137]. Потрібно продовжити спеціальні

джерельні розшуки, що уможливають ідентифікацію й інших осіб, про яких Лазаревський інформував письменника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Айзеншток І.* Невідомі та призабуті спогади про Т. Г. Шевченка // Вітчизна. - 1961. - № 3. - С. 170–176.
2. *Большаков Л.* Шляхами великої долі. - К., 1984. - 175 с.
3. *Дудко В.* Зі студій над листами Тараса Шевченка // Українознавчі студії. - Івано-Франківськ, 2007/2008. - Вип. 8/9. - С. 164–178.
4. *Жур П.* Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну. - К., 1970. - 307 с.
5. *Зленко Г.* На схилі віку писав мемуари // Науковий світ. - 2010. - № 6. - С. 10–11.
6. *Лазаревський О. М.* [Короткі біографії братів Лазаревських] // Український археографічний збірник. - Т. II. - К., 1927. - С. 67–73.
7. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861. - К., 1962. - 332 с.
8. Листи до Тараса Шевченка. - К., 1993. - 382 с.
9. *Милорадович Г. А.* Родословная книга черниговского дворянства. - Т. 1. - Ч. 1. - СПб., 1901. - 114 с.
10. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. - Т. 2. - К., 1910. - 720 с.
11. *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник. - Т. V. - Вип. 4. - К.; СПб., 2004. - 80 с.
12. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. - 1902. - Т. LXXVII. - Июнь. - Отд. I. - С. 470–494.
13. *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. - Полтава, 1912. - 239 с.
14. *Супронюк О. К.* Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии: Библиографический словарь. - К., 2009. - 251 с.
15. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / ЦНБ АН УРСР. - К., 1966. - 492 с.
16. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. - Т. III. - [К.], 1929. - 1003 с.
17. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. - Т. 6. - К., 2003. - 629 с.

ДО ВИВЧЕННЯ НИЖНЬОГОРОДСЬКОГО ОТОЧЕННЯ ТА- РАСА ШЕВЧЕНКА: АКТРИСА ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛЬЄВА

Повертаючись із заслання, Шевченко з волі владних інстанцій майже півроку – від 20 вересня 1857 р. до 8 березня 1858 р. – прожив у Нижньому Новгороді. «Товариство, в якому обертався, було строкате, але й цікаве», – писав Павло Зайцев про тогочасне оточення письменника, спеціально наголосивши, що він заприятелював, зокрема, «з артистами місцевої театральної трупи» [18, с. 295]. Тамтешнім театральним знайомствам і враженням присвячено низку Шевченкових щоденникових записів, відповідна проблематика часом виникає в його тогочасних листах до різних адресатів. Він написав для неофіційної частини «Нижегородских губернских ведомостей» статтю «Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.», яку було опубліковано 1 лютого. Узвичасне твердження про те, що стаття з'явилася друком анонімно, потребує корекції – насправді її підписано трьома астерисками (зірочками) [15, с. 6–9].

Це єдина у Шевченковому творчому доробку театрознавча стаття. Вона, як слушно зазначив Ростислав Пилипчук стосовно жанру названого твору, «не є власне рецензією, хоч написана саме з приводу бенефісу К. Пиуновой. Стаття подає стислий творчий портрет актриси, має ознаки критичного огляду, бо в ній згадуються й інші вистави за участю бенефіціантки та її партнерів» [28, с. 85].

Невдовзі після появи нижньогородської публікації статті Шевченко передав її – двома шляхами, звернувшись до давніх приятелів Василя Погожева і Михайла Щепкіна – до редакції «Московских ведомостей» [15, с. 7]. Ця газета вмістила Шевченкову статтю 11 лютого 1858 р. Її було подано як передрук із «Нижегородских губернских ведомостей» (без авторського підпису), дату першопублікації винесено в назву: «Нижний Новгород, *февраля 1-го*» [47]. Деякі коментатори листа до Щепкіна від 3 лютого 1858 р., в якому Шевченко пропонував адресатові додати до статті «своє [...] яке мудре слово» [56, с. 158], твердили, що в «Московских ведомостях» її надруковано без змін [52, с. 371; 54, с. 495]. Справді, Щепкін нічого не додав до Шевченкового тексту. Донедавна, однак, не було звернуто увагу на те, що московська публікація статті є скороченою: з неї вилучено заключний абзац із критичними увагами і про гру «г-жи Васильевой» у бенефісній виставі 21 січня 1858 р., і загалом про її сценічну кар'єру [15, с. 8–9].

Про «г-жу Васильеву» Шевченко висловився не лише у статті «Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.», а й у кількох щоденникових записах – ніде, однак, не назвавши її на ім'я. У пропонованих нотатках розглядаються проблеми ідентифікації названої учасниці тогочасної нижньогородської театральної трупи (у цьому питанні дослідники досі не мають узгодженої думки) і новознайдені біографічні матеріали про неї.

Коментуючи присвячені «г-же Васильевой» Шевченкові щоденникові записи, Ієремія Айзеншток у 1925 р. не назвав ні її імені, ні принаймні ініціалу [46, с. 208–209], проте в іменному покажчику до відповідного видання зазначив В. Васильєву [46, с. 276]. Того ж року Петро Рулін писав, що Шевченко бачив у Нижньому Новгороді вистави за участі Васильєвої [37, с. 133–134]. (У значно пізнішій републікації студії відповідне місце скориговано: за участі К. Васильєвої [35, с. 192–193]). Так, зрештою, твердив уже в 1927 р. і сам дослідник, який зазначив, коментуючи поетів щоденник, що «г-жа Васильєва» – це «Катерина Миколаївна Васильєва, дружина досить відомого в Москві в 50-х роках актора Сергія Васильєва [...]»; перші свої виступи на сцені, можливо, К. Васильєва зробила в Нижньому» [50, с. 580]. Якщо Рулін про початок акторської кар'єри Катерини Васильєвої у Нижньому Новгороді висловлювався все ж гіпотетично, то кількома роками пізніше Сергій Шестериков, коментуючи першу в Шевченковому щоденникові згадку про гру «г-жи Васильевой» (запис від 6 жовтня 1857 р.), висловився категорично: «Это было одно из первых выступлений на сцене Екатерины Николаевны Васильевой, рожд. Лавровой (1829–1877), жены популярного московского актера Сергея Васильевича Васильева (1827–1862). Она только что кончила московскую театральную школу, почему Шевченко и назвал ее по ошибке "артисткой московского театра"» [58, с. 351].

Згадану в досліджуваній статті «г-жу Васильєву» шевченкознавці переважно ідентифікували саме як Катерину Васильєву [2, с. 418; 3, с. 359; 28, с. 85–87; 29, с. 67; 30, с. 261–262; 48, с. 289; 49, с. 289]. Із часом ця версія, що закономірно, стала «обростати» деталями, які мали б надати їй достовірності. Так, Надія Прокопенко в уміщеній у «Шевченківському словнику» статті про Катерину Васильєву зазначила: «Наприкінці 1857 – на початку 1858 гастролювала в Нижньому Новгороді» [32]. Валерія Смілянська писала, що Катерина Васильєва «грала в Малому театрі (Москва), гастролювала в Нижньому Новгороді (сезон 1857–1858 рр.)» [40, с. 651].

Виглядає, однак, що принаймні деякі літературо- і театрознавці не вважали відповідну ідентифікацію аргументованою. Справді, складно уявити, щоб Шевченко писав, що Катерину Васильєву – давно сформовану актрису, яка дебютувала на сцені Малого театру ще у 1845 р. [44, *стб.* 891] – не можна визнати «совершенно установившимся талантом» [55, с. 210]. Так, у п'ятому томі десяти томного зібрання Шевченкових творів, в якому публікацію щоденника не супроводжено реальним коментарем, у покажчику імен фігурує «Васильєва (артистка)» [51, с. 244]. У двох томах шеститомного видання творів згадки про «г-жу Васильєву» не прокоментовано, але в іменних покажчиках позначено: «Васильєва Катерина Миколаївна», «Васильєва Катерина Николаевна» [53, с. 348; 54, с. 589]. Микола Йосипенко у колективній праці «Український драматичний театр. Нариси історії» послідовно називав – у розділі «Шевченко і театр» – «г-жу Васильєву» лише на прізвище [43, с. 128, 131], але в іменному покажчику до тому усе ж «виникла» К. Васильєва [43, с. 489].

Те, що «г-жа Васильєва», про яку писав Шевченко, – це не Катерина Васильєва, а інша актриса, майбутня дружина нижньгородського актора й режисера Володимира Трусова (1816–1879), можна висувати з виданої ще у 1867 р. праці Олександра Гациського про тамтешній театр. з якою Рулін був добре обізнаний – про це свідчать його коментарі до поетового щоденника й інші публікації [36, с. 126, 130; 37, с. 124, 133, 134; 50, с. 573, 575, 580, 588, 634, 658, 668]. Характеризуючи склад нижньгородської трупи кінця 1850-х рр., Гациський, зокрема, зазначив: «В 1858 году вступила на нижегородскую сцену г-жа Пиунова [...]; около этого же времени [...] приехала из московской театральной школы в Нижний г-жа Васильева (ныне – г-жа Трусова-Васильева), [...] уже несколько лет тому назад оставившая Нижний» [10, с. 59–60]. Дослідник припустився хронологічної помилки: Катерина Пиунова виступала на нижньгородській сцені уже принаймні з початку 1856 р. [36, с. 127]. У названій праці з історії нижньгородського театру вперше републіковано уривок зі статті «Бенефіс г-жи Пиуновой января 21 1858 г.» (авторство Шевченка, ясна річ, не було вказано) – загальну характеристику її акторської діяльності [10, с. 60–61].

Коментуючи у 1934 р. наявні в мемуарах російської актриси Поліни Стрепетової «Минувшіє дни» згадки про А. В. Трусову-Васильєву, Михайло Пригунов однозначно ідентифікував її як особу, про яку писав Шевченко у щоденнику і статті «Бенефіс г-жи Пиуновой января 21 1858 г.» й широко використав свідчення українського письменника про її гру [33, с. 515–516]. Дослідник зробив це, незважаючи на хронологічну неточність Стрепетової: її свідчення про А. В. Трусову-Васильєву не могло стосуватися, як впливає з мемуарів, 1858 року, оскільки подвійне прізвище актриса дістала пізніше. На той час дружиною Володимира Трусова була актриса Єлизавета Трусова (дівооче прізвище – Вишеславцева, бл. 1803–1859) [6, с. 304; 7, с. 57; 8, с. 331; 14, с. 180; 25], про яку Шевченко писав і в щоденнику, і в статті про бенефіс Пиунової [55, с. 133, 209].

У 1958 р. Лариса Гараніна назвала у студії «Шевченко и Нижегородский театр» – також дещо помиляючись під хронологічним оглядом – «А. В. Трусову-Васильєву» учасницею тамтешньої трупи часів поетового перебування у названому місті [41, с. 52], але не ідентифікувала її, реферуючи статтю про бенефіс Пиунової, з актрисою, про яку писав Шевченко [41, с. 58–60]. Мало того, у вміщеному в тому ж виданні, що й стаття Гараніної, непідписаному коментарі до нижньгородських щоденникових записів і листів Шевченка відтворено версію Руліна, Шестерикова та інших дослідників, які вважали, що письменник висловлювався про акторську гру Катерини Васильєвої [41, с. 212]. (На назване дослідження Гараніної невдовзі покликався Микола Ткаченко, розглядаючи «А. Трусову-Васильєву» як учасницю трупи, що виступала у Нижньому Новгороді під час перебування там Шевченка [42, с. 190]). У 1959 р. Лев Гітельман, інший коментатор спогадів Стрепетової, також беззастережно

потракував А. В. Трусову-Васильєву як учасницю описаного в статті Шевченка бенефісу Піунової [11, с. 307–308].

У кількох працях такий погляд висловив і Леонід Большаков [6, с. 266–267; 7, с. 41–42; 14, с. 139–140]. Складно, однак, пояснити, чому дослідник не обстоював відповідну позицію послідовно. Можна гадати, що в уміщених у новому академічному виданні Шевченкових творів коментарях до його щоденника (їх Большаков підготував за участі Надії Вишневської) це було зроблено за рішенням редакційної колегії видання, яка вирішила схилитися до узвичаєної версії ідентифікації «г-жи Васильевой». У коментарях зазначено: «Васильєва Катерина Миколаївна (1829–1877) – актриса Малого театру в Москві; наприкінці 1857 – на початку 1858 р. перебувала разом із чоловіком, актором С. Васильєвим, на гастролях у Нижньому Новгороді, там бачив її гру Шевченко, згадав її у статті "Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года" [...]» [55, с. 361]. Але, хоч як дивно, в одній із праць, у якій Большаков був повновладним «господарем», він також відійшов від цілком аргументованої версії ідентифікації «г-жи Васильевой», контамінувавши факти з біографій двох різних Васильєвих і зазначивши, що Шевченко писав у досліджуваній статті про Катерину Васильєву, яка на початку 1860-х рр. вийшла заміж за Трусова [8, с. 75–76]. У пізніше виданій праці дослідник, однак, знову ідентифікував актрису як А. Васильєву [14, с. 139–140]. У первісній – російській – версії літопису життя і творчості Шевченка, який уклав Петро Жур, ішлося про «Е. Васильєву» і «Е. Н. Васильєву» [17, с. 356, 371]. У тексті української версії відповідного дослідження, виданої після його смерті за редакцією Миколи Павлюка і Валентини Судак, фігурує А. В. Васильєва [16, с. 300, 312]. Але в покажчику імен, який опрацювала Судак, зазначено, що на вказаних сторінках ідеться і про А. В. Васильєву, і про Катерину Миколаївну Васильєву [16, с. 485]. (У всіх розглянутих публікаціях подано лише ініціали Трусової-Васильєвої. Нині, коли вдалося з'ясувати її ім'я і по батькові – Олександра Василівна, можна уточнити: українською має бути О. В.).

Большаков розшукав у рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН цінне синхронне свідчення про «г-жу Васильєву», яка брала участь у бенефісі Піунової, – лист тогочасного нижньогородського актора Євгена Климовського (1824–1866), з яким Шевченко був знайомий, писав про його акторську діяльність і в щоденнику, і в статті «Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.» [55, с. 113, 128, 130, 132, 135, 144, 158, 210, 359].

Докладний лист Климовського до актора Александринського театру Леоніда Леонідова від 27 грудня 1857 р. Большаков подав у кількох працях у викладі, навівши численні цитати [5, с. 523–529; 6, с. 209–213; 9, с. 182–184]. Климовський – актор із досвідом виступів на столичних сценах – зазначив стосовно свого переїзду до Нижнього Новгорода: «На этот раз случай доставляет мне удовольствие ехать вместе с нашими замечательными комиками г. Васильевым и г. Живокини. Они отправлялись из Москвы с намерением потешить публику

нижегородскую и казанскую. [...] Накануне [великой] субботы мы (т. е. я с женой, Васильев, Живокини и воспитанница Московского театр[ального] учи[ли]ща, девушка лет 20-ти Васильева) выехали в Нижний Новгород, а 10-го апреля, т. е. на четвертый день Пасхи, я уже дебютировал [...]» [22, *арк. 2, 3*]. Неназванный у листі на ім'я «комик» Васильев, з яким Климовський їхав до Нижнього Новгорода, – це Сергій Васильев [22, *арк. 4*].

Климовський писав про акторів, з якими йому випало грати у сезоні 1857/1858 рр.: «Настоящая нижегородская труппа состоит большею частию из людей довольно умных и отчасти даже не лишенных образования. Корифеями ее являются: гг. Владимиров (комик), Рыбаков (трагик), Трусков (любовник), Платонов (резонер), я (черт знает, кто я!?), г-жи Рыбакова (трагичка), Трускова (комичка), Пиунова (водевилистка), Шмитгоф (певица) и вновь прибывшая Васильева» [22, *арк. 4 зв.*].

Як цілком очевидно, «вновь прибывшая Васильева» – це саме та актриса, з якою Климовський приїхав до Нижнього Новгорода у квітні 1857 р. Характеризуючи її гру, автор листа зазначив: «Г-жа Васильева выехала из Москвы за Рогожскую заставу на первые роли драматических любовниц, как большая часть начинающих столичных артистов, с весьма ограниченным репертуаром, но с огромным запасом самолюбия и надежд на лавры. [...] Девушка лет 22-х весьма недурной наружности и хорошего возраста, получившая образование в Им[п]ераторской театральной школе при Московском театре, т. е. танцовщица [...]. Привыкшая с малолетства быть на сцене, и на сцене столичной, – она приобрела некоторый актерский такт, т. е. свободу держать себя на сцене; оделенная от природы довольно легонькой головкой и большой самоуверенностью, – она смело берется за всякую новую (первую) роль и, обладая хорошою памятью, выучивает ее скоро и твердо. Заметив, что на сцене всего лучше быть ловкой и грациозной, – она любит изображать аристократок. Постоянно слыша и видя, что все ныне стремится к натуре, она старается до крайности быть натуральной [...]. Главное достоинство ее таланта я полагаю в обыденности: что бы она ни исполняла, т. е. какую бы роль ни играла, она говорит и держится на сцене совсем натурально, точь в точь, как у себя в комнате. Но этого еще весьма недостаточно, чтобы заслужить название артистки, а г-же Васильевой, несмотря на все приличные игры, еще очень далеко до этого. И это потому, что у ней есть все наружное и ничего внутреннего – нет истинного жару, нет истинной веселости [...]» [22, *арк. 5–5 зв., 6 зв.*]. Як слушно зазначив Большаков, наведені в епістолярному документі міркування Климовського про «г-жу Васильеву» й інших учасників тогочасної нижньгородської трупи багато в чому збігаються із Шевченковими враженнями [5, с. 528; 6, с. 213; 9, с. 183].

Ясна річ, не міг автор цитованого листа писати про значно старшу на той час Катерину Васильеву, що була вже матір'ю двох дітей [34, с. 5; 44, с. 852–853], як про «девушку лет 20-ти» чи «22-х». Саме на підставі останнього «хронологічного» свідчення автора цитованого листа Большаков орієнтовно

визначив дату народження А. Васильєвої – бл. 1835 р. [7, с. 41; 14, с. 139]. У «Словнику оточення й зв'язків Шевченка періоду повернення його із заслання», доданому до української версії праці «Іхав поет із заслання...», через недогляд автора (чиї перекладача) помилково вказано точнішу дату народження А. Васильєвої: «жовт[ень] 1835» [6, с. 266]. Причому в інших біограмах подано лише роки народження і смерті осіб із тогочасного оточення українського письменника. Як цілком зрозуміло, у російському оригіналі названого словника була – чи принаймні мала бути – вказівка на орієнтовність дати («ок. 1835»), а не на місяць («окт. 1835»). Відповідна дата, зрозуміло, є дуже приблизною – зокрема, з огляду і на наявне в тому ж листі свідчення про Васильєву як «девушку лет 20-ти», у працях Большакова не наведене.

Повідомлення Климовського про те, що «г-жа Васильєва», з якою йому випало грати в Нижньому Новгороді в сезоні 1857/1858 рр., з юних літ звикла бути «на сцене столичной», спростовує не раз висловлювану тезу про буцімто помилку письменника [48, с. 289; 49, с. 289; 57, с. 310; 58, с. 351], який 6 жовтня 1857 р. занотував у щоденникові свої враження про гру «артистки московского т[еат]ра госпожи Васильевой» [55, с. 116].

Окремо слід висловитися стосовно ще одного шевченкознавчого міфу, презентованого у 12-томному академічному виданні у «збагаченому» вигляді. Якщо в «Шевченківському словнику» було беззастережно зазначено, що наприкінці 1857 р. – на початку 1858 р. у Нижньому Новгороді гастролювала Катерина Васильєва [32], то в новітніх коментарях до щоденника подано – так само категорично (і, зрозуміло, поза Большаковим) – інформацію про спільну тогочасну гастрольну подорож Катерини і Сергія Васильєвих [55, с. 361]. Відповідна хронологічна локалізація дивним чином збігається із театральним сезоном, під час якого Шевченко перебував у Нижньому Новгороді, і тому виглядає здійсненою не на підставі джерельного опрацювання заплутаного питання, а вольовим рішенням, спрямованим на те, щоб «закрити» тему ідентифікації «г-жи Васильевой», про гру якої відгукувався письменник. Причому одні «невигідні» свідчення – ті, що цілком підважують тезу про гастролі Катерини і Сергія Васильєвих у Нижньому Новгороді у перебігу театрального сезону 1857/1858 рр., – просто промовчуються, інші – які можна, хай і некоректно, використати як підставу для аргументації – беззастережно коригуються у «правильний» бік. Рулін, помилково ідентифікувавши «г-жу Васильєву» з Катериною Васильєвою, однак переконливо показав на основі синхронних повідомлень преси, що актриса з таким прізвищем, про акторську гру якої відгукувався Шевченко, виступала на нижньгородській сцені ще принаймні два наступні сезони [50, с. 580].

Ці відомості зовсім не узгоджуються з тезою про гастролі Катерини Васильєвої (одноосібні чи спільні із чоловіком) у Нижньому Новгороді наприкінці 1857 р. – на початку 1858 р. Запроваджені до наукового вжитку відомості про виступи подружжя Васильєвих у Нижньому Новгороді стосуються не осені 1857 р. – зими 1858 р., а лише липня-серпня 1857 р.: їх названо серед акторів

Малого театру, які у той час виступали в Нижньогородському ярмарковому театрі [23, с. 226]. Та й це загальникове і не підкріплене посиланнями на джерела повідомлення потребує спеціальної перевірки, оскільки інші матеріали дають істотні підстави сумніватися, що тоді перебували в Нижньому Новгороді саме Катерина і Сергій Васильєви, а не Павло Васильєв (рідний брат Сергія) і Олександра Васильєва. Оскільки сюжет про тогорічні ярмаркові гастролі виходить за межі аналізованої проблематики, доведеться обмежитися кількома вказівками. Збереглися свідчення – хоча й так само не підтвержені покликами на джерела – про виступи Павла Васильєва у конкретних виставах Нижньогородського ярмаркового театру 1857 р. і навіть про деякі його ролі; так, актор виконав роль Любима Торцова («Бедность не порок» Олексія Островського) [4, с. 38] – «фірмову» у його творчому доробку [31, с. 289; 44, *стлб.* 848]. Ледве чи «артистка имп[ераторских] московских театров г-жа Васильева», яка двічі виступила на ярмарковій сцені у ролі Софії («Горе от ума» Олександра Грибоедова) [20, с. 351], – це Катерина Васильєва. Хоча, як відомо, відповідну роль мали в репертуарі обидві актриси (Катерина Васильєва – у ранній період діяльності) [22, *арк.* 5; 44, *стлб.* 852], на мій погляд, у ярмаркових виставах 1857 р. її виконала значно молодша Олександра Васильєва. (До слова, як «артист имп[ераторских] с[анкт]-петербургских театров» фігурував у афішах відповідних вистав й інший їх учасник – Климовський [20, с. 351]).

Здається, наведеного матеріалу цілком достатньо, щоб категорично відхилити версію, нібито Шевченко відгукувався про гру Катерини Васильєвої. Проте варто вказати і на повідомлення про виступи Катерини і Сергія Васильєвих в означений період таки не в Нижньому Новгороді, а в Москві. Детальний реєстр тогочасних вистав Малого театру, в яких брав участь Сергій Васильєв, подано в синхронних пресових публікаціях [12, с. 1295; 13, с. 113], у його життєписі, опублікованому в 1862 р. на сторінках «Московских ведомостей» і окремою відбиткою [34, с. 11–12]. Про московський бенефіс Сергія Васильєва, що відбувся 22 листопада 1857 р., повідомлено і в фундаментальній документованій студії Миколи Зографа з історії Малого театру другої половини XIX ст. [19, с. 558]. Докладні інформації про участь Катерини Васильєвої у виставах Малого театру в сезоні 1857/1858 рр. ще належить розшукати. Відомо, що 20 вересня 1857 р. у Москві відбувся її бенефіс [12, с. 1295; 19, с. 557].

Викладені відомості, на мою думку, переконливо свідчать, що Шевченко відгукувався і в досліджуваній статті, і в щоденнику про акторську гру саме Олександри Васильєвої. Ці факти й міркування виразно демонструють «механіку народження шевченкознавчих легенд» [21, с. 34]: матеріал, який «близько лежить», не розглядається критично, не перевіряється, а лише безпідставно доповнюється «правильними» подробицями – по суті фальсифікується – з метою узгодження його зі справді твердо встановленими фактами (у даному випадку це виступи «г-жи Васильевой» на нижньогородській сцені, про які писав Шевченко).

Стислі відомості про Олександрю Васильєву і її театральну кар'єру подали Олександр Клінчин у статті про Володимира Трусова [24, *стлб.* 287] і Большаков [6, с. 266–267; 7, с. 41–42; 14, с. 139–140]. (Клінчин писав, що друга дружина Трусова – «А. В. Трусова-Васильєва» – також була відомою актрисою [24, *стлб.* 287]. Проте, як з'ясувалося у перебігу опрацювання відповідного дослідницького сюжету, у театрознавчих виданнях відсутні ширші біографічні відомості про неї).

Як свідчать документи з архіву Московського театального училища, Олександра Василівна Васильєва походила з Корчеви – повітового міста Тверської губернії. (Нині не існує – у 1937 р. було затоплено в перебігу будівництва плотини Іваньківського водосховища і каналу «Москва – Волга»). В архівних джерелах Васильєва фігурує як «уволенная корчевская мещанка». У цих матеріалах не вдалося розшукати інформацію стосовно її по батькові. Відповідні відомості подано натомість у цінному неопублікованому довідникові «Русский провинциальный театр: Сборник материалов за период 1750–1880 гг.», який уклав Павло Клінчин за участі Олександра Клінчина [38, с. 171].

9 січня 1847 р. полковник і кавалер князь Іван Володимирович Шаховський звернувся до директора імператорських театрів Олександра Гедеонова із проханням зарахувати 8-річну Олександрю Васильєву до Московського театального училища як своєкоштну пансіонерку, зобов'язуючись сплачувати за навчання 140 рублів сріблом на рік двома ратами [1, *спр.* 242, *арк.* 191]. 17 лютого 1847 р. Гедеонов задовольнив це клопотання [1, *спр.* 242, *арк.* 190] – і 1 березня 1847 р. Васильєву було зараховано до училища [1, *спр.* 317, *арк.* 25].

Як вказано у позначеному 5 серпня 1844 р. свідоцтві Корчевської міської думи про звільнення Васильєвої із міщанства, на той час їй було 6 років [1, *спр.* 401, *арк.* 6]. У складеному в березні 1851 р. списку пансіонерок театального училища зазначено, що Васильєвій – 12 років [1, *спр.* 317, *арк.* 25]). Ці відомості – попри їхню певну неузгодженість – дають підстави скоригувати основане на синхронному епістолярному свідченні Євгена Климовського твердження Леоніда Большакова про те, що актриса народилася бл. 1835 р. (причому, як було зазначено, дослідник не поінформував, що відповідний лист дає підстави датувати народження Васильєвої інакше – бл. 1837 р.). Насправді, як з'ясовується, – у проміжку: серпень 1837 р. – березень 1839 р. У довідкових виданнях дату народження Васильєвої слід позначати – бл. 1838 р.

Невідомо, ким доводився Васильєвій Іван Шаховський, який подав клопотання про її зарахування на навчання і зголосився його оплачувати. З огляду на те, що в березні 1851 р. піврічний внесок «за воспитание и обучение» Васильєвої внесла інша особа – колезький секретар Микола Іванович Бажановський [1, *спр.* 317, *арк.* 31–32], можна припустити, що Васильєва була сиротою, а її навчання оплачували опікуни.

Вона завершила навчання у Московському театальному училищі у квітні 1856 р. [1, *спр.* 401, *арк.* 2]. Як зазначено у недатованому списку випускників,

який підписав Гедеонов. Васильєву було випущено «в балет» із платнею 280 рублів на рік. «Предписание» до списку датовано 11 квітня 1856 р. («выпустить на жалованье, считая службу состоящим по балетной труппе с 16-летнего возраста на основании постановления») и «по прилагаемому списку»).

В архівних матеріалах не названо театр, у якому розпочала кар'єру Васильєва. Проте можна твердити без ризику помилитися, що це був Малий театр. Таким чином цитовані свідчення Шевченка і Климовського про те, що переїздові молодій актриси до Нижнього Новгорода передували її виступи на московській сцені, дістають додаткове документальне підтвердження.

З огляду на московські «корені» Олександри Васильєвої вилучення абзацу з критичними зауваженнями на її адресу з оприлюдненого в «Московских ведомостях» Шевченкової статті про бенефіс Піунової не виглядає випадковим. Мала вона на той час відданих симпатиків і в Нижньому Новгороді. Климовський писав у цитованому листі до Леонідова: «Вообще же г-жа Васильєва произвела на здешнюю публику (чрезвычайно деревянную, не любящую искусств) весьма приятное впечатление, так что в настоящее время она стоит между нами в отношении расположения публики чуть ли не на первом месте» [22, *арк.* 7]. Слід пригадати, що саме присвячені названій актрисі пасажі досліджуваної Шевченкової статті причинилися невдовзі до появи на сторінках «Нижегородских губернских ведомостей» гострої репліки невідомого автора (підпис: Щеголев) – «Заметки на статью о бенефисе г-жи Пиуновой (в 5-м № Н. Г. В.)» [59]. Цю репліку принаймні чотири рази републіковано у повному обсязі – як мовою оригіналу [5, *с.* 519–522; 9, *с.* 185–186; 50, *с.* 653–654], так і в українському перекладі [6, *с.* 206–208]. Деякі дослідники припускали, що авторський підпис – досі не розкритий псевдонім [9, *с.* 185; 28, *с.* 87; 50, *с.* 660; 58, *с.* 376]. Михайло Новицький зазначив, що полемічну репліку написав, «може бути, один з ображених прихильників Васильєвої» [50, *с.* 654]; не виключали цього й інші автори [28, *с.* 87; 58, *с.* 376]. На мій погляд, не мали рації Новицький [50, *с.* 786] й Лариса Гараніна [41, *с.* 59], беззастережно твердячи, що Шевченків опонент був актором.

Збереглася низка свідчень про пізніші етапи біографії і театральної кар'єри Олександри Васильєвої. 19 жовтня 1859 р. вона – як зазначено в документі, «артистка балетной труппы» – звернулася до контори імператорських театрів із проханням вступити у перший законний шлюб із нижньогородським актором Володимиром Трусовим [1, *стр.* 401, *арк.* 46]. У травні 1861 р. анонімний нижньогородський автор «Московских ведомостей» писав: «Между артистками Нижегородского театра первое место, по мнению всех, сколько-нибудь понимающих дело порядочных людей, бесспорно, принадлежит госпоже Васильевой-Трусовой, бывшей воспитаннице Московской театральной школы». Актриса, наголошував кореспондент, заслужила «любовь и уважение нижегородской публики» [26, *с.* 890]. Нижньогородський період сценічної кар'єри Васильєвої завершився у 1862 р. [38, *с.* 171]. Її шлюб із Трусовим виявився нетривким, і після розлучення актриса переїхала до Казані, де виступала у 1863–1866 рр. [7,

с. 42; 14, с. 140; 24, стлб. 287; 27, с. 157; 38, с. 171; 45, с. 57]. Наприкінці 1864 р. тамтешній дописувач інформував читачів журналу «Русская сцена»: «Г-жа Трусова, без сомнения, талантливая актриса, составляет для нашей сцены хорошее приобретение» [39, с. 152]. Характеризуючи трупу казанського театру в сезоні 1865/1866 рр., його історик наголосив, що на той час Трусова-Васильєва була добре відома місцевій публіці [27, с. 157]. Згодом, за даними Павла Клінчина, вона виступала в театрах Саратова (1866 р.), Києва (1867 р.), Одеси (1867–1872 рр.), Сибірська (1877–1878 рр.) [38, с. 171]. Про одеський період творчої діяльності Васильєвої-Трусової залишив мемуарні свідчення Сергій Ярон [60, с. 86–87, 95]. Тоді вона була дружиною актора Олексія Рютчі, шлюб з яким також виявився нетривалим.

Про подальшу долю Олександри Васильєвої поки не вдалося розшукати певних відомостей. Картотека матеріалів до історії російського театру, укладена у довідково-бібліографічному відділі Центральної наукової бібліотеки Спільки театральних діячів Російської Федерації, містить повідомлення – із неконкретизованим покликом на архів Російського театального товариства – про те, що актриса померла у 1920 р. Щоб перевірити цю інформацію, потрібні цілеспрямовані архівні розшуки.

Ідентифікація «г-жи Васильевой» і з'ясування принаймні фрагментарних достовірних біографічних відомостей про неї дають підстави висловитися стосовно вивчення ширшої теми Шевченкового оточення. Достатньо переглянути коментарі до нового академічного видання творів Шевченка, яке акумулювало (хоч і не стовідсотково) напрацювання кількох поколінь дослідників, щоб пересвідчитися: про багатьох осіб, про яких він писав у щоденнику й листах, яким дарував власні книжки, малюнки й офорти, чи-то не подано жодної інформації, чи-то вона є мінімальною і тому не може бути потрактована як задовільна біограма. Контактів же у Шевченка було, зрозуміло, значно більше – не про всі свої знайомства і зустрічі він залишив письмові свідчення. Важливі додаткові ресурси для дослідження його оточення – листи до Шевченка, листування третіх осіб, мемуари й офіційні документи – також досі не опрацьовано належним чином. Навіть обізнані з технологіями біографічних розшуків шевченкознавці зазвичай не беруться за відповідну роботу з огляду на маргінальність – із погляду «високої науки» – багатьох осіб, життєписи яких належить відтворити. Хоча, як цілком очевидно, важливо якомога більше знати про всіх осіб із Шевченкового оточення, оскільки без цих відомостей годі детально відтворити і його біографію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Російський державний архів літератури і мистецтва. - Ф. 659. - Оп. 4.
2. Анісов В., Серєда Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. - К., 1959. - 459 с.

3. *Анісов В., Серєда Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. - К., 1976. - Вид. 2-е, доп. - К., 1976. - 392 с.
4. *Беляков Б.* Летопись Нижегородского-Горьковского театра. 1798–1960. - Горький, 1967. - 352 с.
5. *Большаков Л.* Ехал поэт из ссылки... // *Большаков Л.* «Все он изведаль...»: Тарас Шевченко: поиски и находки. - К., 1988. - С. 273–538.
6. *Большаков Л.* Їхав поет із заслання...: Пошуки. Роздуми. Дослідження. - К., 1977. - 328 с.
7. *Большаков Л.* Комментарий к дневнику Т. Шевченко. - Оренбург, 1993. - 108 с.
8. *Большаков Л. Н.* Оренбургская шевченковская энциклопедия: Тюрьма. Солдатчина. Ссылка: Энциклопедия одиннадцати лет. 1847–1858. - Оренбург, 1997. - 516 с.
9. *Большаков Л.* Шевченко і Нижегородський театр // Збірник праць 21-ї та 22-ї наукових шевченківських конференцій. - К., 1976. - С. 182–190.
10. *Гациский А.* Нижегородский театр (1798–1867). - Нижний Новгород, 1867. - 136 с.
11. *Гителъман Л. И.* Примечания // П. А. Стрепетова: Жизнь и творчество трагической актрисы. - Л.; М., 1959. - С. 303–334.
12. *Дельта.* Московская летопись // Санкт-Петербургские ведомости. - 1857. - 16 нояб. - № 250. - С. 1293–1295.
13. *Дельта.* Московская летопись // Санкт-Петербургские ведомости. 1858. - 26 янв. - № 21. - С. 113–114.
14. Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. - Оренбург, [2001]. - 311 с.
15. *Дудко В. І.* Стаття Тараса Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.»: публікації, синхронна рецепція, коментарі // Вісник Київського славістичного університету. Серія: філологія. - К., 2008. - Вип. 37. - С. 6–22.
16. *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. - К., 2003. - 518 с.
17. *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. - Люберцы, 1996. - 567 с.
18. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. - Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955. - 450 с.
19. *Зограф Н. Г.* Малый театр второй половины XIX в. - М., 1960. - 648 с.
20. *Ильинский Л.* «Горе от ума» на провинциальной сцене // Литературное наследство. - М., 1946. - Т. 47/48. - С. 325–366.
21. *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. - К., 1986. - 311 с.
22. *Климовський Є.* Лист до Л. Леонідова від 27 грудня 1857 р. // Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН. - Ф. 357. - Оп. 3. - Спр. 109.
23. *Клинчин А.* Николай Хрисанфович Рыбаков. 1811–1876. - М., 1952. - 243 с.

24. *Клинчин А.* Трусов Владимир Максимович // Театральная энциклопедия. - Т. V. - М., 1967. - Стлб. 287. - Підпис: А. Кл.
25. *Клинчин А.* Трусова Елизавета (Лизавета) Агафоновна // Театральная энциклопедия. - Т. V. - М., 1967. - Стлб. 287–288. – Підпис: А. Кл.
26. *Корреспондент.* [Нижний Новгород] // Московские ведомости. - 1861. - 21 мая. - № 111. - С. 890–891.
27. *Крути И.* Русский театр в Казани: Материалы к истории провинциального драматического театра. - М., 1958. - 396 с.
28. *Пилипчук Р.* «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21 1858 г.» // Шевченківська енциклопедія. - К., 2005. - Робочий зошит Б. - С. 85–87.
29. *Пилипчук Р.* «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21 1858 г.» // Шевченківський словник: У 2 т. - Т. 1. - К., 1976. - С. 66–67. – Без підпису.
30. *Пилипчук Р.* Театр і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник: У 2 т. - Т. 2. - К., 1977. - С. 259–263.
31. Письма к [А. Н.] Островскому актеров и театральных деятелей / Статья М. Е. Соковнина; Публ. Е. С. Мясниковой и Е. В. Филипповой // Литературное наследство. - Т. 88. - Кн. 1. - М., 1974. - С. 275–410.
32. *Прокопенко Н. П.* Васильева Катерина Миколаївна // Шевченківський словник. - Т. 1. - С. 103. – Без підпису.
33. *Прыгунов М. Д.* Примечания // *Стрететова П. А.* Воспоминания и письма. - М.: Л., 1934. - С. 511–553.
34. *Родиславский В.* Сергей Васильевич Васильев: (Материалы для биографии). – [М., 1862]. - 18 с.
35. *Рулін П.* На шляхах революційного театру. - К., 1972. - 354 с.
36. *Рулін П.* Шевченко і К. Б. Піунова // Україна. - 1925. - № 1/2. - С. 126–135.
37. *Рулін П.* Шевченко і театр // Шевченко та його доба. - [К.], 1925. - Зб. 1. - С. 166–208.
38. Русский провинциальный театр: Сборник материалов за период 1750–1880 гг. / Сост. П. М. Клинчин при консультации А. П. Клинчина. - Ч. II: Актеры и театральные деятели // Центральна наукова бібліотека Спілки театральних діячів Російської Федерації, довідково-бібліографічний відділ.
39. *С. Ч.* Казанский театр: (Из письма корреспондента) // Русская сцена: Театральный журнал. - 1864. - Т. VI. - № 12. - Современное обозрение. - С. 152–154.
40. *Смідянська В. Л.* Іменний покажчик // *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. - К., 1991. - С. 646–688.
41. Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде. - 2-е, измен. и доп. изд. - [Горький], 1958. - 223 с.
42. *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. - К., 1961. – 328 с.
43. Український драматичний театр: Нариси історії: У 2 т. - Т. 1. - К., 1967. - 519 с.

44. *Филиппова Е.* Васильевы // Театральная энциклопедия. - Т. I. - М., 1961. Стлб. 847–853. – Підпис: Е. Фил.
45. *Ч.* Казанский театр // Русская сцена: Театральный журнал. - 1864. - Т. VI. - № 11. - Современное обозрение. - С. 55–58.
46. *Шевченко Т.* Дневник. - [Харьков], 1925. - XXXI, 287 с.
47. *Шевченко Т.* Нижний Новгород, *февраля 1-го* // Московские ведомости. - 1858. - 11 февр. - № 18. - С. 151. – Без підпису.
48. *Шевченко Т.* Повне видання творів. - Т. X. - Варшава; Львів, 1936. - 363 с.
49. *Шевченко Т.* Повне видання творів. - Вид. 2-е, доп. - Т. IX. - Чікаго, 1960. – 363 с.
50. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. - Т. IV. - [К.], 1927. - 787 с.
51. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 10 т. - Т. 5. - К., 1951. - 263 с.
52. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 10 т. - Т. 6. - К., 1957. - 589 с.
53. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 т. - Т. 5. - К., 1963. - 366 с.
54. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 т. - Т. 6. - К., 1964. - 643 с.
55. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. - Т. 5. - К., 2003. - 493 с.
56. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. - Т. 6. - К., 2003. - 629 с.
57. *Шевченко Т.* Собрание сочинений: В 5 т. - Т. 5. - М., 1949. - 339 с.
58. *Шестериков С.* Примечания // *Шевченко Т.* Дневник. - М.; Л, 1931. - С. 303–421.
59. *Щеголев.* Заметки на статью о бенефисе г-жи Пиуновой (в 5-м № Н. Г. В.) // Нижегородские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1858. - 22 февр. - № 8. - С. 29–30.
60. *Ярон С.* Воспоминания о театре (1867 г. – 1897 г.). - К., 1898. - 419, II с.

В. Н. Орёл

ПРОПАГАНДА ТВОРЧЕСТВА Т. Г. ШЕВЧЕНКО НА КУБАНИ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В своїх воспоминаниях о Т. Г. Шевченко А. Чужбинский писал, что в дни пребывания на Кавказе всюду, где встречал нескольких украинцев – то ли среди чиновников, или в каком другом месте, он находил экземпляры «Кобзаря» или «Гайдамак» и большое сочувствие к автору» [7, с. 102].

Страстным пропагандистом и популяризатором произведений Шевченко на Кубани был атаман Черноморского казачьего войска Я. Г. Кухаренко* (1799–1862). Первый кубанский писатель поддерживал дружеские связи с Н. Костомаровым, П. Кулишом, А. Моголюю, А. Метлинским, О. Бодянским,

* Исправляющий должность наказного атамана. – *Ред.*

И. Срезневским, А. Эльканом, Н. Гулаком и другими выдающимися украинцами. Большая дружба связывала его с выдающимся артистом XIX века Михаилом Щепкиным. Именно Кухаренко передал таганрогской труппе драму Т. Г. Шевченко «Назар Стодоля» и свою оперетту «Черноморский побит». Обе пьесы были поставлены.

Гениальный поэт придавал большое значение распространению своих произведений в рукописных списках, поэтому не только сам рассылал их своим друзьям, но просил об этом других. Так, в письме к Щепкину Т. Г. Шевченко спрашивал, «писал ли ему старый кошевой из Черномории Яков Герасимович Кухаренко». Дело в том, что ещё из Ново-Петровского укрепления Шевченко послал кое-что из своих произведений черноморцу и просил поделиться со Щепкиным.

На протяжении всего знакомства Т. Г. Шевченко неизменно посылал Я. Г. Кухаренко все значительные свои произведения в рукописях. Во время ссылки поэта эта переписка на какое-то время прервалась, но как только поэт получил письмо от Кухаренко, он записал в своем «Журнале»: «Получивши от Кухаренко письмо с приложением 25 руб., с приложением весьма существенным, я отблагодарил его письмом же, со вложением собственного поличья, и вторым письмом, со вложением еще менее вещественным, со вложением небывалого рассказа мнимого варнака, под названием «Москалева криница». Я написал его вскоре после получения письма от батьки атамана». Эту поэму Т. Г. Шевченко посвятил своему другу Я. Г. Кухаренко. Посылая поэму с посвящением, Шевченко просил, чтобы тот дал её доброму писарю, а заодно переписал бы и «Ченцов» и «Вечер» и послал бы Щепкину. Тарас Григорьевич понимал, что всё, что он посылает Я. Г. Кухаренко, не будет лежать под спудом – его произведения станут достоянием и других неравнодушных читателей.

В 1858 году Шевченко пишет в Черноморию: «Нет у меня ничего сейчас такого доброго послать тебе, чтобы почитать с товариществом, разве "Долю", "Музу" и "Славу", я их написал недавно, не знаю, как они тебе понравятся. Скомпоновал я еще тут с тоски одну штуку "Неофиты" как будто бы из римской истории. Однако пока еще не доработано, потому и не посылаю. Если закончу, то пришлю». Я. Г. Кухаренко в свою очередь старался собрать всё, что выходило из под гениального пера поэта. В Москве у Щепкина он переписал «Пустку», потом в письме к Т. Г. Шевченко он писал: «Все твои сочинения, напечатанные до твоей лихой години, у меня есть. Да еще, как уже говорилось, я достал «Гамалию» и «Пустку», что найдется у тебя кроме этого, брат, Тарас Григорьевич, прошу списать и ко мне прислать, а если есть уже напечатанное, то назвать его и сказать, откуда выписать».

Несомненно, Я. Г. Кухаренко сделал очень много в деле популяризации и распространения рукописных списков поэта. Он переписывал сам, давал на переписку своим военным писарям, возил эти списки с собой. В широко теперь известном письме Я. Г. Кухаренко к Т. Г. Шевченко от 7 августа 1857 года он пи-

сал: «В Одессе и Вознесенске добрым южнорусакам, с которыми речь заходила, я рассказывал, где ты теперь находишься, показывал твой портрет (я его оформил, как следует, в Одессе). Ох, и любят, тебя брат на Украине».

В 1858 году Я. Г. Кухаренко сообщал Т. Г. Шевченко: «Приехал домой (из Одессы), застал твое письмо и «Москалеву криницу». Очень понравилось она мне, хорошо написал. Список с нее послал старому Щеле в Москву».

Книги Т. Г. Шевченко посылали на Кубань и друзья поэта. В 1860 году пару томов отправил в Екатеринодар к Павлу Барилке П. Кулиш. В сопроводительном письме он так объяснял свой поступок: «Посылаю вам один экземпляр «Кобзаря» и один экземпляр «Хаты», верно, у вас найдется такой человек в Екатеринодаре, который вышлет за них 3 рубля, да еще и спасибо скажет. Я по себе сужу» [8, с. 30].

Естественно, что для популяризации и распространения произведений Т. Г. Шевченко и других украинских писателей необходимо было иметь свой украинский печатный орган. И вот 25 января 1860 года было получено разрешение на издание альманаха «Хата». В этом издании активное участие принимает Т. Г. Шевченко. Он приглашает и своего черноморского друга Я. Г. Кухаренко.

Но ведущую роль в популяризации произведений поэта выпало сыграть другому журналу – «Основа». Е. Кирилук подчеркивал, что «журнал «Основа» сыграл очень важную роль в публикации литературного наследия Т. Г. Шевченко... Сам поэт передавал редакции свои произведения. М. Лазаревский передал «Журнал», П. Кулиш – драму «Назар Стодоля». С первого же номера редакция «Основы» начала публикацию произведений Шевченко. За два года выхода журнала, этих произведений напечатано больше, нежели на протяжении всей жизни поэта [1, с. 626].

«Основа» распространялась и на Кубани, а Я. Г. Кухаренко был не только в дружбе с редакторами журнала, но и публиковал свои произведения на его страницах. Вместе со Шепкиным он первым передал для публикации после смерти Т. Г. Шевченко его письма.

Со всей остротой встал вопрос об издании нового «Кобзаря», куда бы вошли все вновь найденные и старые произведения поэта. Такое издание было осуществлено лишь в 1867 году Д. Кожанчиковым. В этом издании впервые было помещено 77 стихотворений Т. Г. Шевченко. Однако цензура не дремала, она постаралась если не запретить полностью, то хотя бы отсрочить время выхода издания. Вмешалась духовная цензура, которая запретила публиковать «Псалмы», а эти стихи были уже набраны. С огромным трудом издание 1867 года вышло в свет, но на дальнейшее цензура решительно воспротивилась – наступает полоса молчания вокруг имени великого поэта. Почти пять лет произведения Т. Г. Шевченко в России не издавались.

Для передовых представителей прогрессивной общественности Северного Кавказа было важно установить связь с прогрессивными периодическими львовскими изданиями, где часто публиковались произведения Т. Г. Шевченко.

За это взялся талантливый поэт и драматург Василь Мова-Лиманский., которому удалось наладить выпуск львовских журналов в Екатеринодар. С каждым годом популярность произведений Т. Г. Шевченко на Кубани растёт.

В 1885 году О. Вержбицкий писал В. Гнилосырову: «Недавно приехал с Кубанщины земляк наш Петр Васильевич Рак, о котором мы с вами уже разговаривали, и просит, чтобы дали для тамошних братьев наших книг на украинском языке – «Кобзарь» – 6, поэм Шевченко в малых книжках: «Катерину», «Наймычку» и что найдется прочее до десяти» [8, с. 85–86].

Большой вклад в дело распространения и популяризации шевченковского слова на Кубани внёс Митрофан Алексеевич Дикарев. Он родился в 1854 году в семье священника Воронежской губернии. Учился в воронежском духовной семинарии. Когда ему было 23 года в 1876 году, как сам он писал Конисскому «его выгнали из третьего класса, как «державного злочиния», а в аттестате написали, что исключен за крайнюю неблагонадежность» [2, с. 16]. Некоторое время М. Дикарев живет в Воронеже, затем получает приглашение на работу в Екатеринодар, куда и переезжает в июле 1893 года младшим делопроизводителем областного управления. На этой должности Дикарев проработал пять лет, а 26 августа 1898 года был переведен архивариусом этого же управления.

М. А. Дикарев пользовался большим авторитетом как ученый-этнограф, фольклорист. Он был постоянным автором «Этнографического обозрения», издававшегося в Москве, «Записок Научного общества им. Т. Г. Шевченко», «Киевской старины». В «Кубанских областных ведомостях» он также поместил ряд заметок по этнографии и по малорусской литературе [6, с. 233].

Митрофан Алексеевич был первым секретарем ОЛЖКО, являлся действительным членом филологической секции Научного общества им. Т. Г. Шевченко в Львове. Учёный внимательно следил за современной ему литературной жизнью, как на Украине, так и в обеих столицах. Он взял на себя трудную и почётную миссию – информировать кубанского читателя о новинках литературы и, прежде всего, о новых изданиях Т. Г. Шевченко и работ о нём.

Когда в 1894 году книгоиздатель Иогансон осуществил издание «Кобзаря», М. Дикарев на страницах «Кубанских областных ведомостей» писал: «Наконец, мы дождались сравнительно дешевого издания «Кобзаря». Говорим сравнительно только потому, при настоящей цене «Кобзарь» является все-таки не вполне доступным для народа, который читает произведения своего «Батьки Тараса» с большим удовольствием». Свою мысль о книгах для народа М. Дикарев поясняет так: «Помимо содержания покупатель обращает внимание и на цену, а доступная цена 3–5 и максимум 10 копеек за книжку. Таким образом, «Кобзарь» за 35 копеек нельзя еще назвать народным изданием. Впрочем, большое спасибо издателю за такое понижение в цене» [4, 1895. 15 марта]. Появление этой рецензии сыграло важную роль в деле популяризации и распространения «Кобзаря», так как в скором времени книги поступили в книжные лавки Екатеринодара. М. Дикарев не без гордости сообщал, что пер-

вая партия, выписанных местным магазином Галаджианца, быстро раскуплена. Выписана новая партия в десять раз большая.

В том же 1894 году в Петербурге в серии «Жизнь замечательных людей» книгоиздателя Ф. Павленкова вышла книга В. И. Яковенко «Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность. Библиографический очерк». Рекомендую книгу читателям, М. Дикарев писал в «Кубанских областных ведомостях»: «Биография читается с большим интересом, жаль только, что она по языку не доступна народу, и поэтому для народа должна быть издана особая биография. А народ действительно нуждается в такой биографии».

В одном из писем Дикарев приводит такой пример: к нему обратился казак станицы Динской с просьбой порекомендовать книгу о Шевченко. И Митрофан Алексеевич смог предложить только книгу Яковенко, хотя он мечтал о том времени, когда читатель мог бы выбрать книгу о гениальном поэте согласно своему интеллекту и запросам. И всё же, несмотря на то, что книга Яковенко страдала серьёзными недостатками, она, как писал в статье Дикарев, раскупается быстро, так что магазин Галаджианца принуждён уже выписывать третью партию этой биографии.

Чтобы быть в курсе украинских литературных новинок, М. Дикарев поддерживает тесную связь с литераторами Киева, Львова, Чернигова, деятельно участвует в работе Научного общества им. Т. Г. Шевченко. Так, Б. Гринченко в 1896 году сообщал М. Дикареву: «Теперь печатаю Шевченковскую «Катерину»... «Катерина» будет стоить, наверно, 3 копейки. «Добра душа» 5 копеек. Мои «Пісні та думи» – 50 копеек» [8, с. 171].

Митрофан Алексеевич встречается с разносчиками книг, завязывает знакомства с офенями, заглядывает в книжные магазины Екатеринодара. В одном из писем он с грустью писал: «На местных рынках у «корзинщиков» (лотошников) нам удалось видеть только произведения Шевченко «Наймичка» и «Катерина».

Дикарев широко использует «Кубанские областные ведомости», единственную в Кубанской области газету, как трибуну, с которой он разговаривал с простым читателем. В одном из номеров учёный опубликовал большую статью о работе Научного общества им. Т. Г. Шевченко в Львове. Поводом к такому выступлению послужило сообщение столичной газеты «Правительственный вестник» о собрании Общества любителей древней письменности 8 января 1896 года. На заседании Общества с сообщением о деятельности Общества им. Т. Г. Шевченко выступил Куценко, который особое внимание уделил издательской деятельности львовян [3].

В письме к В. Гнилосырову от 21 ноября 1897 года М. Дикарев жаловался: «В украинской книжке здесь огромная нужда, а здешние книжники кроме «Кобзаря» да Котляревского ничем не торгуют. Я выписал у Гринченка наибольшую партию народных книжек и дал их букинистам, которые торгуют на базаре. Пролежали они полгода, и продано их немного». Дикарев понял, что в толчее базара такая книга не может найти своего настоящего покупателя, и то-

гда он «забрал и отдал их в большие магазины – там дело пошло лучше. Я выписал вторую партию, отдал в магазины и написал расписку, поэтому будет и эта партия продана. Я выписал третью у Гринченка на 25 рублей и половину продал уже за собранные деньги. Книжники говорят, что книга идет хорошо. Покупают приезжие станичники (селяне), а другие выписывают по почте».

Если М. Дикарев на практике доказывал, как можно и надо популяризировать произведения Шевченко, то так называемые «ширые черноморцы» на словах ратовавшие за популяризацию Шевченко, на самом деле ничего не делали для этого. Именно в принципиальном и очень важном вопросе популяризации и распространения книг Т. Г. Шевченко и проявилась вся несостоятельность и позерство «ширых черноморцев». Высмеивая таких позеров, М. Дикарев в одном из писем к Конисскому писал: «В 1895 году я предлагал тутешним "ширим" отпраздновать Шевченковский юбилей раздачей "Кобзарей" бедным, а так же организовать книжную торговлю. Мне ответили:

– А почему это мы будем сами делать, вот если бы кто-то!

Тогда я сам купил и раздал 10 экземпляров "Кобзаря", а "шири" свое обещание собрать деньги на книжную торговлю так и забыли» [2, с. 82].

На следующий год Митрофан Алексеевич «собрал деньги у приятелей и, добавивши из собственного кармана, купил и раздал "Кобзаря" бедным». «В этом году, – писал он А. Конисскому, – снова собрал деньги на раздачу "Кобзаря" бедным, а "ширые" организовали за спиной интригу: отобрать собранные деньги, потому что мои действия считают "плохим делом", а про годовщину этого года уже забыли». М. А. Дикарев просит А. Конисского прислать ему шевченковские книги на комиссию, и делает он это с далеко идущей целью: «Мне хочется доказать продавцам книг, что торговля украинскими книгами так же выгодна, как и русскими».

Уже после смерти Митрофана Алексеевича екатеринодарская газета «Кубанские областные ведомости», публикуя в 1901 году материалы к 40-летию со дня смерти Т. Г. Шевченко, напомнила своим читателям, что кубанский учёный покупал за свои средства «Кобзаря» и раздавал бесплатно учащимся вечерних школ, и призвала следовать примеру Дикарева [4, 1901. № 44].

Стало нормой, когда о новом Шевченковском издании сообщалось на страницах екатеринодарской газеты. В 1899 году «Кубанские областные ведомости» под рубрикой «новые малоросские издания» сообщили о выходе «Кобзаря» в издании «Киевской старины» [4, 1899. № 155]. Газета писала: «Нами получена 7-я книжка, издаваемого во Львове, в Галиции Науковым товариществом им. Шевченко «Літературно-наукового вiстника». Книга составлена весьма интересно. Названный «Вестник» сообщает о следующих изданиях на малоросском языке, вышедших недавно в свет, или имеющих выйти:

1. Т. Г. Шевченко «Кобзарь» с портретом в издании редакции «Киевская старина. Киев 1899 г., цена 35 коп.

2. П. Кулиш – Письма.

3. Мирный. Лихий попутив. Оповідання. Полтава 1899 р.

4. Повне видання творів Пантелеймона Куліша.

5. Збірка творів Левицького (Нечуя). Право этого издания автор передал одному из Петербургских изданий.

Цензурою разрешено печатать «Абу-Каземові капці» Івана Франка на українском языке».

Продолжая рассказ о новой книжке, газета обращала внимание своих читателей ещё на один материал, посвященный Т. Г. Шевченко: «В издающемся во Львове (Галиция) на малоросском языке журнале «Літературно-науковом вістніке» напечатано сообщение о том, что известному украинскому писателю А. Я. Конисскому, автору наилучшей до сих пор биографии Т. Г. Шевченко, удалось найти в библиотеке одного из киевских приятелей великого поэта три больших тетради стихотворений Шевченко, переписанных собственной его рукой. Большая часть стихотворений в этих тетрадях – это варианты уже известных в печати, однако, между ними оказалось несколько еще не бывших в печати и до сих пор никому неизвестных, например, поэма «Юродивый» и др. Находка эта имеет большое значение потому, что кроме новых стихотворений, она дает еще немало точных хронологических дат и много вариантов, значительно превосходящих поэтическими достоинствами известные до сих пор тексты» [4, 1899. 5 сент.].

Сообщая затем о выходе очередного тома «Кобзаря», «Кубанские областные ведомости» сообщали читателям, что в нём собраны письма Т. Г. Шевченко, которые так же собрал и подготовил к печати А. Конисский. Писем опубликовано 170 [4, 1899. № 38].

В 1900 году «Кубанские областные ведомости» рассказали о публикации неизвестных русских стихотворений Т. Г. Шевченко, подаренных в своё время поэтом П. Кулишу и теперь опубликованных в львовском журнале «Літературно-науковий вістник» [4, 1900. № 84]. Директору екатеринодарской общественной библиотеки А. С. Пушкина писателю Гавриле Доброскоку удалось на какое-то время добиться разрешения на получение этого журнала в адрес библиотеки. В том же 1900 году «Кубанские областные ведомости» сообщали о подготовке в Москве нового издания стихов Т. Г. Шевченко в переводах на русский язык. Газета подчеркивала, что многие старые переводы заменены новыми.

Некоторые публикации в газете носят чисто обзорный характер, рассчитанный на более просвещённого читателя. Так, в 1901 году «Кубанские областные ведомости» в разделе «Наука, литература, искусство» поместили подборку о новинках украинской литературы. В этой подборке сообщалось, что в Киеве печатается 2-й и 3-й тома сборника «Вік», «Повести» Т. Г. Шевченко, «Збірник творів» Руданського, «Народні оповідання» Марко Вовчка [4, 1900. № 49].

«Кубанские областные ведомости» писали в 1901 году в небольшой заметке «Книги на малоросском языке»: «Вследствие неоднократных случаев обращения к нам наших читателей с просьбой рекомендовать подходящие книги

на малоросском языке для народного чтения, мы попросили одно компетентное лицо поделиться с публикой своими сведениями в этой области. Наша просьба увенчалась успехом – в результате мы получили список лучших книг на малоросском языке» [4, 1901. № 15]. Кроме произведений Т. Г. Шевченко и П. Котляревского в нём были указаны книги Б. Гринченко.

После революции 1905 г. на Кубани появляются частные периодические издания. В их библиографических отделах сотрудничают писатели Вячеслав Потапенко, Гаврила Доброскок, Олекса Кирий, журналисты А. Мурин, П. Воробьёва и другие. В деле пропаганды произведений Т. Г. Шевченко принимает активное участие и екатеринодарское общество «Просвіта», созданное в 1906 году. Оно имело книжный склад, которым заведовал К. Живило, в центре города были открыты украинские книжные киоски.

В 1906 году правительство вынуждено было дать разрешение на издание полного «Кобзаря». Хотя, как выяснилось, оно тоже оказалось не полным. Несмотря на это, выход и такого «Кобзаря» был важным культурным событием не только для Украины, но и для всей страны. Екатеринодарская «Новая заря» поместила в разделе «Библиография» большую статью, посвящённую новой книге. Её автором был украинский писатель В. А. Потапенко.

Говоря о том, что прошло 46 лет со дня смерти гениального поэта, В. Потапенко писал: «Несмотря на ту великую его заслугу по отношению к Украине, вообще, всем угнетенным классам, несмотря на то, что Тарас Григорьевич стоит не ниже Гейне, Пушкина, его биографию, и особенно его произведений до сих пор многие не знали». Автор подробно рассказывает о том, как готовились и собирались материалы для книги. «В это издание вошли все произведения поэта, не только запрещенные раньше правительством, но и найденные новые. Все они исправлены по сохранившимся рукописям и расположены в хронологическом порядке», – отмечает он [5]. Надо иметь в виду, что статья появилась в 1907 году, когда революционный подъём, вызванный первой русской революцией, пошёл на спад.

Но и позднее имя Т. Г. Шевченко не сходит со страниц кубанских изданий, о чём свидетельствует собранная нами библиография.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. *Кирилюк Є.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. К., 1969.
2. *Кониський О. Я.* До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вісник. 1900. Т. 12. Кн. X.
3. *Кремлер М.* Ученое общество имени Шевченка в Львове (в Австрии) // КОВ. 1896. 26 янв.
4. Кубанские областные ведомости (КОВ).
5. Новая заря. 1907. 31 марта.

6. Приложение к протоколу заседания Общества любителей изучения Кубанской области 3-го декабря 1899 г. Памяти М. А. Дикарева // Известия Общества любителей изучения Кубанской области. Екатеринодар, 1899. Вып. 2.

7. Спогади про Шевченка. К., 1958.

8. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. К., 1966.

Написано в 1960-е гг.

Публикация Л. Г. Орёл

Приложение:

В. Н. Орёл

КУБАНСКАЯ ШЕВЧЕНКИАНА

(Материалы к библиографическому указателю. 1882–1932 гг.)

А. Т. [Андрієвський О.] Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1882 года в Екатеринодаре. Екатеринодар. Издание газеты «Кубань», 1882. 40 с.

О судьбе поэтов Шевченко и Полежаева // Кубанские областные ведомости. 1889. 11 мар. № 10. (Цикл лекций, прочитанных в кубанской войсковой классической гимназии.)

Крыжановский П. Рецензия на лекцию В. И. Яцюка «О судьбе поэтов Шевченко и Полежаева» // Кубанские областные ведомости. 1889. 18 мар. № 11; 6 мая. №. 18.

Переписка Т. Г. Шевченко и Я. Г. Кухаренко // Кубанские областные ведомости. 1894. 2 мар. № 16. (Пересказ содержания ранее не публиковавшихся семи писем Т. Шевченко к Я. Кухаренко)

Украинский вечер в Петербурге // Кубанские областные ведомости. 1894. 1 апр. № 25.

Новое издание «Кобзаря» Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1894. 27 авг. № 65. (Сообщение об издании «Кобзаря» Гамалея, продается у киевского книгопродавца Ф. А. Иогансона)

Библиография. 1. Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Изд. г. Гамалея, приобретенное книгопролавецем Ф.А. Иогансоном. Киев, 1894. Ц. 35 коп. 2. Жизнь замечательных людей. Биографическая библиотека Ф. Павленкова. Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк В. И. Яковенко. С портретом Шевченка, гравированным в Ляйпциге Геданом. С.-Петербург, 1895. Ц. 25 коп. // Кубанские областные ведомости. 1895. 15 мар. № 59.

Кремль М. [Дикарев М. А.] Ученое общество имени Шевченка в Львове (в Австрии) // Кубанские областные ведомости. 1896. 26 янв. № 20.

[К предстоящему вечеру памяти Т. Г. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1896. 20 февр. № 39.

[Анонс о том, что местное музыкальное общество устраивает 25 февраля малороссийский литературно-музыкальный вечер, посвященный Т. Г. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1896. 24 февр. № 43.

Белобородов А. Памяти Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1896. 25 февр. № 44.

Теплый О. А. [*Белобородов А. А.*] Рец.: Лисовский Главные мотивы поэзии Т. Шевченка. Полтава, 1896. ц. 25 к. // Кубанские областные ведомости. 1896. 24 окт. № 224.

М[ельнико]в Л. Памяти Т. Г. Шевченка // Кубанские областные ведомости. 1898. 26 февр. № 44.

Корнилович М. И. О памятнике Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1898. 26 февр. № 44.

[Перепечатка из «С.-Петербургских ведомостей»]

[О Шевченковском вечере] // Кубанские областные ведомости. 1898. 17 мар. № 60. (Вечер состоялся 18 марта во 2-м Общественном собрании Екатеринодара)

Из биографии Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1898. 15 апр. № 78. (Сообщение о причинах высылки поэта из Оренбурга в Ново-Петровское).

Имени Тараса Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1898. 3 июля. № 139. (Сообщение о том, что Министерство внутренних дел утвердило Устав благотворительного Общества имени Тараса Шевченко.)

М[ельников Л.]. [Рец. на книгу: Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка (Критико-биографическая хроника). С портретами Т. Г. Шевченка и его друзей и видами хаты и могилы его. 1814–1861. Одесса, издание О-ва Печатного Дела, 1898. 728 с.] // Кубанские областные ведомости. 1898. 10 окт. № 216.

[*Т. Г. Шевченко.* Кобзарь] // Кубанские областные ведомости. 1899. 17 февр. № 38.

(Сообщение о готовящемся издании Кобзаря в Киеве редакцией журнала «Киевская старина»).

[Сообщение о выходе в свет VI тома Кобзаря Шевченко во Львове] // Кубанские областные ведомости. 1899. 17 февр. № 38.

[Памяти Т. Г. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1899. 2 мар. № 47.

[Собрание почитателей памяти Т. Г. Шевченко в Петербурге] // Кубанские областные ведомости. 1899. 17 мар. № 60.

[Сообщение о родственниках Т. Г. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1899. 27 мар. № 68.

Письма Т. Г. Шевченко к Я. Г. Кухаренко / Публ. М. А. Дикарева // Кубанские областные ведомости. 1899. 3 апреля, № 74; 13 апреля, № 82; 30 апреля, № 88.

Вечер памяти Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1899. 10 апр. № 80. (Вечер состоялся в Киеве. Выступил хор под управлением Н. Лысенко).

Новые малоросские издания Т. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1899. 25 июля. № 155.

[О переименовании в Чернигове улицы Шоссейной в улицу Т. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1899. 5 сент. № 189.

[Новое издание Кобзаря Шевченко на русском языке] // Кубанские областные ведомости. 1900. 3 мар. № 49.

[Шевченковский литературно-вокальный вечер] // Кубанские областные ведомости. 1900. 19 мар. № 63.

Неизвестные стихи Т. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1900. 19 апр. № 84. (Перепечатано из «Літературно-наукового вістника»)

К 40-летию смерти Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. 22 февр. № 41. (О почине кубанского ученого Митрофана Дикарева, который покупал «Кобзар» Т. Г. Шевченко и раздавал бесплатно учащимся воскресных школ).

Панихида по случаю 40-летия со дня смерти Т. Г. Шевченко в войсковом соборе г. Екатеринодара // Кубанские областные ведомости. 1901. 25 февр. № 44.

Мельников Л. Гражданские мотивы поэзии Шевченко. К 40-летию со дня смерти поэта // Кубанские областные ведомости. 1901. 25 февр. № 44; 28 февр. № 46; 1 мар. № 47.

Общество изящных искусств. Вечер памяти Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. № 45.

Панихида по случаю сорокалетия со дня кончин Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. 3 мар. № 49. (Панихида отслужена в городе Баку)

Кружок почитателей Т. Г. Шевченко в Баку // Кубанские областные ведомости. 1901. 3 мар. № 49.

Панихида по Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. 3 мар. № 49. (Панихида отслужена в церкви Большого Вознесения в Москве. Присутствовали на панихиде Кропивницкий, Карпенко-Карый, русский поэт Златоврацкий).

Панихида по Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. 8 мар. № 53. (Панихида была отслужена в г. Херсоне).

Внук Т. Г. Шевченка // Кубанские областные ведомости. 1901. 16 мар. № 60. (О внуке Тараса Григорьевича Леонтии Бойко)

Чествование памяти Т. Г. Шевченка в Вене // Кубанские областные ведомости. 1901. 1 апр. № 72.

В ознаменование 40-летие со дня смерти Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. 18 апр. № 84. (Обращение общественности)

Екатеринодара к городской Думе с просьбой назвать именем Шевченко улицу или бульвар у Мариинского женского училища и поставить бюст поэта).

Годовой отчет Общества им. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. № 94. (Д. И. Эварницкий передал в фонд Общества средства от двух публичных лекций).

Из области наук, искусства, литературы и техники // Кубанские областные ведомости. 1901. 4 дек. № 262. (Сообщение о выходе в свет повестей Т. Г. Шевченко).

Вниманию почитателей памяти Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1901. 6 дек. № 264. (Публикация письма племянницы Шевченко Ольги Бойко).

Лугач. Несколько слов о могиле Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1902. 2 мар. № 49. Поминки по Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1902. № 52. (На вечере выступили И. Ротарь и М. Вороний. На вечере впервые были показаны автопортрет Шевченко, подаренный им Я. Г. Кухаренко, а так же бюст Т. Г. Шевченко, работы Каменского).

[Вечер памяти Т. Г. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1902. 2 мар. № 66. (Вечер состоялся 22 марта в екатеринодарской женской гимназии).

[Вечер памяти Т. Г. Шевченко] // Кубанские областные ведомости. 1902. 3 апр. № 75. (Во 2-м Общественном собрании г. Екатеринодара)

В. А. Жуковский и Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1902. 28 апр. № 92. (Рассказ о выкупе Тараса Шевченко из крепостной неволи).

Диомид П. На любительской сцене. «Назар Стодоля» Тараса Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1903. 23 янв. № 18. (Пьеса поставлена украинским драматическим кружком г. Екатеринодара).

Памяти Тараса Григорьевича Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1903. 27 февр. № 46.

Украинский вечер памяти Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1906. 2 мар. № 48. (Во 2-м Общественном собрании г. Екатеринодара).

Шевченковский вечер // Кубанские областные ведомости. 1906. 3 мар. № 49. (Сообщение о том, что на вечере выступил известный екатеринодарский драматург Г. Доброскок).

Украинец. К постройке памятника Т. Г. Шевченко // Новая заря. 1906. 2 июня. № 48.

По поводу ожидаемого торжества в память Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1907. 15 февр. № 37.

«Роковини» в 46 годовщину со дня смерти Т. Г. Шевченко. Шевченковский вечер // Кубанские областные ведомости. 1907. 2 мар. № 50.

Шевченковский вечер // Новая заря. 1907. 22 февр. № 124.

Памяти певца Украины. (46 годовщина со дня кончины Т. Г. Шевченко) // Новая заря. 1907. № 127.

В. Ч-и. Библиография // Заря. 1907. 31 мар. № 155. (Об издании в 1906 г. книги Шевченко «Кобзарь»).

Т. Г. Шевченко. (Библиография певца Украины) // Свобода слова. 1907. 25 февр. № 54.

Зритель. Вечер памяти Т. Г. Шевченко // Свобода слова. 1907. 28 февр. № 56. (Вечер устроен Кубанским просветительным Товариществом).

К предстоящей годовщине смерти Т. Г. Шевченко // Новая заря. 1908. 17 февр. № 384.

Вадим. Легенда о ножах в могиле Т. Г. Шевченко // Новая заря. 1908. 11 мар. № 427.

На памятник Т. Г. Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1909. 1 мар. № 47. (Сбор от выступлений труппы Суходольского в фонд памятника).

Шевченковский вечер // Кубанские областные ведомости. 1909. 1 мар. № 47. (На вечере выступили Г. Доброскок, И. Личко)

Личко И. Памяти гениального горемыки // Кубанский курьер. 1909. 26 февр. № 135. (Дан портрет Т. Г. Шевченко)

Шевченковский вечер (в Екатеринодаре) // Кубанский курьер. 1909. 26 февр. № 135.

Ш. Кобза – балада. Присвячується пам'яті Т. Г. Шевченка // Кубанский курьер. 1909. 26 февр. № 135.

Мурин Л. Шевченковский вечер в Екатеринодаре // Кубанский курьер. 1909. 1 мар. № 138.

Кто-то близкий [Потапенко В. А.]. Памяти поэта Т. Г. Шевченко // Новая заря. 1909. 26 февр. № 708.

Вечер в память поэта Т. Г. Шевченко // Новая заря. 1909. 28 февр. № 710.

Памяти Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1910. 26 февр. № 46. (О Шевченковских днях в г. Темрюке).

О предстоящем Шевченковском вечере // Новая заря. 1910. 7 февр. № 984.

П-ъ С. [Эрастов С. – ?] Певец скорбей украинского народа // Новая заря. 1910. 26 февр. № 997.

К предстоящему Шевченковскому вечеру // Новая заря. 1910. 10 мар. № 1006. (Сообщение о том, что на вечере выступит войсковой симфонический оркестр).

Шевский М. Памяти Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1910. 26 февр. № 69–46.

Шевченковские дни в Темрюк[ском] комитете народной трезвости // Кубанский край. 1910. 26 февр. № 69–46.

Несколько слов о могиле Шевченко // Кубанский край. 1910. 26 февр. № 69–46.

Каперов А. К Шевченковскому вечеру // Новая заря. 1910. 10 мар. № 1006.

Доброскок Г. К памяtnому дню // Кубанский курьер. 1910. 26 февр. № 428.

Мурин Л. О бенефисе Зарницкой в опере Аркаса «Катерина» // Кубанский курьер. 1910. № 536.

Мельников Л. О памяtnике Т. Г. Шевченко // На Кавказе. 1910. № 7–8. С. 355–362.

Т. Т.Г.Шевченко (К 50-летию со дня смерти) // Кубанские областные ведомости. 1911. 4 мар. № 49.

О Тарасе Шевченко // Кубанские областные ведомости. 1911. 11 марта. №55. (По поводу статьи М. О. Меньшикова в журнале «Новая время» о юбилее Т. Г. Шевченко)

Владими́рова П. С. Великий страдалец Тарас Григорьевич Шевченко // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

Туренко Н. Пам'яті Шевченко (вірші) // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

Мельников Лука. Т. Г. Шевченко и А. Г. Герцен в их взаимных отношениях // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

Молчанов А. Я. Тарас Григорьевич Шевченко // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

Польский Л. Тарас Шевченко // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

На памятник Т. Г. Шевченко // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

Чанов Георгий. Т. Г. Шевченко и М. П. Драгоманов // Кубанский курьер. 1911. 26 февр. № 721.

М. Ф. Памяти Т. Г. Шевченко // Кубанский курьер. 1911. 6 мар. № 728.

Театр и музыка. Имени Шевченко // Кубанский курьер. 1911. 19 мар. № 739. (О гастрольях труппы Глазуненко в г. Екатеринодаре)

Украинец. Уж слишком много слез // Кубанский край. 1911. 26 февр. № 45.

Могилы Кобзаря (к 50-летию со дня смерти Т. Г. Шевченко) // Кубанский край. 26 февр. № 45.

Завадский М. Тарас Григорьевич Шевченко // Кубанский край. 1911. 26 февр. № 45.

Мельников Лук. Женщина и любовь в поэзии Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1911. 3 мар., № 49; 4 мар., № 50; 5 мар., № 51; 6 мар., № 52.

Доброскок Г. Великому батькові // Кубанский край. 1911. 5 мар. № 51.

Ст. Леушковская // Кубанская мысль. 1911. № 237. (Станичное общество приняло решение присвоить станичному училищу имя Шевченко)

Вечер памяти Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1912. 5 февр. № 29. (Впервые в Новороссийске, по инициативе С. И. Эрастова)

Украинец Н. Книга для туристов на могиле Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1912. 4 апр. № 40.

Украинская жизнь в 1911 году // Кубанский край. 1912. 11 апр. № 45. (Сообщение о памятнике Шевченко в Киеве)

Рэне. Кобзарь // Кубанский край. 1912. 28 февр. № 59. (О шевченковском вечере в Екатеринодаре с участием кобзаря Кожушко)

Ляцарус В. Шевченковский вечер // Кубанский край. 1913. 30 мая. № 1023. (Реферат о Шевченко на украинском языке прочел О. К. Скотинский)

Шевченковский вечер // Кубанский край. 1913. 3 янв. № 57. (Платный вечер 9 марта в Екатеринодаре. Собранные средства направлены в фонд памятника Т. Г. Шевченко)

Завадский М. Кобзарь Галайда // Кубанский курьер. 1913. № 59.

Е. П. Катерина – опера Аркаса // Кубанский курьер. 1914. 7 февр. № 1572.

Обзор печати // Кубанский курьер. 1914. 22 февр. № 1584. (О распоряжении министра внутренних дел не праздновать юбилей Шевченко в России)

Доброскок Г. Прошло сто лет. Тарас Григорьевич Шевченко. 25.II.1814 – 25.II.1914 // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586.

Шевченко Т. Г. // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586. (Биографический очерк. Дан портрет Шевченко работы В. Черной)

Вознесенский Мих. Юбилей // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586.

Гальперин Мих. Памяти великого Кобзаря (стихи) // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586.

Кернерченко Г. Памяти великого Кобзаря (стихи) // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586.

К Шевченковским торжествам // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586. (Сообщение о разрешении Шевченковских торжеств в Киеве)

Шевченковские торжества в Екатеринодаре // Кубанский курьер. 1914. 25 фев. № 1586.

Юбилей Т. Г. Шевченко (О торжестве в городе Киеве и других городах) // Кубанский курьер. 1914. 25 февр. № 1586.

Обзор печати // Кубанский курьер. 1914. 1 мар. № 1590.

Зайцев Пав. Первая любовь Шевченко // Кубанский курьер. 1914. 3 мар. № 1591.

Х-н П. Вечер памяти Т. Г. Шевченко в Екатеринодаре // Кубанский курьер. 1914. 29 мар. № 1613.

Г. С. К столетнему юбилею Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1914. 4 янв. № 3.

Берестов Д. Отец и создатель украинской литературы // Кубанский край. 1914. № 45.

Мельников Лук. Призвание Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1914. 25 февр. № 45.

Циань К. О. Иностранцы и мы (К празднованию Шевченковского юбилея) // Кубанский край. 1914. 25 февр. № 45.

Бразуль Д. Народ о Шевченко // Кубанский край. 1914. 25 февр. № 45.

Корсар Павел. Могила Т. Г. Шевченко // Кубанский край. 1914. 25 февр. № 45.

И. Б. [Иван Борец]. Распинають! // Кубанский казачий вестник. 1914. 2 мар. С. 6–7.

Кузьмин Н. Н. На родине певца Украины // Кубанский казачий вестник. 1914. 2 мар. С. 8–12.

Слава Предкам. Стихи Т. Г. Шевченко // Кубанский казачий вестник. 1914. № 29. С. 7–9.

С. Украинский вечер // Кубанский край. 1915. 15 мар. № 61.

Подольянин Л. [Мельников Л.] Между двух призваний // Вольная Кубань. 1918. № 41.

Обережный Лук[иан] Содержание и цели поэзии в понимании Шевченко // Вольная Кубань. 1918. № 41.

Лукиан] М[ельников]. Эстетические воззрения Т. Г. Шевченко // Вольная Кубань. 1918. № 41.

М[ельников] Лук[иан] Т. Г. Шевченко о самом себе // Вольная Кубань. 1918. № 41.

Кузяк П. Искусство и литература. Тарас Григорьевич Шевченко // Проблеск. 1918. № 12.

На могиле Шевченко // Новый проблеск. 1918. № 17.

Театр // Россия. 1918. № 51. (Любительский спектакль при участии писателя Вячеслава Потапенко)

Д. А. Памяти Т. Г. Шевченко // Подъем. 1919. № 44.

Ферт. Вечер памяти Т. Г. Шевченко // Подъем. 1919. № 45; 47. (Вечер состоялся в г. Майкопе)

Хованский Юрий. Великий Поэт демократии // Кубанский край. 1919. № 45.

Росс Александр. Единый фронт демократии // Луч. 1919. № 1. (Дается портрет Т. Г. Шевченко)

И. С. Апостол правды // Кубанська зоря. 1919. № 6–7.

- Дніпренко Б.* Тарас Григорович Шевченко // Кубанська зоря. 1919. № 6–7.
- Василенко С.* Ювілейні легенди // Кубанська зоря. 1919. № 6–7.
- Русова С.* Жінка і поезії Тараса Шевченка // Кубанська зоря. 1919. № 6–7.
- Шевченко й Кухаренко* // Кубанська зоря. 1919. № 6–7.
- Христич Я.* К шестидесятилетию со дня смерти Т. Г. Шевченко // Красное знамя. 1921. 11 мар. № 55.
- Сефер-Бей Суюхов.* Воскресший из мертвых // Адыгейская правда. 1922. 7 нояб. № 6–7.
- Сефер-Бей Суюхов.* Черкесы-Адыге (Историко-бытовой набросок) // Известия ОЛІКО. 1922. Вып. VII. С. 126–159.
- Георгиади Янко.* Кобзарь и его песни // Красное знамя. 1924. 11 мар. № 57.
- Годовщина поета Шевченко // Красное знамя. 1925. 18 февр. № 40.
- По-о О.* Тарас Григорьевич Шевченко // Красное знамя. 1925. 11 мар. № 58.
- Луценко И.* Вечер памяти Шевченко // Красное знамя. 1925. 12 мар. № 59.
- Лисогор А.* До свята Т. Г. Шевченка // Радянський станичник. 1926. 21 февр. № 8.
- Луценко Ів.* Вшануймо пам'ять поета-революціонера // Радянський станичник. 1926. 6 бер. Ч. 10.
- Т. Г. Шевченко (життєпис) // Радянський станичник. 1926. 6 бер. Ч. 10.
- О. К[обілянський].* Шевченко і сучасність // Радянський станичник. 1926. 6 бер. Ч. 10.
- Яновський Ю.* В Шевченків день (вірші) // Радянський станичник. 1926. 6 бер. Ч. 10.
- Мysłinski М.* Pamięci T. Szewczenki // Радянський станичник. 1926. 6 бер. Ч. 10.
- Пипитенко Якім. В.* Шевченкові дні. В Краснодарі. 1. Робітничий клуб імені Свердлова. Педагогічний и Медичний інститути. Клуб «Желдор» (залізничників) // Радянський станичник. 1926. 22 мар. № 12.
- Підкова Я.* Шевченкові дні в станиці // Радянський станичник. 1926. 22 мар. № 12.
- Шевченко як борець за національне і соціальне визволення трудящих (Для доповідів у Шевченківські дні) // Радянський станичник. 1926. 6 бер. Ч. 10.
- План проведення 65-літнього ювілею з дня смерті Українського поета – революціонера Тараса Григоровича Шевченка // Радянський станичник. 1926. 6 бер. № 10.
- Підкова] Я[ків].* Т. Г. Шевченко // Радянський станичник. 1929. № 10.
- Яновський Ю.* В Шевченкові дні (вірші) // Радянський станичник. 1929. № 10.
- Луценко Ів.* Вшануємо пам'ять поета // Радянський станичник. 1929. № 10.

Підкова Я. Шевченківські дні в станиці // Радянський станичник. 1929. № 12. (Вечер состоялся в станице Кореновской. В избе-читальне была организована выставка «Ленин и Шевченко»).

Старий Панько. Святкування Шевченка // Радянський станичник. 1926. 14 квіт. № 14. (Вечер в станице Ахтанизовской. Поэт И. Прийма сделал доклад, выступал кобзарь А. Обабко).

П. Свято Т. Г. Шевченко в станиці Настасієвській // Радянський станичник. 1926. 14 квіт. № 14.

П. Свято Шевченка на Дубинці // Радянський станичник. 1926. 14 квіт. №14. (О вечере в школе имени Шевченко в Краснодаре).

Коваль И. Кто такой Шевченко? // Советский юг. 1926. 11 мар. № 58.

П-о. Памяти Тараса Шевченко // Красное знамя. 1927. 10 мар. № 57.

Лисогор Л. До Шевченковского юбилею // Красное знамя – Червоний стяг. 1930. 12 мар. № 59.

Юх[им] Литовченко. Як проводить Шевченковські дні // Красное знамя – Червоний стяг. 1930. 12 мар. № 59.

Таран Ю. Чий Шевченко? // Червона газета. 1931. 13 бер.

Лсла М. Поет пригноблених // Червона газета. 1932. 11 бер.

Написано в 1960-е гг.

Публикация Л. Г. Орёл и В. К. Чумаченко

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

© 2011 г., А. И. Слуцкий
(г. Краснодар, Россия)

БИБЛИОТЕКА ЕКАТЕРИНОДАРСКОГО УЕЗДНОГО УЧИЛИЩА В ДАР БИБЛИОТЕКЕ АЛЕКСАНДРОВСКОГО (ГЕЛЬСИНГФОРСКОГО) УНИВЕРСИТЕТА

Как всякий социальный организм библиотеки возникают и умирают. Таков закон жизни. В то же время неизменным остается факт, что никогда фонды погибшей (разорённой, сгоревшей) библиотеки «не исчезают совершенно». Выступая на круглом столе журнала «Библиотековедение» М. Д. Афанасьев говорил, что изучая библиотечные фонды (фрагменты фондов), прослеживая их генеалогию, экслибрисы, печати, пометы, сохранившиеся на отдельных книгах или группах (коллекциях) книг, можно проследить, где кончается жизнь одной библиотеки и начинается жизнь другой. «Некоторые коллекции, – уточнял при этом историк, – можно [и нужно] сохранять или воссоздавать в библиографическом виде, [особенно] в том случае, если библиотека уже не существует как единая коллекция, но знание о ее составе [и судьбе] имеет культурную или историческую ценность» [1].

В данных заметках хотелось проследить судьбу нескольких книг из библиотеки Киево-Межигорского Спасо-Преображенского монастыря. В этой судьбе пересеклись два достаточно известных историко-библиотечных сюжета первой половины XIX века. Один сюжет разворачивался на Юге России, в земле Войска Черноморского, другой – в Великом княжестве Финляндском. Один раскрывал историю того, как в Черноморию (на Кубань) перевозили библиотеку одного из старейших украинских монастырей, второй – страничку истории первоначального комплектования библиотеки Александровского (Гельсингфорского) университета. Единственное, что первоначально роднило сюжеты – это их функция в «большой истории». Они отражали российскую политику в освоении новых территорий [2]. В остальном (ни в конкретных обстоятельствах истории, ни в источниковой базе) вероятность «пересечения» сюжетов не предполагалась. Но пересеклись.

1.

Сюжет первый.

Киево-Межигорский Спасо-Преображенский монастырь – один из крупнейших и старейших на Правобережной Украине. Легенды относят его возникновение к X–XII векам. XV век уже зафиксирован в сохранившихся доку-

ментах. Писали о монастыре многие. Митрополит Евгений (Болховитинов) (1826), епископ Ириней (Фальковский) (1825), украинские историки М. А. Максимович, Н. А. Герасименко, исследователь Кубани П. П. Короленко. Почти два века приходом монастыря являлась Запорожская Сечь [3]. Запорожцы вменили себе в обязанность передавать обители часть военной добычи. Традиционно дарили и книги: «во искупление грехов...», «на помин души...». По некоторым свидетельствам Иннокентий Гизель, крупный украинский учёный и просветитель, умирая в 1683 году, передал в монастырь свою библиотеку. Межигорские книги сохранили вкладные записи Евстафия (Остапа) Гоголя, Петра Калнишевского, Лукиана Великого.

В середине XVIII века книжное собрание Киево-Межигорского монастыря было одним из лучших в Украине. По «Книге описания Ставропигийского Киевомежигорского монастыря», датированной 1777 годом, в монастырской библиотеке значилось 395 названий единиц книжного хранения [4].

В 1775 году Запорожская Сечь была разрушена [5]. Вслед за упразднением Сечи в 1786 закрыли и монастырь. В 1798 году правительство Войска Черноморского (а черноморцы считали себя непосредственными потомками запорожцев) добилось разрешения перевезти в Черноморию ризницу и библиотеку Киево-Межигорского монастыря. Но как всегда всё складывалось не сразу и не так как планировалось. Библиотека как единое целое начала разрушаться ещё до постановления Св. Синода. Сначала церковные вещи и библиотека были переданы на хранение в Киевский Софийский собор [6]. Часть книг так и остались в Софийском соборе. Рукописные книги из Межигорья с печатями библиотеки Киево-Софийского собора и сегодня хранятся в Национальной библиотеке Украины им. В. И. Вернадского [7]. Сравнительно большую часть печатных книг из Софийского собора перевезли в Полтавский Крестовоздвиженский монастырь. Именно эти книги следовало отправить дальше в Черноморию. Но уже после того, как Св. Синод в 1798 году принял постановление о передаче ризницы и библиотеки Киево-Межигорского монастыря черноморским казакам, Новороссийский и Днепровский митрополит Гавриил добился разрешения оставить латинские и польские книги в Екатеринославской духовной семинарии. Из Новомиргорода в Екатеринодар книги везли сравнительно небольшими партиями вплоть до 1804 года. Основной состав библиотеки (насколько можно реконструировать по сохранившимся документам) был представлен богослужебными и «учительными» книгами XVII – первой половины XVIII веков. Это типично для монастырских библиотек.

В Черномории межигорская библиотека продолжала разрушаться. Служебные книги из монастырской библиотеки и двух ризниц были сразу переданы в черноморские храмы. В строящуюся Екатерино-Лебяжскую пустынь, в Войсковой Воскресенский собор. Много богослужебных книг и церковной утвари по решению Св. Синода от 6 октября 1803 года разослали по церквям Черномории. Что-то из библиотеки оставалось на хранение в помещении Вой-

сковой ризницы. В 1806 году, открывая Екатеринодарское уездное училище, протоиерей К. В. Россинский добился разрешения передать из Войсковой ризницы в училищную библиотеку 90 названий (150 экземпляров) книг. Передавали по реестру, который и поныне сохранился в Государственном архиве Краснодарского края [8]. Были это по большей части книги учительные, главным образом истолкования и переложения текстов Священного писания, жития святых, творения отцов церкви, полемические произведения, изданные в Украине. Авторский состав по описям прослеживается достаточно подробно. Среди авторов мы встречаем святителя Димитрия Ростовского (Туптало), патриарха Иоакима (Савелова), Симеона Полоцкого, Феофана Прокоповича, Антонио Кантемира, много украинских и белорусских литературных, церковных деятелей (Иннокентия Гизеля, Антония Радивиловского, Иоанна Максимовича, Кирилла Транквиллиона (Старовещкого), Стефана Яворского, Леонтия Карповича, Лазаря Барановича, Иоанникия Галятовского). Среди светских книг больше всего трудов исторических: Синописис Иннокентия Гизеля, Краткий российский летописец с родословием М. В. Ломоносова, исторические труды Ш. Роллена, переводы работ Геродота. Были в библиотеке и книги (в том числе, учебники) естественно-научного и философского содержания: «Разговоры о множестве миров» Фонтенелля в переводах А. Кантемира, география (Ягана Гюбнера), домашний лечебник Х. Пекена, универсальная арифметика Н. Курганова, практическая геометрия С. Назарова, сокращенная математика С. Румовского, Волфианские Теоретическая и Экспериментальная физика, философия Г. Н. Теплова и так далее. Нужно, наверно, указать на наличие словарных и грамматических трудов – Ф. Поликарпова, Памвы Берынды (Лексикон словенороссийский и имен толкование), М. Смотрицкого, Ф. Максимова. В училищном Реестре зафиксировано только одно произведение художественной литературы – «Похождение дона Херубина» А. Лесажа. Издательская география достаточно широкая: более всего книг киевской, московской, петербургской печати, по несколько названий напечатано в типографиях Троицко-Ильинского (Чернигов) и Общежительного (Кутеино) монастырей, в типографиях Виленского, Богоявленского, Львовского православных братств (Евью, Вильно. Львов, Могилев), в типографиях Рахманова, Унева, Почаева, Могилева (Максима Вошанки) [9]. В 1828 году 35 книг из библиотеки Екатеринодарской гимназии (в 1820 году училище было преобразовано в гимназию) были отправлены в Хельсинки [10].

2.

Сюжет второй.

В результате русско-шведской войны 1808–1809 гг. Финляндия была присоединена к Российской империи как Великое Княжество Финляндское. В Петербурге сразу началась работа по организации органов управления Великого Княжества, по «вписыванию» его в состав Российской империи. Единственный университет (Королевская, впоследствии, Императорская, Академия) располагался в Або (тогдашней столице Финляндии, ныне – г. Турку).

Представители университета после присоединения Финляндии к России активно сотрудничали с русским правительством, принимали участие в разработке законодательства и в определении статуса княжества, а российские власти со своей стороны способствовали развитию университета [11]. Но произошла трагедия: во время пожара в Або в 1827 году университет сгорел. А уже в 1828 году было принято решение о перенесении университета в новую столицу – Гельсингфорс (ныне – Хельсинки).

При новом университете начала формироваться новая библиотека. В комплектовании библиотеки активное участие принимала Россия. Самыми значительными были пожертвования Санкт-Петербургской Академии наук в 1829 году [12]. Много книг поступило из библиотеки Московского университета. Согласно Уставу о цензуре в 1828 году библиотека Александровского университета получила право на обязательный бесплатный экземпляр всех книг, выходящих на территории России. Много было частных пожертвований. Особо исследователи выделяют дар Павла Константиновича Александрова, побочного сына великого князя Константина Павловича – около 24 000 томов русской и иностранной литературы [13]. Не вдаваясь в подробности, достаточно сказать, что в библиотеку университета попали фрагменты книжных собраний М. В. Ломоносова, А. А. Матвеева, Г. Ф. Долгорукова и т. д. Понятно, что именно они стали объектом заинтересованного исследования российских и финских ученых [14].

Значительно меньше в исследованиях уделяли внимание «провинциальному» каналу комплектования. «По выраженному императором Николаем I желанию, которое возможно было понято как приказание, университеты, гимназии, научные общества стали посылать в Хельсинкский университет свои дубликаты и лишнюю литературу» [15].

«Интересно отметить, – писала исследовательница Г. С. Белякова в статье «Древнерусские рукописи и старинные книги в Финляндии», – что редчайшие экземпляры книг попали в библиотеку из русских школ и гимназий. Так, произведения, датируемые XVII веком, поступили от дирекции школ Черноморского округа, среди них, например, «Зерцало богословия» Кирилла Транквиллиона, «Казанье Двое» [Леонтия] Карповича, принадлежащие Екатеринодарской гимназии, в которую они поступили от украинских казаков, переселенных на Северный Кавказ по приказу Екатерины II» [16]. Просмотр названных книг *de visu*, наличие на них владельческих записей свидетельствуют, что книги эти прежде, чем они попали в Екатеринодар, а впоследствии в – Финляндию, входили в состав библиотеки Киево-Межигорского монастыря. Так пересеклись два сюжета [17].

Распоряжение Николая I дошло до университетских округов, и соответственно – до дирекций народных училищ. Из фондов училищных библиотек (а они на Северном Кавказе были крайне бедными) отобрали то, что было в дублетах или то, что посчитали ненужным для учебной работы. Отобранное отправили в Харьков, в университетскую библиотеку, откуда книги должны

были быть переправлены в Гельсингфорс. По архивным документам, опубликованным Д. И. Багалеем в его истории Императорского Харьковского университета, «для Александровского Финляндского университета из Харькова по высочайшему повелению было отправлено 1012 томов (на 6626 руб.)» [18]. Финская исследовательница Кирсти Эконен указывает, что в финских архивах хранятся запросы из Харькова, требующие разъяснения, как переправлять книги в Хельсинки. Факт остается фактом: среди отобранных и переданных книг оказались и редчайшие издания из уже несуществующей (закрытой, разрушенной) библиотеки Киево-Межигорского монастыря.

3.

Всякое историческое исследование опирается на источники. Прежде всего, следует назвать книги из фондов Национальной библиотеки Финляндии [19], сохранившие на себе знаки принадлежности ко всем интересующим нас библиотекам. С уверенностью можно говорить о четырёх, на которых встречаются владельческие признаки – 1) библиотеки Киево-Межигорского монастыря, 2) библиотеки Екатеринодарского уездного училища и 3) библиотеки Александровского университета. Все эти книги относятся к разряду книжных памятников.

Во-первых, это аллигат [20] в цельном кожаном переплете, в котором сплетены две редкие книги – «Зерцало богословия» Кирилла Транквиллиона (Ставровешкого) [21], изданное в Почаеве в 1618 году, и «Казанье двое» Леонтия Карповича [22], отпечатанное в Евью в 1615 году. Кроме Г. С. Беляковой об этих книгах писал в своей статье «Русские книги Гельсингфорского университета» Б. Сильверсван: «Из книг XVII века отмечу, прежде всего, редчайший экземпляр проповедей Леонтия Карповича Казанье двое (т. е. Две проповеди), напечатанной в Евью в 1615 году в Евью [Евью, Евьё]; эта книжка знаменитого деятеля православия скупалась и уничтожалась иезуитами, чем и объясняется её чрезвычайная редкость; архимандриту Леониду, перепечатавшему текст Казаний в Чтениях в Общ. Ист. и Древн. Российских при Московском университете за 1878 год, было известно всего два экземпляра этого издания; Каратаев (№ 220) называет ещё два. Экземпляр Гельсингфорсской библиотеки, превосходной сохранности, переплетён (переплет XVII ст.) вместе с другой замечательной книгой, *Зерцало богословия* Кирилла Транквиллиона (Почаевское издание 1618 века), являющейся, как известно, первым опытом русского догматического богословия [известно преследование этой книги, обвинённой в неправославии, и сожжение её в Москве в 1627 года – Б. Сильверсван]» [23].

Кроме этого, отмеченного в публикациях аллигата, в фондах библиотеки в Хельсинки все указанные владельческие признаки сохраняются ещё (по крайней мере) на двух книгах – на издании «Камня веры» Стефана Яворского (Киев, 1730) [24] и издании «Домашнего лечебника» Христиана Пекена (Санкт-Петербург, 1765) [25].

На названных книгах на переднем форзаце запись: «Из числа книг Екатеринодарского училища». Дальше указывается инвентарный номер и формат. На первом листе «Зеркала богословия» по верхнему полю запись: «Книга Монастыря Межигорского». По верхнему полю титульного листа «Камня веры» запись «Киевомежигорского монастыря с библиотеки». В «Домашнем лечебнике» Х. Пекена, начиная с титульного листа и на протяжении первых 24 нумерованных листов идет скреп: «Из | би | бли | о | те | ки | Кие | во | Ме | жи | гор | ско | го | мо | на | сты | ря». На всех титульных листах печать библиотеки Александровского университета.

Кроме книг, сохранившихся с владельческими пометами, есть ещё одна группа источников. Так как коллизии наших сюжетов (и перевоз Межигорской библиотеки в Черноморию, и комплектование новой университетской библиотеки в Гельсингфорсе) были предписаны (инициированы) властью, то естественно они нашли отражение в делопроизводственных документах, прежде всего, в документах, которые санкционировали и сопровождали «движение фондов». Сегодня эти документы можно разыскать в архивах и библиотеках Киева, Краснодара, Ставрополя, Харькова, Петербурга и Хельсинки. Позволим себе отметить только три, которые представляют собой разные редакции имущественных описей.

Первая. Как мы уже писали, в 1777 году (за десять лет до закрытия монастыря и через два года после разрушения Запорожской Сечи) была составлена «Книга описания Ставропигийского Киевомежигорского монастыря», которая включала в себя подробную опись монастырской библиотеки [26].

Вторая. В тот момент, когда часть привезённой в Черноморию монастырской библиотеки передавали в организованное уездное училище, передаваемым книгам была составлена опись, получившая (архивное) название «Реестр Гражданским и Славянским книгам, находящимся в библиотеке Черноморского Войскового училища 1806-го года» [27].

Третья. Когда из Харьковского университета отправляли книги в Гельсингфорс, был составлен «Список дублетов книг находящихся в дирекции Харьковского учебного округа». В этом списке отдельно были представлены все территориальные дирекции народных училищ, входившие в Харьковский учебный округ. Например, из Слободско-Украинской дирекции были отправлены в Гельсингфорс 60 названий (110 экземпляров книг), из Астраханской – 29 названий (29 экземпляров), из Полтавской – 82 названия (159 экземпляров), из Екатеринославской – 8 названий (11 экземпляров) из Донской – 4 названия (8 экземпляров), и так далее. Согласно этим спискам из Черноморской дирекции были отправлены 36 экземпляров (35 названий книг) [28].

Даже поверхностное сопоставление этих трех документов – 1) Описания библиотеки Межигорского монастыря, 2) Реестра книг, переданных в [Екатеринодарское] уездное училище и 3) Списка дублетов, присланных из Харьковского учебного округа в Гельсингфорс, даёт возможность предположить, что книг из Межигорской библиотеки могло быть больше. В частности,

Б. Сильверсван в своей статье обращает внимание ещё на два редких издания – «*Книгу о вере*» (Киев, 1619), направленную против протестантов, и *Лексикон славенороссийский* Памвы Беринды (Кутейнское издание 1653 г.)» [29]. Обе эти книги зафиксированы во всех трёх указанных документах-описях. Но при визуальном знакомстве на книгах не обнаружены указания на принадлежность их к библиотекам Межигорского монастыря и Екатеринодарского училища. Впрочем, может быть мы чего-то не увидели, может переплётчик неосторожно обрезал поле, заклеил форзац, может быть в фондах Славянской библиотеки эти книги имеются в нескольких экземплярах и нам попал экземпляр не из Межигорья. И так далее. Но это уже область гипотез и понимание необходимости дальнейших разысканий.

Встречаются отдельные книги, которые значатся в трёх описях, на форзаце которых зафиксирована только принадлежность училищу, но нет указания на принадлежность библиотеке Межигорского монастыря (например, экземпляр «Межевой инструкции»).

4.

Как социальный институт библиотека Киево-Межигорского монастыря перестала существовать в 1786 году. Сегодня отдельные книги из её фондов встречаются в российских, украинских, финских коллекциях. Многие десятилетия о судьбе Межигорской библиотеки молчали. А вот в начале 90-х годов XX столетия и в Украине, и на Кубани появилось большое количество публикаций. Причем, заговорили не столько библиотекovedы, сколько историки и журналисты. Вообще тема «библиотеки Межигорского монастыря» – одна из наиболее мифологизированных тем в библиотечной истории Украины. В украинской периодике 90-х годов активно обсуждался вопрос о том, что в состав библиотеки Межигорского монастыря входила библиотека князя Ярослава Мудрого [30]. Журналист Владимир Шаров регулярно публиковал материалы, рассказывая о поисках якобы сохранившихся пещер с монастырскими книгами [31]. Не раз высказывались суждения о том, что, уходя в эмиграцию в Турцию, запорожцы увезли с собой и ряд сечевых реликвий, в том числе и книг [32].

Именно появление в Черномории библиотеки Киево-Межигорского монастыря положило начало истории кубанского библиотечного и книжного дела, послужило началом формирования регионального книжного фонда. С практической точки зрения – в храмах появились необходимые для церковной службы книги, в училищной библиотеке – книги, которые можно было использовать в обучении. Впрочем, важно уточнить, что для казаков-черноморцев ценность привезенной библиотеки заключалась не просто в книгах но, прежде всего, в статусе и мифологии самого Межигорского монастыря, монастыря казачьего, в ризнице и библиотеке которого хранились запорожские казачьи реликвии, в том числе, Евангелия с вкладными записями православных иерархов и запорожской старшины.

Монастыря и библиотеки нет, а их мифология, символика продолжает оставаться неотъемлемой частью не только истории, но и нашей сегодняшней

реальности. Одновременно появляются вопросы, на которые практически невозможно найти ответов. Почему, например, из Екатеринодара в Финляндию отправили именно межигорские книги?

В первой трети XIX века в Черномории хронически не хватало книг. Войсковой атаман Т. Котляревский, добиваясь разрешения передать библиотеку черноморцам, надеялся обеспечить необходимыми богослужебными книгами новые храмы. Но многие (из привезенных) книг к использованию в службе были непригодны. Их передали в училище. Книги вроде бы должны были поменять функцию – стать книгами учебными. Но и этого не произошло. Есть свидетельства, что к этим книгам (XVII века) и в украинских монастырях относились настороженно, их язык был сложен для чтения, их подозревали в униатстве, в католических ересях. Об этом однажды написал П. Кулиш [33]. Сохранившиеся на Кубани книги из Межигорского монастыря осознаются реликвиями, позволяющими сохранить память о родстве запорожского и черноморского казачества. Они включены в экспозицию истории Кубанского казачьего войска в Краснодарском государственном историко-археологическом музее-заповеднике. В составе библиотеки Гельсингфорского университета эти книги (судя по публикациям Беляковой и Сильверсвана) воспринимались как памятники книжной культуры.

Так переплетались сюжеты, так волею «некнижных» обстоятельств книги странствовали по городам и весям, старели, меняли свои социальные функции, наконец, так сохраняющиеся на книгах надписи продолжают свидетельствовать о непрекращающемся диалоге культур.

ПРИМЕЧАНИЯ, ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. «Библиотека – это живой организм. И ничто в нем не исчезает бесследно»: [Изложение доклада М. Д. Афанасьева «Генеалогия библиотечных фондов» и дискуссии по докладу] // Библиотекосведение. 1999. № 3. С. 101.

2. *Ключевский В. О.* Курс русской истории. М., 1989. Ч. 5. С. 177–179.

3. *Максимович М.* Сказание о Межигорском монастыре. Киев, 1865. 42 с. [Отд. отт. из «Киевских епархиальных ведомостей»]; *Герасименко Н. О.* Історія Межигір'я. Київ, 2005. С. 53–82; *Короленко П. П.* Древние сведения о Межигорском монастыре // Кубанский сборник. Т. 4. Екатеринодар, 1897. С. 3.

4. Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского НАН Украины (ІР НБУВ). Ф. 1. Д. 5516. Книга описания Ставропигийского Киевомежигорского монастыря. 198 л. См. также: *Герасименко Н. О.* До історії Межигір'я // Український історичний журнал. 1990. № 12. С. 90–99.

5. См.: *Скальковский А. О.* Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 551–566.

6. *Короленко П. П.* Церковные древности Кубанских казаков. М., 1905. С. 1–23.

7. *Иванова О. А., Лось В. Э.* Рукописные книги Киево-Межигорского монастыря в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского: краткий обзор // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований. Краснодар, 2010. Вып. 6. С. 168–181.

8. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 427. Оп. 1. Д. 1а. Л. 8–9.

9. *Слуцкий А. И., Кирьянова О. В.* К вопросу о библиографической реконструкции библиотеки Киево-Межигорского монастыря на Кубани // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований. Краснодар, 2010. Вып. 6. С. 182–198.

10. Истории того, как перевозили в Черноморию библиотеку Киево-Межигорского монастыря, посвящены несколько статей: *Короленко П. П.* Древние сведения о Межигорском монастыре // Кубанский сборник. Т. 4. Екатеринодар, 1897. 30 с. [Отд. паг.]; *Слуцкий А. И.* Судьба библиотеки Киево-Межигорского монастыря на Кубани // Книга в России. Сб. 1. М.: Наука, 2006. С. 289–300; *Он же.* Доля бібліотеки Києво-Межигірського монастиря на Кубані // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. 2007. № 3. С. 34–41; *Он же.* О книгах из библиотеки Киево-Межигорского Спасо-Преображенского монастыря в Финляндии // Культурная жизнь Юга России. 2009. № 4. С. 10–12.

11. *Эконен Кирсти.* Русская библиотека Императорского Александровского университета Финляндии: предыстория и первые шаги [рукопись на русском языке, хранится у А. И. Слуцкого].

12. О пожертвованиях из России см. Collections donated by the Academy of Sciences to the Alexander University of Finland in 1829, 1997, *Jørgensen Arne:* Universitetsbiblioteket i Helsingfors 1827–1848. Helsingfors, 1980, 63–102.

13. *Jarmo Suonsyrjä.* Славянская библиотека // *Studia Slavica Finlandensia*, 1 (Helsinki, 1984). С. 248.

14. См., например: *Кулябко Е. С., Бешенковский Е. Б.* Судьба библиотеки и архива Ломоносова. Л., 1975. 227 с.

15. *Jarmo Suonsyrjä.* Славянская библиотека // *Studia Slavica Finlandensia*, 1 (Helsinki, 1984). С. 248.

16. *Белякова Г. С.* Древнерусские рукописи и старинные книги в Финляндии // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. М., 1978. С. 283–284.

17. Автор выражает искреннюю признательность сотрудникам Национальной библиотеки Финляндии Ирине Лукка и Сиркке Хаву за помощь в разыскании межигорских книг в Финляндии.

18. *Багалій Д.* Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2. (1815–1835 гг.) [Репринт]. Харків: Видавництво НУА, 2004. С. 341.

19. Сегодня университетская библиотека одновременно является и Национальной библиотекой Финляндии.

20. Аллигат – «переплетенные в один том самостоятельные издания или рукописи» (Книговедение: Энциклопедический словарь. М., 1981. С. 18).

21. *Каратаев И. П.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. СПб., 1861. С. 30 (№ 197).

22. *Каратаев И. П.* Хронологическая роспись славянских книг напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. СПб., 1861. С. 28 (№ 184).

23. *Сильверсван Б.* Русские книги Гельсингфорского университета // Временник Общества друзей русской книги. Вып. 3. Париж, 1932. С. 81–82.

24. *Каратаев И. П.* Хронологическая роспись славянских книг напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. СПб., 1861. С. 202 (№ 1569).

25. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725–1800. М.: Книга, 1964. Т. 2. К – П. С. 392–393.

26. IP НБУВ Ф. 1. Д. 5516. Книга описания Ставропигийского Киевомежигорского монастыря. 198 л.

27. ГАКК. Ф. 427. Оп. 1. Д. 1а. Л. 8–9.

28. Национальная библиотека Финляндии. Отдел редких книг и специальных коллекций. Служебный архив. НУК: Ва. 1. 1. 30

29. *Сильверсван Б.* Русские книги Гельсингфорского университета // Временник Общества друзей русской книги. Вып. 3. Париж, 1932. С. 81–82.

30. *Богданова Т.* Де ж бібліотека Ярослава // Літературна Україна. 1990. 4 січ.; *Цикора С.* По следам великокняжеской библиотеки // Известия. 1990. 26 февр.

31. *Шаров В.* Межигірська таємниця // Гостиний двір. 1989. Грудень. С. 2; 1990. № 3. С. 3–5; 1990. № 4. С. 6–7; *Шаров В.* Межигірська таємниця // Андріївський узвіз: Ілюстрований тижневик. (Київ) Лютий. 1991. № 1. С. 10–11.

32. *Короленко П. П.* Церковные древности Кубанский казаков. М., 1905. С. 4–5; *Садиленко М.* Межигорська книгозбірня // Кубанский край (Торонто). 1953. № 3–4. С. 7–10.

33. *Кулиш П.* Поездка в Украину // Основа. 1862. Березиль (март). С. 109–110.

© 2011 р., В. І. Сергійчук
(м. Київ, Україна)

КУБАНСЬКІ МАТЕРІАЛИ У ФОНДАХ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У НЬЮ-ЙОРКУ

У великій скарбниці української національної культури, що зберігається в бібліотеці-архіві Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, велика кількість матеріалів присвячена окремим етнічним регіонам розселення нашого

народу. Що стосується Кубані, то насамперед, привертає увагу кільканадцять чисел інформаційного листка «Про Кубань», який видавала в середині 1920-х років громада кубанців у Чехословаччині. Неповний комплект вказаного видання потрапив до бібліотеки УВАН з Українського інституту громадознавства, що існував у 1920-х роках у Празі, як можна пересвідчитися з прикладених печаток на кожному примірникові.

У найранішому числі 19–20 від 15 липня 1925 року, що тут переховується, зокрема, повідомляється, що «5-го липня ц.р., в неділю, відбулося одно за другим двоє надзвичайних Загальних Зборів Громади Кубанців в Ч. С. Р. – одні Збори спеціальні для зміни § 2 Статуту Громади, а другі для вирішення питань, які висунуло саме життя. Тепер § 2 Статуту має такий текст: "Громада має свою печатку, на якій на мовах чеській, українській і російській відображено її найменування"». Водночас зазначається, що «в зв'язку з цим постановлено: ліпше поставити видання інформації "Про Кубань", видавати друком журнал Громади, організувати Кубанський Архів і продовжити лекційну діяльність на Курсах Громади» [3, 1925. Ч. 19–20. С. 1].

Стосовно видання журналу «Кубань», то передбачалося, що він повинен мати такі постійні рубрики:

1. Культура, економіка, історія і соціальна структура Кубані.
2. Культура і економіка Чехословаччини.
3. Громада кубанців в Чехословаччині і кубанська еміграція взагалі.
4. Кубань під владою совітів.
5. Хроніка» [Там само].

Коли йдеться про організацію Кубанського архіву, то згаданими зборами були поставлені такі завдання:

«1. Необхідно збирати весь матеріал про діяльність Громади Кубанців у Чехословаччині,

2. – "" – "" – матеріал про Кубанців в еміграції взагалі,
3. – "" – "" – всі матеріали про Кубань, котрі вивезені за кордон,
4. – "" – "" – матеріали про Кубань, котрі надруковані за кордоном,
5. – "" – "" – спогади окремих осіб про події на Кубані с 1917 року»

[Там само].

Постановою загальних річних зборів кубанців 9 січня 1926 року архів було засновано «з метою збирання, систематизування й переховування всяких історичних матеріалів про Кубань і кубанців і належного використання цих матеріалів», бо «колись, як настане пора, цей архів буде перевезено на Кубань до Катеринодару. На підставі історичних матеріалів буде писатися історія Кубані як тепер сучасниками, так і колись згодом нашими нащадками. Будуть писати, та й зараз уже багато пишуть, про те, як кубанці жили, як і за що боролися, як і страждали та чого досягли» [3, 1926. Ч. 35. С. 81].

У цьому ж числі видання вміщується звіт про влаштовану Кубанською громадою 17 червня 1925 року в Сміховському домі Праги «Академію в па-

м'ять запорожських козаків з нагоди 125 років зруйнування Січі». З-поміж інших виступів на цьому вечорі акцентується увага на тому, що «студент Українського Вищого Педагогічного Інституту в Празі, оперний співак, козак станиці Славянської Іван Фінько проспівав арію "Розбита бандура"», «студент Української Господарської Академії в Подєбрадах, козак станиці Ахтирської Михайло Теліга, програв на бандурі "Виклик" і "Козацький марш"», а «після того, як Голова зачинив Академію, публіка – всі, як один – піднялися зі своїх стільців і проспівали "Не пора, не пора"» [Там само. - С. 2].

Усі інші матеріали цього випуску, як правило, подаються за матеріалами радянських газет. До речі, з уміщеної хроніки подій на Кубані можна дізнатися багато, скажімо, про перебіг українізації в цьому регіоні в 1920–30-х роках. Скажімо, в даному випуску повідомляється про учительський з'їзд в станиці Павлівській, «який висловився за енергійну і повну українізацію шкіл на Кубані» [Там само].

До речі, надзвичайно цікавим є повідомлення газети про заяву тодішнього більшовицького керівника на Північному Кавказі Анастаса Мікояна, котрий заявив: «Нужно дать свободу украинского языка для казака. С казачеством связан вопрос украинского языка, т. к. некоторая часть казачества полуукраинцы или чистые украинцы, многие из которых хотят читать и писать по-украински.

Недопустимы факты, правда редкие, бывшие на Черноморье и на Кубани, когда хлеборобу, знающему украинский язык, не давали читать Шевченко, не давали произносить речей по-украински. Часть казачества тяготеет к украинской школе, мы должны этот момент учесть, чтобы не мешать, а помогать развитию родной национальной культуре и не оскорбляют национальное чувство у казачества» [Там само. - С. 8].

Не менш промовистим є свідчення реального ставлення присланих на Кубань великоросів до української мови: «Трудно верить таким явлениям, но они еще подтверждаются другими фактами: заведующий ледтехникумом в станице Полтавской, член партии с 1917 года, посланный специально для работы Центральным комитетом партии, рассказывает, что за ведение работы на украинском языке, за выступления среди масс в течение года он получил восемь выговоров и два раза подвергался исключению с партии. Были такие случаи, рассказывает член РЛКСМ, когда учителя, выступающего с докладом, масса просит говорить по-украински, а "начальство" приказывает говорить по-русски, говоря, что надо бросить "собачий язык"» [Там само. - С. 8, 9].

Промовистим також є передрук з газети «Красное знамя» інформації щодо напливу нових переселенців: «Север победил Юг в 1920 г. С Кубани идет теперь на Север пшеница, а на Кубань с Севера голодные и полураздетые переселенцы с криками: земля! земля!» [Там само. - С. 4].

Часто розповідається в передруках з більшовицьких газет про боротьбу з повстанськими козацькими загонами, що діяли в плавнях протягом тривалого часу. Скажімо, в одному з чисел вісника подається матеріал про діяльність

повстанського загону під керівництвом Святка, що з 1922 року діяв в районі станиць Канівської, Довжанської [3, 1926. Ч. 36. - С. 68, 69].

У той же час на сторінках цього вісника, починаючи з 1926 року, знаходимо також оригінальні статті про Кубань і кубанців, оригінальні твори кубанських поетів і письменників. Окремо розповідається про розвиток української культури, вміщуються відгуки на помітні публікації на українську тематику. Наприклад, на вбівство Симона Петлюри з'являється віршований відгук студента-кубанця і резолюція загальних зборів: «Насильчу смерть С. В. Петлюри Т-во вважає тяжкою втратою в боротьбі за визволення українського народу, приймаючи цю смерть, як нечестний удар знишка наших ворогів» і «Т-во рішучо протестує проти безпідставно повторювання європейської преси ганебного наклепу в жидівських погромах, кинутого убивцею на адресу небіжчика С. В. Петлюри як на найвидатнішого проводиря Української Національної Революції» [Там само. - С. 9].

Звертають увагу опубліковані на сторінках вісника вірші кубанців, у яких прославляється краса рідного краю, туга за ним на чужині. Такі мотиви, зокрема, вчуваються в поезії Т. Й.:

Гей, Кубань, наш краю рідний,
Наша славна вітчизна,
Гомін сурм твоїх побідний
Дужим покликом луна.
Гей, Кубань, ти наша мати,
Вірні всі твої сини,
Як один підуть вмирати
В бій за шастя вітчизни.
І в далекій цій чужині
Ми тобою лиш живем,
За твої станиці вільні
Буйні голови складемо. [Там само. - С. 5].

Таким духом пройняті також вірші Гната Макухи – «В чужині», «На чужім лані», «Прийде година, воскресне Україна» [Там само. - С. 10–13].

На виконання ухвали згаданих зборів з'являється також ширша інформація про життя кубанської еміграції. Наприклад, у цьому ж вісникові вміщується аналітична стаття Миколи Старолуцького «Українці з Кубані», в якій розповідається про нелегку долю біженців з рідного краю. Найбільше акцентується увага на розселенні кубанських українців у Чехословаччині, хоч згадується про їхнє розпорощення і в інших країнах. [Там само. - С. 13–20].

Звертає на себе увагу цікава деталь: якщо числа наявного в Бібліотечі УВАН вісника з 19 по 38, як правило, двомовні, то останній – 43 за 1931 рік – уже повністю україномовний.

З інших видань кубанського походження тут переховуються кілька чисел започаткованого 1949 року в еміграції (Торонто) часопису «Вільна Кубань»,

що були передані до книгозбірні відомим українським збирачем раритетів Калеником Лисюком. У вступній статті до першого числа цього видання редакція заявляла, що «Головна Рада Об'єднання Кубанців має завдання об'єднати всіх громадян Кубані, Ставропольщини й Чорноморщини, що опинилися за межами свого Краю... Для Головної Ради старий емігрант з р. 1920, вивезений на працю під час німецької окупації, попавший до полону старшина, козак чи салдат, українець, росіянин, черкес, карачаєвець, козак чи інгородній, православний, старовір, баптист, суботник, лютеранин, магометанин, ліберал, консерватор, соціаліст чи вільний козак, що були громадянами цього краю, мають однакове право на своїй землі і однакові обов'язки щодо визволення тієї землі» [1, 1949. Ч. 1. С. 1].

У цьому числі також вміщується інформація про створення кубанського гімну, регалії Кубанського Козачого війська, окремі повідомлення з історії. У другому числі, яке появилося того ж року, вміщено статтю С. Хруща «Кубанський державний прапор», «Протест в. о. Кубанського війського отамана Василя Іваниса і Головної ради козаків-кубанців проти московської окупації», який було адресовано Генеральному секретареві ООН. Також публікуються матеріали, що присвячуються 30-річчю від дня загибелі Олексія Калабухова і 17-річчю знищення станиці Полтавської. В останній розповіді наголошується, зокрема, що у виселеній станиці «залишено лише 48 родин партизан» [1, 1949. Ч. 2. С. 14].

Наступного, 1950 року зберігся один випуск даного видання. В ньому привертають увагу статті «Булава Кубанського війського отамана» і «Список військових регалій Кубанського війська», а також «День незалежності Кубані», в якій подано хроніку подій у боротьбі за самостійність краю. Наголошується, зокрема, що «11 листопада 1918 р. для кожного кубанця має бути датою відродження Кубані до самостійного ні від кого незалежного державного життя. Збережемо вірність Конституції! 11 листопада має стати святом для всіх кубанців» [1, 1950. Ч. 2. С. 3].

Більш повно представлений у фондах Бібліотеки-архіву УВАН часопис «Кубанський край», що виходив у Торонто з 1951 року. Тридцять чисел цього видання заторкують різноманітні проблеми минулого Кубані, включаючи аспекти самостійницького державотворення, розвитку її духовності, кровного зв'язку з Україною. У першому числі за 1951 рік помітною є замітка про те, чому дещо змінено слова кубанського гімну: з огляду на нові обставини і горнило страждань, що через нього перейшло кубанське козацтво, «співати про "турецьку" сторону козакам по різних країнах є анахронізмом» тощо. Особливо ж цікавим є таке роз'яснення щодо необхідності змін: «В старій редакції (автором якої був священник Кавказького полку Григорій Образцов. – В. С.) автор збирається в п'ятім верші "віддати своє життя". Між іншим, цей настрій виявляє більше московського духа, ніж кубанського. Це росіяне все збираються вмирати за щось при всяких обставинах, на ділі нищать всіх немилосердно, якщо їх жертви є безпомічними. Дух кубанського козацтва

заснований на іншій засаді. Кубанський козак не має і на думці за щось вмирати, навпроти, він хоче жити і боротись за свою волю і справу. Вмерти і згинути має ворог його правди і свободи, але він сам прагне жити і працювати для неї. Отже, духом кубанського козака є героїчний оптимізм, а не сантиментальна плаксивість, що думає про смерті, труну і т. ін. "Той не козак, хто не думає бути отаманом"» [2]. Представлено у фондах Бібліотеки-архіву УВАН й десять чисел інформаційного листка групи старших кубанських офіцерів і громадських діячів у США «Кубанець» – з 1951 по 1958 рік. Крім матеріалів, що в основному висвітлюють перипетії із зберіганням військових регалій Кубанського війська на чужині, вміщено також деякі матеріали, які стосуються історії заселення цього регіону Північного Кавказу запорожцями, а також вірші вихідців з нього.

Крім того, збереглося кілька листів полковника Кубанського війська Федора Єлисеєва, відомого своїми споминами «Кубань у вогні» – про протибільшовицьку боротьбу на рідних теренах, що публікувалися у 1980-х роках в газеті «Новое русское слово», яка виходить у Нью-Йорку.

ДЖЕРЕЛА:

1. Вільна Кубань (Торонто).
2. Кубанський край (Торонто). - 1951. Ч. 1. - С. 4.
3. Про Кубань (Прага).

Примечание научного редактора.

Не отрицая информационной насыщенности и полезности материала, представленного профессором В. Сергийчуком, следует уточнить, что коллекция кубанских эмигрантских периодических изданий УВАН в Нью-Йорке далеко не исчерпывается теми несколькими названиями, что приведены в статье. На самом деле это ценнейшее на американском континенте собрание содержит десятки комплектов периодики кубанского и общеказачьего зарубежья. Возможно, внимание исследователя они не привлекли, потому что находятся не в библиотечном фонде, а в фондах расположенного здесь же музея-архива имени В. Антоновича. Чего стоит одна лишь тщательно подобранная казачья библиотека пашковчанина Кондрата Алексеевича Плохого (1888–1979), имя которого знали в эмигрантских букинистических лавчонках на всех континентах планеты. В его закромах десятилетиями копилось самое ценное, и всё это после его смерти досталось музею-архиву УВАН.

В. К. Чумаченко

КУБАНО–УКРАИНСКИЕ КНИЖНЫЕ СВЯЗИ НА ИМПЕРСКОМ, СОВЕТСКОМ И ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВАХ

Связи Кубани и Украины в течение двух последних веков были естественными, органичными и конструктивно диалогичными. И с самого начала освоения Черноморья в них прослеживались две определяющие линии. Особенность этих линий заключается в том, что документально они откладываются в двух различных источниковых базах. Первую в большей степени порождают документы личного происхождения, она ярче и последовательнее отражается в нарративных текстах, вторая – в документах делопроизводственных.

Первая линия формировалась под влиянием этнической и языковой памяти переселенцев, определялась устойчивой фольклорной традицией, консервативными культурными запросами казачьей старшины и духовенства (большая часть выходцев из Украины), а также сохраняющимися личными привязанностями и знакомствами. Это не могло не повлиять на книжные контакты черноморцев. В самых ранних документах не очень много зафиксировано книг «украинских», но есть книги польские, которых в Украине бытует множество, что характеризует этот регион империи. Движение книг ещё не носит массового характера, скорее, оно случайно и достаточно хаотично.

Вторую линию последовательно формировала имперская власть, пытавшаяся надежно вписать Черноморье в российскую государственность, определить ей место в системе административных (образовательно-административных, церковно-административных) иерархических образований. Сделать это без книг (законодательных, учебных, церковных) было невозможно. Государство (власть) берёт на себя инициативу обеспечивать регион необходимыми книгами [1]. Действуя по этой линии, власти стараются придать движению (миграции) книг более целенаправленный системный характер. Начинают присылать коллекции, посылать книги регулярно. Идет плановое формирование (структурирование) книжного фонда региона.

В силу этнонациональных особенностей области и, естественно, её географического положения мы оказываемся вписанными в Таврическую губернию, Новороссийское генерал-губернаторство, Харьковский учебный округ, приписаны к Феодосийской кафедре Екатеринославской епархии. Эти сравнительно молодые регионы, связанные (или испытывающие) влияние классической материковой Украины, одновременно несущие в себе черты локальной книжной культуры, формируют книжную культуру Черноморья. В чём проявляется отмеченное влияние? Например, в том, что в библиотеках русских монастырей западнославянская книга представлена значительно реже, чем в Центральной России, где эти издания преследовались духовной

цензурой. Зато в украинских монастырях книга украинская, белорусская, литовская, польская была представлена значительно шире.

Так случилось, что черноморцы получили первую монастырскую библиотеку именно «украинского образца». Это было книжное собрание Киево-Межигорского Спасо-Преображенского монастыря, который запорожцы считали своим. История формирования его уникальной коллекции и её трагической судьбы достаточно подробно отражена в ряде публикациях, как дореволюционных, так и современных [2]. Войсковой атаман Т. Котляревский, добываясь разрешения передать библиотеку черноморцам, надеялся обеспечить необходимыми богослужебными книгами новые храмы. Принципиально важно, что аргументировал он право на эту передачу историко-этническими связями: черноморцы считали себя непосредственными потомками запорожцев. Судя по публикациям, в Черноморью в результате предпринятого розыска остатков библиотеки было привезено 250–300 книг. Основную группу книг составляли богослужебные и учительные, истолкования и переложения текстов Священного писания, жития святых, творения отцов церкви, полемические произведения, изданные в Украине. Богослужебные книги были сразу переданы в храмы. Светской литературы среди привезённых книг было немного. Эти книги едва ли серьёзно повлияли на книжную и литературную жизнь Черноморья, но сохранившиеся прочно вошли в историческую память края. в его историографию. Сегодня они осознаются историческими и культурными реликвиями, позволяющими сохранить память о родстве запорожского и черноморского казачества. Особо ценные включены в состав регалий Кубанского казачьего войска и выставлены в качестве таковых в музейной экспозиции.

Можно с уверенностью говорить, что именно появление в Черноморьи библиотеки Киево-Межигорского монастыря положило начало истории кубанского библиотечного и книжного дела, послужило основой формирования регионального книжного фонда, с точки зрения практической – в храмах появились необходимые для церковной службы книги, в училищной библиотеке – книги, которые можно было использовать в обучении. Сегодня в кубанской коллекции кириллических книжных памятников – книги из Межигорья занимают одно из самых весомых мест. Всё это говорит о том влиянии, которое оказывала украинская книжная культура на книжную культуру Черноморья на стадии её первоначального заселения.

В 1806 году, открывая Екатеринодарское уездное училище, протоиерей К. В. Россинский добился разрешения передать из Войскового правления в училищную библиотеку 90 названий (150 экземпляров) бывших межигорских книг. Передавали по реестру, который ныне хранится в Государственном архиве Краснодарского края [3]. В первую очередь, передали книги светской тематики, жития святых, творения отцов церкви, полемические произведения (XVII–XVIII вв.). Учить по этим книгам было достаточно сложно. Поэтому сначала в дополнение к ней, а затем и в замену ей срочно выписывали, спрашивали учебную литературу из Харькова. Основной костяк «реальной»

учебной литературы вплоть до середины XIX столетия составляли учебники и методические пособия, присланные их Харьковского университета. Многие из них там же, в университетской типографии и печатались. Первые произведения Кирилла Васильевича Россинского были также напечатаны в этой типографии. Прежде всего, его речи, сказанные на различных торжественных актах в жизни войска, училища и гимназии, стихи патриотического содержания, составленные «высоким штилем», а также два издания его учебника русского языка [4].

Формирование частных библиотек с преимущественно украинским репертуаром начинается в 1840–1850-е годы. Пионером этого движения становится первый кубанский писатель-классик, исполняющий обязанности атамана Черноморского казачьего войска Яков Герасимович Кухаренко (1799–1862). Из поездок в Одессу, Харьков, Москву и Петербург он привозит и выписывает по почте или получает в подарок от друзей-писателей все примечательные новинки: исторические труды А. Скальковского и Н. Костомарова, сочинения И. Котляревского и Г. Квитки, харьковские альманахи, труды по филологии и этнографии И. Срезневского, А. Метлинского, К. Сементовского, книги Т. Шевченко, альманах «Хата», журнал «Основа», «Записки о Южной Руси» П. Кулиша, «Народні оповідання» Марко Вовчка и др.

Во многом сходный книжный репертуар творчески переваривает представитель более младшего поколения кубанский литератор Василий Степанович Вареник (1816–1893). Свои юмористические рассказы он пишет, подражая Г. Квитке, книги которого, очевидно, были представлены в его собрании. В одном из рассказов («Мова про хузію») он прямо ссылается на поэта Е. Гребинку, на составленный и выпущенный им в Петербурге в 1841 году альманах «Ластівка», примечательный тем, что в его редактировании участвовал Т. Шевченко. В сборник вошло пять произведений Кобзаря, а также представлено творчество И. Котляревского, Г. Квитки-Основьяненко, П. Кулиша, П. Писаревского, Л. Боровиковского, В. Забилы, А. Афанасьева-Чужбинского, П. Кореницкого и самого Е. Гребинки. В другом, харьковско-московском альманахе «Молодик» Я. Щёголев публикует посвящённое Варенику стихотворение «Могила» [5]. Этот альманах, издававшийся Г. Бецким в 1843–1844 годах (всего вышло 4 номера), представил на суд читающей публики новые творения Т. Шевченко, Я. Щёголева, Е. Гребинки, А. Афанасьева-Чужбинского, рассказы Г. Квитки-Основьяненко и «Обзор сочинений на малороссийском языке» Н. Костомарова, дававший ценную информацию для тех, кто, подобно кубанским украинским неофитам середины века, формировал свои private библиотеки. Вот почему в рукописном сборнике «Досужие минуты казака Вареника» (хранится в КГИАМЗ) находим без труда следы влияния поэтов дошевченковской поры и отчасти лирики самого Т. Шевченко. Помимо того фольклорные записи песен, сделанные В. Вареником в Черномории («Ой не шуми луже дуже, и ты зеленый дубе!», «Ой не розвивайся, ты зеленый дубе...»), «Про Харькa» и др.) публикует в своём сборнике «Народные южнорусские песни» [6] Амвросий Метлинский. Перечисленные факты прямо

или косвенно свидетельствуют о том разнообразии, которым отличалась и эта приватная библиотечка, формировавшаяся в основном по уже известному нам книжному маршруту: Петербург – Москва – Харьков и Киев –Одесса – Екатеринбург.

Совсем иной маршрут для формирования своей личной украинской библиотеки осваивает поэт Василий Семёнович Мова (1842–1891). Если зачатки его библиотеки были сформированы в Харькове в пору обучения на историко-филологическом и юридическом факультетах университета (книги Т. Шевченко, П. Кулиша, О. Потебни), то последующие пополнения на 90% выписывались из столицы Галиции Львова. Об этом свидетельствуют его немногочисленные сохранившиеся письма, адресованные в редакции украинских периодических изданий и писателям, с которыми он поддерживал отношения: А. Конисскому, В. Гнилосырову, М. Старицкому, О. Пчилке, И. Нечую-Левицкому, М. Комарову (переписка с четырьмя последними не сохранилась, но мы знаем о ней по упоминаниям и недословным цитатам в письмах к третьим лицам). В дневнике В. Гнилосырова сохранился черновик его письма В. Мове за 1872 г., где он сообщает поэту, что из Галиции теперь можно выписывать журнал «Правда» и напоминает о книжном долге в 7 рублей [7]. В 1882 году Василий Семёнович заказывает в редакции газеты «Діло» переводы на украинский язык повести Раймунда «В обороні честі» и Диккенса «Святий вечір», а также просит помочь в приобретении переводов Шекспира, сделанных П. Кулишом. И далее он пишет: «Велико був би я вдячний, якби так же само вислали мені «Святе письмо» в перекладі Пулюя і Куліша і всі гімназійні галицькі і руські учебники («Читанки» я у себе маю)... Словарь Партицького [8], «Знадоби» Верхратського [9], «Юридично-політичну термінологію» [10] – уже маю. Добре б було якби вислали мені Каталог якої найкращої галицької книгарні» [11]. В. Мова регулярно выписывает львовскую периодику, естественно ту, которую пропускает в Россию почтовая цензура (особенно журналы «Правда» и «Зоря»), становится их автором.

В письмах В. Мовы находим и первые упоминания обратного движения книг, теперь уже кубанских изданий – в Украину и Галицию. Так в письме к А. Конисскому от 20 июля 1888 года, очевидно, запросившему прислать ему кубанские справочные издания, выпускаемые с 1873 года местным статистическим комитетом, он с сожалением сообщает: «Зовсім забув: од 1883 року у нас не виходило нової пам'ятної книжки. Послідні видано в 1880 і 1883 році, але вони стали бібліографічною рідкістю» [12].

Страстным пропагандистом украинской литературы был ейский поэт-самоучка Иван Прокофьевич Подушко (1850–1895), автор единственного сборника «Починок», вышедшего в Петербурге (1871) и дружно раскритикованного современниками. Много лет добивался он открытия в родном городе общественной библиотеки, а когда этот процесс растянулся на неопределенно долгое время, придумал свой способ приобщать земляков к книге. Вот как об этом рассказывает местный краевед Г. Климентьев: «На скамье, стоявшей про-

тив его табачной лавки, Подушко читал собиравшимся жителям произведения Шевченко, Гоголя, Пушкина. По распоряжению полицмейстера Бабыча скамья была снесена в полицейский участок, а читки запрещены. В местной газете даже появился злой фельетон «Арест скамьи» [13].

Ещё более замысловатый способ продвижения украинской книги в инертную провинциальную публику придумал сотрудник «Кубанских областных ведомостей» видный украинский этнограф Митрофан Алексеевич Дикарев (1854–1899). В своем издании он ввёл раздел «Библиография», в котором регулярно публиковались обзоры новых украинских изданий. Вслед за публикацией разрекламированная таким образом книга появлялась на прилавках местных книжных магазинов, заранее выписанная у её издателей (чаще всего, у писателя и издателя Б. Гринченко). Значительному расширению книжных контактов Дикарева способствовал широко практиковавшийся им обмен собственными книгами и отдельными оттисками на издания коллег, разбросанных по всей Европе. Книжки и журналы приходили из Парижа (где работал основоположник украинской антропологии Ф. Вовк), Софии (от М. Драгоманова и его соратников), из Берлина, Праги, разумеется, из Львова, Киева и Харькова – тогдашних крупнейших этнографических исследовательских центров. К Дикареву нередко обращались за помощью в приобретении книг, вышедших на Кубани, украинские историки. Так, в дни празднования так называемого 200-летия Кубанского казачьего войска (1896 г.), к нему с запросом о вышедших к этой дате изданиях и просьбой о помощи в их приобретении обращался А. М. Лазаревский [14].

Непревзойденным пропагандистом и распространителем украинской книги на Кубани стал зачинатель множества культурных инициатив в среде казачества, просветитель Степан Иванович Эрастов (1867–1933). Вернувшись в середине 1890-х годов из сибирской ссылки в родные края, он вначале организовал издание украинских книг в Ростове-на-Дону, потом перенёс его в Екатеринодар, ещё позднее – в Новороссийск. Под его маркой вышли книги В. Стефаника, А. Крымского, Б. Гринченко и др. [15]. А после открытия в 1906 году екатеринодарской «Просвіти» и около двадцати её региональных ячеек, вся пропагандистская работа перебралась под её крыло. Эрастов специально отбирал для такой деятельности талантливых чтецов-корзинщиков, которые переходя с ярмарки на ярмарку (а они в области проводились в разных крупных станицах по очереди и потому почти непрерывно), усаживались на видном месте и начинали чтение. Когда собиралось достаточно публики, следовал короткий рассказ об авторе и его сочинении. Тут же находились охотники приобрести понравившуюся книжонку.

Часть украинских книг распространялось через «народный дом» екатеринодарского комитета трезвости, которым руководил всё тот же С. И. Эрастов. Степан Иванович так вспоминал об этом в своих воспоминаниях: «Дома у меня был целый склад книг, которые я получал от издательства Гринченко, «Киевской старины», Гната Галайды (Хоткевича) из Одессы и т. д. Пра-

вительство знало об этом складе и по сведениям, которые передавали мне «Никодимы», косо смотрело на незаконное явление, но не цеплялось. Таким образом, главным делом моим было организовать еще шире распространение книг через чайные Комитета в городе и по станицам» [16].

По логике закончиться это динамичное книжное взаимодействие двух родственных регионов (Кубани и Украины) должно было открытием полноценного украинского книжного магазина, что и произошло в 1913 году. Инициатором его создания стал видный кубанский кооператор К. А. Безкровный, а первым продавцом – украинский драматург Виталий Товстонос. Это кооперативное учреждение успешно просуществовало до начала 1930-х годов и стало одной из жертв развернувшейся тогда антукраинской кампании [17].

В 1920-е – начале 1930-х годов украинские книги хлынули на Кубань потоком. Ведь, начиная с 1925 года, проводилась объявленная из Москвы официальная украинизация края. Необходимо было насытить необходимыми изданиями около тысячи открывшихся здесь национальных школ и переходивших на украинский язык преподавания высших и средних специальных учебных заведений. Украинское книгоиздание разворачивается в Москве, Ростове-на-Дону, Краснодаре. Массовые партии учебной и художественной литературы отправляет в Краснодар правительство Украины, особенно после визита на Кубань министра просвещения М. Скрыпника. Для создания учебников, учитывающих региональные особенности, создается Краснодарский научно-исследовательский институт.

С особой тщательностью комплектовался украинский отдел им. Т. Шевченко краевой научной библиотеки имени А. С. Пушкина. Собственно говоря, украинские книги начали откладываться в ней ещё до революции, так как долгие годы её директором был украинский драматург Г. В. Доброскок. Регулярно публиковавшиеся каталоги библиотеки дают представление как о репертуаре этих книг, так и о статистике читательских запросов. Из них следует, что украинскую книгу екатеринодарцы любили и охотно читали.

В конце 1932 года партийное руководство СССР приняло постановление об ошибочности украинизации Кубани, которое пагубно сказалось на судьбе книг. По воспоминаниям кубанского писателя В. Барки (Василя Очерета) украинский отдел краевой библиотеки был погружен на два грузовика и вывезен за город. В обстановке начавшихся репрессий большинство кубанцев поспешно избавиться от украинских книг в личных библиотеках, так как их наличие было отягощающим обстоятельством при аресте. А они продолжались вплоть до начала Великой Отечественной войны и выкосили практически всю местную украинскую интеллигенцию.

В середине 1960-х годов местные украинофилы во главе с краеведом В. Н. Орлом вновь поставили вопрос о необходимости организовать продажу украинских книг на Кубани. Однако начавшиеся в Украине политические репрессии против писателей-шестидесятников сделали эти попытки неосуществимыми. Желаящие приобрести украинскую книгу в эти годы чаще всего

прибегали к услугам организации «Книга-почтой». Многие кубанцы выписывали украинские журналы. Лидерами подписки были «Перець» и «Україна».

В самом начале 1990-х годов в краснодарском Доме книги открылся отдел национальных литератур (украинской, адыгейской и армянской). Просуществовал он до гайдаровских реформ и финансово прогорел, как и вся книгоиздательская и книготорговая отрасли того времени. Бешенная инфляция сделали их нерентабельными.

Какое-то время книги из Украины привозились лишь в чемоданах кубанских учёных, включившихся в международное кубано-украинское научное сотрудничество. Потом на помощь пришел прогресс. Стремительное развитие Интернета привело к тому, что один за другим создаются бесплатные украинские электронные ресурсы, которые с каждым годом становятся всё богаче и разнообразнее. Сегодня практически все значимые общественно-политические, научные и художественные издания представлены в сети. Бесперывно пополняется книжный электронный фонд. Но, увы, пока это только всё более расширяющийся путь украинской книги в наш край. В свою очередь, сочинения кубанских авторов из-за неразвитости и мизерности числа местных электронных библиотек, всё ещё путешествует в Украину в чемоданах гостей из соседнего братского государства и по неустанно повышающей свои тарифы почте.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Слуцкий А. И. Некоторые аспекты периодизации истории дореволюционного провинциального книжного дела (на материалах Кубанской области) // Книжное дело в России в XIX – начале XX в.: сб. науч. ст. - Вып. 13. - СПб., 2006. - С. 107–119.

2. Короленко П. П. Древние сведения о Межигорском монастыре // Кубанский сборник. Т. 4. Екатеринодар, 1897. 30 с. [отд. паг.]; Слуцкий А. И. Судьба библиотеки Киево-Межигорского монастыря на Кубани // Книга в России. М.: Наука, 2006. Сб. 1. С. 289–300; и др.

3. ГАКК. Ф. 427. Оп. 1. Д. 1а. Л. 8, 8 об., 9.

4. Слуцкий А. И., Грушевский Д. В. Монография Д. И. Багалея «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» как источник изучения книжного дела Кубани (Черномории) // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. - Краснодар; Київ, 2010. - Вып. 4. - С. 20–32.

5. Щоголів Яків. Могила (Чорноморцю Варенику) // Молодик (Харків). 1843. Ч. 2. С. 125.

6. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киев: В университетской типографии, 1854. С. 400–401, 402–403, 425–426.

7. Мова (Лиманський) В. Из литературного наследия / Сост., предисл., коммент. и науч. ред. текстов В. Чумаченко. Краснодар, 1999. С. 234–235.

8. Партицький О. Німецько-руський словар. У 2 томах. Львів, 1867.

9. Верхратський І. Г. Знадоби до словаря южно-руського. Львів, 1877.
10. Юридично-політична термінологія для слов'янських мов («Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe») / Уклали Я. Головацький, Г. Шашкевич, Ю. Вислободський. Відень, 1851.
11. Мова (Лиманський) В. Из литературного наследия... С. 201–202.
12. Там же. С. 206.
13. Климентьев Г. С любовью о Ейске. Краснодар, 1998. С. 104.
14. Бурбела В. А., Чумаченко В. К. Вопросы идентичности кубанцев и проблемы регионального книговедения в письмах М. А. Дикарева к А. М. Лазаревскому // Дикаревские чтения (10) (северокавказская конференция). Краснодар, 2004. С. 18–35.
15. Чумаченко В. К. Сквозь цензурные препоны: издательская деятельность С. И. Эрастова на Кубани // Информационная свобода и информационная безопасность. Краснодар, 2001. С. 248–250.
16. Эрастов С. И. Воспоминания // Кубань: проблемы культуры информатизации. Краснодар, 2000. № 1. С. 40.
17. Чумаченко В. К. К истории первого украинского книжного магазина в Екатеринодаре // Историческая мысль Кубани на пороге третьего тысячелетия. Краснодар, 2000. С. 113–117.

© 2011 г., В. К. Чумаченко
(г. Краснодар, Россия)

НАУЧНЫЙ ЭПИСТОЛЯРИЙ ЭТНОГРАФА М. А. ДИКЕРЕВА: НОВЫЕ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЧТЕНИЯ

Данная статья публикуется в рамках многолетней работы по научному прочтению и комментированию обширнейшего эпистолярного наследия Митрофана Алексеевича Дикарева (1854–1899). Это не первая и не последняя подобная работа, предпринятая нами за последние два десятилетия [1]. Параллельно ей, не пересекаясь с нами, успешно занимается в Украине киевский этнограф В. Старков [2].

Самой большой трудностью проекта были и есть текстологические проблемы, встающие на пути каждого исследователя. К сожалению, в послевоенные годы по обе стороны российско-украинской границы практически полностью разрушена наша общая, некогда весьма успешная текстологическая школа. Ныне основы текстологии не изучают на филологических и исторических факультетах даже в самых престижных университетах России и Украины.

Текстологические трудности, как уже отмечалось нами неоднократно, традиционно возникают при изучении эпистолярия М. А. Дикарева. Его почерк с большим трудом поддаётся прочтению, особенно когда мы имеем дело не с чистовиками, а с черновиками писем, где автор прибегает к понятной только ему скорописи, сокращению полузабытых ныне научных терминов, географических и исторических реалий. К сожалению, этим же качеством грешат и письменные послания некоторых его знаковых корреспондентов. Так на расшифровку письма М. П. Драгоманова у нас ушло более двух недель, причём на заключительной стадии пришлось прибегнуть к помощи лингвиста В. А. Пукиша, родом из Западной Украины, чтобы прояснить некоторые особенности тамошнего правописания, принятого в конце XIX столетия (за что высказываем ему особую благодарность).

Один из современных теоретиков изучения эпистолярного жанра украинский учёный Г. С. Мазоха, так определяет значение писем в творческом наследии писателя: «Важной составной частью всего литературного наследия писателя является его эпистолярный, важнейший первоисточник для рецепции художественного мира художника. Он представляет научный интерес не только как материал для изучения биографии, но и как оригинальное явление, в котором отражена вся многогранность духовной жизни писателя, индивидуальные особенности его мышления» [3].

Попробуем эти наблюдения экстраполировать на эпистолярный нашёго учёного. Каждое опубликованное и откомментированное письмо – это кирпичик в изучение жизни и научного наследия основоположника кубанской научной этнографии. Мы всё больше узнаём о его творческих связях с М. Грушевским, Б. Гринченко, П. Кулишом, Бодуэном де Куртене, И. Франко, А. Лазаревским, А. Конисским, Ф. Вовком, Б. Познанским, А. Огоновским, М. Комаровым, В. Лукичом и другими видными деятелями российской и украинской науки. Узнаём о том, как под влиянием этой переписки формировался и оттачивался его научный метод, уточнялись приёмы и расширялись масштабы исследований. В письмах содержится информация о множестве задуманных, осуществлённых и неосуществлённых научных проектах учёного, о его помощниках, этнографических корреспондентах из различных уголков Воронежской и Кубанской областей, их посильном вкладе в общее дело изучения быта, обычаев и традиций российско-украинского порубежья, в центре и на юге нашей страны. Мы всё больше узнаём об общественной и политической позиции М. А. Дикарева, его активном участии в просветительской деятельности и благотворительных начинаниях.

В итоге перед нами встаёт портрет учёного-энтузиаста, самоучки, рвущегося к систематическим академическим знаниям и получающим его урывками из заочного общения с коллегами, из бессистемного чтения научных трудов и периодики того времени. Это портрет человека большой внутренней культуры, гуманиста и народного просветителя.

Наверное, не стоит определять весомость и значение каждой отдельной публикации из эпистолярия учёного. Они становятся понятными и очевидными, если принимать в расчёт как всё уже опубликованное, так и всё то, что ещё предстоит вынести на суд научной общественности. Вот почему конечная цель нашей работы видится в издании всего эпистолярного свода М. А. Дикарева как отдельного тома в серии будущего многотомного издания и переиздания его основных научных текстов. Вопрос лишь в том, когда именно гуманитарная мысль Кубани созреет до его необходимости.

Примечания

1. В. К. Письма М. А. Дикарева А. А. Лазаревскому / Публ. и коммент. В. К. Чумаченко и В. А. Бурбелы // Дикаревские чтения (10) / Мат-лы краевой науч. конф. Краснодар, 2004. С. 18–35; [Переписка М. А. Дикарева с М. Ф. Комаровым] / Публ. и коммент. В. К. Чумаченко // Дикаревские чтения (10-я регион. конф.). Краснодар, 2004. С. 7–17; [Письма М. Дикарева П. Кулишу] / Публ. и коммент. В. К. Чумаченко // Дикаревские чтения (10) / Мат-лы краевой науч. конф. Краснодар, 2004. С. 8–12; Письма М. Дикарева П. С. Плугатырю. 1896–1895 гг. / Публ. и коммент. В. К. Чумаченко // Дикаревские чтения (11). Краснодар, 2005. С. 9–23; Из переписки этнографа М. А. Дикарева с редакциями украинских журналов «Правда» и «Зоря» / Публ. и коммент. В. К. Чумаченко // Кубань–Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. Краснодар, 2007. Вып. 2. С. 217–236; и др.

2. Листи М. Дикарева Б. Грінченко / Передм. і публ. В. А. Старкова // Література та культура Полісся. Вип. 15. Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях. Ніжин, НДПУ. 2001. С. 199–269; Старков В. До листування Федора Вовка з Митрофаном Дикаревим // Український археографічний щорічник: Нова серія. - Київ; Нью-Йорк, 2004. - Вип. 8/9. - С. 780–783; Старков В. Листи Митрофана та Уляни Дикаревих до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 10/11. Київ, 2006. С. 471–314.

3. Мазоха Г.С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2005. № 24. С. 88.

Приложение:

Из научной переписки М. А. Дикарева

1. [Д-ру Ив. Шишманову] (1)

Високоповажний добродію!

Разом с цим листом я засілаю Вам два примірника свого твору під заголовком «Воронежский этнографический сборник» і уклінно прошу Вас, Високоповажний Добродію, один з тих примірників залишити собі, а другий з відповідним листом віддати д. Михайлу Петровичу Драгоманову.

Глибоко поважаючий і щиро прихильний до Вас

М. Дикарев

23. IV. 1892

(РГБ. Отдел рукописей. Ф. 383. III. 115. Л. 1)

2. М. П. Драгоманову (2)

Високоповажний Добродію, Михайле Петровичу!

Отримана мною у Петербурзі звістка про Вашу тяжку хворобу дуже засмутила і мене особисто і усіх моїх освічених знайомих українців, котрим я повідомив про це. Нерозважна туга огорнула всіх в той день. І непокідала нас і послі. Та і справді Україна так мало дала наукових діячів, що кожен з них му- сить бути рідним кожному щирому і освіченому українцеві. Ваша ж видатна наукова діяльність накладає на кожного українця обов'язок особливої до Вас прихильності і удачності. Виконуючи залюбки цей обов'язок, я посилаю Вам свою працю «Воронежский этнографический сборник».

Користуючи с цієї нагоди, я особливо від себе і од глибоко поважаючих Вас воронежців-земляків виражаю Вам щире бажання, щоб Ви поздоровили і пережили ще багато років на користь науці й на славу нашої Ненці-Україні.

Глибоко поважаючий і щиро прихильний до Вас, Добродію,

М. Дикарев.

Квітня 23, року 1892.

Вороніж, Скорняжний переулк, д. Уткіна, кв. Єрмолаєвої.

(РГБ. Отдел рукописей. Ф. 383. III. 115. Л. 3.)

3. От М. П. Драгоманова

5 мају 1892.

Шановниј земляче!

Дістав ја Ваш лист, а також книгу. Дуже вдячній Вам за все. Скажу по правді, лист Ваш був для мене несподіванкою. Мене запевняли не раз «правд'яне» листами і печатно, що земляки знать мене не жельяють, вважаючи навіть за свого роду «прошельгигу людську» за мої московські ересі. Я з свого боку признају себе винним тільки в одному гріху: в тому, шчо не пристају ни до јакого-небудь неповстиштва, а також до народництва, хоч би воно ј проповідалось в імја окремої любові до својеї батьківщини і народу. Та на суді рішає не думка підсудного, а суддів. Народництво ж та «самобитчина» дужі сильні тепер у всіј Росіји і не можуть не істнувати, під другим прапором, і серед тих, хто себе вважає за шчось осібно національно.

Та ја вже і помирился: нехай і Мазепа! Тим паче, шчо в Галичині виробився гурток, котриј поставив собі метою: на своїм ґрунті і в відповідних јому формах, в тім числі і національних, попрацьувати по принципам всельудського поступу, почавши з того, шчо перенести європейські поступові думки в свій народ. Серед т.зв. «інтелігенцији» гурток шче не дуже великиј і переважно з молодіжі, котра, звісно, з часом «охолодиться», – але все таки шчо-небудь зостанеться. Најголовнішче ж те, шчо до нового руху вже свідомо пристала певна частина мужиштва, котра назад не зверне, бо в новому руху весь јого інтерес. Дальнішиј натиск обставин, а також примір других, – західних провінцій Австріји, де рух радикальніј усе зростає теж під впливом шче західніших народів Європи, – зробить те, шчо радикальне чуття серед галицького мужиштва буде зростати на далі. Також ми дочекались на решті, шчо чуття нашого народу розбурхалось і свідомо пристане до поступового руху європейс(ь)кого.

На жаль, – наші рос. українолюбці видимо не розуміють сього, – деякі шче і не знають, – а чуття, піддавшись галицькому народовству, котре є ладне обернутись в суто формальній націоналізм та шче і з ретроградноју барвою, – просто навіть ворогује проти нового руху в Галичині. А тим часом цей рух просто служить укр. інтересам і у нас, бо він один може поставити на місцевому ґрунті перед Европоју ті принципи, до котрих піднімались думки всіх ліпших українолюбців з часів Шевченка.

Хотів пізнати Ваші думки в цих справах. Хотів би, шчо Ваші земляки дійсно помогли новому руху в Галичині. Адрес ред. «Народу»: Ulica Zyblikiewicza. 10, Johann Franko, Lemberg. Звертају увагу Вашу, шчо один українець переслав у «Народ» (3) 100 р. в агітаційній фонд, – на суто дійства сил народних і т.п., мајучи на меті провести в сојм і держ. раду депутатів радикальних, котрих тільки поки I је в сејмі (Окуневскиј) (4).

Мені хоруба не дала скінчити в свій час сего листу. Через 4–5 днів јіду лічитись у Париж, – бо тільки там јесть раціональні ліки на моју головну хорубу (аневризма аорти). Адрес мій до к[інця] Септембра буде: Paris, 29 avenue de

Wagrem, cher Dr. Vl. de Holstein (pour M.P.). Хотів би послати Вам мої наукові праці (первіні студії над болг. і укр. нар. легендами), – та не знају, чи діждуть до Вас.

Щче раз спасибі Вам за лист і посилку.

Ш. теж дякує.

Ваш М. Д. [підпис].

Шишманов Ів., Др.

(РГБ. Отдел рукописей. Ф. 383. III. 115. Л. 3.)

4. Д. И. Багалию (5)

Високоповажний Добродію!

Посилаючи Вам твір під заголовком «Вороніжський етнографический сборник», я разом к єму прохав статистичний комітет, щоб Вам заслана була памятна книжечка, що містить в собі наведений твор мій, і комітет поступився виконать мою волю. Вам, яко українському історикові, та книжечка буде цікава тим, що в ній містяться списки оселих міст Вороніжської губернії, в котрих Ви побачите докладні відомості проти розсілення української людности по Вороніжчині.

Користуюся з цієї нагоди, щоб висловити Вам, Високоповажний Добродію, мою справедливу шану й ширю прихильність.

М. Дикарев.

Вороніж, Скорняжний перевулок,

Дім Уткіна, квартира Єрмолаєвої.

Року 1892, лютого 15.

(Институт рукописи НБУ им. В. И. Вернадского. Ф. I. №. 45714.)

5. П. П. Шибанову (6)

Москва, Петровка, Петровская линия,

Антикварная книжная торговля П. Шибанова

М[илостивый] Г[осударь]!

Покорнейше прошу сообщить мне, что пишется в литературе относительно типографской техники и управления типографиями? (Назовите книги, имя автора, год издания, цена книги).

Нет ли у Вас также сборников пословиц, поговорок, изречений латинских, греческих, немецких и французских?

С почтением М. Дикарев.

27. VII. 1893.

(РГБ. Отдел рукописей. Ф. 342. Картон № 18. Ед. хр. 30.)

Б. А. И. Бородаевскому (5)

Квітня 26, р. 1898.

Високоповажний добродію Олександрі Івановичу

Вибачайте, будьте ласкаві, що забарився з відповідею на Ваш ласкавий лист, бо разом був хворий, а друге морочився з своїми роботами.

Я вже казав Вам, що заслав до Наукового товариства імені Шевченка свої «Уривки з греко-слов'янської міфології»: свого часу професор Грушевський повідомив мене, що ся студія передана до відповідної секції т-ва ... і засмутив мене тим, що подав надії на друкування доданих мною релігійних малюнків, бо на се потребується чимала грошева трата. С тим більша шкода, що викидання малюнків чимало зменшує ціну роботи.

З прозьби д. Вовка (8), редактора Етнологічного збірника Наукового т-ва ім. Шевченка я заслав до Парижу свою програму до опису вулиці, вечірні і складок, поробивши додатки на підставі нових зібраних мною матеріялів і написав до програми передмову про зв'язок вулиці і вечірні з весіллям і його обрядами.

Тепер готую до друку апокрифи, зібрані в Кубанській області (9) і пишу до них передмову, котра має бути вельми цікавою.

Далі стоїть на черзі видання відомостей про дитяче життя, котрі складуть чималий випуск. До сеї роботи тепер я маю додати дуже багато малюнків (ілюстрації дитячих ігор, дитячі забавки, портрети дітей, зразки дитячої живописі і скульптури – річ зовсім нова в науковій літературі). Таким чином припаде шукати грошей на се видання, бо малюнки сього випуску потребують ще більшої грошевої трати, ніж заслані до Т-ва.

Що до Вашої прозьби про засилання Вам нашої часописи з відомостями про галицьке духовне життя, то тут на мою думку треба поставити справу краще, ніж она стоїть тепер. Річ в тим, що до мене доходять різні звістки пізно і випадково, через се за ті відомості, що я надрукував і заслав Вам, наш часопис «Южний край» (10) зробив закид, що вона «пробавляється такими новинами, котрі були відомі год тому назад».

Тепер я проситиму князя, чи не можна було б поставити подавання мені відомостей краще. Може б і Ви пособили в цій справі, запросивши своїх галицьких приятелів. Але треба завсіди мати на увазі, що наша часопись мала і може містити лише коротенькі звістки перевагом в одділі хроніки і що наш редактор, хоч і українець, але залічує себе до «ліберально-радикальних» загальнорусів.

Перед Великоднем новий дописуватель з Богучарського повіту (11) записав мені докладний і цікавий опис свого дитячого життя, за котрий я йому заплатив 8 карб.

Міцно стискаю Вашу руку.

Серцем прихильний до Вас

М. Дикарев.

7. В. М. Гнатюку (12)

Високоповажний Добродію!

Останній раз між іншими виданнями Наукового Т-ва ім. Шевченка (13) я дістав два томи Записок №№ XXVII і XXVIII, досі ж мав 25 томів. В одному з останніх томів я знайшов діплом, писаний на імя д. Якова Шульгина в Єлисаветі і разом анонимний друкований лист, в котрім Ви просите когось надати бібліографічні дати і інше, а також виназ наукових праць. То ж прошу Вас сповістити мене, що я маю робити з листом і діпломом, чи звернути Вам, чи заслати д. Шульгину. В останнім разі надайте мені його адресу. При нагоді, будьте ласкаві. зашлите мені т. XXVI записок.

Д. Грушевському (14) я писав, що подам до Вашого Т-ва том народн. Календаря (15). Тепер моя робота трохи спинилась через те, що я сподіваюсь від свого корреспондента дістати нові календарні відомости.

З глибоким поважанням

М. Дикарев.

Р. 1899, липня 18.

Катеринодар

(Отдел рукописей Львовской научной библиотеки
им. В. Стефаника. Гн. 188. Л. 1–1 об.)

Комментарии

1. **Шишманов Иван Димитров** (1862, Свиштов – 1928, Осло, похоронен в Софии) – основоположник болгарской фольклористики и этнографии, литературовед и историк культуры. Образование получил в университетах Йены, Женевы, Лейпцига. 9 января 1889 г. повенчался с дочерью Драгоманова Лидией. С 1894 – профессор Софийского университета. С 1902 г. – член Болгарского литературного общества (прообраз Болгарской АН). В 1903–1907 гг. министр просвещения Болгарии. Внёс крупный вклад в исследование творчества писателей и деятелей культуры болгарского национального возрождения, в развитие болгаро-русских и болгаро-украинских литературных отношениях, в издание многотомного «Сборника за народни умотворения, наука и книжнина» (издавался с 1889 г.), посвящённого фольклору и литературе. Оказывал помощь в трудоустройстве русским учёным, нашедшим после окончания Гражданской войны убежище в Болгарии.

2. **Драгоманов Михаил Петрович** (1841–1895) – политический и общественный деятель, историк, философ, литературовед и фольклорист. Родился в Украине, в городе Гадяч в дворянской семье. Окончил историко-филологический факультет Киевского университета им. Св. Владимира, в котором впоследствии начал свою педагогическую деятельность. В 1876 году из-за преследования царских властей вынужден был эмигрировать в Женеву (Швейцария),

где основал первый украинский политический журнал «Громада» (1878–1882). В 1889 году принял приглашение занять место профессора общей истории Софийского университета. Похоронен в Болгарии. Исследованию украинского фольклора посвящены его работы «Малоруські народні перекази і оповідання», «Нові українські пісні про громадські справи». «Політичні пісні українського народу XVII–XIX ст.», и др.

3. **Окуневский Теофил** (1858–1937) – видный политический и общественный деятель Галиции. Один из основателей Украинской радикальной партии, впоследствии член Украинской Национально-Демократической партии. В 1889–1900 и в 1913–1914 гг. был послом (депутатом – **В. Ч.**) в «сойм» Галиции, в 1897–1900 гг. – послом в австрийский парламент. Его переписка с М. П. Драгомановым была издана в 1905 г. М. Павлыком.

4. «**Народ**» – орган «Русько-украинской радикальной партии», выходил раз в две недели в 1890–1895 гг. во Львове и Коломые под редакцией М. Павлыка и И. Франко. В журнале напечатаны «Чумацькі думки» М. Драгоманова.

5. **Багалей (Багалій) Дмитрий Иванович** (1857–1932) – украинский общественный деятель, историк, основатель Харьковского исторического архива. Родился в Киеве в семье ремесленника. В 1880 г. окончил историко-филологический факультет университета св. Владимира в Киеве. С 1883 г. преподавал в Харьковском университете, в 1906–1910 гг. – его ректор, автор капитальной двухтомной истории этого учебного заведения, многочисленных книг и статей по истории Слободской Украины. Проблемы изучения этнографии затрагиваются им в следующих работах: «Археологические, этнографические и типографические заметки о Харьковской губернии» (1888), «Харьковские ярмарки в прошлом столетии» (1888), «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. в XVI–XVIII ст.» (1890). «По Югу России» (1891) – называю лишь те, что вышли до момента написания письма и потому, вполне возможно, были известны М. А. Дикареву.

6. **Шибанов Павел Петрович** (1864–1935) – самый известный букинист из династии Шибановых, член Русского библиографического общества, Русского общества друзей книги, автор работ по истории антикварной книжной торговли в России, библиофил. Эксперт Наркомпроса по учёту и распределению национализированных книжных собраний. Автор и издатель знаменитого каталога букинистических книг «Антикварная книжная торговля П. Шибанова» (всего вышло 168 каталогов), не утративших своё книговедческое значение и сегодня, так как многие из перечисленных там изданий ныне отсутствуют даже в центральных библиотеках.

Обращение М. А. Дикарева к П. П. Шибанову вызвано тем обстоятельством, что в это время он был приглашён на работу в Екатеринодар заведовать войсковой типографией. Запрашивая в лавке Шибанова специальную литературу по данному вопросу, он неприминул возможностью узнать и об имеющихся в

лавках изданиях по фольклористике. Как известно, данное назначение М. А. Дикарева не состоялось.

7. **Бородаевский Александр Иванович (1844–1919)** – украинский общественный деятель, бандурист и меценат. Из дворян Харьковской губернии. Родился на Полтавщине в семье военного. Окончил кадетский корпус и политехнический институт. В 1870–1890 гг. жил в США, где принял американское гражданство, сменил на фамилию на Бородай и впоследствии отзывался на кличку «американский гайдамака». После возвращения в Россию работал в Американском электротехническом обществе. Был активным членом украинской громады Санкт-Петербурга. Способствовал изданию Евангелия и Библии на украинском языке, романа П. Кулиша «Черная рада». Преподавал в музыкально-драматической школе М. Лысенко, заказал А. Кошицу написать учебное пособие игры на бандуре, в 1908 году купил 8 фонографов для записи кобзарей, которыми пользовались и другие исследователи. Отличался экстравагантностью внешнего вида и поведения. Послужил прототипом героя рассказа В. Винниченко «Поміркований та Щирий» («Воздержанный и искренний»). Арестован и расстрелян большевиками во время Гражданской войны.

Очевидно, М. А. Дикарев обратился к нему, как к меценату, поддерживающему издательские проекты религиозной тематики, о чем красноречиво свидетельствует содержание публикуемого нами письма.

8. **Вовк (Волков) Фёдор Кондратович (1847–1918)** – украинский этнограф, фольклорист, антрополог и археолог. Родился в селе Крячківка, ныне Полтавской области. Учился в Новороссийском университете в Одессе и университете св. Владимира в Киеве. Сотрудничал с Юго-Западным отделением Русского географического общества (1873–1876). В 1879–1905 гг. жил в эмиграции в Париже. С 1907 г. – приват-доцент, затем профессор Петербургского университета.

9. **«Апокрифы, собранные в Кубанской области»** – многострадальная работа М. А. Дикарева, которую он несколько лет безуспешно пытался опубликовать в кавказских и львовских изданиях. Увидела свет лишь только после смерти учёного в Известиях общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Императорском Московском университете (Труды этнографического отдела. Т. 97. Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. М, 1900. С. 73–99).

10. **«Южный край»** – ежедневная массовая газета, выходившая в Харькове в 1881–1917 гг., издатель А. Юзефович. В последние годы издания тираж достигал более ста тысяч экземпляров. Критиковала «Кубанские областные ведомости» за публикацию украинских новостей не первой свежести, особенно из Галиции.

11. Очевидно, речь идёт о жителе слободы Попасной Богучарского уезда Воронежской губернии А. А. Субботе, с которым у М. А. Дикарева «установились чисто братские отношения» (М. А. Дикарев. «Автобиография»).

12. **Гнатюк Владимир Михайлович** (1871–1926.) – украинский этнограф и фольклорист, литературовед, член-корреспондент Петербургской академии наук (с 1902 г.) и академик АН УССР (с 1924 г.). Родился в селе Велеснив на Западной Украине. В 1898 г. окончил Львовский университет и с этого времени – бессменный секретарь Научного общества им. Шевченко, ближайший соратник И. Франко. Придерживался сравнительно-исторического метода в фольклористике. Положил начало систематизированному изданию украинского фольклорного и этнографического материала: сборники «Галицько-руські анекдоти», «Галицько-руські народні легенди», «Коломийки», «Гаївки», «Колядки і шедрівки», «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» и др. После смерти М. А. Дикарева занимался вопросами переправки его архива и библиотеки во Львов. Участвовал в подготовке издания некоторых неопубликованных трудов Митрофана Алексеевича.

13. **Шульгин Яков Николаевич** (1851–1911) – историк, педагог, культурный и общественный деятель. Родился в Киеве. Окончил историко-филологический факультет университета св. Владимира в Киеве. Ученик В. Антоновича и М. Драгоманова, сотрудник «Громады», на издание которой жертвовал собственные средства. Четыре года отбывал ссылку в Сибири (1879–1883). Затем работал контролером банка в Елисаветграде. В 1899 году вновь вернулся в Киев, где преподавал в гимназиях и сотрудничал в журнале «Киевская старина». Среди его учеников были М. Булгаков, К. Паустовский, А. Вертинский, И. Сикорский.

14. **Грушевский Михаил Сергеевич** (1866–1934) – украинский политический и общественный деятель, историк, писатель, литературовед, социолог. Родился в г. Холм, ныне территория Польши. Окончил университет св. Владимира в Киеве. Преподавал историю во Львовском университете. Председатель Научного общества им. Шевченко (1897–1913), редактор его «Наукових записок...» (1898–1907).

15. «**Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині**» М. А. Дикарева был опубликован посмертно в сборнике «Матеріали до українсько-руської етнології», выходившем под редакцией Ф. Вовка (Львів. 1905. Т. VI. С. 114–204).

Публикация и комментарии В. К. Чумаченко

УКРАИНСКИЕ ТРАДИЦИИ В ОДЕЖДЕ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КУБАНИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА (ДИАХРОННЫЙ АНАЛИЗ)

Предметы материальной и духовной культуры народа обладают эстетической, аксиологической, знаковой, престижной и прочими идеологическими функциями. Исследователи вводят обобщённое понятие идейно-эстетических функций явлений культуры, которое П. Г. Богатырёв применил для анализа народного костюма [11; 29, с. 192]. В этнографической науке проявляется особый интерес к той информации, которая закодирована в экстраутилитарных элементах, имеющих не практический, а символический смысл. В одежде выделяют элементы, несущие практическую нагрузку (защитная функция), и элементы «избыточные», сообщающие разнообразную информацию о возрасте владельца, его социальном положении, конфессиональной и этнической принадлежности и т. п. [22, с. 9].

В данной статье рассматриваются отдельные компоненты костюма, которые приобрели функции общеэтнических (общеевропейских) и субэтнических определителей в материальной культуре населения Кубани.

Согласно общепринятой классификации, разнообразные по своему назначению компоненты костюма объединяют в следующие группы: нательная, поясная, нагрудная и верхняя одежда. Основу мужского костюма составляли традиционные компоненты восточнославянской одежды – рубаха и штаны-шаровары. Различные типы рубах отличаются друг от друга характером разреза для надевания рубахи, фасоном воротника, украшениями. В конце XIX – начале XX века на Кубани мужчины носили туникообразную рубаху – косоворотку с разрезом в ворота, расположенным на левой стороне груди, и со стоячим воротником. Одновременно на Кубани бытовала и рубаха с прямым разрезом ворота (сорочка), являвшаяся типичной для украинцев. А. А. Лебедева считает, что украинский тип рубахи бытовал на Кубани до середины XIX века [18, с. 234]. Среди сельской молодежи появилась под влиянием города рубаха «с талейкой» (кокеткой), но широкого распространения, как первые два типа рубахи, она не имела («пунцовая рубашка с кокеткою, рукава которой с обшлагами» [3, 1889, № 42, с. 2]). Рукава у рубах либо прямые широкие, либо собранные в манжеты. Последний вид чаще всего встречается у украинцев и белорусов, у русских – редко.

Козаки обычно носили рубахи по-украински заправленными в штаны, старообрядцы и некоторые линейцы – навывпуск и обязательно подпоясывались («в желтых новых штанах на выпуске и красной рубашке» [1, ф. 165, оп. 2, д. 35, л. 32]).

Украшали рубахи вышивкой по подолу, по краям рукавов, по вороту и на груди: «холщовая рубаха с вышитым красной и черной бумагой воротником», «холщевая, вышитая на рукавах, груди и воротнике рубаха», «белая рубашка с вышитой грудью и воротом», «из белой бязи рубаха, обшита на груди и по краям рукавов красною узкою вышивкою», «полотняная белая, с вышитыми обшлагами и воротником» [3, 1887, № 41, с. 3; 1889, № 34, с. 6; № 47, с. 3; 1892, № 52, с. 3]. Подол декорировался не всегда. Нагрудная вышивка располагалась узкой полоской вдоль бокового разреза, в виде двух более или менее широких полос по бокам прямого разреза или делалась широкой («манишка») и сочеталась с боковым разрезом ворота, или с прямым («пазушник»), накладывалась на прямой разрез). Характер орнамента геометрический: ромбы, кресты, розетки. Растительный орнамент в рассматриваемый период встречается реже, хотя фитоморфные узоры, как в русской, так и в украинской вышивке в это время начинают вытеснять архетипические геометрические символы [20, с. 53]. При этом система декорирования приобретает назначение сигнальноопределяющего: «рубаха белая холщовая с русской вышивкой (курсив – авт.) на воротнике, (ворот) груди и рукавах»; «в белой полотняной рубахе, воротник которой, грудь и края рукавов вышиты малороссийским узором» [3, 1887, № 41, с. 3; 1910, № 54]. В орнаментах мужских, а также женских рубах, широко применялся прозрачный шов – «мережка», повсеместно распространённый на Украине. Б. Познанский, отмечая косность в сохранении костюма в ближайших к Киеву сёлах, пишет: «мужчины малороссы по сию пору в мережанных сорочках, поломах или полстяных брылях и свитах...» [22, с. 182].

Респондент И. А. Демченко, описывая праздничную мужскую рубаху, особо подчеркивает: «Выбелена, льная, чистая, красивая, расшитая, везде мережки» [4]. Мережка нередко комбинировалась с другими швами, как дополнительный акцент узора. Вышивали рубахи главным образом крестиком чёрными и красными хлопчатобумажными нитями, для украинцев характерны также сочетания красного с голубым: «... в верхней коленкоровой рубашке, воротник, обшлага и манишка вышиты голубою и красною заполючью» (казак Лубенского у. Полтавской губ.) [3, 1891, № 43, с. 4].

Картографирование комплексов мужской одежды выявило бытование в Кубанской области в рассматриваемый период широких штанов с квадратной или ромбовидной (из двух треугольников) вставкой [23, л. 59]. По исследованиям Н. А. Дворниковой, шаровары носили немногие, дольше всего эта часть одежды сохранялась среди украинских переселенцев в западных районах Кубанской области [16, с. 154]. В середине XIX века шаровары встречались у старожилов. По воспоминанию И. Я. Акинфиева, во время посещения хутора подполковника Котляревского, его встретил «старик – хозяин, потомок запорожского казака, в длинном халате, широких запорожских шароварах с длиннейшею трубкою в зубах» [6, с. 13]. Долго оставались в обиходе штаны на шнурке – очкуре (ичкур, вичкур). У украинцев бытовали два типа штанов: узкие «до пасака» (с поясом) и широкие с очкуром. В первом случае рубаху носили навыпуск, по-

верх штанов, во втором заправляли в шаровары. Ф. К. Волков отмечает, что штаны с очкуром носили и с узким кроем штанов [12, с. 167–168].

Свита – основная верхняя одежда черноморских казаков не выходит из употребления на всём протяжении XIX века. Она широко бытовала среди казачьего и крестьянского населения Кубанской области. Так, у войскового старшины А. Малова (ст. Поповичевская, ныне – Калининская) была украдена чёрная поношенная свитка со штаб-офицерскими золотыми погонами, оцененная в 35 рублей [3, 1873, № 12, с. 2]. В объявлении о розыске сына казака станицы Натухайской дано описание его примет: на нём были надеты «свитка женская белого домашнего сукна и папаха черного курпея» [2, 1868, № 2].

Свиты шили из фабричного и домашнего белого, серого, чёрного и коричневого сукна: «простого фабричного», «простого крестьянского», «солдатского», «шинельного», «черкесского», «толстого», «грубого» [1, ф. 353, оп. 1, д. 2801, л. 3; 2, 1867, № 28, с. 111; № 31, с. 123; 3, 1874, № 31, с. 2; 1889, № 27, с. 3; 1892, № 7, с. 4; 1893, № 80, с. 4].

В русском народном быту известны три типа свит: халатообразные (аналогичного кроя с армяком), с клиньями и со сборками (сборами). Воротник, как правило, отсутствовал или делался небольшой воротник-стойка, а в свитках первого типа – большой отложной: «свитка из черного российского домашнего сукна, сзади с сборами, воротник обшит черной материей, на трех медных крючках, с правой стороны холщевый карман» [3, 1894, № 72, с. 4]. У украинцев также выделяют три вида свит: «с усами»; «с рясами», или складками (фалдами); «со сборами». Первый вид является наиболее древней формой. Второй получил широкое распространение в Украине, третий, самый поздний, исключительно на левом берегу Днепра. Старинные простой формы свиты имели два «уса», то есть клинья, которые делали с боков спинки, начиная от талии, закладывая их двумя – тремя выпуклыми складками. Со временем число «усов» увеличилось до 5–8. Свита имела неглубокий запах налево и застегивалась (у воротника и пояса) на кожаные пуговицы с петельками или на крючки.

В источниках («сыские статьи») крой свит не описывается, только в отдельных случаях отмечается: «черкесского покроя», или «сшита черкесскою», «крестьянского покроя», «простого покроя» [3, 1887, № 26, с. 1; 1889, № 38, с. 4]. По данным историко-этнографического атласа свита халатообразного покроя («простого») бытовала в Кавказском и Темрюкском отделах, а свита с клиньями (в талию) – в Баталпашинском [23, л. 65].

Модифицированный вариант, или четвёртый тип – свита «черкесского покроя» долго удерживала за собой статус казачьей одежды. В частности у казака станицы Смоленской с пастьбы вместе с лошадью была украдена «свита простого крестьянского сукна, черная, сшитая черкесскою». В суконные свитки «черкесского покроя» были одеты разыскиваемые казаки Абинского казачьего полка [2, 1867, № 31, с. 123; 3, 1880, № 32, с. 2]. По описанию Б. С. Познанского, такая свитка имела высокий стоячий, но открытый спереди воротник, шилась вплотную по фигуре, причем «полы не запахиваются одна

на другую, а сводятся к одному борту как раз по середине груди и в верхней части живота и застегиваются крючками. Такая свитка называется черкеска...» [22, с. 205–206]. *Свитка черкеска*, или *черкесская*, известна у черноморских казаков с конца XVIII века, причём эта одежда чаще всего встречалась у офицеров [32, с. 101].

В названии основных видов зимней одежды, как и материалов, также устойчиво сохраняется, особенно в западных районах, украинский лексический пласт: *кожух*, *толуб*, *смухи*, *тхор* («тхір»), *линтавари* (*лынтвари*).

Кожух – будничная зимняя одежда длиной ниже колен – имел различные варианты кроя: прямоспинный и приталенный, с отрезной, присборенной спинкой, с двумя клиньями по бокам, с опушками вдоль пол и по низу или без них, со стоячим или большим отложным воротником. Обычно воротники делали из чёрных или серых смушков. Н. А. Дворникова выделяет два вида мужских овчинных шуб, бытовавших в конце XIX – начале XX века: одни по крою походили на бешмет, но с открытой грудью, как у черкесок, другие – распашные, длинные, прямоспинные, расходящиеся вниз колоколом, с глубоким запахом и небольшим воротником. Такие шубы и называли «кожухом» [14, с. 129].

Этническая специфика головных уборов и обуви по архивным документам и другим источникам прослеживается слабо. В ходу были войлочные шляпы с конической тульей и широкими полями. Такие шляпы приобретались у горцев или изготавливались домашним способом. «Во время работы летом казаки постоянно бывают в одном нижнем белье с непокрытой головой или же делают из полсти шляпу» [7, с. 563]. Шляпы различались по выработке (мягкие и жёсткие), цвету, способам отделки (у адыгов они обычно обшивались полоской ткани). Во время полевых работ надевали и соломенные брыли [1, ф. 460. оп. 1. д. 190. л. 49]. В этот период «повстаные» и соломенные шляпы (брыль) получили широкое распространение и в Украине.

В 1860-х годах в повседневном быту бывших черноморцев ещё встречались шапки старинного образца – со шлыком. Ф. К. Волков ссылается на Б. С. Познанского, что «шлык, т. е. суконный мешок, заменявший дно и свешивавшийся с опушки и был настоящим запорожским головным убором», а высота опушки менялась в зависимости от требований моды [13, с. 581]. В 1865 году в «Кубанских войсковых ведомостях» сообщалось о разбойном нападении на хутор вдовы полковника Мазанова. По описаниям свидетелей, двое из «злоумышленников» были черкесы, а третий – «русский человек, похож на черноморского казака». Последний был одет в черкеску серо-немецкого фабричного сукна и шапку «чёрного курпея с висящим назад верхком» [2, 1865, № 18, с. 71]. Шапку с широким меховым околышем, матерчатым верхом – шлыком, свисающим набок, с кисточкой этнографы относят к типу старинных казачьих шапок (Уральская область) [23, л. 60].

В начале 1900-х годов с распространением «русского стиля», главной опорой которого была идеология славянофилов, возрастает интерес к национальным чертам одежды, в том числе и к украинскому костюму, о чём свидетель-

ствуют кабинетные и постановочные фотографии из фондов Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника. На фирменном бланке «Шапочная торговля собственного производства Д. Е. Карнович в Екатеринодаре» (1914) дано схематизированное изображение *малоросски* – высокой цилиндрической шапки из овчины с полукруглым красным верхом [1, ф. 483, оп. 2, д. 15, л. 161].

Украинские традиции в ещё большей степени прослеживаются на материале женской одежды. Длинная рубаха (сорочка) с рукавами являлась основной частью женского костюма, она служила нательной и верхней комнатной одеждой. В летнее время «женщины ходят босые, в одних рубахах, без верхнего платья» [9, с. 138]. По покрою А. А. Лебедева выделяет три основных типа рубах, наиболее широко бытовавших в рассматриваемый период: рубаха туникообразная с прямым разрезом и невысоким стоячим воротником, рубахи с поликами цельнокроеные и составные (стан с рукавами и подставка), рубаха «на кокетке» [18, с. 242–244]. Последний, более поздний тип рубахи распространился в конце XIX – начале XX века под влиянием городской моды. Рубаха на кокетке была известна во многих русских губерниях, в Украине, Белоруссии, но чаще встречалась в Области Войска Донского, Кубанской и Терской областях [21, с. 35; 31, с. 152]. В казачьих поселениях она являлась преобладающим типом уже во второй половине XIX века [23, л. 47; 30, с. 207].

Распространены были составные рубахи, в которых верхняя часть («стан», «станки») сшита из фабричных тканей, а нижняя («подставка», «пидтычка», «подточка») – из холста различного качества: «брильянтиновая с холщевой подставкой, такая же с подставкой из голландского холста, бязевая с холщевой подставкой» [3, 1892, № 17, с. 6; 1910, № 164]. Рубаха, сшитая из двух частей, рассматривается как более позднее явление, вызванное практическими соображениями [21, с. 36]. Целые рубахи чаще всего встречаются у украинцев.

Характер декора и способы оформления компонента костюма выступают в качестве этнодифференцирующего признака. Использование красного цвета в праздничных рубахах (красные рукава, полики, ластовки, нашивки на рукавах) в целом характерно для одежды русского населения центральных губерний. У украинцев рубахи, особенно праздничные, отличались богатой орнаментикой. Наиболее пышно декорировали рукава, меньше – разрез ворота и подол. Основной акцент делался на плечевую часть, в местах соединения рукава с плечом (полик).

В 1910 году Новодонецкое станичное правление (Кавказский отдел) поместило объявление в «Кубанских областных ведомостях» о розыске хозяев к вещам, отобраным у цыган. Среди вещей фигурируют женские рубашки: новая холщовая *малороссийской работы*, русская женская (*казачья*), *русской работы* (станки ситцевые, а подставки холщовые) [3, 1910, № 154].

Характерным признаком вышивки местных сорочек была чёрно-красная гамма цветов и растительный тип орнамента. Рубахи украшались преимущественно вышивкой крестом (нередко – по канве). В сорочках «украинского

типа» мережкой оформляли подол, ею соединяли разные детали кроя и размещённую на них орнаментацию (плечевую вставку и рукав). Излюбленными были мотив виноградной лозы, растительно-цветочные узоры, особенно розы различной модификации и в различных композициях. Нередко встречается расшивка крестом всего поля широкого рукава букетами красных цветов с чёрными листьями. В русских сёлах Курской губернии население называло их «рубашами украинского фасона» [31, с. 146]. Композиция из разбросанных по всему полю рукава отдельных цветов («розкидна») характерна для полтавских рубаш [19, с. 61–62]. В этнографических коллекциях музеев Краснодарского края имеются рубашки «украинского фасона». Они всегда «узнаваемы» (этнически маркированы) по богатой цветочной орнаментации, использованию традиционных художественных швов, комбинированию в одном изделии растительных и геометрических (на подоле) мотивов и т. п. Почти до 30-х годов XX века рубашка была основной одеждой казачек и иногородних. Из повседневной плечевой одежды она всё больше становилась или только домашней (рабочей), или нижней нательной одеждой, на которую чаще всего надевали юбку с кофтой.

Комплекс женской одежды с плахтой был специфичен для западных станиц Кубанской области, этнически гомогенных (украинская этнографическая группа), а также имел локальное бытование и в восточных станицах. По особенностям кроя выделяют три основных типа украинской поясной одежды: несшитую, состоящую из одного или двух полотнищ (запaska, одноплатовая дерга); частично сшитую распашную (дерга, плахта) и сшитую глухую («спідниця», «андарак», «літник») [21, с. 43]. Плахту обычно носили с передником, который иногда функционально замещала красная или синяя запaska.

Запaska и плахта к середине XIX века уже не являлись преобладающими типами поясной одежды среди коренных черноморских казачек, но сохраняли какое-то время статус традиционной одежды среди более поздних переселенцев. Старинные формы украинского национального костюма в этот период активно вытеснялись юбками, сшитыми из фабричных тканей ярких цветов. В начале XX века И. Успенский констатировал, что казачки «теперь и в нужде не могут примириться с дедовской патриархальностью в одежде, носить холшовую рубашку вместо ситцевой, грубую плахту – вместо цветной юбки» [27, с. 240].

Одним из элементов женского восточнославянского костюма является передник: туникообразный (*занавеска*) и поясной (*попередниця, фартух, завеска*). Занавески были девичьей и женской одеждой русских крестьянок Южной России. У украинцев поясной фартук был единственной формой передника. В конце XIX – начале XX века на Кубани широко бытовали «поясные» фартуки, сшитые из домотканого холста или фабричных хлопчатобумажных тканей, преимущественно ситца.

Комплекс с юбкой (*сподниця, стидниця*) в различных его вариантах (с кофтой и рубашкой на кокетке) становится преобладающим типом женской оде-

жды в Кубанской области. По характеру ткани выделяют три вида юбок: из домотканой шерсти; из домотканого холста; из покупной ткани (кустарной и фабричного производства). В первой половине XIX века черноморские казачки шили юбки чаще всего из ситца, набойки, нанки, демикотона, пестряди, «тяжины» (простая набойчатая или тканая полосатая материя) [32, с. 75–76].

Полосатая юбка характерна для народного костюма украинцев («летник», «дымник») [21, с. 48, 156, 158; 24, с. 109]. Соответствующие названия зафиксированы в этнографических источниках более позднего времени применительно к юбкам в первом случае из широких, во втором – из узких полос [5, с. 5]. «Полосатые» ткани (ситец, шёлк, шерсть) широко используются в женском костюме.

В костюмный комплекс украинских переселенцев и с плахтой и с юбкой входила «кирсетка» (*корсетка*) – безрукавка, состоящая из лифа и пришитой к нему расширяющейся нижней части (с клиньями или прямой со сборами). Кирсетка («кирсетка», «горсет», «керсет», «кырсет») из фабричных тканей получила распространение во второй половине XIX – начале XX века на территории Среднего Поднепровья и Левобережной Украины. Ф. К. Волков считает кирсетку более поздним видом женской одежды, развившимся из старинных форм суконных безрукавок путем усложнения кроя за счет вшивания дополнительных клиньев («вусів»), а также в результате замены домотканой ткани на фабричную [13, с. 562].

«Карсет» («корсет», «кирсет»), как и «юпка», упоминается в описях имущества черноморских казаков конца XVIII – первой четверти XIX века [32, с. 78]. Однако мы не можем проследить дальнейшую судьбу этих форм украинской одежды из-за недостаточности источниковой базы. В зависимости от местных традиций кирсетка имела свои отличия в форме, пропорциональных соотношениях верхней и нижней частей, используемых материалах и характере декора, а также в способе ношения [15, с. 763; 21, с. 50–54, 163, 170–174]. Предметы из коллекции Краснодарского историко-археологического музея-заповедника дают наглядное представление о разнообразии кроя, художественного оформления безрукавок [5, КМ 42008/2, 6939/4, 9166/2].

Свита (*свыта, свитка*) – основная верхняя распашная одежда черноморских казачек к концу XIX столетия вытесняется тёплой кофтой. А. Ламонов отмечает кофту на вате, крытую дорогой материей, среди мешанских вещей, пришедших на смену старым формам казачьей одежды [17, с. 16]. В документах это общее название женской одежды и казачек и иногородних (без этнического или сословного маркера). Кофта (*кохта*) – вид полупальто длиной до колен или чуть ниже, прямого покроя, с широкими полами и боковыми клиньями, без воротника или с небольшим воротником-стойкой, с застёжкой на одну пуговицу или на крючок у горла, длинными, узкими рукавами. Кофту шили на вате или на шерсти, приклад стегали вместе с подкладкой; для верха чаще всего использовались ткани тёмного цвета – атлас, репс, прюнель, плюш, ситец, сатин, нанка, ластик.

Аналогичного типа кофты известны на Дону, в Воронежской и Курской губерниях («чинарка», «холодайка»). Украинские «юпки» из фабричных материалов («ватянки»), с клиньями или со складками имели такие же пропорции, как и свита из домашнего сукна [21, с. 168; 24, с. 111]. На Кубани бытовал и укороченный вариант «ватянки» – «кохта куценька» длиной чуть ниже талии, свободного покроя, с длинными узкими прямыми рукавами и застежкой спереди на крючки [18, с. 253]. Источники фиксируют другое название этой одежды – «кушавейка». В списке вещей, похищенных в 1865 году у вдовы полковника Мазанова (станция Платнировская), значится «кушовойка черного сатину, на вате, новая, с белой подкладкою, обделанная вокруг черным бархатом», оцененная в 30 рублей [2, 1865, № 18, с. 71]. По М. Фасмеру кацавейка – «короткая куртка, кофта», укр. «кацавейка, кацабайка, куцбайка». На Волыни куцавейкой называли короткую женскую одежду, покрытую серым фабричным сукном, на вате и полотняной подкладке, с цельнокроеною спинкою, с вшитыми по бокам ниже пояса клиньями, с застежкой на крючки. Воротник, верхняя пола, низ, прорезные карманы и рукава внизу обшивались черным аксамитом [26, с. 236].

В середине XIX века происходит упрощение не только традиционного костюма, но и головных уборов. Выходит из употребления старинный полотенчатый головной убор замужних женщин – *наметка* (повязывалась поверх очипка), ограниченно бытовавший в некоторых черноморских станицах. Однако в некоторых районах в середине 1880-х годов в обряде «повивания» невесты фигурирует шлычка с коленкоровой наметкой (длиною в четыре аршина) [10, с. 2]. *Очиток, очепок, колтак* – головной убор замужних женщин: «поверх сплетенных кос надевают чепец или попросту «колпак», «очипок, сшитый из недорогой материи, так как его бывает невидно из-под платочка» [33, с. 654]. Во второй половине XIX века традиционные женские головные уборы в официальных документах чаще всего называют чепцами: «голова и лицо женщины завязаны шалью и подшальником из чёрной шерстянки, чепчик (шлычка) из кумачу»; «на голове повязаны: белый чепчик, белый с черными цветочками платок и большой кашемировый платок» [3, 1880, № 18, с. 4; 1894, № 89, с. 4]. «Шлычку» – род маленькой шапочки, состоявшей из круглого доньшка и узкого бортика – носили, как и чепчик, почти закрывая волосы, а в начале XX столетия стали модны шлычки, надевавшиеся только на пучок волос.

К концу XIX века в костюме казачьего населения станиц Кубанской области значительно утратились особенности тех мест, откуда это население пришло. «Из переселенцев 1802–1848 годов, приносивших в Черноморию из Малороссии национальную одежду, продолжали носить ее только старики и старухи, а молодежь всегда стремилась одеться по-казачьи, чтобы избегнуть насмешек от старожилкой молодежи» [28, с. 423]. Украинский плахтовый комплекс в конце XIX столетия практически выходит из употребления. Приверженность к национальной одежде в некоторых случаях сохранялась среди

поздних переселенцев, для которых костюм обладал ярко выраженной аксиологической функцией («родной костюм»). В фондах КГИАМЗ хранится рубаха, рукава, ворот и подол которой декорированы рельефным белым тканым узором в сочетании с чёрным крестообразным орнаментом на плечах и у горловины. Рубаха была изготовлена профессиональным ткачом, переселившимся в 1899 году из Украины в Кубанскую область (г. Екатеринодар). Он изготавливал одежду на заказ. Такую сорочку с ярким лифом и юбкой (плахтой) надевали женщины в праздничные дни, на церковную службу [5, КМ 4278].

Конец XIX века характеризуется зарождением индустриального производства, активным проявлением и сменой моды. Современники констатируют смену старого покроя мужской и женской одежды, связывавшегося с «дедовской патриархальностью», и неуклонное стремление следовать моде [7, с. 563–564; 27, с. 226, 240]. Заведующий Чамлыкским двухклассным училищем губернский секретарь Е. П. Рясинский отметил в 1904 году: «Девушки, молодые женщины [станции Чамлыкской Лабинского отдела] предпочитают во всем подражать моде, зажиточному и привилегированному классу, хотя подражанье это своеобразное и доходит до смешного» [1, ф. 670, оп. 1, д. 4, л. 8]. Спустя десятилетие В. Соколов признает, что «казачье население станицы [Тамань] совершенно утеряло облик своих предшественников запорожцев... Близость Керчи и постоянное сношение с городом обезличили казачье население, одели казаков в поддевки и «спинжаки», казачек в новомодные «импирки (очевидно искаженное – *empire*)» [25, с. 38].

Во второй половине XIX века в Кубанской области происходил активный процесс замены традиционной одежды новыми, общими для украинцев и русских формами, развивавшимися в значительной степени под влиянием города. Иногородние старались одеваться также как казачки, поэтому существенных различий (кроме имущественных) в женском костюме этих двух сословий не отмечалось.

В развитии народной одежды наблюдался процесс определённой демократизации и стандартизации, связанный с переходом на промышленное изготовление тканей, одежды, обуви, украшений и т. д. Хранителем традиций выступали в большей степени малоимущие слои населения, одежда которых относительно долго сохраняла этническую специфику, однако постепенно и она начинает испытывать влияние общей моды, выразившееся первоначально в использовании фабричных тканей, головных уборах и обуви, а впоследствии – в смене самих форм традиционного костюма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Кубанские войсковые ведомости (сыскные статьи).

3. Кубанские областные ведомости (сыскные статьи, о найденных вещах, об отобранных вещах).

4. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции 1996 г. Научно-исследовательского центра традиционной культуры Государственного научно-творческого учреждения «Кубанский казачий хор». Тихорецкий р-н, ст. Новорождественская. АК № 956.

5. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник имени Е. Д. Фелицына. НА-4. Дневники этнографической экспедиции в ст. Пластуновскую Динского р-на. 1980 г. Инф. А. Г. Бакуленко.

6. *Акинфиев И. Я.* Путешествие по югу России и Северному Кавказу. Екатеринбург, 1893.

7. *Арканников Ф. Ф.* Николаевская станица: Статистико-этнографическое описание // Кубанский сборник. Т. I. Екатеринодар, 1883.

8. *Байбурин А. К.* Некоторые вопросы изучения объективированных форм культуры (К проблеме этнографического факта) // Памятники культуры народов Европы и Европейской части СССР. Л., 1982. (Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XXXVIII).

9. *Близнюков П.* Станица Бесленевская Кубанской области // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 6. Тифлис, 1888.

10. *Близнюков П.* Этнографический очерк станицы Бесленевской, Кубанской области // Северный Кавказ. 1887. № 57.

11. *Богатырев П. Г.* Функции национального костюма в Моравской Словакии // Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971. С. 299–366.

12. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.

13. *Волков Ф. К.* Этнографические особенности украинского народа: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2. Пг., 1916.

14. *Дворникова Н. А.* Русские и украинские традиции в одежде населения бассейна р. Кубани (конец XIX – начало XX в.) // Сов. этнография. 1964. № 1.

15. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. 1. Харьков, 1898.

16. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. М., 1967.

17. *Ламонов А.* Станица Кавказская Кубанского казачьего войска. 1794–1894 гг. // Кубанский сборник. Т. IV. Екатеринодар, 1897.

18. *Лебедева А. А.* Дон и Северный Кавказ (Область войска Донского, Терская и Кубанская области, Ставропольская губерния) // Крестьянская одежда населения европейской России (XIX – начало XX в.): Определитель. М., 1971.

19. *Манучарова Н. Д.* Художні промисли Української РСР. Київ, 1953.

20. *Маслова Г. С.* Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // Сов. этнография. 1954. № 2.

21. *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Киев, 1987.
22. *Познанский Б.* Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. Т. III. М., 1905.
23. Русские. Историко-этнографический атлас. Земледелие. Крестьянское жилище. Крестьянская одежда. Середина XIX – начало XX века: Карты. М., 1967.
24. *Савченков И.* Старое и новое в народном убранстве и одежде // Живая старина. Вып. 1. СПб., 1890.
25. *Соколов В.* Тамань в прошлом и настоящем. Керчь, 1914.
26. *Стельмацук Г.* Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-містецтвознавче дослідження. Луцьк, 2006.
27. *Успенский И.* Станица Дмитриевская: Исторический очерк // Кубанский сборник. Т. VIII. Екатеринодар, 1902.
28. *Черный Н. Н.* Ейский уезд: Статистическое описание // Кубанский сборник. Т. I. Екатеринодар, 1883.
29. *Чеснов Я. В.* О принципах типологии традиционно-бытовой культуры // Проблемы типологии в этнографии. М., 1979.
30. *Чижикова Л. Н.* Некоторые особенности материальной культуры русского населения юго-восточных районов Украины (середина XIX – начало XX в.) // Полевые исследования института этнографии 1976. М., 1978.
31. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX в.). М., 1988.
32. *Шаповалова А. В.* Костюм черноморского казачества: традиции и мода (конец XVIII в. – 1860 г.). Дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Краснодар, 2009.
33. *Шахов Д.* Воронежская станица: Статистико-этнографическое описание // Кубанский сборник. Т. I. Екатеринодар, 1883.

© 2011 г., **Н. А. Гангур**
(г. Краснодар, Россия)

К ПРОБЛЕМЕ СЕМАНТИКИ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ В ЛЕКСИКЕ ЧЕРНОМОРСКИХ КАЗАКОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ОДЕЖДЫ)

Исследователь путём анализа терминологии и лексики сохранившихся письменных источников способен заставить прошлое «проговориться». Каждый текст предполагает общепонятную, т. е. условную в пределах данного коллектива, систему знаков [4, с. 299]. Исследователь должен расшифровать эти знаковые системы, воплощённые в языке, вскрыть смысл, который

вкладывали люди изучаемой эпохи в свои слова и «формулы» и «исторгнуть у них сведения, которые они не собирались давать» [11, с. 197]. Не случайно М. Блок сравнивает историка с судебным следователем, ищущим улики и старающимся раскрыть все обстоятельства дела. К поиску улик и обнаружению «следов», оставленных феноменом, который для нас уже недоступен, мы обратимся при анализе семантики таких терминов как «кирея», «черкеска», «свита черкесская» и «свита с вылитами».

«Кирея» фиксируется в костюмном комплексе черноморских казаков в конце XVIII – начале XIX века. Она изготавливалась из фабричного сукна и встречалась, как у рядовых казаков, так и старшины [1, ф. 249, оп. 1, д. 238, л. 2; ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 206; д. 62, л. 184].

В XIX веке под названием «серяк», «кирея», «кобеняк», «свита с видлогою», «стовбоваста свита» в Украине широко бытовала плащевая халатообразная одежда, которая шилась из одного или двух перегнутых по плечам длинных полотнищ домашнего сукна худшего качества чёрного, серого или коричневого цвета. Она не имела застёжек и подвязывалась поясом; к небольшому воротнику или горловине пришивался капюшон («вилога», «одлога», «видлога», «богородиця», «кобка», «шанька»), которым покрывали голову, либо большой отложной воротник. В Черниговской губернии «кобиняк», «кирею» шили из толстого домашнего сукна: «трех целых длинных до полу кусков со вставными клиньями с боков», с широким отложным воротником или капюшоном [24, с. 279]. На Полтавщине «сіряк» делали из домашнего грубого сукна с капюшоном, а «кирею» – иногда из фабричного, при этом она имела низенький стоячий воротник («вилога») [14, с. 99].

Итак, на левом берегу Днепра преобладало название «сіряк», на правом – «кобеняк»; во всей Украине бытовал термин «кирея» [19, с. 55].

Из всего многообразия приведённых дефиниций в архивных источниках встречаются только две – «серяк» и «кирея». Причем они выступают в определённой оппозиции: серяк – из домашнего грубого сукна, кирея – из цветного фабричного сукна. Тождество между «киреей» и «серяком» исключается. Ещё ранее историк Б. Е. Фролов высказал предположение относительно киреи, что у черноморских казаков «это явно другой вид одежды» [34, с. 21]. В описи имущества (1803 г.) полкового хорунжего Сагипсивного указаны: «серяк серого сермяжного сукна» и «кирея фабричного сукна старая» [1, ф. 250, оп. 2, д. 97, л. 450]. О распространенности этой одежды в Черномории свидетельствуют и другие документы. Так, отправляясь в 1794 году в польский поход, кошевой атаман З. Чепега издал приказ, чтобы у казаков «не было бы длинных и с торбами серяков, место коих бы имели по казачьему обряду бурки и башлыки» [1, ф. 249, оп. 1, д. 288, л. 54].

В зоне степной Украины (включавшей и Запорожье) под названием «кирея» бытовала праздничная суконная одежда «с видлогою» и прорезными рукавами (вильотами), которая надевалась поверх кафтана. Руки продевали в прорези рукавов, а длинные концы закидывали за спину. Кирея чаще всего

шилась из сукна, отличавшегося по цвету от кафтана [14, с. 130]. По свидетельству Д. И. Эварницкого, запорожцы поверх «каптана» иногда надевали кирею, «это совсем долгое одеяние, по самые пятки, сделанное или из кожи, или из вовны, без рукавов, похожее на плащ» [35, с. 254, 259].

Этот термин обозначает и старинный мужской плащ, разновидность верхней парчовой, суконной одежды, подбитой дорогим мехом. Его накидывали на спину и скрепляли на шее аграфом или завязывали золотыми шнурками, застёжками, атласными лентами. Подобную одежду мы видим на портретах польских шляхтичей, гетманов, казацких старшин. Это польская *делия*, имевшая различные варианты оформления и кроя (с разрезными рукавами) и называвшаяся в Украине XVII–XVIII веков также киреей [5, с. 64]. В накинутаой на плечи поверх атласного жупана темно-синей делии с меховым воротником, скреплённым пряжкой, изображён магнат Себастьян Любомирский (конец XVI – начало XVII в.). В белом атласном жупане и парчовой делии на чёрном меху представлен на портрете шляхтич Кшиштоф Збаражский (1620-е). Эффектно сочетается золотистый парчовый жулан с чёрной бархатной делией в костюме маршала Кшиштофа Весёловского (1636) [5, с. 34, 35, 38].

Различные документы свидетельствуют о том, что у черноморских казаков кирея являлась дополнительной нарядной плащевидной одеждой. Ещё в 1774 году будущий атаман Войска верных казаков С. Белый получил в подарок от турецкого паши красную кирею с золотыми петлицами [34, с. 21]. В описи имущества умерший в 1801 году прапорщицы отмечены три пары «петлиц серебряно-шелковых на кирею». Петлица – особая петля (или несколько петель) на верхнюю одежду, имеющая не утилитарный, а декоративный характер.

В гардеробе сотенного есаула Коновского (1803) имелись две киреи: одна тёмно-зеленого сукна, как и черкеска, другая – старая чёрная, и кафтаны голубого и синего цвета [1, ф. 250, оп. 2, д. 97, л. 627]. Костюм полкового хорунжего Бабенко отличался звучными цветовыми сочетаниями: красный кафтан, синие шаровары и тёмно-зелёная кирея либо синяя черкеска [1, ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 632].

Во всех случаях отмечается фабричное сукно, у офицеров – голубое, красное, вишнёвое, васильковое, тёмно-зелёное, у рядовых казаков – синее, реже чёрное [1, ф. 249, оп. 1, д. 238, л. 2; ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 184, 241; оп. 2, д. 39, л. 109; д. 158, л. 555; д. 97, л. 450]. При этом не указываются ни меховой воротник, ни подбивка мехом, ни разрезные рукава. А. А. Головатый имел кирею «волчью, под красным сукном и золотым докладом» [1, ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 241]. Такую одежду, сшитую из волчьих шкур и крытую сукном, носили и другие представители войсковой элиты, но в документах она чаще всего фигурирует как *шуба накидальная* (в отличие от *подпоясной*) [1, ф. 250, оп. 3, д. 7, л. 10; д. 10, л. 19]. Это плащевидный вариант длинной меховой одежды с висячими (возможно разрезными) рукавами, носимой «на опаш», т. е. внакидку (рус. *опашень*; польск. *кирея*). Семантические градации между терминами «кирея» и «шуба накидальная» проявляются довольно чётко: первым обозначали

преимущественно суконную плашевидную одежду типа мантии с декором и без него (в зависимости от статуса владельца вещи), вторым – меховую. Кирея надевалась поверх кафтана, свиты; она выходит из употребления в начале XIX века, ещё раньше, чем казачья черкеска и «каптан».

В документах конца XVIII – первой четверти XIX века устойчиво фигурирует термин «черкеска». В одном случае писарь исключил возможность его двойственного толкования, пояснив *черкеска козачья* [1, ф. 250, оп. 3, д. 6, л. 34]. Черкеска встречается и у рядовых казаков, и офицеров различного ранга – от хорунжего до полковника. В описях имущества нижних чинов указывается только цвет и сорт сукна, т. е. простое (домашней выработки неокрашенное) или цветное фабричное. Преобладают черкески голубого, синего, реже красного сукна (в последнем случае с золотой тесьмой) [1, ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 158; д. 62, л. 570, 618]. Цветовой диапазон в основном ограничен сине-зелёной гаммой. Некоторые казаки владели двумя черкесками – из «простого» и фабричного сукна. Как один из вариантов костюмного комплекса можно выделить «тройку»: кафтан, шаровары и черкеску, сшитые из голубого или синего сукна. Цветовым аккордом звучали красные сапоги, «поддержанные» другими деталями (пояс, верх шапки).

У офицеров эта одежда встречалась чаще и, как правило, изготавливалась из цветного сукна и оформлялась галуном. Можно привести её многочисленные описания, но в большинстве случаев они однотипны. Нарядные черкески изготавливались из импортного сукна широкого цветового диапазона: кофейный, табачный, белый, жёлтый, ореховый, вишнёвый, красный [1, ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 109; д. 97, л. 627; д. 234, л. 86]. В отделке преобладал узкий серебряный или золотой позумент, тесьма, шнур. Для будничных черкесок использовалось простое сукно, китайка и даже холст.

Приведём несколько описаний черкесок первой четверти XIX столетия: «козачья тонкого синего сукна с полуштабским серебряным брузументом, подбитая в полах голубым гранитуром», «синего сукна, подбита красным гранитуром, полы и вильоты обложены вокруг узеньким серебряным бузументом» и т. п. [1, ф. 250, оп. 2, д. 38, л. 415; оп. 3, д. 6, л. 34, 97; д. 10, л. 19; оп. 6, д. 13, л. 12].

Гродетуром (иск. гранитур), тафтою подбивали полы и «вылиты» черкесок, при этом цвет подкладочной ткани мог быть сближенным или контрастным основному тону верха. Синие и зелёные суконные черкески подбивали голубым гродетуром, иногда красным. Войсковой полковник Тиховский носил черкеску «сыстового белого сукна с подкладкою зеленого гранитура» [1, ф. 250, оп. 2, д. 234, л. 519]. Войсковой полковник Кифа имел три черкески: одна «новая вирдитрихого цвету (франц. *vert-de-gris*, вердигри – зелёно-серый. – Н. Г.) аглицкого сукна, подбитая в полах и в вылитах сизым гранитуром, обложена золотым шнурком вокруг и по краям с опушкой красного сукна»; другая – «тонкого кофейного сукна подбита в полах и в вылитах гранитуром»;

третья – «короткая табачного цвету, обложенная кругом золотым шнурком и вылиты у ней подбиты зеленою тафтою» [1, ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 670].

По документам мы можем проследить отдельные конструктивные элементы этой одежды, в первую очередь, разрезные откидные рукава. По-видимому, для черкесок они являются константой, хотя «вылиты» указываются в тех случаях, когда описывается характер оформления одежды, в частности дорогая подкладочная ткань или басон, которым украшались и «вылиты». Известный кубанский историк П. П. Короленко отметил, что на приёме у императрицы Екатерины II в 1792 году войсковой судья А. А. Головатый был «...в золотом чекмене и белой с закинутыми назад рукавами черкеске, обшитой полковничьим галуном» [13, с. 121].

Черкеска «с вильотами» характерна для костюмного комплекса запорожских казаков, причём не только как праздничная, но и походная одежда. Об этом писал А. А. Скальковский [22, с. 225, 326]. М. Ф. Сумцов, характеризуя старинную казацкую одежду, также называет черкеску «з вильотами, або відкидними рукавами», которая надевалась поверх «каптанка» [28, с. 131]. В повести Г. Ф. Квитки-Основьяненко «Конотопская ведьма» сотник одет в синюю черкеску с откинутыми назад «вильотами» и подпоясанную татарским поясом.

В коллекции видного исследователя Запорожской Сечи Д. И. Эварницкого находились две запорожские «черкески» – одна красного, другая «буракового» цвета, длиною ниже колен, обе подбитые клетчатой китайкой. Они имели по два «уса назад, как кафтаны или черкески кубанских казаков и шелковые бабки на коротеньких шелковых снурках спереди». На концах рукавов – небольшие отвороты из тёмного бархата, прикреплённые к рукаву металлическими крючками. К этим черкескам имелись и шёлковые пояса [35, с. 235, 256]. Описанные черкески не имеют разрезных рукавов, и это обстоятельство наводит на мысль, что «вильоты» – величина переменная либо речь идёт о какой-то другой одежде.

По сведениям польских авторов XVIII века запорожские казаки носили красные суконные, с откидными рукавами полукунтуши и белые шёлковые жупаны [18, с. 69]. Современные исследователи отмечают, что кунтуш у запорожцев был известен под названием *черкасский* [12, с. 131]. По мнению В. Ф. Горленко, в конце XVIII в. в Левобережной Украине бытовала «аналогичная кабардинской «черкеска» с откидными рукавами» [9, с. 32]. По утверждению других украинских исследователей, черкеской называли тип короткого суконного жупана или кунтуша, пошитого до колен без фалд [10, с. 59; 19, с. 60].

Донским казакам также была известна черкеска из сукна с разрезными рукавами. Она надевалась поверх кафтана, отделялась золотым позументом [15, с. 42]. Учитывая постоянные миграционные волны запорожских «черкас» на Дон, начиная с середины XVI века, не удивительно появление черкески у донских казаков. Старшина донского войска 1821 года на рисунке Ф. Г. Солнцева изображён в красном кафтане до колен и синей черкеске такой же длины с откидными рукавами, декорированный золотым басоном и петлицами

(«Древности Российского государства»). В казачьем словаре-справочнике – это «чекмень», то есть суконный верхний кафтан, шитый также как бешмет, но с открытой грудью, при узком шалевом вороте или вороте, обшитом широкой тесьмой. Рукава широкие, схваченные манжетами, часто откидные с задним локтевым порезом [17]. М. Глинка пишет, что «в течение XVIII века определялись покроем и цветом обмундирования казачьих полков, которое состояло из меховой шапки, однобортного кафтана с открытой верхней частью груди, что позволяло видеть воротник и нагрудную часть нижнего полукафтана, из кушака и шаровар, заправленных в мягкие сапоги. Рукава верхнего кафтана делались разрезными спереди от плеча до локтя, так что могли быть надеты на руки или откинута и завязаны за спиной» [8].

«Вильотами» (польск. *wyłoty*) запорожцы называли разрезные рукава черкески, которая по краям и рукавам обшивалась позументом; «вылиты» закидывались за спину и запинались крючками или золотыми шнурами с кистями [25]. Первый мундир черноморских казаков, утверждённый в 1816 году, имел две пары рукавов: одна – функциональная, вторая – закидных за спину («полукафтан темно-синего сукна с четырьмя рукавами, из коих одна стягивается позади по образцу старого запорожского платья...») [16, с. 16]. В отличие от линейных казаков, быстро перешедших на черкесские образцы одежды, черноморские казаки пытались не только сохранить традицию, но и официально закрепить её в военной форме.

По мнению ряда авторов, кунтуш (или жупан) – это запорожская черкеска. Характерной особенностью кунтуша были длинные широкие рукава с разрезами у локтей, куда просовывали рукава жупана (кафтана), так что низ рукава спадал до середины бедра. Внизу рукав имел небольшой обшлаг или разрез, обшитый тесьмой, галуном, мехом. Встречались кунтуши с разрезом рукавов, начинавшимся у самой проймы. Застегивали их плотно на густо посаженные по поясу пуговицы, иногда с петлицами. Кунтуши шили со стоячим или отложным воротниками и без них и с вертикальными боковыми карманами. Носили их расстегнутыми, не подпоясанными, показывая нижний жупан, или застегнутыми, подвязанными широкими поясами [12, с. 130]. О кунтуше мы имеем единичные свидетельства. Этот термин мало употребителен в лексике черноморских казаков, вообще не встречается «жупан».

Позумент, тесьма присутствуют в отделке разных видов одежды. Но есть некоторые детали, которые встречаются в описаниях черкесок: «желтого тонкого сукна вокруг посеребренным шнурком, карманами и застежками» (1826) [1, ф. 250, оп. 3, д. 39, л. 10]. Состоятельный казак Кисляковского куреня Г. Савицкий в эти же годы носил черкеску «тонкого сукна орехового цвета с подбитыми полами полутабенком и обложен воротник и сподпашникамы брузументом» [1, ф. 250, оп. 3, д. 24, л. 13]. Пашина – устаревшее украинское слово «пахва», т. е. внутренняя часть плечевого сгиба, или подмышка. Разрез рукава черкески начинался у самой проймы, которая также была «обложена» позументом. Если мы соберем все «детали» вместе, то получим «модель» одежды с разрезом рукавов у

самой проймы, с воротом или воротником (узким шалью), боковыми карманами и застёжками. Одежду такого типа мы видим на рисунках Ф. Г. Солнцева («Одежда казацких начальников начала 18 века»). Более того, в реестре имущества (1798) полкового хорунжего И. Бабенко указана не только черкеска, но и получеркеска синего сукна [1, ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 632].

С формальной точки зрения определённые параллели между кунтушом и казачьей черкеской всё же прослеживаются. Однако точки соприкосновения можно найти и со старинной русской мужской верхней одеждой (*охабень*) с откидными прорезными рукавами и большим отложным воротником прямоугольной формы. Охабень носили поверх кафтана, застегивая встык на петлицы, длинные, чисто декоративные рукава завязывали сзади на талии. Нельзя упускать из виду и турецкий вариант одежды. Так на портрете середины XVII века кисти голландского художника изображен сын Богдана Хмельницкого Тимофей. На нём турецкий тюрбан и широкий бархатный расшитый позументом кафтан с откидными прорезными рукавами и стоячим воротником, модный в первой половине XVII столетия в Турции и всех близко с ней соприкасавшихся странах (в Польше эта верхняя одежда называлась «мент») [5, с. 58].

Черкеска надевалась поверх кафтана, как правило, их делали разного цвета. Кафтан – красного, черкеска – синего, зелёного, белого, жёлтого сукна. Возможны и более тонкие сочетания. Полковник Кифа перед самой смертью (1803) сшил новый кафтан палевого цвета, и к нему черкеску зелёно-серого цвета (вердигри). В гардеробе полковника имелись ещё две черкески (кофейного и табачного цвета), а также красный и белый кафтаны [1, ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 670–671]. При такой «палитре» возможна и сдержанная нюансированная гармонизация цветовых сочетаний и более активное аккордное звучание (с красным кафтаном). В отдельных случаях черкеску и кафтан шили из материи одного цвета. Сотник Зенченко в начале 1800-х годов носил китайчатую белую черкеску и такой же «каптан» (второй кармазиновый) [1, ф. 250, оп. 2, д. 97, л. 93].

Итак, мы должны признать, что «черкеска казачья» вызывала у многих, в том числе и кубанских дореволюционных историков, ассоциации с польским кунтушом в первую очередь, благодаря такой колоритной детали как разрезные рукава. Известный кубанский историк И. Д. Попко в статье, подготовленной к Московской политехнической выставке 1872 года, так описывает одежду черноморских казаков: «В первый период своего существования, войско черноморское сохранило старинный наряд и вооружение сечевых казаков, с меньшей только пестротой цветов... Конница и пехота имели одежду одинаковую, с установленным лишь для каждой цветом. Парадное убранство составляли: суконная кирея или кунтуш с откинутыми за спину рукавами, с длинными, немного ниже колен полами, в коннице – синего, в пехоте – темно-зеленого или черного цвета; исподний короткий кафтан, бумажной или шелковой материи, в коннице – красного, в пехоте белого цвета...» [34, с. 13].

В другом известном труде И. Д. Попко снова упоминает кунтуш: «На гвардейском козаке синий суконный исподний кафтан (бешмет) и красная верхняя черкеска, которой рукава отброшены за спину. В этом мундире соединились для черноморского козака его прошедшее и настоящее: сзади кунтуш гетманской Украины и спереди боевой наряд Кавказских гор» [21, с. 197]. Не случайно, в украинской литературе комплекс одежды, включавший «каптан» (жупан), кунтуш с «вильотами» (черкеска) получил название «кунтушовий стрій» [23, с. 267].

В 1840 году для Черноморского казачьего войска была утверждена новая форма обмундирования по образцу линейных казаков, давно перешедших на черкесские образцы одежды. Мундир конных полков был построен по образцу черкески, но назывался еще «кафтан» [16, с. 35–36. 41–42].

Изменение первоначальной семантики слова «черкеска» произошло не сразу. По мнению Б. Е. Фролова, процесс этот завершился примерно в конце 30-х – начале 40-х годов XIX века [32, с. 106]. Однако анализ текстов показал, что этот термин служил для обозначения исторических типов одежды и черкесов и черноморских казаков, но в каждом конкретном случае было ясно о какой одежде идет речь. Подобный факт, имеющий непосредственное отношение к данной проблеме, отмечает и Е. Д. Фелицын: «во всех исторических актах XVI и XVII столетий, но преимущественно в грамотах, посылавшихся от русских царей на Дон и в отписках послов наших к Царям запорожцы именовались всегда *черкасами-запорожскими* или просто *черкасами*. Иногда, впрочем, термин *черкасы* употреблялся и для обозначения закубанских черкес, но в последнем случае это ясно выражалось в документах и не допускало ни малейшего сомнения относительно того, кого именно, в каждом данном случае, следует подразумевать под словом черкасы – запорожцев или же закубанских черкес» [30, с. 2].

В 1819 году на карантинной заставе были задержаны несколько человек, бежавшие из черкесского плена. Среди них шестидесятилетний грек, одетый в «кафтан красного кумачу, черкеску, штаны суконные, шапку турецку, башлик белого сукна» [1, ф. 249, оп. 1, д. 749, л. 33]. Определенно можно сказать, что речь идет не казачьей черкеске. В XVIII – первой половине XIX века у адыгейцев, кабардинцев, черкесов бытовала черкеска с откидными рукавами, незашитыми от подмышки до локтя. В это отверстие могла продеваться рука, и тогда рукав черкески висел сзади от плеча. Грудь была не так сильно открыта, как в поздних черкесках, и иногда от шеи до талии имела застежка, в ряде случаев – воротник в виде невысокой стойки со скошенными спереди углами. Газырницы, нашитые на груди, появляются позднее, в связи с широким распространением огнестрельного оружия. На рисунках конца XVIII – начала XIX века показаны газырницы из кожи, чаще всего красного цвета, по краям обшитые галунами. Именно они составляют особое отличие черкески от сходных по покрою кафтанов, свиток и от другой подобной одежды разных народов [27, с. 27].

Если по утверждению Е. Н. Студененцкой черкеску отличали от сходных форм одежды других народов только газыри, то логично предположить, с учётом имеющихся фактов, что одежда черкесов и черноморских казаков имела много общих черт. А такая колоритная деталь как газырницы фиксируется в выявленных нами источниках примерно с 1840-х годов. По свидетельству И. Д. Попко, в походном и домашнем быту казаки носили черкесскую одежду [21, с. 197]. В приказе от 10 декабря 1847 года по Черноморскому казачьему войску отмечалось, что «в некоторых случаях, по роду здешней службы и в домашней жизни, допущено между всякими чинами сего войска употребление черкесской одежды в тех видах, что она дешевле и приобретается менее стеснительно, то ближайшим начальникам вменяется в обязанность строго наблюдать, чтобы урядники и казаки и прочие нижние чины, желающие в допускаемых случаях пользоваться подобным снисхождением, имели черкески отнюдь не из европейского сукна, а просто азиатские из сукна горского типа, какие вообще употребляются закубанцами, и чтобы такие черкески ни под каким видом не были украшены обшивкою, серебряным или другим металлическим галуном, употребление которого не должно быть позволительно для нижних чинов» [1, ф. 254, оп. 1, д. 542, л. 2]. В начале 1840-х годов в опекунских отчётах встречаются сведения о покупке для наследников черкесок и бешметов. Так сыну сотничихи Е. Оксановской в течение 1842–1844 годов ежегодно приобретались суконные черкески жёлтого, серого и тёмно-зелёного цвета [1, ф. 252, оп. 1, д. 52, л. 44, 55, 63]. В то же время Ф. А. Щербина, вспоминая свои детские годы (конец 1850-х) отметил, что в станице Новодеревянковской «черкески еще не были в ходу» [33, с. 315].

В мае 1859 года вводится унифицированное обмундирование для строевых частей будущего Кубанского казачьего войска. В нём предусматривались мундир тёмно-синего сукна и черкеска одного покроя с мундиром без всякой галунной обшивки. Сукно на черкеску дозволялось использовать домашнего изготовления и произвольного цвета [16, с. 160–161]. С 1861 года мундир кубанских казаков получил официальное название «черкеска».

Черкеску шили из сукна разного качества и цвета: синего, серого, жёлтого, коричневого, чёрного цветов, с галунною серебряною обшивкою и без неё, с газырями (*хозыри*) и без них. И даже в своей «зрелой» форме, черкеска наряду с другими заимствованными компонентами, выступая в качестве повседневной, праздничной, форменной одежды кубанских казаков, одной из форм его самоидентификации, в источниках иногда акцентируется «казацкого покроя», т. е. форма не просто калькируется, но изменяется в деталях.

Б. Е. Фролов, посвятивший черкеске специальную статью, справедливо полагает, что встречающиеся в документах дефиниции «свита черкеская» и «черкеска» не тождественные, синонимичные понятия: первая служила для обозначения собственно одежды черкесов (черкески с газырями или без них). До недавнего времени мы также разделяли эту точку зрения, но выявленные новые материалы, заставили взглянуть на эту проблему под другим ракурсом.

Свита (*свитка*) – распашная одежда преимущественно прямого туникообразного покроя, с немного зауженной в талии спинкой, имела неглубокий запах налево и застегивалась на кожаные пуговицы («гудзыки») с петельками или на крючки – «галлики» [6, с. 143, 144, 161, 162; 7, с. 586; 20, с. 204].

По покрою выделяют три вида украинских свит: «с усами»; «с рясами», «со сборами». Первый вид является наиболее древней формой, второй получил широкое распространение в Украине. Судя по рисункам второй половины XVIII столетия, в одежде запорожских и малороссийских казаков преобладали свиты двух типов (с «усами» и «рясами») [31, с. 35].

Свиты имели разную длину, чаще всего невысокий стоячий воротник; в Правобережной Украине известны и отложные воротники; рукава узкие, без отворотов и с отворотами. Старинные простой формы свиты, которые мы видим на рисунках А. И. Ригельмана, имели два «уса», то есть клинья, но со временем их число увеличилось. Обычно у свиты не было воротника; ворот обшивали, изредка снабжали узкой стойкой. Свиты оформляли мережкой, вышивкою цветными и белыми нитками, отдельные элементы обшивали кожей и т. п. Один из вариантов свиты с глубоким запахом и отложным – широким или шалевым воротником назывался «капотою» [12, с. 128]. В 1837 году Черноморская войсковая канцелярия, по случаю встречи императора, приказала всем участникам церемонии «построить... свиты прежнего старинного казачьего покрою темно-синего сукна с отворотным воротником до пояса, длиною до колен...» [1, ф. 670, оп. 7, д. 26, л. 212]. По мнению Б. Е. Фролова, это свидетельство (наряду с изобразительными источниками) того, что старинные казачьи свиты имели отложной воротник, который к этому времени был уже «утерян» [31, с. 36]. Однако воротник – «величина» переменная, кроме того, у «классической» украинской свиты или отсутствует воротник или делается невысокий воротник-стойка. С другой стороны, если говорить о старинной одежде, то это скорее жупан или «капота», для которых характерен отложной воротник.

Здесь мы вплотную подходим к проблеме «эмности» и «этности», т. е. рассматривать ли явления культуры изнутри, в категориях её носителей, или извне, придерживаясь определённой исследовательской установки. В рамках когнитивной антропологии усилился «эмный» подход к анализу культуры, характеризующийся оперированием теми категориями, который изучаемый народ самостоятельно выделяет из собственной культуры.

Анализируя тексты, мы можем выделить три типа свит: «свитка простая», «свита черкесская» и «свита с вилитами». Последняя характерна только для коштама войсковой элиты.

Рядовые казаки делали свиты из сермяжного сукна серого, белого и чёрного цвета. Нарядные свиты шили из фабричного сине-зелёного, немецкого серого и нижегородского сукна. Эту одежду надевали поверх кафтана или прямо на рубашку, подпоясывали широким поясом. Варьировалась длина свит («короткая», «коротенькая», «длинная»), изменялся крой. Обычно свита запахива-

лась, но шилась, как и шубы, под пояс («свита под поясок голубого сукна старая») [1, ф. 250, оп. 2, д. 58, л. 555].

Офицеры шили свиты из тонкого фабричного сукна синне-голубого и зелёного цвета, а также красного (вишнёвого), кофейного, белого, серого и чёрного. В большинстве случаев отмечается импортное тонкое сукно: «серонемецкое», «браславское», «аглицкая систа» [1, ф. 249, оп. 1, д. 646, л. 192; ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 25, 85; д. 97, л. 12, д. 234, л. 159]. Дорогие свиты обшивались тесьмой, каймой, вышитой серебром или золотом. В документах встречается довольно много стандартных описаний таких свит: «синего тонкого сукна, обложена вокруг золотым позументом», «короткая, обложена серебряным шнурком» и т. п. [1, ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 591; д. 62, л. 11].

С точки зрения конструкции имеют значение такие элементы, как воротник и «вылиты» (*вильотти*). В описи имущества умершего в 1800 году полкового есаула Макова указаны две новые свиты: «моревого сукна с искрою, подбита на полах тафтою, обложена золотым шнурком», вторая – «нового вишневого сукна подбити поли и вильоты обером обложена золотым узеньким бузументом» [1, ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 25]. Полковой есаул Якуб Белый владел четырьмя свитами: две «сіетовых синих с серебряным шнурком и воротниками»; одна «таковая же темно-зеленая с воротником без шнурка»; четвертая – «синяя с виліотами, поли и рукава подбитые гранитуром» [1, ф. 250, оп. 3, д. 5, л. 5–6]. Это редкий пример, когда фиксируется воротник, правда, не указывается какой: стоячий, отложной, шалью.

Другой важный элемент – «вильоты» чаще всего констатируются, но при описании одной из трёх свит войскового полковника Кифы, наоборот, отмечается их отсутствие: «вишневого браславского сукна без вылит» [1, ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 670]. Во всех случаях речь идет об оригинальных рукавах, исходя из контекста, нельзя с уверенностью сразу сказать каких именно: разрезных или второй паре откидных, ложных рукавов, свисающих из-за спины. Однако такой важный «штрих», как подбивка «вылит» дорогой тканью (тафта, шёлк), служит аргументом в пользу разрезных рукавов, даже в тех случаях, когда называются просто рукава: «белой сіети дольгая обложена вокруг золотым шнуром, рукав и поли подбитіе мињюным красным гранитуром»; «длинная синей сіети, обложена вокруг серебряным прузументом, поли и рукава подбиты мињюным гранитуром» [1, ф. 250, оп. 3, д. 62, л. 591; оп. 2, д. 39, л. 25, л. 62, л. 11].

Итак, *свита с вильотами* – это праздничная статусная одежда войсковых старшин, на что указывает дорогой материал, отделка и разрезные рукава. Нельзя упускать из виду другое обстоятельство – «свитой с вылитами» могли называть кунтуш, как в случае с киреей (шуба накидальная), что объясняет отсутствие этого термина в лексике черноморских казаков. В пользу этой версии служит и такая важная деталь, как акцентация длины – «дольгая», или длинная. Нами выделены единичные случаи употребления этого термина в отношении женской одежды и ещё реже – мужской. В реестре вещей (1793), удержан-

ных украинским помещиком у зажиточного казака Д. А. Карпенко, вступившего в Черноморское войско, значатся кунтуш «сукна голубого ноявий» (15 руб.), а также кирея [1, ф. 249, оп. 1, д. 238, л. 2].

В документах встречаются дефиниции *свита черкеска* и *свита черкеская*, причем первая фиксируется в описи имущества офицеров. В Персидском походе 1796 года у некоторых казаков отмечены «свиты черкесские черные». Свиты черкесские проходят по описям Карантинной конторы в 1819 и 1828 годах, в числе товаров привозимых из-за Кубани [1, ф. 249, оп. 1, д. 749, л. 51, 52, 69; д. 829, т. 7, ч. 1, л. 65].

Определение «черкесская» указывает на этнический маркер. В рассматриваемый период у адыгов бытовали: «черкеска» обычная, «черкеска» с кожаными газырницами и верхняя одежда с разрезными рукавами, также называемая черкеской [27, с. 17–28].

О какой «свите черкесской» идёт речь в документах – простой или с газырницами понять невозможно, так как эта характерная деталь вообще не упоминается. Логично предположить, что «свитой черкесской» называли одежду, условно называемую «черкеской», но без газырей. У народов Северного Кавказа бытовала одежда типа свиты, более свободного покроя («с запасом»), со стоячим воротником, даже без выреза на груди и без газырей [27, с. 28–30]. По-видимому, это и есть свита черкесская. В ведомости (1825) разным «добычным веществам, взятым при истреблении черкесских закубанских аулов» (в ходе карательной экспедиции генерала Власова) упоминаются и свитка черкеска, и черкеска, и черкесская свитка [1, ф. 249, оп. 1, д. 909, л. 145, 174, 207]. В приказе по Черноморскому казачьему войску от 4 марта 1831 года «строго запрещалось в виду начальства или при отправлении службы носить черкесские свитки и тому подобное не приличное одеяние, которое равно и шапки могут только, кому угодно, – носить в частной жизни и по хуторам, или на кордонах, в разъездах, и симу подобных службах» [1, ф. 283, оп. 1, д. 172, л. 176].

В гардеробе полкового есаула Ивана Орла в начале 1810-х годов отмечены три свиты: две длинные из белого тонкого сукна, оформленные золотым шнуром, серебряным позументом, подбитые в полах и рукавах шёлком. Это, судя по однотипным описаниям, – «свита с вылитями» (предположительно кунтуш). Третья – «свита черкеска кофейного цвета тонкого сукна, гранитуром подбитая, вокруг обложена золотым шнурком» [1, ф. 250, оп. 3, д. 7, л. 193]. Отставной капитан Черноморского казачьего войска Ефим Лисовин владел двумя свитами: одна простая, синего сукна, называемая по-украински свиткой; вторая – «черкеска темно-зеленого сукна, вокруг обложенная серебряным бузументом, 50 руб.» [1, ф. 250, оп. 3, д. 10, л. 18]. Кроме того, в описи указаны и две черкески с «вильотами».

Свита черкеска встречалась и у других офицеров [1, ф. 249, оп. 1, д. 646, л. 192; ф. 250, оп. 2, д. 58, л. 471]. Отмечается дорогое сукно, отделка золотым или серебряным басоном, подбивка пол шёлковой тканью: «свита красного

тонкого сукна, сшита на манер черкеской, обложенная вокруг узким сребренным брузументом, коей поли подбиты гранитуром с бумажною подкладкою поношенная, 25 руб.» (1826) [1, ф. 250, оп. 3, д. 36, л. 19]. Однако ни в одном из выявленных нами документов этого времени не фиксируются газырницы.

По описанию Б. С. Познанского, в Воронежской губернии свитки шились вплотную по фигуре и имели высокий стоячий, но открытый спереди воротник, «полы не запахиваются одна на другую, а сводятся к одному борту как раз по середине груди и в верхней части живота и застегиваются крючками. Такая свитка называется *черкеска* и вполне соответствует украинской поговорке – «одежда доньска – коротка й узька» [20, с. 205–206]. По исследованиям Е. Н. Студенецкой, на Дону бытовала свита, «тождественная черкеске и носящая название «черкеска» [26, с. 228]. Разницу между черкеской и свитой черкесской, исходя из характера описаний в источниках, можно выявить по одной детали – разрезным рукавам.

Важно отметить, что из всех рассмотренных нами форм костюма («кирея», «черкесская казачья», «свита с вышитями»), вышедших из употребления в первые десятилетия XIX века, только «свита простая» и «свита черкеская», перешагнули исторический рубеж (1860 г. – образование ККВ) и ещё долго «сосуществовали» с новыми формами одежды вплоть до конца столетия. Обе формы не остаются неизменными, приспособляются к новым требованиям времени, модифицируются. В 1854 году у казака станицы Старонижестеблиевской украли две «черкесские свитки серонемецкого сукна с цевками», оцененные в 40 рублей [1, ф. 335, оп. 2, д. 1, л. 3]. В XVIII–XIX веках в декоративном искусстве вместо дорогостоящей слоновой кости стали использовать цевку – кости домашних животных. По-видимому, это костяные газыри (хозяри) или трубочки (укр. *цівка*), хотя термин был уже в широком ходу. И в более поздних источниках снова появляются свитки «черкесского покроя» (как казачья одежда), или сшитые черкескою [2, 1867, № 31, с. 123; 3, 1880, № 32, с. 2]. Не ясно, калькируется ли «зрелая» форма черкески, или сохраняется её ранний отредактированный вариант.

Смена терминологии, насыщение старых, по традиции переходящих из поколения в поколение слов и выражений новым смыслом («семантические мутации»), как правило, совершаются исподволь, незаметно для применяющего данный язык общества, что в полной мере отражают и письменные источники.

Каждый термин, применяемый черноморскими казаками для обозначения одежды, является знаком, фиксирующим определённые характеристики обозначаемого предмета. Идя от знака к характеристике, исследуя семантику и этимологию отдельных терминов, мы стремились получить культурно значимые признаки исследуемых объектов на основе эмного подхода (с позиции «изнутри», т. е. идя «от культуры к признаку») и пролить свет на некоторые спорные положения, хотя и признаем, что эта проблема далека от окончательного разрешения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Кубанские войсковые ведомости (сыскные статьи).
3. Кубанские областные ведомости (сыскные статьи).
4. *Бахтин М. М.* Проблемы текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках: Опыт философского анализа // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1986.
5. *Белетцкий П.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. Л., 1981.
6. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.
7. *Волков Ф. К.* Этнографические особенности украинского народа: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2. Пг., 1916.
8. *Глинка В. М.* Русский военный костюм XVIII – начала XX века. Л., 1988. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www. warstar.info/glinka_rusky_army_kostjum/glinka_army_rusky.html](http://www.warstar.info/glinka_rusky_army_kostjum/glinka_army_rusky.html)
9. *Горленко В. Ф.* Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половине XIX в. // Сов. этнография. 1982. № 3.
10. *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах (за матеріалами XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. 1972. № 4.
11. *Гуревич А. Я. М.* Блок и «Апология истории» // Блок М. Апология истории или ремесло историка. М., 1973.
12. *Калашиникова Н. М.* Одежда украинцев XVI–XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986.
13. *Короленко П. П.* Предки кубанских казаков на Днестре. Б/м, б/г.
14. *Космина О. Ю.* Традиційне вбрання українців. Т. 1. Лісостеп. Степ. Київ, 2008.
15. *Логинов А. Н.* Мужская одежда донских казаков XVI–XVIII вв. // Историческое и этнокультурное развитие Нижнего Поволжья. Волгоград, 2002.
16. *Матвеев О. В., Фролов Б. Е.* Очерки истории форменной одежды кубанских казаков (конец XVIII в. – 1917 г.). Краснодар, 2000.
17. Национальная одежда казаков // Казачий словарь-справочник / Сост. Г. В. Губарёв. Сан Ансельмо, Калифорния, 1968. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www. cossackdom. com](http://www.cossackdom.com)
18. *Николаева Т. О.* Український костюм: Надія на ренесанс. Київ, 2005.
19. *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. Киев, 1987.
20. *Познанский Б.* Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. Т. III. М., 1905.
21. *Попко И. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. СПб., 1858.

22. *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. Ч. I. Одесса, 1846.
23. *Стецьмащук Г.* Давнє вбрання на Волині. Луцьк, 2006.
24. *Степовой Н.* Малорусская народная одежда // Киевская старина. 1893. Т. ХLI.
25. *Стороженко О.* Воспоминание о Никите Леонтьевиче Корже [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www. ukrlit. Ru](http://www.ukrlit.Ru)
26. *Студенецкая Е. Н.* К вопросу о национальной кабардинской одежде // Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института. Т. 4. Нальчик, 1948.
27. *Студенецкая Е. Н.* Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XIX вв. М., 1989.
28. *Сулцов М. Ф.* Слобожане: Історично-етнографічна розвідка. Харків, 1918.
29. Украинцы. М., 2000.
30. *Фелицын Е. Д.* К вопросу о происхождении хоперских казаков и формировании из них полка // Кубанские областные ведомости. 1895. № 39. С. 2.
31. *Фролов Б. Е.* Верхняя одежда черноморских казаков (свита) // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1999 год. Дикаревские чтения (6). Краснодар, 2000.
32. *Фролов Б. Е.* Значение термина «черкеска» в лексике черноморских казаков конца XVIII в. – первой трети XIX веков (к постановке вопроса) // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северо-Западного Кавказа за 2000 год. Дикаревские чтения (7). Краснодар, 2001.
33. *Фролов Б. Е.* Одежда // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.
34. *Фролов Б. Е.* Одежда черноморских казаков в конце XVIII – начале XIX вв. // Новые материалы по этнографии кубанских казаков. Краснодар, 1993.
35. *Эварницкий Д. И.* История запорожских казаков. Т. 1. СПб., 1892.

© 2011 р., Л. І. Шаповал
(м. Полтава, Україна)

МІСЦЕ ТА РОЛЬ РУШНИКА У ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

Вишитий рушник на стіні – давній український народний звичай. Не було, здається, жодної на Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. «Хата без рушників, – говорили в народі, – що родина без дітей». Рушник з давніх-давен символізував не тільки естетичні смаки, він був своєрідною візиткою, а якщо

точніше – обличчям оселі і господині. Як особливий, високого рівня сакральності предмет, рушник характерний для багатьох народів слов'янської, балтійської та угро-фінської груп. Українці, котрі належать до слов'ян, акумулювали у надрах традиційної матеріальної і духовної культури значний масив інформації у тканих та вишитих рушниках, яка становила цим значний інтерес для всього світу. Адже орнаменти, символи, знаки, котрі наносилися на рушники, передають інформацію не конкретно про історію якогось народу, хоча, безумовно, вона там присутня, а про планетарну та космічну генезу, про створення Людини та інших форм Життя. «Ці полотняні криптограми, котрі зуміли зберегти та донести до наших днів українські жінки, як хранительки глибокої традиції, містять коди, ключі до розуміння того, за якими законами Творець збудував цей Світ. Тому так багато у вишиваних рушниках сюжету з Деревом Життя, котрий безперечно є центральним символом, сповненням надзвичайно глибокого змісту» – наголошує Ю. Мельничук [10, с. 60].

Праобрази рушника сягають глибин трипільської культури, побуту скіфів, старослов'янського мистецтва, вони пов'язані з народними віруваннями, фольклором, тобто своєрідним художнім світосприйманням українців, що є актуальним на сучасному етапі. Хліб і рушник – одвічні людські символи. Хліб-сіль на вишитому рушникові були високою ознакою гостинності українського народу. Кожному, хто приходив з чистими помислами, підносили цю давню святиню: прийняти рушник, поцілувати хліб символізувало духовну єдність, злагоду, глибоку пошану тим, хто виявив її.

Найбільш детальна інформація про вишивання рушників викладена у працях Т. В. Кара-Васильєвої [6]. Характерні особливості рушникових швів та короткі відомості про народних майстрів, які прославилися на увесь світ виготовленням рушників, розглянуті у працях А. М. Бойко, В. П. Титаренко [2]. Орнаменторика та семантика рушників на теренах України найбільш повно розглянута в роботах С. А. Китової [7], В. В. Зайченко [5] та І. М. Гончара [4]. Про використання рушників як оберегу в родині на сучасному етапі розвитку українського суспільства та важливість рушників у житті кожної особи дізнаємося з робіт З. Р. Краковецької [8], Т. Г. Лупій [9], та О. В. Теліженко [12].

Для того, щоб мати вишитий рушник, треба було докласти багато зусиль та праці. У першу чергу – це прядіння ниток та ткання полотна для рушників. Про це свідчить той факт, що для вишивання бралось найкраще, найтонше, найбільше, найкращої якості полотно, купувались дуже дорогі червоні нитки. Саме полотно, навіть без шитва, за висловом відомого сучасного дослідника народної культури Сергія Верговського, має п'ять рівнів святості: Перший рівень святості – це прядіння ниток з конопель чи льону, скручування їх. Після того як достатньо напрядено ниток, до роботи приступає ткач. Ця професія здавна асоціюється з іпостассю Творця, котрий тче канву Життя. Сама прямокутна форма полотна, що відрізається від сувою для рушника, становить другий рівень святості. Прямокутник – так само як і квадрат, ромб, коло – належить до сакральних геометричних фігур. Третій рівень святості складає

хрещате переплетіння ниток у полотні. Саме через цю особливість, полотно так шанувалось і використовувалось як крижмо та саван. Четвертий рівень святості складає форма сувою, в який скручується готове полотно, рушник. Це спіраль – одна з найпоширеніших форм існування Живої Матерії. Рушниксувій постає моделлю Світу. До п'ятого рівня святості можна віднести білий колір полотна. Процес вибілювання полотна, який проходить на відкритому просторі в природі, являв собою магічний процес. Білий колір – це колір Світу, колір Бога-Отця, священний колір наших предків – аріїв, котрі завжди обожнювали і поклонялись Сонцю, Вогню, добре білили свої хати ззовні і всередині, і любили одягатись у біле вбрання [10, с. 60–61]. Звичайно, пройшовши такі етапи створення, полотно набувало унікальних властивостей, і могло слугувати рушником навіть без нанесеної на нього вишивки. Про це красномовно говорить той факт, що на теренах Західної України під час весільного обряду батьки проводять молодих по чистому вибіленому полотну, яке символізує чисте, нічим не залямоване майбутнє життя подружжя.

Техніка виготовлення рушників відрізняється залежно від локального характеру традиційно-побутової культури етнографічного регіону. Сьогодні відновлюються давні прийоми й мотиви, адже щоб вишивати рушник, замало опанувати техніку вишивки, треба ще знати зміст певних знаків (птахів, рослин), вивчати українську символіку. Найголовніше – робити все це з чистими помислами, з відкритою для добра душею. Серед найбільш поширених технік вишивання рушників виокремимо наступні: лічильна пряма гладь – «лиштва», «виколювання», або «солов'їні вічка», «зерновий вивід», «верхоплут» («поверхниця», «морока», «кручений Марко»). Шов «виколювання» являє собою квадратик з дірочкою посередині. Найпоширеніший «верхоплут» на Полтавщині, Чернігівщині й частково на Київщині. Зазвичай його застосовують у поєднанні з «прямою гладдю» («лиштвою» та «вирізуванням»). Красивий вигляд цей шов має з мережками. Залежно від зображувального мотиву узор «лиштви» мають відповідні назви: лиштва «клинцева», «човникова», «хмельова», «сніжкова», «яблучкова», «ключова». Поєднання разом цих технік збагачує виражальні засоби орнаментальних композицій, надає їм схожості з мініатюрою. Рушники в зв'язку з різним призначенням вирізняються між собою фактурою тканини, а також узором, кольором, структурою і характером вишивки.

Рушник є святим оберегом нашого народу. В кожній хаті було багато рушників різного призначення, вони виконували обрядові та оберегові функції. Їх вішали над стріхою, щоб заспокоїти негоду. На рушниках зображували Березину або іншу захисну символіку, розміщували над вікнами і дверима, щоб вони відганяли від оселі злих духів. Як оберіг, вишитий господинею, витвір народного мистецтва (не один) лежав у скрині кожної дівчини. Роль оберегів рушник виконував і поза домівкою, тоді його сила збільшувалася. Він охороняв тіло і душу того, хто перебував далеко від рідного дому. «І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, і рушник вишиваний на щастя, на долю

дала», – співається у пісні Андрія Малишка. Це дійсно так: материнський рушник мав для дітей особливе значення, був родинним оберегом.

Коли будували хату, то щоб у ній був добробут і затишок своєї пі-діймалися на рушниках, а потім їх дарували як символ влячності майстрам. Існував звичай, колодязнику, що завершував копати криницю, господар дарував нову сорочку, відро і рушник. Перед тим, як вітати гостя з далекої дороги за столом господиня вішала на плече чистий рушник – утирач і зливала з кухлика на руки прозору воду з криниці. На рушник приймали новонародженого. Для цієї щасливої події був спеціально призначений рушник (крижмо). Довгим рушником – наміткою жінки покривали голову, чоловіки в'язали рушник и як пояси. Ним на щастя перев'язували наречених на заручинах. Доросла дівчина готувала собі придане (посаг), вишивала багато рушників, сорочок, бо за їх кількістю, красою і складністю узору оцінювали працьовитість нареченої. Рушник, на який ставали молоді, мав бути оберегом в сімейному житті. З рушником, як і зі хлібом, приходили до породіллі, ушановували появу немовляти в родині, з ним виряджали в далеку дорогу батька, сина, чоловіка й коханого на щастя в новому житті, шлюбували дітей, зустрічали рідних і гостей, проводжали людину в останній путь, ним прикривали хліб на столі. Ним накривали хліб, адже ототожнювали його з долонею Бога. З рушниками людина закінчувала своє життя, з ними її проводжали в останню путь, на довгих рушниках опускали домовину в могилу. У деяких селах, коли помирали дівчата, то на похоронах використовували рушники, вишиті ними для старостів.

З індустріальним розвитком у ХІХ–ХХІ сторіччях, коли стався значний відхід селян від землі до міст, сталося й відчуження людей від землі. А рушники, та й взагалі вишивки прив'язані до річного обрядового кола, до Землі-годувальниці, до різних свят та обрядів землеробського культу відійшли на другий план. Нашадки хліборобів, котрі зараз живуть у бетонних домітках на міському асфальті не орють, не сіють, не збирають збіжжя. Вони не мають потреби у абсолютній більшості тих ритуалів, якими переймалися їхні предки. Тому й відпала потреба в тому багатстві, яке дісталось нам у спадок з бабусиних скринь. А жаль, при більшій кількості грошей, ми все одно стали біднішими за наших предків. Біднішими ми стали духовно. На сьогодні немає тої кількості ритуалів, в яких застосовувались рушники. А в обрядах народин, весілля, похоронів, де ще вони залишились, їх роль також неусвідомлена більшістю людей. Однак, варто зазначити, що в останнє десятиліття активно відроджується традиційна роль рушників, вони продовжують своє життя в сучасних обрядах.

Невігластво існує в обряді народин. Традиція готувати для новонародженого крижмо залишилася. Але, що замість білого полотна пропонують? Тут і махрові рушники для ванної кімнати, кольорові тканини, щоб мати новонародженого собі використала для пошиття сукні і багато чого іншого. А де ж тоді візьмуться сакральні властивості полотна з хрещатим

переплетінням ниток? Світ наш змінився зовні, але невидимі космічні закони Життя ніхто не відміняв. На часі стоїть збереження та відтворення рушникових композицій, вивчення їх семантичного наповнення та ритуального призначення. Не байдужими до відтворення мистецтва вишивки рушників, які виконують оберегові функції у побуті українців були жителі Полтавщини, де 1 квітня 2009 року, розпочав свою діяльність Музей Рушника, утворений в селі Степне Полтавського району. Вдохновителем цієї справи і директором народного Музею була Надія Бокоч. Виставкове приміщення площею понад 100 кв. метрів розташоване у сільському будинку культури. У ньому демонструються близько 250 вишиваних рушників з вісімнадцяти областей України. Унікальність даного музею у тому, що всі експонати, які представлені на виставці та знаходяться в експозиції Музею Рушника зібрані жителями селища Степне протягом останнього десятиліття.

До початку ХХ сторіччя кожен етнографічний регіон України, мав визначену кольорову гаму в рушникарстві, яка була характерна протягом тривалого відтинку історії. Очевидно, що кольорова палітра збереглась завдяки традиції. Багатим декором славилися полтавські, кролевецькі, гуцульські, подільські рушники. Щодо семантики чисел, то парні числа співвідносяться, в більшості випадків, з духовною природою, а непарні – з матеріальною, земною. У іконографії рушників присутні одночасно різні числа, створюючи гармонію, рівновагу. Сьогодні мистецтво вишивати рушники починає відроджуватися. І хоча сучасні українці не беруть їх із собою в дорогу, але починають згадувати, яке призначення рушники мають у традиційно-побутовій культурі українського народу. Художнє багатство вишитих рушників обумовлене яскраво виділеними провідними центрами вишивального мистецтва, які є в усіх етнографічних районах України: Середнього Подніпров'я, Слобожанщини, Полісся, Поділля, Карпат з Прикарпаттям і Закарпаттям, Півдня України та ін. У кожному із них – свої звичаї і традиції, своя система і творчі методи. До того ж і в межах етнографічних зон, крім основних центрів, виділяються локальні осередки, такі, наприклад, як Київщина, Полтавщина, Волинь, Гуцульщина, Бойківщина, Покуття, Буковина. Часто село від села (наприклад, на Поділлі Клембівка від Городнівки, Залішки від Борщева), автор від автора відрізняються характером вишивання [13, с. 8]. А загалом іде постійний процес розвитку вишивки на спільній основі народних художніх традицій, починаючи від її життя в етнографічному середовищі, закінчуючи промисловими потребами. У різних за організаційною структурою підприємствах народних художніх вишивальних промислів – об'єднаннях, фабриках, комбінатах, майстернях, лабораторіях – вишивальниці в творчій співпраці з художниками-конструкторами, модельєрами, дизайнерами виготовляють різноманітні вишиті вироби.

Можемо стверджувати, що найпоширенішу групу становлять рушники, вишиті виключно червоними нитками. Таке вишиття характерно для Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Слобожанщини, Полісся. Червоний колір, як

найбагатший, найкрасивіший притаманний для всіх народів світу. Його використання у весільному та ритуальному рушниках надзвичайно широке. Досить широко представлено вишивка в рушниках червоними та синіми і червоними та чорними нитками. Така двоколірність характерна з прадавніх часів. Вишивання червоними і чорними нитками на білому, безперечно, у багатьох викликає асоціацію з класичними, хрестоматійними зразками українського шитва. Поєднання червоного, чорного і жовтого кольорів поширене на рушниках переважно Правобережної України – Черкашини, Київщини, Поділля. Жовтий символізує Божественну Мудрість – якість, яка набувається людиною в результаті багатьох втілень на Землі. Мудрість – це гармонійний сплав Знання, Волі і Любові. Жовтий колір може також у вишиванні замінювати золотий. Широке використання золотих ниток колись було неможливе з одного боку через дорожнечу, з другого – через складність їх виготовлення.

Є звичай і традиція – весільний рушник вишиває хрещена мати для своєї дитини. Очевидно, слід виходити з традицій своєї родини, і якщо хтось з жінок близьких і рідних вишиє рушник дівчині, то хай так і буде. Тож, якщо є кому вишивати, не лишатися ж без рушника нареченій, яка не вправляється з голкою [9, с. 6]. Замовляючи весільний рушник кому б то не було іншому, майбутня дружина ризикує внести в майбутнє свого подружнього життя чужі думки та бажання, які можуть бути недобрими. Та й вишиваючи власноруч, слід пильнувати за власним настроєм, вишивати рушник у доброму гуморі, не допускаючи поганих думок. Якщо ж під час роботи на вас находять негативні емоції – краще відкласти її на деякий час і повернутися до вишивання тоді, коли настрої покращаться. У процесі роботи годиться час від часу проказувати молитву або заклинання, щоб злі вітри не принесли якогось лиха чи напасті. Традиційно вишивають нитками червоного та чорного кольорів. Замість чорного можна використати синю барву. Наймогутнішим є сакральний символ, використання якого у весільній вишивці несе дуже сильне смислове навантаження є *Дерево Життя*. Значення його в тому, що все живе у світі – це частина великої нерозривної системи буття. У будь-якому орнаменті весільного рушника також обов'язково має бути присутній знак, що за формою нагадує хрест, адже він є прадавнім символом поєднання батьківської сонячної та материнської вологої енергії.

Сучасний весільний обряд звужує кількість рушників: основний стелять молодим під ноги, ще один під коровай, один під Євангеліє в церкву, два рушники на ікони Ісуса Христа та Богоматері, якими благословляють молодих, рушники для перев'язування старостів, а також чотири серветки для утримання свічок та вінів. Першими серед рушників будуть задіяні ті, що пов'язують сватам під час сватання. На Дніпропетровщині при цьому батьки примовляють: «Добре перев'яжіться, щоб було за що держатись, щоб у сніг не впасти, а в свою хату попасти», хоча йшли свати після сватання не до своєї хати, а до хати молодого. Це – особливі за своєю орнаментикою рушники. У Середній Наддніпрянщині в них на кожному кінці вишивали два дерева. На Волині

середина рушника обов'язково була перетканою (частіше червоними смугами), бо, як перев'язати людину рушником із чистим тлом, то вона скоро помре. Наступним був рушник на заручинах: він клався на стіл, на нього – хлібина, на хлібину – рука молодого, молоді та всіх присутніх родичів, після чого рушник зав'язувався із словами: «Не в'яжеться вузол, в'яжеться слово». Згода двох сімей на шлюб, таким чином, теж давалася в просторі іншого світу, в присутності не лише живих, але й мертвих членів роду. Цей рушник найчастіше використовують чисто білий (можна вишити білим), щоб життя було безхмарним, або вишитий тільки червоними нитками – на радість [10, с. 9].

Рушник (обереговий), на якому благословляють молодих, є основним. Цей рушник є найдовшим і найбагатшим від інших. Його вишиванню приділяли особливу увагу, адже він ставав оберегом майбутньої родини. На цьому рушнику не можна вишивати пару птахів, яка символізує молодих, побажання «На щастя!», Квіти, кільця – коли молодята стоять на такому рушнику, затопчуть все, що могло бути гарного в їхньому житті. Найоптимальніший варіант вишивки – геометричний візерунок або рослинний орнамент (грона винограду – це символи сім'ї, достатку, благополуччя; грона калини, жолуді, дубове листя). Це обмеження з'явилося недавно – з моменту, коли молоді перестали ставати на рушник коліньми, а почали ставати ногами. Якщо ж молодята планують ставати на весільний рушник колінами, то можна вишивати і птахів, і квіти. Орнаменти рушників для ікон відрізняються для нареченого і нареченої. Спільним елементом для обох рушників є виноградне листя з гронами, що символізують достаток у домі. Крім спільних елементів, на «чоловічому» рушнику вишивали дубове листя та жолуді, що символізували чоловічу силу, а на «жіночому» – калину, символ жіночого начала, продовження роду, та лілії – символ любові і краси [1, с. 9–10]. На рушнику під коровай, крім інших візерунків з середини ХХ століття вишивають весільні кільця, але кожне кільце не повинно бути замкнутим. Рушник на руки молодим повинен поєднувати жіночі і чоловічі рушники з ікон, а також може доповнюватися птахами (символ молоді пари) та квітами чи квітковими орнаментами. Наголосимо, що на сучасному етапі у весільній обрядовості використовуються мінімум п'ять рушників: основний стелять молодим під ноги, ще один під коровай, один під Євангеліє в церкву, два рушники на ікони Ісуса Христа та Богоматері, якими благословляють молодих, рушники для перев'язування старостів, а також чотири серветки для утримання свічок та вінців, хоча у давнину за народним звичаєм на весілля готували 40 рушників різноманітного призначення.

Знаковою є роль рушника у родильній обрядовості. Рушник, на якому брали шлюб, використовується в родильній обрядовості для полегшення появи дитини. Після першого купання дитину загортають у весільний мамин рушник. Тобто перший контакт нового члена роду із цим світом відбувається за допомогою тих же предметів, завдяки яким було утворено нову родину; таким чином засвідчується належність немовляти до цього роду і забезпечується його

захист. У обряді народин є рушник-сповивач та рушник – материнський подарунок дитині. У Закарпатській області використовуються рушники «гайтки» для перенесення немовлят. У деяких місцевостях новонароджене дитя приймали на рушник, а під час хрестин використовували крижмо (в різних областях трактується по-різному, в деяких – як чисте полотно, в деяких – як рушник), із якого потім шили сорочечку дитині чи зберігали. Повитусі дарували рушник з хлібом, хрещені також несли до хреста рушник з хлібом [8, с. 46]. На рушнику, вишитому світлими, веселими кольорами, без жодного чорного стібка, несли дитину до хрещення. Хресна мати готувала його заздалегідь, а загортаючи в нього немовля, примовляла «красну дорогу» новонародженому, щоби життєвий шлях був такий же світлий і добрий, як той рушник. Після хресної купелі дитину знову загортали в рушник, а поверх нього кожен з хресних батьків неодмінно клав «крижмо» – золоту або срібну монету з побажанням добробуту. Цього рушника та «крижма» не можна було нікому передаровувати. Вважали, що через «те» зломиться дорога життя. В першій половині ХХ століття рушник «крижмо» – замінено на чисте біле полотно, якого має бути непарна кількість метрів. З того полотна цій дитині шили сорочечки чи платтячка.

Вагому ритуальну роль відіграють рушники у поховальних і поминальних обрядах. Поховальний рушник репрезентує поховальну обрядовість українців. Він активно функціонує в усіх регіонах України. Мистецтвознавці фіксують велике різноманіття його використання. Поховальні рушники виготовляли з матеріалу, який був поширений у конкретній місцевості. У декорі переважає чорний колір. У окремих регіонах поховальний рушник називають чистим, оскільки він без оздоблення і перед тим не вживався [10, с. 9]. У всіх випадках використання поховального рушника відзначаємо його довжину – понад 6 метрів (с. Лозова на Хмельниччині). На Слобожанщині поховальні рушники виготовляли з конопляного прядива середньої та низької якості, вибілені, з тканим лінійно-смугастих орнаментом червоного, чорного, зрідка зеленого кольорів, розташованим по кінцях рушника. Орнамент розташовувався у вигляді нешироких смуг, частіше через біле полотнище рушника. Максимальна кількість таких ліній – до 50. На Поліссі труну обвивали двома-трьома намітками, рушниками, полотном. У окремих районах на дно клали рушник. Небіжчика накривали від пояса і до ніг домотканим обрусом або наміткою. Тіло накривали рушником, який висів над образами в його хаті. На Поліссі звичай рушник клали біля померлого, інколи – на ліву руку: «щоб витиратися на тому світі». На Буковині жінки заздалегідь готували спеціальні рушники на похорон: для труни, для хоругв, що супроводжують похорон, два великих – для церковних свічок. Спеціальні рушники давали хористам (півчі), які відспівують померлого, гробарям, священикові, паламареві. Два рушники – до «попа» (дерево з ласошами, яке несуть на сороковий день до церкви за душу померлого). Похоронні рушники на Буковині різнилися від звичайних більшою довжиною та чорною мережкою [9, с. 9–10].

По всій Україні збереглися залишки давнього поховального обряду. Після вносу тіла з двору ворота зав'язують рушником або червоним поясом, щоб услід за небіжчиком «не пішла з двору худоба», а господиня посипає увесь двір вісом. У окремих місцевостях учасників поховання і особливо тих, хто копає могилу, несє труну, обдаровували рушничками. На Закарпатті ткані або вишиті рушнички з калачами дарували чоловікам або хлопцям, які несли труну, віко труни, хрест, хоругви та ін. Рушники прив'язували до віка труни та до рукавів учасників похорону. На рушниках або намітках труну опускали в могилу. Рушник неодмінно фігурує і в поминальних обрядах. На Поліссі рушник вивішували за вікном – як прикмету жалоби в домі покійника. На могилах розстеляли домоткані обруси – рушники з поминальною їжею. Використання рушника після смерті людини слугує, безперечно, підтвердженням вірувань, що зі смертю фізичного тіла життя не закінчується. Донедавна в селах Чигиринського району на Черкащині старші люди берегли «на смерть» весільну сорочку, весільний рушник. Серед давніх звичаїв – обв'язування надмогильного хреста рушниками, намітками, фартухами. Такий звичай поширений на Поліссі, Поділлі. На надмогильних хрестах чоловіків вішали рушники. Жіночі хрести позначали фартухом, хусткою, наміткою, стрічкою. Стрічки розташовували на могилах неодружених дівчат. Також поховання неодружених молодих людей могли позначати вінком, спленим з квітів. Орнамент рушника слугував своєрідним розпізнавальним знаком могили рідної людини. У наші дні серед респондентів поширене й таке тлумачення: «рушник – це убір хреста». Узорну тканину на хресті (намітку, фартух) міняли щороку, але перший рушник висів, поки не зотлівав. На цвинтарях Полісся, у окремих селах Поділля дотепер, бачимо, надмогильні хрести з рушниками [9, с. 10]. По всій Україні після поховання небіжчика всі, хто прийшов з кладовища на подвір'я померлого, «...повинні помити руки біля воріт і витерти їх рушником. Семіотичність цієї обрядодії, очевидно, засвідчує, що вона, окрім гігієнічного, має також символічне значення, яке полягає в необхідності очиститися учасникам похорону від безпосереднього контакту зі смертю» [9, с. 10–11].

Семантика рушника (полотна) розкривалась у контексті семантики дороги, пов'язаної із світлим, радісним життєвим початком, з одного боку, і скерованого шляху, прямого переходу і «інший» світ – з іншого. У народі було поширене таке тлумачення снів: «полотно бачити уві сні – віщує дорогу»; уявляли, що «рушник дає людині дорогу», це шлях, яким вона йде свій вік... Рушник – це є «дорога», або ще інакше – життя». Привертає увагу досить стійкий образ «доброго», правильного шляху; «кожна людина з рушника черпає щастя», «полотно добре, як сниться, бо буде радість» [9, с. 11]. Порушення цілісності полотна («рушник коли перерізати»), переривання нитки під час його виготовлення асоціювалося з припиненням просування людини життєвим шляхом («умре жінка»), із затьмаренням щастя («та, чиї рушники, не буде щаслива»). Різання або шматування полотна супроводжувалося низкою застережень. Полотно або «покрівець» для покійників треба шматувати руками, щоб «не зарізати іншого члена сім'ї». Пряма смуга полотна символізує дорогу. Це

дорога земна, якою має пройти людина від народження до смерті. Традиційно старші люди заздалегідь готують рушники та вбрання собі «на смерть». За звичаєм, давніше опускали домовину до ями на довгих (до 12 метрів) рушниках або на полотні. Поховальний обряд сприймали як сполучну ланку двох протилежних світів – життя і смерті, і його перехідний характер відбито в образі дороги. Певне значення мало уявлення про прямизну полотна дороги як ознаки життя, на відміну від кривизни – як ознаки потойбічного світу. Існує семіотичний зв'язок між прямим і цілим, кривим і нецілим.

Надмогильний хрест, особливо на похованні хлопця перев'язують рушником. Звичай вішати рушник на хрест найбільше зберігся на Поліссі і в Карпатах. Зняти рушник з хреста на цвинтарі або при дорозі вважається за тяжкий гріх. Найчастіше рушники пов'язують на хрести у поминальні дні. Звичай велить на третій, дев'ятий, сороковий день після поховання, а також через рік провідувати покійних, розкласти на могилах рушники з поминальними стравами. Ці рушники не забирають – вони лишаються на могилі, поки не зотліють. Можна припустити, що поховальний рушник у минулому був особливим типом ритуальної тканини, який до сьогодні майже повністю втрачений. У поховальних рушниках наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття завжди спостерігаємо більшу довжину, певний підбір орнаментальних мотивів і кольорову гаму, яка має локальні особливості в кожному етнографічному регіоні [9, с. 13]. Величезну ритуальну роль відіграють рушники у поховальних і поминальних обрядах. Поховальний обряд є символом переходу людини в інший світ.

Вишиті рушники використовувались під час календарно-обрядового річного циклу у різних видах роботи, святах, обрядах. Кожний цикл обрядовості приурочувався, з одного боку, до природних явищ, і з іншого – до відповідних їм видів сільськогосподарської діяльності. Зберігся звичай, будуючи хату, останню крокву на завершення даху заносити на рушниках (ці рушники дарують майстрам, на знак поваги), потім наймолодший з майстрів має поставити на вершину даху «вінок» – букет з гілок берези або дуба (не сухі гілки, а свіжі, бо може загинути рід), разом з квітами, пов'язані рушничком, якого для цієї мети вишивала майбутня господиня дому. У наш час у деяких районах Галичини його замінюють кольоровою стрічкою, якою пов'язують «віху» [4, с. 427]. У минулому був поширений звичай виготовлення жіночим гуртом села (толокою) рушника – «обиденника», якого закопували під придорожній хрест («фігуру»), вистеляли дорогу, ходили з ним навколо села, обперізували церкву, щоб запобігти пошестям на худобу, стихійним лихам чи відігнати хворобу. Під час посухи «обиденний» рушник несли до церкви і кляли на образ [3, с. 5].

В аграрному календарі українців не було різкого розмежування між зимовим, весняним, літнім та осіннім сезонами. Кожний із них логічно переходив у наступний, утворюючи замкнене коло вічного оновлення, чергування періодів праці й відпочинку. Безперервний ланцюг трансформацій окремих традиційних обрядових мотивів, символів, атрибутів, які природно переходили з одного

свята в інше, переконує в органічній єдності усього річного циклу. Заданий природою ритм трудових процесів за умов панування традиційної системи сільськогосподарського виробництва визначав циклічність аграрних свят, що припадали на час вільний або відносно вільний від польових робіт. Найбільш сприятливим для селянського дозвілля вважався осінньо-зимовий період, особливо насичений різноманітними звичаями та обрядами. Весняний цикл календарних свят та обрядів у середовищі українців мав особливе значення, бо пов'язувався з найважливішою життєвою справою – закладанням майбутнього врожаю. Тому люди за допомогою обрядів та ритуально-магічних дій намагалися всіляко прискорити прихід весни, тепла, дощу. Значне місце у весняному циклі займали обряди, пов'язані з культом предків. Померлих родичів провідували, як правило, у першу неділю після Великодня (проводи, гробки). На кладовище несли паски, яйця, інші страви й обідали прямо на могилах. Подекуди пов'язували рушники на хрестах. Ця традиція побутує й сьогодні. З дохристиянських часів нашого народу зберігся обряд Зеленої, або Клечальної, суботи. Підлогу змащують зеленою або жовтою глиною, прибирають піч. По стінах розвішують рушники, «закладають» рушники за образи, застеляють чистою скатертю стіл. Господиня пече пиріжки, варить традиційні сім страв. Зелені свята, Клечальна субота, Русальний тиждень в давнину були великими святами («празниками»), але вони укоренилися в українців, пройшли крізь тисячоліття і донесли до сучасників магію краси і неповторності. Зелена неділя була присвячена пам'яті всіх покійників роду. Існувало вірування, що на Зелені свята виходять мерці удруге на світ. У цей день одружені жінки та їх чоловіки йшли на місце поховання родичів, розкладали їжу на гробах, згадували їхнє колишнє життя, запрошували померлих пташкою прилітати в сад [14, с. 30]. На всіх святах річного циклу на пошану Сонця (Коляда, Великдень, Івана Купала, Калита) рушник в українській оселі задіяний у парі з кутею, великоднім хлібом – паскою, спеченою калитою.

На великі щорічні свята ткались і вишивалися особливі рушники (обрядові), що вивішувалися для оздоблення хатнього інтер'єру. Наприклад, на Масленицю існував звичай у вдячність за пригостання обдаровувати господарів будинку рушником – «блінником». Зокрема, такий дарунок підносився свекрусі на «невістиних посиденьках». Пасхальні рушники призначаються для випечених хлібів, пасок і схожі з хлібосольними, але відрізняються орнаментом – на них часто присутні абрєвіатури «ХВ» (Христос Воскрес), вишиваються символи яйця. Існувало повір'я, що русалки на Зелені свята заходили в село одягнутися і тому жінки вішали для них на деревах пряжу, рушники, сорочки, а дівчата – вінки. З приходом християнства з'явилися також рушники різдвяні, троїцькі. «Божником» називали рушник, що обрамував зображення богів, берегинь, пізніше – ікони. Такі рушники можна і зараз зустріти в українських селах в червоному кутку – місці, де розташовуються ікони. Не обходилося без рушників і в хліборобських обрядах. У перший день оглядин озимих (на Юрія) йшли в поле гуртом (частіше родиною). Попереду йшов батько й ніс на рушнику хліб-сіль, різне частування несла мати в

кошику, накритому рушником. На зеленому полі стелили рушник, а на ньому клали їжу, пригошались. Так робили і в перший день оранки, сівби, жнив. Після закінчення жнив господар зустрічав жінок з хлібом-сіллю на рушнику, а ті надівали на нього обжинковий вінок [11, с. 42]. Не обходилося без рушників й під час свята першого снопа. Вийшовши в поле на зажинки, господиня розстеляла скатертину або рушник із хлібом-сіллям та свічкою. На узбіччі вона зупинялася і тричі кланялась ниві, промовляючи: Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати. Жнива починали в так звані «легкі» дні – вівторок, п'ятницю. Бажано було також, щоб це збіглося з новим місяцем. Як бачимо, вишитий рушник відігравав знакову роль під час проведення календарних свят і обрядів річного циклу.

Таким чином, вишиті рушники поширені в сучасній Україні як неодмінний атрибут народного побуту, як традиційна окраса селянського житла. Важливі події в житті народу не обходяться без рушників, які, крім декоративного призначення, мають великий образно-символічний зміст. У всьому декоративно-прикладному мистецтві немає іншого такого предмета, який би концентрував у собі стільки різноманітних символічних значень. Рушник супроводжує українця протягом усього життя і в радості, і в горі. Не зважаючи на складне історичне минуле, наш народ не розгубив, а доніс до сьогоднішнього дня багатіші скарби духовної та матеріальної культури, які становитимуть інтерес не лише для самих українців, а й для інших народів. Серед тих скарбів на почесному місці знаходиться український рушник, який, завдяки невтомній праці народних майстрів є містком між минулим та майбутнім. Шануймо його! Він наша пам'ять!

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушко Л. Рушник у весільній обрядовості українців // Берегиня. - 2000. - №1. - С. 3–11.

2. Бойко А. М., Титаренко В. П. Український рушник: засіб національного виховання і витвір народного декоративно-ужиткового мистецтва: на прикладі полтавського вишиваного рушника: навч.-метод. посібник. - Полтава: Верстка, 1998. - 72 с.; Калязін Ю. В., Титаренко В. П. До ювілею Решетилівського художнього професійно-технічного училища // Історична пам'ять: наук. зб. - 1998. - № 1. - С. 210–212; Титаренко В. П. Полтавська традиційна вишивка: минуле і сучасне (виховний аспект): навчально-методичний посібник. - Полтава: Верстка, 2000. - 136 с.

3. Бондаренко Г. Обиденні та обітні рушники // Поетика та семантика українського рушника: образ, символ, знак. - К., 1997. - С. 5–8.

4. Гончар І. Український рушник // Наука і культура. Україна: щорічник. - К., 1988. - Вип. 22. - С. 422–429.

5. Зайченко В. В. Орнаменти вишиваних рушників Чернігівщини // Народна творчість та етнографія. - 1986. - №5. - С. 25–31.

6. Кара-Васильєва Т. В. Біографія української вишивки // Наука і суспільство. 1988. - № 1. - С. 46–48; Її ж: Вишивка // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. - Опішне, 1999. - Кн. 2. - С. 223–233; Її ж: Давнина в рушниках // Народне мистецтво. - 1998. - № 1–2. - С. 2–5; Її ж: Історія української вишивки. - К.: Мистецтво, 2008. - 464 с.; Її ж: Мистецтво Полтавщини // Соц. культура. - 1975. - №8. - С. 26–27; Її ж: Полтавська вишивка // Образотворче мистецтво. - 1979. - № 3. - С. 22–24; Її ж: Полтавська народна вишивка. - К.: Наукова думка, 1983. - 135 с.; Її ж: Традиційне і нове в полтавських рушниках // Народна творчість та етнографія. - 1981. - №5. - С. 45–52; Її ж: Трансформація давніх образних структур в українському рушнику // Регрес і регенерація у народному мистецтві. - К.: Родовід. - 1998. - С. 157–162; Її ж: Українська вишивка. Альбом. - К.: Мистецтво, 1993 - 164 с.; Кара-Васильєва Т. В., Чорноморець А. Д. Українська вишивка. - К.: Либідь, 2002. - 160 с.

7. Китова С. Вишивана літера, число і слово: [розшифровуючи тайнопис українського рушника] // Укр. мова й літ. в серед. шк., гімназіях, ліцеях та колегіумах. - 2000. - № 5. - С. 175–180; Її ж: Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. - Черкаси: Брама, 2003. - 220 с.; Її ж: Фольклорні паралелі до вишивки Середнього Подніпров'я // Народна творчість та етнографія. - 1991. - № 1. - С. 3–15.

8. Краковецька З. Рушник у домі // Народне мистецтво. - 1999. - № 1–2. - С. 44–46.

9. Лупій Т. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу // Народна творчість та етнографія. - 2000. - № 5–6. - С. 104–109; Її ж: Пов'яжіть на плечі рушники! // Берегиня. - 2001. - №4. - С. 19–24; Її ж: Семантика рушників у весільній, поховальній та поминальній обрядовості // Берегиня. - 2000. - №3. - С. 5–16.

10. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників // Народне мистецтво. - 2004. - №3–4. - С. 60–65.

11. Орел Л. Рушник у народному побуті // Учитель. - 1999. - № 3–4. - С. 39–45.

12. Теліженко О. Символ благословення життя // Народне мистецтво. - 1993. - №1–2. - С. 28–34.

13. Філатова Г. В. Український рушник // Вінок калиновий сплітаю із звичаїв рідного краю. Зб. - К., 1999. - С. 7–15.

14. Ясько Г. Рушник – родинний оберіг // Трудове навчання. - 2008. - № 9 (вересень). - С. 29–32.

© 2011 г., Л. Ю. Брылова
(ст. Ленинградская (Уманская)
Краснодарского края, Россия)

УКРАИНСКИЕ ТРАДИЦИИ В КУБАНСКОЙ РУШНИКОВОЙ ВЫШИВКЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА: СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

(НА МАТЕРИАЛЕ МУЗЕЙНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ
КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ И РОСТОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

Искусствоведы при атрибуции художественных произведений проводят анализ иконографии по данной теме, сюжету и составляют «генеалогическое древо» родственных изображений. Такая методика (сравнительный анализ формы, композиции, технических приёмов исполнения) вполне применима и к произведениям народного искусства второй половины XIX – начала XX века, оказавшегося в сфере притяжения профессионального искусства (контактной зоне), в связи с широким распространением «русского стиля» в период Историзма и Модерна. Анализ иконографии орнаментальных мотивов, сюжетных изображений важен и для определения специфики «вернакулярного стиля» произведений народной вышивки, выявления в нём различных напластований и историко-культурных взаимодействий, как прямых, так и опосредованных.

В музейных коллекциях украинский пласт традиционно-бытовой культуры (одежда, ткани интерьерного назначения) довольно значителен по объёму и представлен не только единичными образцами, но и комплексами предметов. Это результат целенаправленной собирательской работы научных сотрудников музеев в ходе этнографических и историко-бытовых экспедиций, во время выездов в метропольные территории и закупок у частных лиц, в том числе и коллекционеров. В Новороссийском государственном историческом музее-заповеднике хранится коллекция вышитых предметов, приобретённых в Роменском районе Сумской области, в Музее истории города-курорта Сочи, Геленджикском историко-краеведческом музее, Краснодарском государственном историко-археологическом музее-заповеднике, Азовском историко-археологическом музее-заповеднике, Старочеркасском историко-архитектурном музее-заповеднике и др. имеются значительные коллекции предметов одежды и интерьерных тканей украинских переселенцев. Эти вещественные источники и являются предметом рассмотрения в данной статье.

При изучении орнамента наиболее информативными признаны такие характеристики, как технические приёмы исполнения, состав и особенности мотивов, композиционные приёмы [14, с. 33, 42]. Главной анализируемой единицей является мотив – «повторяющаяся часть орнамента» – рассматриваемый через элементы и композицию.

Для понимания древних наслоений в иконографии народного искусства исследователи обращаются к анализу композиционных основ орнаментики. Как известно, архаический стиль народного искусства использует два основных построения: ряд и трёхчастную группу фигур [19, с. 9]. Ряд может состоять из одиночных тождественных или перемежающихся фигур, из групп, перемежающихся с одиночными фигурами и т. д.

В народной вышивке трёхчастная структура сохраняется в узорах с зооморфными (редко антропоморфными) мотивами: деревце, куст, розетка с симметрично помещёнными справа и слева от него фигурами птиц, животных. Такие группы входят в композицию ряда, перемежаясь с повторяющейся центральной фигурой или чаще всего с одним из её вариантов. Но эта формализованная композиционная структура, пройдя сквозь фильтр «учёного» искусства, через разнообразные информационные каналы (по Г. М. Маклюэну — книжный тип культуры): специальные и популярные издания, рекламные листы и обёртки для мыла и т. п., вернулась в народную среду в более привлекательном и «современном» виде. Понятие красоты существенно изменилось по отношению к тому, как понимали эту красоту в предыдущие эпохи. Геометрические, архетипичные в своей основе символы, геометризированные зооморфные, антропоморфные и растительные мотивы, «наивные» в своей трактовке, вытесняются натуралистическими фитоморфно-растительными узорами, занявшими господствующее положение практически во всех видах прикладного искусства.

В декоративном искусстве очень часто используется тройственное членение и группировка элементов по три [15, с. 157]. В трёхъярусном размещении орнаментальных мотивов отразились космогонические и мировоззренческие представления древних славян на строение Вселенной. На украинских рушниках встречаются композиции из пяти и более орнаментальных рядов. В Украине народное искусство испытывало значительное влияние западноевропейских стилей, особенно барокко. Это нашло отражение в усложнённости композиции, любви к пышности, обилию и богатству декора. В кубанской вышивке эти черты не столь ярко выражены.

В композициях с многосложной орнаментальной структурой в одних случаях сохраняется принцип иерархичности, выражающийся в последовательном подчинении главному второстепенного, в других — он нарушается, уступая место принципу равнозначности. В ряде случаев вышивальщицы, стремясь избежать перегруженности, дробности и пестроты, умело используют различные техники вышивок, их чередование, добиваясь гармонизации всех частей орнаментальной композиции.

Геометрические символы в виду их архетипичности, устойчивости, общности для большинства этнических культур, а также по причине небольшого удельного веса в орнаментике народной вышивки рассматриваемого периода, не могут являться индикаторами «этничности». В кубанской рушниковой вышивке центральное место занимают фитоморфные и растительно-

орнитоморфные мотивы. Часто встречается мотив вазона, ставший одним из центральных в украинском народном искусстве [6, с. 126; 8, с. 103–109]. Изображение вазы входит в древнюю символику «Мирового дерева», в которой сосуд, кувшин, ваза – означают космические воды, «Великую мать», «женское влажное начало», откуда простирается жизнь [9, с. 14].

Н. А. Гангур выделяет два типа вазонов в кубанской вышивке: украинский и южнорусский [11, с. 39]. Барочно-ренессансные вазы первого типа являются атрибутами свадебных рушников. Как правило, вышивальщицы стремятся не нарушить эстетически прекрасную форму сосуда: основание, тулово, «плечики», горло, венчик. Можно говорить об иконографии мотива: высокая изящная ваза, с причудливым абрисом и крупный, довольно натуралистически трактованный пышный букет [3, КМ 5320, 7703]. Структура букета остаётся, как правило, неизменной: три цветка (чаще всего розы или две розы и одна лилия), из которых один более крупный, в окружении редких листьев, бутонов и гирлянд из полевых цветов. Вариабельность проявляется в большей степени в способах организации изобразительного поля, композиционной структуре, пластических связях (или в их отсутствии). Крупный вазон, как правило, является доминантой композиции. На «периферии», по обеим сторонам от него симметрично располагаются птицы, бабочки, жуки, женские фигурки, небольшие букеты, литеры и т. д. С формальной точки зрения они заполняют лакуны (иногда даже «избыточно»), в удачных, органичных решениях искусно обрамляют основной мотив, внося в композицию элемент движения за счёт использования разнообразных наклонов и поворотов. В одних случаях композиция тяготеет к квадрату, в других – к кругу (ясно выражен мотив кругового движения обрамляющих элементов), в третьих – к треугольнику. На свадебном казацком рушнике из станицы Пашковской изображены три одинаковые вазы: одна сверху, по центру с симметрично расположенными по сторонам венками с инициалами жениха и невесты, и две внизу, с таким же венком между ними [3, ЛМ 3827]. Характер расположения этих элементов образуют композицию из двух равнобедренных треугольников, наложенных друг на друга; один вершиной вверх, другой – вершиной вниз (типа «Звезды Давида», назовём это неосознанной триангуляцией). Вазон как бы повисает в воздухе, правда, иногда появляется узенькая маленькая полоска – иконический знак горизонтальной плоскости. Функцию последней чаще всего принимает на себя подузор в виде орнаментальной полосы из растительных мотивов или ламбрекенов, сообщающих всей композиции особую торжественность. На украинском обрядовом рушнике из Новороссийского музея-заповедника (Сумская обл., Роменский р-н, с. Алексеевка) орнаментальная композиция имеет трёхчастную структуру [4, НМ 7918/10]. Центральный мотив – описанный выше вазон с симметрично расположенными по обеим сторонам букета и основания вазы птицами (павлины, «голуби»). Ваза стоит на плоскости, трактованной в виде узкой орнаментальной полосы, выполняющей одновременно и маркирующую функцию. Подузор с листовенно-цветочным наполнением имитирует завесу или ткань с зубчатым краем и кистями – ламбрекен. Вверху функцию

разделительной полосы принимает на себя текст «Чим хата багата, тим рада», над которым расположены обращённые друг к другу два петуха. Вышивка рушника пронизана благожелательной символикой, усиленной аккордным звучанием красного цвета с нюансировкой серого. Некоторый эклектизм композиции не мешает её целостному восприятию.

В то же время на украинских рушниках, хранящихся в фондах Геленджикского музея, вазон включается в многоярусную структуру рушникового орнамента [2, ГKM 6664/1-2, 7262/16]. Он «обрастает» изображениями голубей, сидящих на калиново-виноградных ветках и плывущих лебедей с поднятыми крыльями, ветками земляники, монограммами, обрамляется сверху и снизу лентами растительного орнамента (лилии, розы). Вышивка приобретает почти ковровый характер, вышивальщица эклектично заполняет рушниковые лакуны многочисленными мелкими разнородными деталями, подчерпнутыми из различных источников. Всё это дополняется внизу орнаментально разработанными зигзагообразными лентами со свисающими плодовыми или цветочными «кистями», стилизованными под ламбрекены. Но при этом за вазоном сохраняется функция доминанты, он выделяется размером, применяется и «принцип миниатюризации», уподобления форм – повторения одних и тех же элементов (в частности вазона) в разных масштабах. На одном из этих рушников мы видим контаминацию разнородных мотивов: вазона с растительно-антропоморфной фигурой и перьев павлина, которые также связаны со свадебной символикой (на Полтавщине девушки влетали в свадебный венок перья павлина) [2, ГKM 6664/1]. Небольшая изящная вазочка утрачивает своё доминирующее положение, основную семантическую и декоративную нагрузку выполняет крупный «павлиний букет», композиция которого основана на билатеральной (зеркальной) симметрии. Две маленьких вазочки с букетом повторяются и в подузоре, но семантическая значимость мотива приглушается: он трактован как рядовой элемент среди разбросанных по рушниковому полю многочисленных изображений птиц (голуби, утки), восьмиугольных звёзд, небольших букетов и т. д. Вышивка насыщена многократно усиленной свадебной символикой. Эти обрядовые рушники входят в комплекс предметов жительницы г. Геленджика Е. М. Насеко и датируются концом XIX – началом XX века. Вещи принадлежали её бабушке Е. Т. Борисенко (Буряк), родом из Черниговской губернии (с. Вершинова Муравейка), использовались в свадебной обрядности, а затем для покрытия образов. Вышивальщица отказалась от классической трёхчастной композиции, увеличив количество орнаментальных рядов в одном случае до четырёх, а в других – до шести. Между элементами отсутствуют пластические связи, а избыточность декора создает пестроту, дробность и запутанность композиции. Разностилевые мотивы, организованные в метрические ряды, бордюры или сгруппированные вокруг центрального вазона, накладывались слой за слоем, горизонтально, «позтажно».

Эклектичные произведения в декоративно-прикладном искусстве периода Историзма часто определяют термином пастиччо (итал. *pasticcio* – «запеканка», паштет), т. е. искусственное соединение элементов различных оригиналов в новом произведении. Некоторые исследователи считают правомерным применять к народному искусству такие категории искусствоведения как «направление», «стиль», «метод» [10; 17, с. 81]. Соответственно мы можем выделить мотивы в стиле ренессанса, барокко, классицизма, ампира, модерна [3, *КМ 7422/1. ПМ 4771/1*]. Вышивальщицы охотно осваивали, творчески перерабатывали мотивы классических стилей, вводя их в иконографию традиционного искусства, расширяя его рамки. Такие элементы как вазы, банты, кисти, гилянды, декоративные карнизы и ламбрекены, меандр и акантовый лист соседствовали на рушниках рядом с натуралистически трактованными розами, васильками, маками и т. п.

Эти мотивы имели своим источником печатные образцы, но, заимствуя, вышивальщицы всегда вносили элементы импровизации, что проявлялось в варьировании деталей, в композиционном решении. Вариация осуществляется многообразным преобразованием инварианта. Отсюда мы встречаем в вышивке большое количество украинских «барочных» вазонов с различными вариациями формы вазы, букета. Однако повествовательность, суммирование цитат, «формосложение» без определённого принципа в ряде случаев приводили к дробности и запутанности. Если говорить о методе, то он по сути своей эклектичен и отличается от элективного метода, предлагающего выбор какого-либо одного прототипа, идеи, формы. В качестве примера можно привести такой распространённый в украинской и кубанской (меньше в донской) вышивке мотив, как ламбрекен с кистями в его различных модификациях. Этот мотив эстетизируется, становится неотъемлемым атрибутом обрядовых рушников, а иногда и самостоятельной «темой» орнаментальной композиции. С. А. Китова связывает семантику кисти, как «известный каждому дому знак конца». Но со временем этот знак, как и некоторые другие, утрачивает своё обрядовое значение. «Так получилось, – далее замечает автор, – что кусок ткани (занавеска) с кистями на конце перестал ассоциироваться исключительно с погребальным обрядом. Сейчас это обычный элемент интерьера» [17, с. 161]. Однако в рушниковой орнаментальной композиции кисти (кутас) в основном выступают как знак обрядовой, праздничной культуры. Причем нередко мотив удваивается: двойной ряд кистей или две кисти на одном декоративном шнуре [1, *КП 17332; 3, КМ 4699*]. Необходимо отметить, что украинские вышивальщицы проявляют техническое мастерство, виртуозность в разработке сложнейших узоров низа (зубчатого, фестончатого, волнообразного, кистеподобного и др.) интерьерных рушников [1, *КП 20586, 20587, 20593; 3, КМ 4699/1*]. Ламбрекенам, цветочным гиляндам с бантами, подвешенным на лентах к декоративному карнизу с кистями, отводилась роль заключительного аккорда всей композиции, чем достигалась иллюзия не только утяжелённого низа, но и ощущение праздничной торжественности. Ламбрекен – орнамент, имитирующий вырезанный зубцами и украшенный кистями занавес, появился в декоре француз-

ского барокко в конце XVII века [18, с. 65]. Орнаментальные мотивы – ламбрекен и бахрома с кистями (бантами) широко распространились в западноевропейском прикладном искусстве XVIII–XIX веков. Учитывая то обстоятельство, что народное искусство находится в постоянной информационной связи с профессиональным, эти мотивы, наряду с другими, в трансформированном виде перекочевали и в арсенал изобразительных средств народных мастеров.

Кроме вазона и ламбрекенов, в кубанской рушниковой вышивке можно выделить значительный пласт орнаментальных мотивов (зооморфных, фитоморфных), которые по стилистике изображения близки аналогичным мотивам на украинских рушниках [1, КП 20588]. Среди них нередко встречающийся в составе различных композиций и как самостоятельный мотив – «эмбрион» (в формулировке С. А. Китовой), или спиралевидный завиток, усеянный точками-семенами либо мелкими лепестками. Из него произрастает хрупкое деревце, которое нередко представлено цветущим или плодоносящим. «Эмбрион» обычно размещается вверху многоярусной композиции, чем подчеркивается его особая значимость. «Концепция, по которой вся жизнь происходит от семени, – пишет М. Холл, – является причиной принятия зёрен различных растений в качестве эмблемы человеческого сперматозоида, а дерево при этом рассматривается как символ организованной жизни, развёртывающейся из примитивного зародыша» [20, с. 339]. Этот мотив функционирует в двух сферах «жизнь – смерть». Жизнеутверждающее начало обычно проявляется в цветовой гамме: мажорное звучание доминирующего красного цвета с вкраплениями светло-серого. На рушнике, изготовленном А. Н. Лебедь, переселенкой из Украины, два обращённых друг к другу «эмбриона» с деревцами в верхней части многоярусной композиции, решены только в чёрных тонах (Крымский краеведческий музей).

На рушнике из Динского историко-краеведческого музея два «эмбриона» в нижней части композиции представлены в соединении с христианской символикой: кресты, голуби, виноград, при этом дерево может рассматриваться как «символ воскрешения и воплощения, потому что, несмотря на кажущуюся смерть, оно вновь расцветает новой зеленью каждую весну» [20, с. 340].

На праздничном рушнике из Анапского краеведческого музея спиралевидный завиток, внутри густо усеянный красными лепестками, которые по мере выхода наружу организуются в веточку-росток, превращён в метрический элемент подузора. Но тема получает дальнейшее развитие в центральной композиции, занимающей значительную часть рушникового пространства. Лепестки, цветки-звездочки, листья, веточки поднимаются вверх, как бы нанизываясь друг на друга. Здесь явственно звучит гимн вечно возрождающейся и обновляющейся природе. Почти вся композиция выполнена в красных тонах, серому отведена только роль абриса. Рассматриваемый мотив имеет своим источником украинскую вышивку. Изображение дерева, произрастающего из

земли, усеянной семенами, характерно для украинских рушников XIX века [16, с. 46].

Сравнительный анализ иконографии мотивов и сюжетов может быть продолжен, переходя в другую плоскость – технологию художественных швов, где также прослеживаются элементы преемственности. Несмотря на разнообразие почерков вышивальщиц, композиционных и художественных приёмов, используя метод «*conoscitore*» (итал. «знатока») можно почти безошибочно определить украинский тип рушника. Украинский рушниковый «стиль» и кубанский, несмотря на генетическую преемственность последнего, в то же время понятия не тождественные. В. В. Бондарь на материале архитектуры пришел к отрицанию тождественности терминов «украинское барокко» и «казачье барокко» [7, с. 16–19]. Такой субэтнический признак (приобретший со временем статус общезнаменного) сельского жилого дома украинцев, как полихромность (*мальовничість*) его внешней отделки [5, с. 52], не характерен для жилища черноморских казаков. И в интерьере живописный «стиль» уступил место линейно-геометрическому [13, с. 37]. В кубанской керамике также не получила развития традиция декорирования изделий росписью, как и растительный тип орнамента [12, с. 196–199].

Кубанский рушниковый «стиль», в сравнении с украинским, более сдержанный, строгий. При создании орнаментальной композиции используется сравнительно небольшой набор исходных мотивов, а поверхность изобразительного поля ограничена в основном низом рушника, хотя и здесь нет определенных правил. На свадебном рушнике, изготовленном в 1912–1913 гг. казачкой станицы Казанской Т. С. Мысовой (из семьи донских казаков) обыгрывается сравнительно небольшой набор растительно-зооморфных мотивов: плодово-ягодная ветка в полузоре и ритмично чередующиеся с букетами изображения зайцев (или кроликов), заполняющие рушниковое поле почти до середины. Вместо орнаментальной композиции – компоновка отдельных, не связанных пластически элементов, «цитат», почерпнутых из разных источников. Выявление специфики регионального стиля осложняется «интернациональным» характером многих мотивов, сюжетов. Отсутствие оригинальности, поверхностное заимствование, противоречивое смешение – это характерные черты эклектики. Термин применим и к произведениям профессионального и народного искусства второй половины XIX–XX столетий. Не случайно исследователи отказывают народному искусству этого периода в самобытности, смысловой и образной целостности. Действительно, орнаментика народного искусства в значительной степени утрачивала свое древнее значение, наполнялась новыми образами и символами, на первое место выходила её декоративная функция. Старые мотивы и образы изживали себя, так как не могли соответствовать изменившейся жизни, новому быту и представлениям. Процесс изменений в народном мировоззрении влечёт за собой разложение базовой структуры народного творчества. Для позднего периода народной традиции характерно механическое, эклектичное соединение элементов

различного знакового содержания, одновременности использования символов, имеющих разный возраст, разную хронологию возникновения. Качества эклектичности проявляются в переходные периоды от одного исторического типа искусства к другому, когда старые нормы и идеалы утрачивали актуальное значение, а новые ещё не созданы или слишком слабы. Именно в этот переходный период в народное искусство и перекочевали «отредактированные» цитаты из арсенала классических стилей и своеобразно понимаемого «русского стиля».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник.
2. Геленджикский историко-краеведческий музей.
3. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына.
4. Новороссийский государственный исторический музей-заповедник.
5. *Артюх Л. Ф., Космина Т. В.* Этнические символы в материальной культуре украинцев // Сов. этнография. 1989. № 6.
6. *Бежкович А. С.* Настенная роспись украинской хаты // Сов. этнография. 1954. № 2.
7. *Бондарь В. В.* «Казачье барокко» в истории архитектуры Юга России (постановка проблемы) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 4. Краснодар – Киев, 2010.
8. *Борисов Ю. Б.* Художественная целостность народного искусства Центральной Украины. Дис. на соиск. уч. ст. канд. искусствоведения. М., 1994.
9. *Власов В. Г.* Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства. Т. 2. СПб., 2001.
10. *Вундер Э. В.* Растительный орнамент эстонской народной вышивки. Историческое развитие и локальные особенности. Дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Таллин, 1985.
11. *Гангур Н. А.* Орнамент народной вышивки славянского населения Кубани XIX – начала XX века. Краснодар, 1999.
12. *Гангур Н. А.* Материальная культура кубанского казачества. Т. 2. Краснодар, 2009.
13. *Гангур Н. А.* Материальная культура кубанского казачества: Опыт исторической реконструкции (конец XVIII – начало XX века). Автореф. дис. на соиск. уч. ст. докт. ист. наук. М., 2010.
14. *Иванов С. В.* Орнамент народов Сибири как исторический источник. М.-Л., 1963.
15. *Иконников А.* Одушевленная среда (народное жилище и современный интерьер) // Советское декоративное искусство 77/78. М., 1980. С. 157.

16. *Кара-Васильєва Т. В.* Традиційне і нове в Полтавських рушниках // Народна творчість та етнографія. 1981. № 5.

17. *Китова С. А.* Этнокультурная семантика народного орнамента (на материале украинского рушника конца XIX – середины XX веков). Дис. на соиск. уч. ст. докт. культурологии. М., 2000.

18. *Соколова Т.* Орнамент – почерк эпохи. Л., 1972.

19. *Фалеева В. А.* Русская народная вышивка. Л., 1949.

20. *Холл М. П.* Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. СПб., 1994.

© 2011 р., Н. О. Супрун-Яремко
(м. Рівне, Україна)

ВИКОНАВСЬКІ ЛОКАЛЬНІ СТИЛІ УКРАЇНСЬКО-КУБАНСЬКОЇ ЕТНОПІСЕННОЇ ТРАДИЦІЇ

Географічна атрибуція 1012 українсько-кубанських різножанрових пісень, записаних нами у 1990–1996 роках, охоплює 59 поселень степової частини Краснодарського краю Російської федерації (історичної Чорноморії), що від 1792 р. заселялась й обживалася переважно українськими козаками і селянами, і 3 поселення, розташовані за її межами (с. Новоукраїнка Гулькевичівського району, станція Кавказька і місто Кропоткін, які належать до північно-східної частини краю). Записи пісень було здійснено від 389 інформантів різного віку (від 15 до 86 років) і статі (329 жінок і 60 чоловіків).

Найстарші виконавиці пісень на час проведення збирацьких сеансів мали такий вік: 86 років – Воропай Євдокія Євдокимівна, 1907 р. н. (станція Новотитарівська Дінського району), Костенко Євдокія Микитівна, 1908 р. н. (ст. Батуринська Брюховецького району); 85 років – Малюта Олена Пантелеймонівна, 1908 р. н. (ст. Старовеличківська Калінінського району); 84 роки – Топчій Ніна Антипівна, 1908 р. н. (с. Кучугури Темрюкського району); 83 роки – Дем'яненко Ольга Яківна, 1911 р. н. (ст. Старокорсунська Советського району м. Краснодар); 82 роки – Зеленська Ольга Григорівна, 1908 р. н. (ст. Переяславська Брюховецького району). 75 виконавців під час запису пісень мали вік від 70 до 80 років, 166 – 60-70 років, 107 – від 50 до 60 років; 28 осіб представляли середнє покоління (40-50 років), 7 – молоде (25-30 років), 2 – наймолодше (15 років).

Експедиційно-польова робота, будучи складовою частиною єдиного активного процесу пізнання уснотрадиційної українсько-кубанської пісенної культури через магнітофонну й письмову фіксацію її музично-етнографічних фактів, здійснювалася в реальних умовах станичного (50 станиць), міського (4 міста), сільського (3 села), селищного (3 селища) та хутірського (2 хутори)

середовищ і згідно з методологічно-методичними вимогами сучасної української школи етномузикології. Ці вимоги охоплюють документування даних щодо локального середовища, де відбувався збирацький сеанс, виконавців-співців та аудіо-магнітофонного запису їхнього пісенного українсько-кубанського репертуару. Документування стосувалося і фіксації таких характеристик пісенного твору, як його назва (буквальна або місцева), традиційна жанрова належність, просторова поширеність, фактурний виклад (монодичний або багатоголосий), наявність виконавських версій (варіантів). З'ясовувалися також атрибутика індивідуального голосу, конкретна інформація щодо співачок одноосібного виконання і назв співаків-провідників у гуртовому співі (заводчиця, виводчиця), специфіка утворення співацького гурту (родинний, керований, вільний) та його функціонування, віково-статевий склад учасників, «літопис» концертно-виконавської діяльності тощо.

Своєрідність виконавських локальних пісенних стилів українців Кубані виявилася, перш за все, через одноосібний спів 28 співачок і співаків, від яких було записано 40 пісень. 3-поміж цих виконавців найяскравішими представниками локальних стилів «своїх» поселень є: Дем'яненко Ольга Яківна (1911 р. н.) і Нестерова Софія Трохимівна (1916 р. н.) із ст. Старокорсунська, Корчина Любов Микитівна (1931 р. н.) і Прищенко Марія Андріївна (1930 р. н.) із ст. Медведівська Тимошівського району, Слєпченко Наталія Михайлівна (1935 р. н.) із ст. Староджерелівська Полтавського району, Булах Євдокія Кузьмівна (1917 р. н.) із ст. Старонижчестеблівська Полтавського району, Костенко Євдокія Микитівна (1908 р. н.) і Кравцова Марія Павлівна (1927 р. н.) із ст. Батурина Бреховецького району, Гандзюк Ніна Охримівна (1933 р. н.) і Волошина Любов Степанівна (1948 р. н.) із ст. Васюринська Дінського району. Горозій Любов Григорівна (1936 р. н.) і Горозій Борис Михайлович (1935 р. н.) із ст. Старовеличківська Калінінського району, Калько Пилип Матвійович (1932 р. н.) із ст. Калінінська, Біловіл Зоя Андріївна (1912 р. н.) із ст. Старомишастівська Дінського району, Воропай Євдокія Євдокимівна, 1907 р. н. (ст. Новотитарівська Дінського району), Галушкін Іван Семенович (1913 р. н.) із м. Тимошівськ, Гончарова Валентина Іларіонівна (1939 р. н.) із ст. Старощербинівська Щербинівського району, Шахаростова Антоніна Іларіонівна (1928 р. н.) із ст. Воронезька Усть-Лабінського району, Бондаренко Пелагея Пилипівна (1926 р. н.) із ст. Дінська, Плітка Ганна Трохимівна (1919 р. н.) із ст. Березанська Виселківського району. Усім названим і багатьом неназваним співачкам і співакам, багато з яких, згодом, вже пішло із життя, висловлюємо уклінну подяку за генетичну пам'ять, художню вдачу, щирі й безкорисливі контакти під час запису перлин українсько-кубанської етнопісенної традиції. Зупинимось на характеристиці індивідуальних стилів найяскравіших носіїв цієї традиції.

Талановита народна співачка **Ольга Яківна Дем'яненко** (1911 р. н., ст. Старокорсунська Советського району м. Краснодара) перейняла багато старокозацьких пісень від своєї мами, померлої у голодному 1933 р. Особливістю

її виконання є вміння індивідуалізувати пісню шляхом майстерного й тонкого, в умовах вільного ритму, протязливого розвитку чи не кожної мелодичної поспівки та окремих її інтонацій, внесення елементів голосіння в кантиленну мелодію, «формування» куплетно-варіаційної пісенної композиції в рухливому процесі імпровізаційної стихії її розгортання. Так, унікальна своєю художньою силою історична пісня про Богдана Хмельницького *«А вже літ білямі двісті як козак в неволі»*, що є зразком співомовної імпровізаційної майстерності Ольги Яківни, прозвучала у приглушено-стишеному її виконанні натхненно й шляхетно, схвилювала інтонаційно складною, бездоганно чистою, з моментами голосіння кантиленою. До того ж воно викликало високі почуття гордості за нескорений і талановитий козачий рід, представницею якого є співачка, та за саму її – просту літню трудівницю-станичницю, котра у свої нелегко прожиті 83 роки змогла зберегти «репресовану» за радянських часів українську старовинну пісню і надзвичайно зворушливо й мистецькі відтворити в ній невмирущий біль самої Історії.

Основою техніки виконавського стилю О. Дем'яненко, який можна назвати фіоритурним, є протязливе оспівування віршових складів і імпровізаційно-вільне творення композиційної будови куплетів, через що в цілому, на рівні усієї пісні, утворюється куплетно-варіаційна форма. Приміром, у сирітсько-наймитській пісні *«Ой немає гірш нікому»* чотирискладове слово *«сиротині»* вона оспівує чотирнадцятьма звуками, а словосполучення *«не пригорне»*, що також має чотири склади, – аж сімнадцятьма звуками!

Показовим прикладом «поліхромного» ладового мислення Ольги Яківни є виконання колядки *«Ой дивное народженое Божого Сина»*, мелодія якої, що розгортається в межах короткої чотиритактової мелодичної строфи і секстового діапазону, базується аж на тріярусному інтонуванні, конкретизуючись триразовою зміною опорних тонів і, відповідно, змінністю ладового нахилу, а саме: мінор з опорним тоном *«до»*, мінор з опорним тоном *«соль»*, мажор з опорним тоном *«сі бемоль»*.

Яскравим творчим самовираженням талановитої кубанської співачки є самобутнє виконання нею популярної пісні-романсу літературно-мистецького походження *«Ой дують вітри, ой дують буйні»*, створеної невідомим автором під впливом пісень із вистави *«Наталка Полтавка»* І. Котляревського. Виконуючи цю пісню, О. Дем'яненко не тільки вільно розвиває кантиленну лінеарність мелодії, а й сміливо, йдучи від семантики слова, варіює ритм, темп, артикуляційні та інтонаційні засоби виразності.

Співачка **Любов Микитівна Корчина** (1931 р. н., ст. Медведівська Тимошівського району) продемонструвала речитативно-кантиленний мелізматичний пісенно-виконавський стиль. Уродженка станиці Суздальська Гарячечкучівського району (Закубання), вона в дитинстві вчилася співати від своїх батьків, а в юності – від весільної співачки станиці Медведівська Тимошівського району (центр степової частини краю), котра перейняла пісенно-виконавський стиль своєї рідної станиці Сергіївська сусіднього

Коренівського району. Очевидно, схрещування трьох діалектних векторів сприяло формуванню того унікального виконавського і музично-стилістичного явища, яким сприймається пісенна культура Любові Корчиної. Її вишукана співоча манера базується на імпровізаційності мелізматико-інструментального типу, конкретизованої найтоншим і найвинахідливішим варіюванням інтонаційних, субпоспівкових та поспівкових елементів мелодії невеликого діапазону, ритмічною винахідливістю на рівні вільноагогічного нюансування ритмічних малюнків чи не кожної мелодичної поспівки, ладовою мінливістю, пов'язаною зі зміною опорних тонів як наприкінці малих відрізків мелодичної строфи, так і в процесі мобільного формотворення усєї багатокуплетної пісенної композиції.

Найяскравіше індивідуальний стиль Л. Корчиної виявляється у весільних піснях. Так, у виконанні нею пісні «*За хатою, за світлицею*» (співають під час вбирання гільця) поетика віршового тексту, в якому водночас поєднуються епічний пантеїзм і ніжна інтимність, по-різному втілюється в музичні образи, що символізують явище природи і відчуття молодих людей напередодні шлюбу, і ніби осяюється променистим світлом «тихого» щастя. Носіями ж цього очікуваного щастя є «*молоді*», образи яких творить Любов Микитівна, тонко й проникливо оспівуючи «*вербу із росицею*», що стоїть «*за хатою, за світлицею*», яку «*ізрубає молодий Колюша*», а «*росу позбирає молода Галушка*» і вмє нею своє «*біле личенько*». Музичну форму пісні співачка «розбудовує» в умовах вільної імпровізаційності – з урахуванням «зняття» у другому й третьому куплетах внутрістрофної повторності, через що трирядковість першого куплету змінюється на дворядковість у другому й третьому куплетах. Мелопоспівковий матеріал першого, трирядкового куплету розвивається шляхом наскрізної, цезурованої лише у другому рядку, послідовності аж шести мелодичних поспівок похідного контрасту. У другому, дворядковому куплеті, варіативно і трансформовано змінюючись, рухаються чотири мелодичні поспівки; у третьому куплеті – ті ж самі мелодичні поспівки інтонаційно й ритмічно оновлюються. Ладовими звукорядами, в системі яких винахідливо розгортається речитативно-кантиленна й орнаментована лінеарність мелодики, є мажорні п'яти- і семизвучні звукоряди. Орнаментоване «виявлення» мелодії найяскравіше здійснюється під час швидкого низхідного, ніби «ковзного» мелодичного руху.

Особливої уваги заслуговує виконання Л. Корчиною весільної сирітської пісні «*Та й ходила та й невеста Маруся по крутій горі*». Винахідливо й «акварельно» варіюючи усі композиційно і функціонально завершені відрізки мелодичної строфи на рівнях ладової змінності, ритмічної та звуковисотної мелізматичності, Любов Микитівна начебто «на очах» здійснює мобільний процес формотворення, оскільки жодний куплет, цілком або в деталях, не звучить у точному повторенні, що робить необхідним транскрибувати усі куплети без винятку, з кожним куплетом захоплюючись дивовижним імпровізаторським даром талановитої співачки. Раритетна весільно-сирітська

пісня у її виконанні, письмово зафіксована, є своєрідним шестикуплетним варіаційним циклом, у якому мелізматична імпровізаційність виявляється тією рушійною силою, що забезпечує загадковий процес яскравого творчого самовираження. Особливого драматургічного значення при цьому набувають стійкі цезури. Із загальної їх кількості (23) 15 припадають на нестійкий сьомий натуральний ступень мінорного звукоряду. Отже, цезурування на цьому ступені є опорним у переважній більшості випадків. Воно відбувається в усіх чотирьох моментах першого куплету і, далі, – наприкінці початкової і передостанньої мелопоспівок кожної куплетної строфи, а послідовність тонів першого і сьомого ступенів стає лейтінтонацією, яка створює в умовах глісандуючого «падіння» відчуття мажоро-мінорної ладової мінливості.

Ще одним носієм яскравого мелізматичного стилю з його можливістю виявляти індивідуальну імпровізаторську майстерність є **Слепченко Наталія Михайлівна** (1935 р. н.) із станиці Староджерелівська Червоноармійського (Полтавського) району. Її мелізматичний речитативно-кантиленний, з елементами фіоритури виконавський стиль (одноосібний і в дуеті з Нечасвою Параскою Філатівною, 1923 р. н.) дивує рідкісною «горловою» (за її визначенням) манерою мелоінтонування. У ній органічність нескінченного емоційного напруження досягається дещо по-різному, в залежності від ладового нахилу. Так, у піснях мінорного нахилу – це протяжливе голосіння, повторно-трансформаційний тип розгортання мелодичних поспівок, примхливий вільний ритм, куплетно-варіаційний принцип формотворення. Приміром, історична пісня *«Процай, мій край, де я родився»*, виконана п. Наталією в дуеті з Параскою Нечасвою, вражає не тільки широкою вокалізацією складенот другого і третього рядків, а й величезною емоційною напругою, якої вимагає інтонування віршового тексту, пронизаного трагедією розставання з рідною Кубанню козака – нащадка дідів і прадідів, що *«головки положили... за славу руському царю»*, – перед його від'їздом на еміграцію.

У чумацькій алегоричній пісні про чайку-небогу *«Нема гіри нікому»*, званою в Україні вже у XVII ст., розлив скорботно-величних емоцій досягається співачкою у дещо стриманішій манері інтонування верхнього голосу, який разом з повільним нижнім відтворює суворий образ лірико-філософського й алегорично-дидактичного значення.

У виконанні двоголосі весільної пісні *«Ой чи я ж тобі, та й ньенько ж моя. докучила?»* своєрідним і рідкісним є все: і повторно-трансформований тип мелодичного розвитку, і розспівування одного віршового складу кількома звуками, і куплетно-варіаційне формотворення пісні, що засвідчує високу імпровізаційну винахідливість Н. Слепченко як виконавиці головної, верхньої партії.

Весільна пісня «прошальної» тематики *«Котилося ой дві зьорочки з неба»* належить до кантиленно-протяжливого мелодичного стилю, який виявляється через вільну вокалізацію окремих складів віршового тексту, особливо у зачинному одноголосому імпульсі та в каденціях. Будучи заводчицею і ви-

конавицею верхнього голосу, п. Наталія майстерно шокуплетно варіює зачинну частину мелодії, надаючи їй інтонаційної та ритмічної різноманітності, вільно імпровізуючи у звуковому «просторі» натуральномініорного октавного звукоряду на усіх ділянках музичної форми.

У ліричній пісні двоголосого виконання *«Як було мне літ сімнадцяті»* Наталія Михайлівна, виходячи із занадто експресивного характеру поетичного тексту, прагне розповісти вустами юної героїні про *«розприкляту любов»*, яка довела її *«до славуки, ой до стида»*, лишивши *«не дівочкою»* і *«не вдовою»*. На рівні усієї пісенної композиції музична форма є куплетно-варіаційною через шокуплетні варіаційні зміни, особливо в одноголосому зачині. Цікавою є розбудова співачкою мелодичної лінії усієї пісні, першу поспівку якої вона починає імпульсом голосіння, після чого розгортає мелодію відносно стабілізовану речитатією, а при повторному проведенні досягає виразної експресії з вершинним її виявленням у кінцівці.

Виконанням пісні баладного ліро-епічного стилю *«Ой пішли наші та її рибалочки»* співачка скупими засобами повторення низхідних і висхідних інтонацій (зокрема «терпкої» тритонові) в умовах вузького діапазону, повільного темпу і ритмічної формульності створює настрій, що відповідає розповідально-драматичному сюжету поетичного тексту (рибалки зловили дитя, прийшли на *«казьоний двор»* і *«ударили... в колокол»*).

У піснях мажорного нахилу «горлова» індивідуальна манера співу Н. Слепченко виявляється у розкритті моноспівкового викладу засобами мелодичної та ритмічної варіативності, мобільної мелопоспівкової комбінаторики або інтенсивної кантиленно-фіоритурної варіаційної повторності. Так, «теплий», камерно-святковий, в душі хороводної танцювальності настроїв ліричної козацької пісні *«Ой там за Дунаєм»* Наталія Михайлівна створює, виходячи із деякої статичності поетичного тексту (зумовленої прийомами тавтології, внутрістрофної та міжстрофної конкатенації), внаслідок чого створюється образ веселого *«молодця»*, який *«за тихим Дунаєм»* гукає *«перелазу»* з надією *«хоч раз подивитись... на свою Країну»*.

Зразком рідкісного речитативно-кантиленного мелізматичного стилю є виконана Н. Слепченко і Н. Нечаєвою весільна пісня *«Ой під хатою, під світлицею»*. Індивідуальна імпровізаторська майстерність Наталії Михайлівни у цій пісні виявляється в мелізматичному характері інтонування верхнього голосу в чотирьох куплетах засобами мобільної мелопоспівкової комбінаторики, тоді як вільний ритм лишається майже незмінним, що свідчить про його первісну вишукану винахідливість (у першому куплеті), котра у наступних куплетах змінюється лише в деталях.

Із п'яти варіантів пісні підготовчого етапу кубанського традиційного весілля *«Наша піч регоче»* староджереліївська є найсамостійнішою у мелодичному й ритмічному відношеннях. Майстерне оспівування виконавицею усіх, окрім заключних, віршових складів речитативної мелодії дозволяє віднести цю обрядово-формульну пісню до речитативно-кантиленного мелодичного стилю.

Типовий обрядово-формульний наспів пісні передвесільного етапу «*Нема спасибі за дружку*», виконаної Н. Слєпченко одноосібно, вражає творчою свободою мелоінтонування чи не кожного віршового складу в межах семитонового міксолідійського звукоряду. І це здійснюється на протязі трьох куплетів, що створює живу й привабливу міні-сценку з жартівливими доріканнями на адресу матері молодой, яка ніби не вміла «*кохати, до дружки пускати*».

Такою самою вільною мелодико-ритмічною варіативністю вирізняється тилова обрядово-формульна пісня речитативно-формульного стилю «*Дружечки-панянки*», яку виконують дружки під час головного етапу весільних дій, в момент, коли молодого водять навколо стола, де сидить накрита хусткою молода. Н. Слєпченко настільки творчо «редагує» моноспівковий матеріал, що пісня, базуючись на типових формотворчих, ладових, фактурних і стильових характеристиках, постає справжнім шедевром, тим більше, що мелодичний голос Наталії Михайлівни у поєднанні з виразним підголоском Н. Нечасвої утворює вишукане підголосково-поліфонічне двоголосся.

Весільна пісня «прошальної» тематики «*Кидай у ніч тріски*» цікава мелодичною архітектонікою, ладовою структурованістю, розмаїттям ритмічних малюнків, цезурованістю мелодичних послівок, підголосково-поліфонічною двоголовою фактурою (другий голос виконує Н. Нечасва).

Рідкісним зразком весільної обрядовості є семикуплетна речитативно-кантиленна пісня ритуальної вечері «*Ой казав сухий та й берестенько*». Здається, що саме у виконанні цієї пісні п. Наталія досягає вершини своєї майстерності, що виявляється у самому принципі розвитку мелодичних послівок на рівнях послідовно оновлюваних інтонацій, ритмічних малюнків та інтенсивної кантиленно-фіоритурної варіативності.

На прикладах інших співачок, носіїв різних локальних пісенних традицій, можна зробити висновок щодо домінування в їхньому одноосібному виконанні дії модусу мислення конкретного локального середовища, що закріпив у пам'яті один опорний мелодичний тип, який у кожному варіанті, в залежності від індивідуальної обдарованості, набуває певних варіативних інтонаційно-ритмічних змін на посліпковому рівні та на рівні формотворення багатокуплетної композиції. Показовим з цього погляду є одноосібний спів **Нестерової Софії Трохимівни** (1916 р. н.) із селища Старокорсунська, 78-річної виконавиці пісень «*Ой чий же то воли та по горі ходили?*», «*Шумлять верби в кінці греблі*» та «*Верба, верба, де ти зроста?*». Будучи представницею локальної традиції тієї самої селища, де мешкає О. Я. Дем'яненко, Софія Трохимівна так само прагне до протяжливого оспівування деталей мелодичної лінеарності пісні та варіаційного формотворення куплетів, але домінантним у її виконанні є ритмічна варіативність цих деталей, що і робить самотньою кожен пісню у її виконанні. Так, мелодію популярної на Кубані ліричної жіночої пісні «*Ой чий же то воли...*», в якій оспівується гірка доля козака, С. Нестерова індивідуалізує, посилюючи роль вокалізації мелодичних зворотів як

стабільних ознак тексту, через що утворюється самотня виконавсько-інтерпретаторська версія відомого пісенного твору.

Популярна українська козацька лірична пісня *«Шумлять верби в кінці греблі»* опoетизована співачкою індивідуальною трактовкою усього процесу розгортання кантиленної мелодичної лінії. А виконана співачкою родинно-побутова пісня *«Верба, верба, де ти зройшла?»* приваблює настроєм тихої й шемлиивої журби, створеним кантиленно-розспіваною мелодією і трактовкою поетичного тексту, з якого вимальовується образ покірливої дівчини, що добровільно віддається *«за того же п'яницю проклятого»*, котрий щодня *«з корчми іде»*. Паралельні міноро-мажорні структури неширокого діапазону, в межах яких, щораз відштовхуючись від п'ятого ступеня, здійснюється низхідний рух вокалізованих мелодичних послівок, організованих мірною ритмікою, несиметричною формою мелострофи і куплетно-варіаційною формою усієї п'ятикуплетної композиції, – таким є той «вільний» мело- й ритмо-«простір», де співачка натхненно творить своє «мелодичне» розуміння нещасливої жіночої долі.

Ще одна обдарована співачка, **Шахваростова Антоніна Іларіонівна** (1928 р. н.), є представницею пісенної традиції найближчої до південного сходу Чорномор'я старокозацької станиці Воронежська Усть-Лабінського району. А. Шахваростова володіє сильним співацьким голосом рівного й польотного тембру, схильна до регулярної «короткої» вокалізації звуків. В її репертуарі є такі, за її словами, «тягучі» старокозацькі українські пісні, як колискова *«Ой баю, баю, дід пошов за рибою»*, чумацька *«Ти фортуна, моя фортуночка»*, жнивна *«Ішов козак полем знойною порою»*, орна *«Як поїхав Семен ой у поле орати»*, весільні *«Говорила Манічка замуж не їду»*, *«Ой ти, ріка моя да й бистравая»*, які вона співає одноосібно або (як заводчиця) в дуеті з Гончаровою Зінаїдою Федорівною (1929 р. н.).

Кантиленно-протяжливий пісенний стиль Антоніни Шахваростової відрізняється від інших тим, що він, зазнавши значного впливу старокозацького донського співу, дещо втратив загальні ознаки, притаманні традиції виконання українсько-кубанських пісень. У зв'язку з цим її виконавський стиль можна назвати контамінованим українсько-російським, що позначилося навіть на її невмінні розрізнявати пісні чорноморських (колишніх запорозьких) і донських козаків. І ті, й інші вона виконує в одному стилі, проте він чарує дивовижно розвиненою кантиленою, яка генетично пов'язана з українською, будучи її своєрідним діалектним відгалуженням.

Багаторічна «художня робота» кубанських співачок такого рівня, як Антоніна Шахваростова, Ольга Дем'яненко, Любов Корчина, Наталія Слєпченко, Софія Нестерова, була безцінною рушійною силою, що упродовж усього їх продуктивного творчого життя не тільки забезпечувала їх власний безперервний творчий процес саморозвитку і самовираження, а й сприяла постійному накопиченню і оновленню стабільно-мобільного фонду мелодико-ритмічних елементів пісень «їхнього» локального середовища, який, разом з

іншими, сьогодні яскраво репрезентують потужну українсько-кубанську етномузичну традицію.

© 2011 р., З. С. Гудченко, Т. В. Кара-Васильєва
(м. Київ, Україна)

СПАДКОЄМЦІ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ НА КУБАНІ

(рецензія на книгу: *Гангур Н. А. Материальная культура кубанского казачества: [в 2 т.]. - Краснодар: Традиция, 2009. - Т. 1. - 288 с.: ил.*)

У 1792–1794 рр. чорноморські козаки – спадкоємці Запорізької Січі – були переселені на Кубань. Як відбувалося освоєння відведених для них земель? Як формувалося житлове середовище? В якій мірі збереглися в ньому давні традиції, що склалися поза межами Кубані? Які типи поселень, садиб, житлових та господарських будівель були споруджені чорноморськими козаками на Кубані? Якими матеріалами та технологіями вони користувалися? Ці та інші питання висвітлюються в монографії Наталі Гангур «Материальная культура кубанского казачества», виданій краснодарським видавництвом «Традиция» у 2-х томах. В анотації до I тому повідомляється: «В монографії на основі масиву різноманітних джерел здійснено історичну реконструкцію житла та господарських будівель чорноморських і лінійних козаків з кінця XVIII до середини XIX ст., коли Чорноморське і Кавказьке лінійне козачі війська існували як самостійні одиниці. В книгу включені зображальні матеріали першої половини і середини XIX ст., збережені у фондах Державного архіву Краснодарського краю – архітектурні кресленики, ортогональні проєкції будівель різного функціонального призначення, фотоматеріали початку XX ст. з фондів Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Д. Феліцина, які публікуються вперше.

Поле культурно-історичної реконструкції автором поділяється на декілька частин – контекстів, які є наслідком вивчення особливостей української й російської поселенських культур та синтезу цих етнокультур.

В питанні щодо актуальності монографії важливо й те, що в умовах тоталітарного режиму «козаська» тема фактично була заборонена, особливо в Україні, про що свідчить зокрема такий факт: дисертація В. О. Ленченка «Архітектура Запорізької Січі», підготовлена в НДІ теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві наприкінці 1960-х – початку 1970-х років не була допущена до захисту. Лише вибіркові положення праці пізніше були опубліковані в статтях науковця.

Знайомство з книгою Н. О. Гангур впевнює в ґрунтовності проведених автором досліджень і вагомості одержаних результатів. Наведені статистичні відомості (с. 17) дають уявлення про динаміку переселення, яке у XIX ст. від-

бувалося трьома хвилями. В цілому з Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній на Кубань прибуло понад 100 000 українських козаків, що визначило «етнічне обличчя чорноморського козацтва» (с. 18), а виходячи з цього і характер матеріальної культури кінця XVIII – середини XIX століть.

Російська етнічна група сформувала військо лінійних козаків, які прибули в 1794, 1796, 1798 рр. з Курської, Воронежської губерній, з Дону. Вони спочатку заснували 6 станиць в східній прикордонній частині краю, які склали Кубанську (Стару) лінію і утворили в 1796 р. Кубанський лінійний полк. В 1801–1803, 1833–1836 рр. ці станиці були доселені українськими козаками з Полтавської та Чернігівської губерній, з Слобідської України. Кавказьке лінійне військо поповнювалося протягом наступних років переселенцями і з російських, і з українських теренів, а в 1841–1860 рр. була ними утворена Нова лінія. В Кавказькому лінійному війську з мішаним російсько-українським населенням відбувалися складніші етнокультурні процеси, ніж у Чорномор'ї.

Наведені відомості щодо заселення і територіального розміщення козаків на Кубані мали ключове значення для автора, зумовивши як побудову дослідження, так і пошукові напрями. Тож глава I присвячена чорноморським козакам, глава II – лінійним. Матеріал в обох главах подано за аналогічною структурою (поселення, садиби, житло, будівельні матеріали й технології, планувальні типи хат, інтер'єр). Це дозволило співставно проаналізувати як особливі, так і спільні риси будівельної культури різних за етнічним походженням поселенців (українців і росіян). В главі III розглянуто питання про житло офіцерської верхівки, в якому сполучаються характеристики народної та професійної архітектури. Архівні й музейні фотографії пам'яток архітектури, творів мистецтва, речей домашнього вжитку різних верств козацтва, кресленики до проєктів генеральних планів поселень; схем садиб; планів, фасадів та перетинів окремих будівель, – увесь цей ілюстративний матеріал істотно збагачує видання.

В документальних свідченнях, більшість яких публікуються вперше, знаходимо згадки про такі архаїзми української народної архітектури, як двері «на бігунах», рівновеликі вікна в інтер'єрі; зустрічаємо лексеми: «шопа», «комора», «хата». До речі терміном «хата» означають житло не лише в садибах чорноморських, але й лінійних козаків і рідко – «изба».

У своїй монографії Н. О. Гангур крім детального і аналітичного розгляду етапів розвитку народної архітектури Кубані, значне місце приділяє декоративно-ужитковому мистецтву. Це в першу чергу розвитку ткацтва, вишивки та гончарства, які в структурі етносу займають провідне місце і як пише авторка «забезпечують соціальні, вітальні, естетичні, нормативні» та інші потреби (с. 113). В розділі, присвяченому народному текстилю вона детально зупиняється на класифікації тканин, поділяючи їх за сировиною, технічними засобами виконання, кольоровою гамою, функціональними особливостями. Саме в цьому розділі авторка цілком слушно виділяє тканини за технологією – домоткані та фабричні і, що особливо важливо, подає перелік місцевих назв полотна,

вовняних тканин, сукна, називає такі тканини як камлот, фриз, драдедрам, подає їх технологічні і технічні характеристики, називає фабрики виготовлення, перераховуються також і фабрики, що їх виробляли. Особливо авторка акцентує увагу на ткацтві домашнього виробництва, яке існувало майже до 1930-х років.

Оскільки заселення Кубані відбувалося кількома хвилями і з різних місцевостей, то і переселенці відповідно в своїй трудовій діяльності і в творах, як це підкреслює авторка, відбивали народні смаки і естетичні уявлення свого регіону. Більшість переселенців була з територій Лівобережної та Слобідської України, які не лише перенесли народні традиції ткацтва і килимарства, а й зберегли народні назви всіх процесів ткацтва, начиння і назв предметів інтер'єрного призначення. На матеріалах етнографічних експедицій Н. О. Гангур подає прізвиська найбільш здібних ткаць, їх асортимент, місця побутування і збуту. Детально аналізуючи тканини, подаючи їх типологію за функціональним призначенням, авторка, на жаль, не досліджує їх символічну роль в святах та обрядах, не показує зв'язок з фольклорно-етнографічною традицією, що можливо зумовлено відірваністю від традиційних місць їх колишнього проживання. В той же час вона підкреслює, що різноманітні групи текстильних виробів несли семантичну інформацію про соціальний та майновий стан їх власників, виконували яскраво виражену декоративну, естетичну, престижну функції, або суто утилітарну, відзначались певним полістилізмом в характері та способах орнаментации (с. 158).

Цілий розділ монографії присвячено аналізу вишивки, яка була досить поширена в середовищі кубанського козацтва. Авторка підкреслює, що історія формування східнослов'янського населення Кубані як культурно-історичного феномену впродовж столітнього періоду утворила певний субетнос з оригінальним локальним варіантом традиційно-побутової культури. Цілком справедливо відзначаючи існування у вишивці різномірних компонентів, серед яких виділяється архаїчний пласт і елементи поширені на межі XIX–XX ст., авторка подає візуальний ряд і аналізує переважно друковані видання різного напрямку. Цікаві сторінки присвячені вишивальній освіті через класи жіночих училищ, рекламні та популярні видання, що призводило до нівелювання народних традицій, зміни художньо-образних засобів шитва, усталеної колористичної гами. Ці процеси були типовими на всій території Росії, України, країн Європи і призвели до негативних процесів нівелювання локальних особливостей вишивки.

Натомість аналіз речового експедиційного матеріалу і музейних пам'яток в галузі гончарства переконує в тому, що в цій царині якнайдовше збереглися традиції цього ремесла, як в збереженні сталих форм, технологічних прийомів, так і способів оздоблення. Кубань була територією співіснування різних, архаїчних і більш розвинутих традицій виготовлення гончарного посуду, яка складалася з багатогранних етнічних джерел культури. Це в першу чергу си-

мбіоз традицій кавказької, російської та української традиції в усьому багатоманітні її варіативності. Саме тут виробився цікавий варіант місцевої культури гончарства, що якнайкраще відповідав місцевим смакам.

На жаль, авторка не мала можливості ознайомитись з новітньою літературою з українського народного мистецтва, в першу чергу ткацтва, килимарства і вишивки, фольклорно-етнографічними дослідженнями останніх років, що значно ускладнило предмет її дослідження.

У той же час в монографії на основі широкого масиву різноманітних джерел, спостережень в різних видах народного мистецтва, будівництва розглядається подальша еволюція як традиційного житла так і таких видів народного мистецтва як різьблення, художня обробка металу, ткацтво, вишивка і гончарство, прослідковано еволюцію їх художньо-образної системи, формування єдиної спільноти – культури кубанського козацтва.

Ця книга є новим явищем в осмисленні такого цікавого явища як матеріальна культура кубанського козацтва, вона значно збагатить і розширить рамки його сприйняття. Монографія Н. О. Гангур має безперечну наукову цінність, зокрема для українського читача, оскільки вже є носієм нових знань про життя наших людей за кордоном України.

Иллюстрация к публикации: Я. Г. Кухаренко «Письма Тарасу Шевченко»

ТАРАСЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ ШЕВЧЕНКО.

СНИМОКЪ СЪ АВТОПОРТРЕТА, ПОДАРЕННАГО
ПОЗТОМЪ Я. Г. КУХАРЕНКУ.

Иллюстрации к статье М. В. Шарповой «Украинские традиции в одежде восточнославянского населения Кубани...»

Кохта из черной ткани, подкладка стеганая на вате, край прямой, полы расклешены к низу, ст. Отважная, н. XX в. КГИАМЗ им. Е. Д. Фелицына ПМ4306

Корсетка из шерстяной ткани, отделана бархатом, место бытования неизвестно, к. XIX в. КГИАМЗ им. Е. Д. Фелицына КМ 4208/2

Рубаха и корсетка. Начало XX в. Украинцы. Краснодарский край, Тихорецкий район, станция Архангельская. Тихорецкий городской историко-краеведческий музей

Вышивка рукава женской рубахи. Россия, Краснодарский край, Белореченский район, станция Бжелуховская. Историко-краеведческий музей г. Белореченска

**Иллюстрации к статье Л. Ю. Брыловой «Украинские традиции
в кубанской рушниковой вышивке...»**

Рушник свадебный. Россия, Краснодарский край, Каневский район, станица Челбасская. Челбасский историко-краеведческий музей

Рушник. Россия, Краснодарский край, Тихорецкий район, станица Терновская. Терновский народный историко-краеведческий музей

Рушник. Украина, Сумская область, Ромненский район, село Алексеевка. Новороссийский государственный исторический музей-заповедник

Рушник. Россия, Краснодарский край, Тихорецкий район, станица Терновская. Терновский народный историко-краеведческий музей

Иллюстрации к статье С. П. Сегеды «Антропологичні портрети козаків – учасників битви під Берестечком»

Рисунок 1. Хрести на козацькому цвинтарі в урочищі Монастирщина

Рисунок 2. Михайлівська церква. 1650 р.

Рисунок 3. Пам'ятник козакам і селянам, які загинули під час битви під Берестечком

Рисунок 4. Козак-запорожець. Скульптурна антропологічна реконструкція Хосе Родрігеса

Рисунок 5. Козак-запорожець. Скульптурна антропологічна реконструкція Галини Лебединської

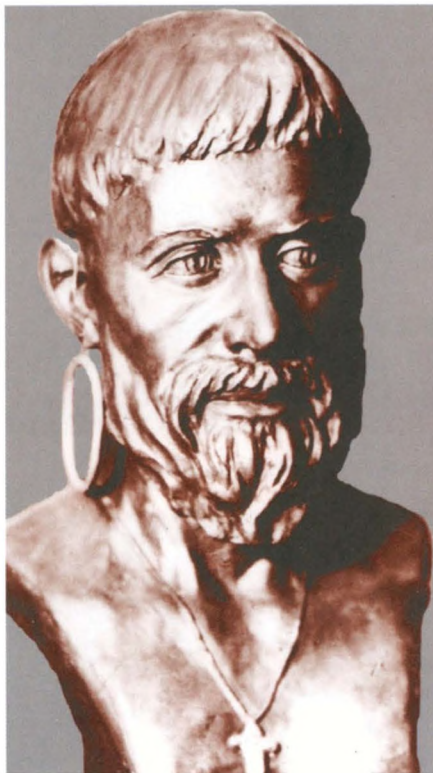

Рисунок 6. Донський козак. Скульптурна антропологічна реконструкція Єлизавети Веселовської

Рисунок 7. Диякон Павло. Скульптурна антропологічна реконструкція Галини Лебединської

Иллюстрации к статье Г. Б. Бондаренко «Образ козака у сучасному культурно-інформаційному просторі України та Кубані»

Памятник Ивану Сирко. Село Капуловка. Днепропетровская область

«Побратими», козаки з чарками, паркова скульптура, автор Віктор Крючков, м. Черкаси

Музей козацтва «Мамаєва слобода» в Києві

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

© 2011 р., С. П. Сегеда
(м. Київ, Україна)

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПОРТРЕТИ КОЗАКІВ – УЧАСНИКІВ БИТВИ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

На полі під Берестечком

Вранці 30 червня 1651 року поля під старовинним містечком Берестечком на Волині, де нині мешкає лише близько 3 тис. осіб, вкривала густа імла. Пополудні туман нарешті розвіявся, і два війська – королівсько-шляхетське та козацьке, що вперше після локальних сутичок зіткнулись віч-на-віч, завмерли в тривожному очікуванні початку вирішальної битви. Ще вчора зовні тут було спокійно: розлогим лугом, час від часу нагинаючись і випростовуючись, брела бабуся, яка, мабуть, збирала лікарські засоби («в горщиках мала сухі й живі ящірки, жаби, вужі та інших гадів»). Однак психологічна напруга в обох таборах була дуже великою: в королівському війську вирішили, що це відьма, яка за намовою козаків чарує місце майбутньої битви. «На тому ж місці, – писав у листі один із очевидців, – вона була жорстоко забита» [1, арк. 390].

Близько четвертої години за згодою короля Речі Посполитої Яна II Казимира кіннота під командуванням воєводи Руського, князя Яреми Вишневецького, що рвався в бій, атакувала позиції козацького війська, але, зазнавши значних втрат і лишившись без прапора, була змушена відступити. Так розпочалися вирішальні події багатоденної Берестецької битви – одного із найбільш яскравих епізодів повстання під проводом Богдана Хмельницького, за яким в українській історіографії закріпилась назва «Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр.». За свідченнями багатьох джерел, з обох боків в цій битві брало участь близько 200 тис. чол., хоча ця цифра досить приблизна. Під орудою Яна II Казимира було регулярне королівське військо, де переважала кіннота, німецькі найманці, шляхта з усіх кінців Польщі, об'єднаних в полки посполитого рушення, приватні загони магнатів. Основу війська Богдана Хмельницького складали козацькі полки й загони селян-повстанців, які виконували допоміжні функції. Союзником гетьмана був кримський хан Іслам-Гірей III зі своєю 28 тисячною ордою.

Після першої невдалої атаки польсько-шляхетське військо розпочало наступ на пагорб, де розташувались кримські татари, вишикувавшись у формі півмісяця. За порадою одного із шляхтичів – тлумача з турецької та татарської мов – Ян II Казимир наказав спрямувати вогонь артилерії на білий ханський

прапор біля намету Іслам-Гірея. Вже перший постріл влучив в безпосереднє оточення хана, тяжко поранивши його близького родича султана Амурата. Татарське військо охопила паніка, однією з причин якої було те, що іслам забороняв своїм вірним вести воєнні дії під час великого мусульманського свята – Байраму. До того ж поранений Амурат упав головою вперед, що у кримських татарів вважалося недобрим знаком. Іслам-Гірей, а за ним і вся орда втекли з поля бою, залишивши ханський прапор і багате спорядження: намет, коляску, шаблі, кожухи, сідла, обоз із запасами продуктів і вина тощо. Аби умовити хана повернутися назад, Богдан Хмельницький разом із генеральним писарем Іваном Виговським і чотирма козаками кинулися навздогін. Однак хан не лише відмовився виконувати попередні домовленості, а й не дозволив Богдану Хмельницькому повернутися до козацького табору, фактично полонивши його. Лише через тиждень гетьман зміг звільнитися від небажаної «опіки», розпорядившись видати татарам значну суму грошей зі своєї скарбниці в козацькій столиці – Чигирині.

Невдалий початок битви змусив козаків відступити до берегів річки Пляшівки, де за одну ніч був облаштований укріплений табір. Спереду він був захищений міцними укріпленнями-валами, спорудженими за давньою козацькою традицією за допомогою возів, прив'язаних колесом до колеса, засипаних землею та обкопаних глибоким ровом. На флангах табір захищали непролазні болота. Ззаду він прилягав до болотистої річки Пляшівка – притоки Стру, де залишався шлях для відступу.

Протягом десяти днів козацько-селянське військо утримувало оборону, постійно турбуючи супротивників своїми вилазками. Для психологічного тиску на ворога козаки вдавалися до різних хитрощів: однієї ночі вони били в котли, тупотіли ногами, радісно вигукували, створюючи враження, що звідкілясь надійшла допомога. Однак в обложеному таборі наростало напруження: повстанці-селяни не знали про наміри козаків, які вели переговори з королем, і не довіряли їм. Так само козацька старшина не довіряла «черні», побоюючись, що заради порятунку вона видасть їх ворогу.

9 липня на нараді козацької старшини, куди не запросили представників повстанців-селян, було вирішено розпочати організований відступ з укріпленого табору. Збудувавши мости і проклавши греблі з колод, возів, лантухів, сідел, кожухів, свиток, хмизу тощо в болотистій заплаві, в ніч на 10 липня близько 2 тисяч козаків на чолі з наказним (тимчасовим) гетьманом Іваном Богуном переправилися на правий берег Пляшівки, щоб відігнати звідтіля три полки королівсько-шляхетського війська, які контролювали тили козацького табору, і забезпечити організований відступ усього війська.

Довідавшись про дії козаків і не знаючи їхніх планів, вранці наступного дня селяни-повстанці, за словами автора «Літопису Самовидця», «...так юже не дбаючи и приказання старших своих...» [3], кинулися до переправ і почали спішно залишати табір. Спроби Івана Богуна та козацької старшини стримати збуджений багатотисячний натовп не увінчались успіхом, бо, як образно ви-

словився П'єр Шевальє – французький дипломат й історик XVII ст., автор популярних у тогочасній Європі розвідок про козаків, – «...течія потягла їх за собою, і вони були змушені йти за прикладом інших» [8, с. 160]. Припустившись фатальної помилки, наказний гетьман уже більше не зміг повернутися до табору, залишивши в ньому намет Богдана Хмельницького, де зберігалася військова скарбниця, печатка Війська Запорозького, оригінали дипломатичних документів тощо.

Залишаючи табір, козаки та селяни-повстанці старалися потрапити на дві переправи, де були споруджені греблі, а то й просто брели через болото. Відступ прикривав загін козацької кінноти, якому під натиском переважаючих сил ворога також довелося відійти в болотисту низину. Шляхта і німці-найманці обстрілювали людей, які, оминаючи ями з каламутною водою, намагались вибратися з болота, наздоганяли їх, кололи списами і рубали шаблями. Відступаючи, за свідченнями польських джерел, чинили запеклий опір. «В лісах, чагарниках і болотах велика їх кількість загрузла, і наші, йдучи облавою, криваву шкоду серед відступаючих робили, – йдеться в одному з них. – Але й вони наших, особливо необережних, з чагарників громили. В болотах декілька тисяч їх заховалось, так, що наші цілий день їх витягали, стріляли. голови рубали» [1, арк. 409].

На одному з островів Пляшівки засіло близько 300 козаків, які чинили відчайдушний спротив. У відповідь на обіцянку коронного гетьмана Миколая Потоцького зберегти їм життя вони на знак лицарської зневаги до земного буття та багатства дістали з кишень і гаманців гроші й викинули їх у воду. Майже всі ці козаків загинули, але, за висловом польського історика німецького походження XVII ст. Йоахима Пасторія, «так і залишилися непереможеними» [Цит. за: 6, с. 123].

Останній із відчайдух, як писав французький історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер – автор першого західноєвропейського твору, присвяченого Україні, – «оборонявся протягом трьох годин один проти цілого польського війська» [10, с. 107]. Вскочивши в напівзатоплений човен, залишений кимось із місцевих рибалок у невеликому озері, він спочатку відстрілювався з мушкета, а згодом, озброївшись косою, відбивався від усіх, хто наближався до човна. Свідком цієї сцени став король Ян Казимир, який звелів крикнути козакові, що подарує йому життя, якщо він припинить опір. Проте він гордо відповів, що про життя уже не дбає, а хоче померти. як лицар. Один зі шляхтичів по горло у воді підкрився до козака, який, як зазначив П'єр Шевальє, «був пробитий чотирнадцятьма кулями» [8, с. 162], й ще раз поранив його косою. а згодом німецький рейтар пробив його списом. «З великим жалем король дивився на цю смерть, – зауважує автор 6–7 томів хроніки «Театр Європи» Йоганн-Георг Шледер, – тому що в грудях козака билосся героїчне серце» [11].

За оцінками фахівців, під час відступу з табору козацьке військо втратило приблизно 30 тисяч осіб. Шлях на Київ і Чигирин був відкритим, але поле під Берестечком не відпустило переможців: посилаючись на давні права, шляхта

зажадала від короля повернення до своїх маєтків. Незабаром під орудою Богдана Хмельницького знову перебувало близько 50 тисяч козаків і 40 тисяч союзників-татарів. 27 вересня 1651 р. королівські послі підписали з ним Білоцерківський мир. Він був не вигідний козакам, значною мірою обмежуючи їх права і попередні завоювання, і не вирішував проблеми війни і миру. Незабаром військові дії спалахнули з новою силою.

Незважаючи на поразку, в історичній пам'яті українців битва під Берестечком залишилась символом самопожертви, героїзму і козацької доблесті.

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС НА ПОЛІ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

Минули століття... Невблаганний час стер з лица землі і залишки укріплення, і сліди переправ через болотистий правий берег річки Пляшівка. Однак жителі місцевих сіл – Пляшевої та Острова не забували про те, що їхні оселі розташовані неподалік того місця, де, за переказами, козаки на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким билися з військом польського короля, імені якого вони вже не пам'ятали. Тамтешні селяни часто знаходили на полях людські кістки і в нічній темряві не раз бачили, як на полі битви то тут, то там миготять зеленкуваті болотні вогники. За місцевою легендою, це – душі загиблих козаків, які блукають, не покидаючи місця їхнього сумного спочинку.

У 1844 році поле Берестецької битви обстежив відомий український громадський діяч, історик і етнограф Микола Костомаров, який визначив місцезнаходження козацького та королівського укріплених таборів, переправи, збудованої за наказом Івана Богуна, острова – місця подвигу 300 козаків і записав від місцевих селян перекази, легенди, пісні й думи, пов'язані з цією подією. За два роки тут, на думку дослідників, побував і Тарас Шевченко. Враження від побаченого і почутого під Берестечком згодом вилилося у відомих поетичних рядках, написаних ним у другій половині 1848 року під час перебування в засланні у далекому Косаралі:

*«Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?»
«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славі запорожці
Своїм трупом вкрили.» [9].*

У 1908 році архімандрит Почаївської лаври Віталій Максименко виступив із закликом спорудити на місці Берестецької битви храм-пам'ятник загиблим козакам і щорічно вшановувати їхню пам'ять в дев'яту п'ятницю після Великодня. Цю ініціативу підтримала царська влада: й архімандрит, і можновладці

Російської імперії сподівались у такий спосіб змізнити позиції самодержавства на Волині. Одночасно розпочався збір пожертв для спорудження меморіалу, що його було вирішено розмістити на острові Журавлиха в заплаві лівого берега Пляшівки.

У 1910–1914 рр. тут був збудований меморіальний комплекс. Його центральною спорудою є триярусна Георгіївська церква, проєкт якої створив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов. Ця оригінальна споруда, виконана у стилі бароко, складається з двох частин: церкви та бабинця, що розташовані під відкритим небом (площа власне церкви відділена від бабинця невисоким підвищенням). На фасаді церкви розмішений одноярусний іконостас із царськими вратами, простір над яким заповнює велична картина «Голгофа», намальована видатним українським художником Іваном Іжакевичем на металевих листах.

Неподалік центральної споруди комплексу нині знаходиться Михайлівська церква, яку спорудили «тшанієм настоятеля Івана Береговича до 1650 року» в селі Острів. За народними переказами, в ній перед битвою молився Богдан Хмельницький, хоча, як слушно зазначає Ігор Свешніков, це малоімовірно: в козацькому таборі була своя похідна церква, яка розміщувалася в десяти шатрах. У червні 1912 року під час спорудження меморіалу цю оригінальну пам'ятку дерев'яної архітектури України перенесли на нове місце і відновили в первинному вигляді (рис. 2).

Михайлівську та нижній ярус Георгіївської церкви з'єднує підземний тунель довжиною 50 метрів, біля виходу з якого знаходиться колона-саркофаг, заповнена кістковими рештками козаків і селян-повстанців, зібраними на полі Берестецької битви. Вони ж займають ніші, розміщені у стінах тунелю. Ще один саркофаг із кістками розташований напроти іконостаса невеликої підземної церкви Святої Параскеви, куди можна потрапити з тунелю.

Поруч із Георгіївською церквою було зведено будинок, де оселилися монахи невеликого монастиря – філії Почаївської лаври. Влітку 1914 року меморіальний комплекс, що дістав назву «Козацькі могили», урочисто відкрили. В такому вигляді, хоч і не без втрат, він проіснував 50 років.

У 1964 році комуністична влада прийняла блузнірське рішення про закриття монастиря і передала його територію місцевому колгоспу ім. Богдана Хмельницького (?!! – С. С.). Через 310 років після Переяславської ради «погані правнуки» гетьмана у своєрідний спосіб віддячили йому, облаштувавши тут ізолятор для худоби, хворої на ящур. У Георгіївському соборі, який вражає оригінальністю архітектурного задуму і вирішення, якраз над саркофагом і нішами з козацькими кістками розмістили зерносховище та склад для зберігання цукрових буряків. Михайлівську церкву перетворили на курятник і кролячий розплідник.

Ситуація довкола народної святині обурила громадськість України. На її захист рішуче стала інтелігенція на чолі з поетом-академіком, директором Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР Максимом

Рильським, опублікувавши колективну статтю-звернення в центральному органі Спілки письменників України – газеті «Літературна Україна». Комуністичній владі довелося поступитися: в січні 1966 року на території «Козацьких могил» було створено державний заповідник, підпорядкований Рівненському краєзнавчому музеєві. 1991 року його реорганізовано в Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», котрий у вересні 2009 року, згідно з указом Президента України Віктора Юшенка, отримав статус національного.

Нині на території заповідника знаходяться Георгіївська та Михайлівська церкви; приміщення музею, в експозиції якого представлено багато унікальних речей, знайдених під час розкопок; інші об'єкти, пов'язані з подіями 10 липня 1651 року: козацька переправа, острів Гайок, озерце Козакова Яма, де відважний запорожець своєю мужністю викликав захоплення польського короля, урочище Монастирщина, де збереглися хрести на козацькому цвинтарі тощо (рис. 1). В 1993 році тут було встановлено пам'ятник загиблим козакам і селянам-повстанцям (рис. 3). Передбачається, що наступного року на території національного заповідника розпочнеться спорудження нового приміщення музею.

«Документальні» антропологічні портрети учасників Берестецької битви

Так склалося, що неподалік Берестечка, в селі Хотин, перед Другою світовою війною пройшли дитячі роки відомого львівського фахівця-археолога Ігоря Свешнікова, мати якого походила зі старовинного козацького роду Радченків – нащадків наказного миргородського полковника, соратника Богдана Хмельницького. З ранніх літ Ігор не раз чув від дорослих легенди і перекази про героїчні подвиги козаків, «шукав, – за його словами, – сліди козацьких і татарських коней на всіх дорогах і стежках» [7], мріяв окреслити точне місце Берестецької битви. Інформація, здобута Миколою Костомаровим у середині XIX ст., була вже фактично втрачена. Свої дитячі мрії Ігор Свешніков втілював у життя значно пізніше, набувши багатолітнього досвіду під час розкопок десятків стародавніх пам'яток – стоянок, городищ, курганів. У 1970 р. він розпочав розкопки на полях між селами Пляшева й Острів, які тривали понад 15 років. Вже під час першого польового сезону було виявлено залишки двох переправ, одну з яких збудували козаки, а іншу – повстанці-селяни. Це дало змогу з великою вірогідністю встановити, що місцем подвигу 300 козаків був острів Гайок.

З'ясувалося, що козацька переправа розміщувалася напроти південно-східного кінця укріпленого табору в заплаві правого берега Пляшівки поблизу села Острів, що нині вкрита густим килимом трави. Тут на площі близько 2,5 гектара, досліджений під час розкопок, було знайдено рештки вузької греблі, збудованої за наказом Івана Богуна в ніч на 10 липня 1951 року, приблизно п'ять з половиною тисяч речей, які належали учасникам битви, 91 людський та 37 кінських скелетів [детально про підсумки розкопок на полі Берестецької битви: 6, с. 151–163]. Розкопки дали можливість відтворити деталі трагедії,

яка 10 липня 1651 року розігралась в очеретах і верболозах болотистої заплави річки Пляшівка. «Люди лежать так, як їх захопила смерть, – писав Ігор Свєшніков, – один на спині, інший на боці, ще інший обличчям униз. ... На черепах – сліди поранення шаблями, інколи поміж кістками – свинцеві кулі між мушкетів. То тут, то там зустрічаються кінські скелети. І між їхніми кістками трапляються мушкетні кулі...» [5, с. 105].

Кісткові рештки людей, виявлені під час розкопок, знайшли вічний спокій в саркофагах Георгієвської церкви. Ці знахідки дозволили також реконструювати зовнішність двох козаків-запорожців – учасників Берестецької битви – на основі методу пластичної антропологічної реконструкції за черепом, розробленого в середині минулого століття відомим російським антропологом Михайлом Герасимовим (1907–1970).

Згаданий метод ґрунтується на співвідношенні кісткової основи та м'яких тканин обличчя людини. Процес реконструкції включає в себе кілька етапів, а саме: проведення обмірів і обводів черепа; фіксація шонайменших особливостей анатомічної будови кісток, завдяки яким обличчя живої людини набуває індивідуальних рис; виготовлення гіпсової копії черепа, де за допомогою спеціальної мастики поступово реконструюються м'які тканини обличчя [2]. На завершальному етапі цього процесу на основі історичних джерел реконструюються зачіска, деталі одягу, прикрас, які суттєво впливають на візуальний образ людини. Скульптор-антрополог мусить мати глибокі знання в царині анатомії людини й талант митця, що якраз і було притаманно Михайлу Герасимову – автору низки антропологічних портретів відомих історичних осіб: давньоруських князів Ярослава Мудрого й Андрія Боголюбського, грізного середньовічного завойовника еміра Тимура (Тамерлана), московського царя Івана Грозного тощо. Свої професійні секрети російський вчений передав учням – співробітникам заснованої ним лабораторії пластичної антропологічної реконструкції, що й досі є структурною одиницею Інституту етнології та антропології ім. М. М. Міклухо-Маклая Російської Академії Наук.

«Документальні» портрети козаків-запорожців, що склали голови на полі Берестецької битви, були створені співробітницею цієї наукової інституції Галіною Лебединською та її учнем – аспірантом із Колумбії Хосе Родрігесом (рис. 4 і 5). Попри чітко виявлені індивідуальні риси, за своїми антропологічними ознаками вони на загал схожі між собою, характеризуючись округлою формою голови, відносно широким обличчям, помірно широким носом здебільшого прямої, або трохи опуклої форми спинки носи. Ці антропологічні ознаки досі переважають серед українців Середньої та Нижньої Наддніпрянщини, Поділля, Південної Волині тощо.

В 1979 р. під час розкопок на місці колишньої козацької переправи було знайдено кістяк людини з масивною латунною сережкою біля правого вушного отвору. Звичай носити сережку в правому вусі вже наприкінці XVI ст. був поширений серед донських козаків, які народились від полонених туркеней, а запорожці перейняли його лише в другій половині XVIII ст. Це дало підстави

Ігорю Свешнікову висловити припущення, що згадані останки належали донському козакові. (Рис. 6).

Скульптурний портрет козака із сережкою у вусі, створений іншою співробітницею лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Єлизаветою Веселовською, свідчить про те, що він за своїми фізичними рисами значно відрізнявся від своїх бойових побратимів. Схожі антропологічні варіанти нині широко розповсюджені переважно в західних і центральних районах європейської частини Російської Федерації, звідки, починаючи з XVI ст., в добу пізнього середньовіччя і ранньомодерновий час правдами і неправдами пробирались на Дон втікачі, вливаючись в ряди козацького товариства.

З історичних джерел довідуємось, що під час Берестецької битви в козацькому таборі перебував Йоасаф – митрополит православної церкви із грецького міста Коринф, намет якого розташовувався поруч із наметом Богдана Хмельницького. Навесні 1649 року він уперше, на шляху до Москви, побував в Україні. Восени 1650 року знову з'явився в Чигирині, де правив службу в гетьманській церкві. У листах до московського царя митрополит повідомляв, що став особистим душепастирем Богдана Хмельницького і називав його «своїм паном» і «своїм духовним сином» [4]. Йоасаф володів українською мовою і мав блискучі ораторські здібності, запалюючи козаків перед боями своїми промовами. Помічником митрополита був грецький ченець (диякон) Павло, який разом із ним від імені Богдана Хмельницького вів переговори в Москві і виконував інші доручення гетьмана.

Коли шляхта увірвалося до табору, митрополит Йоасаф із хрестом у руці вийшов назустріч і закликав її до милосердя. Однак один із вояків королівсько-шляхетського війська в шалу битви спочатку застрелив його стрілою з лука, а згодом відсік голову шаблею. Загинув і диякон Павло. Речі Йоасафа та його голову було принесено королеві Яну II Казиміру, який викупив предмети духовного стану (митру, посох, хрест, Євангеліє в золотій оправі тощо), віддавши їх греко-католикам – монахам-василіанам із Холмського монастиря, і звелів поховати митрополита в найближчій православній церкві.

Найближчою від козацького табору тоді була Михайлівська церква у селі Острів. У 1971 році на місці її колишнього бабинця Ігор Свешніков провів розкопки, виявивши справа від входу до церкви залишки ями з подвійним похованням. Верхній скелет належав чоловікові похилого віку, відрубана голова якого з роздробленими лицевими кістками була покладена біля колін небіжчика. У нижній частині ями виявлено тлінні рештки чоловіка близько 50 років, череп якого був пробитий кулею. Майже не виникає сумнівів, що це поховання належало митрополиту Йоасафу і диякону Павлу.

Зовнішність митрополита Йоасафа реконструювати неможливо: надто значними було прижиттєве ушкодження обличчя. Натомість зовнішність диякона Павла вдалося відтворити. Судячи зі скульптурного антропологічного портрету, виконаного Галиною Лебединською, він мав риси вихідця із Велико-го Середземномор'я (вузьке, різко профільоване обличчя, з площини якого

чітко випинається ніс і т. п.), куди входять і терени материкової та острівної Грещії (рис. 7).

Нині антропологічні портрети учасників Берестецької битви можна оглянути в Рівненському краєзнавчому музеї і музею Національного заповідника «Поле Берестецької битви».

* * *

«Козацькі могили» давно стали символом прагнення українців захистити власну національну гідність і здобути власну державність: сюди і за царату, і за часів довоєнної Польщі, і під час німецько-фашистської окупації, і за комуністичного режиму всупереч заборонам і переслідуванням ніколи не заростала народна стежина. Люди йшли на поле Берестецької битви, щоб віддати шану полеглим героям. Низько вклонімося ж і ми їхній пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ, фонд Оссолінських, № 225/II.
2. *Герасимов М. М.* Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек). - М.: Изд-во АН СССР. - С. 17–18.
3. Літопис Самовидця. - Київ: Наук. думка, 1971. С. 61.
4. *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. - К.: Критика, 2006. - С. 325.
5. *Свєшніков І.* Берестечко // Жовтень. – 1985. № 7. - С. 105.
6. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993.
7. *Свєшніков І.* Спогади музейного працівника // Пам'ятки України: історія та культура. 2008. № 2. - Додаток. - С. II.
8. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі (Переклад з французького видання 1663 р.). - Київ: Томіріс, 1993.
9. *Шевченко Т.* Кобзар. - Київ: Просвіта, 1993. - С. 359.
10. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. - Київ: Український письменник, 1994.
11. *Шледер Й.-Г.* Театр Європи (Фрагмент) // Жовтень. - 1985. - № 7. - С. 89.

ТРАДИЦІЇ ВРЯДУВАННЯ В «ПАКТАХ І КОНСТИТУЦІЯХ» ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 РОКУ

По смерті Івана Мазепи 22 серпня 1709 року, після шестимісячної боротьби в українському емігрантському середовищі за гетьманську булаву 5 квітня 1710 р. у турецькому місті Бендери її отримав генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. При обранні новий гетьман за старою усталеною традицією уклав з козацькою старшиною й провідниками Війська Запорозького Низового угоду, відому як Конституція 1710 року чи Бендерська Конституція. Повна оригінальна латинська назва цього документу звучить так: *Pacta Et Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporovicisis*. Часто її перекладають як «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» або «Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького». В скороченому варіанті цей документ називають просто – Конституція Пилипа Орлика.

Самі «Пакти» і окремі їх статті викликали жваву дискусію вчених і політиків, яка, за великим рахунком, не припиняється й досі. Незважаючи на певні якісні зрушення у вивченні цього документу, все ж і досі залишається актуальним висновок відомого українського історика О. Оглоблина, зроблений ним ще в далекому 1960 р.: «Як це не дивно, Бендерська конституція ще майже не досліджена...» [16, с. 74]. В цьому контексті цілком слушним є висновок сучасного дослідника В. Нікітіна про те, що Конституція 1710 р. потребує об'єктивного прочитання, розуміння того змісту, що заклали до неї автори майже 300 років тому. Тільки за таким підходом можливо оцінити дійсне історичне значення цього документа, повною мірою зробити його надбанням науки і історичної, і державно-управлінської [15, с. 34].

Оскільки дедалі актуальнішим стає зв'язок найдавнішого світогляду нашого народу з його історією та сучасністю, то цілком закономірно, що цей документ знаходиться під постійною прискіпливою увагою науковців різного напрямку. Історики і правники не випускають його з поля зору майже з моменту його появи і саме їхні здобутки у справі його вивчення є найвагомішими [22, с. 151].

Свідомо уникаючи глибокого історіографічного аналізу цього питання, значимо лише той факт, що далеко не всі дослідники трактували «Пакти» саме як Конституцію. Починаючи з А. Скальковського, який різко негативно ставився до І. Мазепи та всіх його прибічників і характеризував «Пакти» як договір між гетьманом П. Орликом та запорозьким козацтвом [18, с. 237]. Таку ж оцінку давав і М. Костомаров, підкреслюючи, що це лише виклад тогочасних ідей старшини [10, с. 754–755]. Д. Яворницький також нейтрально поставився до

цього документу, вважаючи, що тут описано лише прагнення запорожців щодо майбутнього устрою України [23, с. 431]. О. Субтельний також вважає цей документ своєрідною декларацією прагнень та намірів, що мали б бути зреалізованими після перемоги і повернення вигнанців на Батьківщину [20, с. 57].

М. Грушевський започаткував ставлення до «Пактів» як до конституційного акту, назвавши його «конституційною хартією», що заклала в Україні «початки чисто парламентарного устрою» [6, с. 249]. Найгрунтовніший аналіз цього документу було зроблено М. Василенком ще у 1898 році. Автор першого спеціального дослідження про Договір 1710 р. вважав його «першим конституційним актом в Україні» [4, с. 400]. Як майбутню Конституцію самостійної Української держави оцінював «Пакти» і Д. Дорошенко, підкресливши, що «Вона цікава як показник того рівня політичної думки, якого досягли українські діячі з кругів Мазепи і Орлика...» [7, с. 385]. В. Голобуцький в останнім виданні своєї книги про запорозьке козацтво вважає цей документ «вершиною державницької думки козацької старшини, справжньою конституцією майбутньої незалежної української держави» [5, с. 480]. Витвором української державної і політичної думки початку XVIII ст. і першою в світі конституцією називала цей документ О. Апанович [2, с. 216].

Сучасні українські дослідники багато в чому наслідують М. Грушевського та О. Апанович щодо їх оцінок Бендерської Конституції 1710 р. Так, А. Слюсаренко і М. Томенко стверджують, що «Пакти й Конституції», прийняті 5 квітня 1710 р. у Бендерах, і є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні [19, с. 9]. Праця О. Лукашевича і К. Манжула була напевне першою спробою глибокого юридичного аналізу «Пактів». Вони дійшли висновку, що цей документ не можна вважати конституцією в сучасному розумінні, хоча деякі його пункти мають конституційне значення [12, с. 21–23].

«Конституція П. Орлика була найдемократичнішою конституцією того часу в Європі та світі, вона забезпечувала демократичний устрій і демократичне державне управління в Україні» – роблять висновок В. Киричук і В. Тимцуник, які розглядали цей документ під кутом саме державного управління [8, с. 80]. Для управлінців він має ключове значення, бо саме в ньому відбилася національна традиція розбудови публічної влади й управління, яка отримала політико-правове оформлення.

В публіцистичній статті в гострій полемічній формі, даючи відсіч всілякого роду політичним спекуляціям, відомі дослідники П. Кононенко та Т. Кононенко піднімають значення цього документу на міжнародний рівень: «Конституція 1710 р. містила широку програму як внутрішнього розвитку на засадах демократії, рівності, свободи, справедливості, так і міжнародних відносин. Це "білль" про права людини, соціальних верств, націй, що на 77 років випереджав Конституцію США. Орликівська Конституція України одна з перших трьох Конституцій національно-демократичних держав Європи. Конституція П. Орлика стала яскравим виразом не зради народних ідеалів, а їх утвердження, пророцтвом і

долею народу, його волею і незнищенністю духу. Істинний енциклопедист, гуманіст-патріот, далекоглядний мислитель Пилип Орлик створив універсального звучання правовий феномен, вартість якого надзвичайно висока, і особливо – для сучасної України, а тим самим і світової цивілізації та культури: вона і утверджує, і підтверджує можливість та наявність вічних нетлінних цінностей, окреслює для майбутнього справді демократичний, гуманістичний шлях, пророкує і прогнозує можливе велике майбутнє України. України суверенно-правової» [9, с. 894].

Не залишається цей документ поза увагою і сучасних правників. Так в останніх роботах О. Кресіна не тільки аналізуються правові норми, інститути, категорії документа в контексті конституційних та міждержавних актів того часу, а також розглядаються і обставини його появи, джерела та сам характер цього документу, що явно виходить за межі правничих рамок і робить певний внесок в історичне та державотворче вивчення «Пактів» [11].

300 літній ювілей з дня оприлюднення цього вікопомного документу і прийняття відповідного Указу Президента України додатково спонукав науковців з державного управління ще раз прискіпливо подивитися на цей документ, піддавши його відповідному аналізу саме з позицій управлінських традицій і новацій [21, с. 81–82]. В цьому контексті цікавими видаються статті сучасного харківського дослідника В. Нікітіна в яких розглянуто деякі аспекти конституції Пилипа Орлика як важливого документа історії громадянського суспільства в Україні та висвітлено пошуки науково-теоретичних джерел цього документа. Автор робить висновок, що Конституція 1710 р. з'явилася не тільки видатним документом історії державного будівництва в Україні, але й свідченням високого рівня зрілості громадсько-політичних сил (не тільки козацької старшини, але й привілейованої частини міського населення). У цьому договорі українське суспільство чи не вперше виступає на політичну арену як самостійна організована сила, з якою гетьман повинен був повністю рахуватися. Цим документом був фактично закладений фундамент під майбутньою спорудою громадянського суспільства в Україні [15, с. 36]. А як документ громадсько-політичної думки, він увібрав у себе не тільки вітчизняний досвід, а й ідеї закордонних (насамперед, польських) мислителів і на сторіччя визначив шляхи становлення державної ідентичності України [14, с. 78].

Особливої уваги заслуговує стаття П. Надолішнього, де йдеться про значення національної традиції державотворення в контексті вироблення сучасної української моделі управління суспільним розвитком, автор приходить до висновків, що «в документі відомому як Конституція Пилипа Орлика, національна традиція розбудови публічної влади й управління отримала політико-правове оформлення. Цей документ увібрав в себе найцінніші здобутки тогочасної європейської та вітчизняної гуманістичної думки. Принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову був реалізований у Конституції мінімум за 10–15 років до того, як його теоретично обґрунтував у своїх працях Ш.-Л. де Монтеск'є» [13, с. 75].

Метою даної публікації є спроба аналізу цього визначного документу виключно з точки зору відображення в ньому національних традицій врядування, які через традиційну процедуру виборів гетьмана і, до певної міри, стимулювали появу «Пактів й Конституції законів та вольностей» (авт.) Війська Запорозького». Власне, в самій назві документа криється тяглість демократичної традиції, бо вживаючи словосполучення «законів та вольностей», автори документа мали на увазі низку усталених звичаїв та традицій так званого звичаєвого права, за якими з давна жило Військо Запорозьке Низове і, які в тій чи іншій мірі ретранслявалися на всю тогочасну Україну, особливо з часів гетьмана Б. Хмельницького. Самі «Пакти» були покликані у майбутньому в умовах незалежної держави, надати існуючим в рамках звичаєвого права старовинним звичаям і традиціям відповідного офіційного оформлення у вигляді писаних законів. Тому, з цієї точки зору «Пакти» можна розглядати як угоду про наміри чи декларацію програми дій на майбутнє щодо практичної реалізації прийнятих положень Бендерської Конституції.

Характерним є той факт, що в преамбулі, яку О. Оглоблин безпідставно вважав самостійним «цікавим історично-політичним трактатом» фактично стисло викладена вся історія творення і нищення традицій національного врядування. Після традиційного вступу і викладення Хозарської міфологеми, яка до речі була покликана підкреслити давність державотворчої традиції в противагу популярній в XVI–XVII ст. теорії «польського сарматизма», коли мова йде про прагнення гетьмана Хмельницького «...відновити колишню свободу ... і старі вольності»,^{*} то це традиційні права і свободи, або звичаї і традиції якими керувалася українська етнічна спільнота з давніх-давен. Сподівання гетьмана–визволителя на єдиновірне Царство Московське, що воно «назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей» виявилися марними не через якусь там зловредність царя, а через абсолютну несумісність звичаїв, традицій і прагнень цих суспільств. «Вічево-сеймова демократія як етнічна державно-політична традиція, що з давна закріпилася в ментальності українського етносу, була несумісною з централізаторсько-монархічною традицією в Росії» – вважає сучасний дослідник В. Балушок [3, с. 122].

Звісно, що Москва, ґрунтуючись на власній державотворчій традиції прагнула у будь-який спосіб привести у відповідність до неї, як вона вважала, новопридбані території. «Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей». На це Військо Запорозьке «мусило власною кров'ю та відважним повстанням

* Курсивом виділено фрагменти тексту Конституції в яких, на нашу думку, йдеться про традиції як такі і про їх прояви в різних значеннях. У часто вживаному словосполученні «права і вольності» міститься не тільки політико-правове поняття особливого підданства і підсудності, а й значно ширший контекст в рамках національних традицій опертих на поняття звичаєвого права і здорового глузду.

захистити недоторканість своїх законів і вольностей», тобто свою традиційну парадигму життєдіяльності. В тексті преамбули ретельно перелічено всі асиміляційні заходи Московського Царства, які вживалися для викорінення національної традиції:

– «перетворити козаків на регулярну армію» – з точки зору ментальності і традиції для вільної людини – козака, підкорятися можливо було тільки більш авторитетній людині, яка здобула право керувати і наказувати в результаті вільних виборів. Підкорятися невідомій призначеній людині свідомість козака ніяк не дозволяла. Це прагнення було націлене проти військової верстви – старшини і козацтва.

– «підкорити своїй владі міста» – знищити магдебурзьке право, яке в широкій свідомості населення вже було традиційним. Крім того цим актом нищився зв'язок українського мішанства з європейською традицією самоврядування.

– «відмінити права і вольности» – викоринити правову традицію, ввівши власну систему підданства і судочинства, а фактично закріпити основну масу населення України.

Особлива увага акцентувалася на останньому пункті цього переліку ганебних прагнень «Московського Царства» – намірами «знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я». Оскільки саме низове козацтво було основним носієм і охоронцем стародавніх традицій то не дивно і цілком логічним було прагнення царату вирвати цей корінь, який живив світоглядні традиції всього тогочасного українства. Тому автори преамбули і робили наголос на намірах царату щодо найавторитетнішого суспільно-політичного утворення – Війська Запорозького Низового, подаючи це як нечуваний злочин не тільки перед людьми, а й перед Богом.

Прагненням гетьмана Івана Мазепи «... не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й затишити їх процвітаючими, з множеннями і розширеннями вольностями», пояснюється розпочата ним кампанія по визволенню України з московського ярма. При цьому світським гарантом подальшого розвитку усталених традицій мав виступити монарх європейської країни, устрій і права громадян якої були демократичнішими ніж в Московії, були подібнішими до місцевих, а тому і більш прийнятними для усіх суспільних груп тодішньої України.

До речі, союзницька традиція зі шведською короною від гетьмана Б. Хмельницького і до І. Мазепи наскрізно проходить не тільки через текст преамбули, а і через увесь документ, вінчаючи його в кінці власноручним підписом гаранта його майбутньої реалізації – шведським королем Карлом XII.

Вибори нового Гетьмана «під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана» проводилися не випадково. Цей факт вельми символічний, оскільки тут він представляв Військо Запорозьке Низове – засновника і головного охоронця стародавніх прав і вольностей, яке навіть свою назву передало новоутвореній державі – Військо Запорозьке. Цим наче підкреслювалася спадковість прагнень і ідеалів існування козацтва, які слід

було належними чином оформити у вигляді писаного кодексу незалежної держави для всього українського народу і поширити на всі етнічні терени.

Крім головуючого на виборах гетьмана кошового отамана запорожців були присутні ще й «старшини та урядники, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, з давнім звичаєм і за стародавніми законами обрати вільним голосуванням». Місія присланих з Січі урядників і старшин цілком зрозуміла – стежити за неухильним дотриманням традиційної демократичної процедури виборів гетьмана. «А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтуючи давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей».

Судячи з усього з цим завданням січова делегація успішно впоралась – традиція вибору гетьмана вільними голосами була поновлена і результат виборів затверджений Загальною Радою. Більше того, традиція врядування була розвинена політично, бо додатковою стороною врядування, з якою власне і укладалася ця угода, виступала старшина як легітимізована політична еліта. Старшина тут добивається значного обмеження влади Гетьмана. О. Оглоблин вважав, що Бендерська конституція 1710 року була безперечною перемогою козацької аристократії [17, с. 129-130]. Цей успіх старшина закріпила ще й тим, що відтепер старої поновленої традиції мали дотримуватися усі наступники гетьмана – «... уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконаннями пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього неодмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького». Останні рядки преамбули звучать як заповіт усім його наступникам неухильно дотримуватись прийнятих пактів і конституцій, як твердої запоруки подальшого розвитку національно-демократичних традицій.

Переходячи до аналізу основної частини документу, який складається з 16 пунктів зазначимо, що майже усі вони з'явилися як прагнення поновлення та подальшого розвитку національних демократичних традицій забезпечення життєдіяльності всього українського народу в рамках майбутньої незалежної держави. Унікальним робить цей документ той факт, що виник він до утворення власної незалежної держави і за її географічно-етнічними межами після нищівної поразки в битві за визволення з-під влади гнобителя. В таких обставинах поява «Пактів і Конституцій» свідчить про колосальний державотворчий потенціал не тільки творців цього документу, а і всіх потенційних суб'єктів його дії, тобто громадян майбутньої вільної країни, яку ще треба було вибороти і створити. В самому документі немає й тіні сумніву що така країна ось-

ось постане, а тому окремі положення подано з посиланням на найближче майбутнє, коли можна буде прийняти ті чи інші положення уже на основі задекларованого порядку обговорення в рамках представницького органу.

В першому пункті «Пактів» закладена непорушність православної традиції з наголосом на недопущенні розповсюдження в країні інших релігій. «Особливо ж гетьман не повинен допускати співіснування в Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі». Таким чином підкреслюється роль уже духовного гаранта – Апостольського престолу у Константинополі і православ'я взагалі, а також негативний вплив іудаїзму. Подальший розвиток свобод і прав в освітній царині повністю покладається та пов'язується з розвитком православ'я як традиційної віри українців.

Далі нагадується, що «Славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, *лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру*». Тут виділено пріоритетність причин початку війни де на першому місці стоїть «право свободи», а вже потім Православна Віра. Тобто першопричиною повстання і війни були порушення традиційних прав і свобод народу серед яких чільне місце посідала Православна Віра, як другий важливий об'єднуючий чинник у боротьбі за поновлення стародавніх прав і свобод.

В другому пункті йдеться про кордони, непорушність яких також має знаходитися під протекторатом «...його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора який би нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі». Крім короля Швеції, протекторат якого над Україною мав успадковуватися згідно майбутнього «гарантованого договору» його наступниками, тут другим світським гарантом подальшого дотримання «законів і вольностей Козацького народу» виступає Кримське Ханство, про що йдеться в окремому третьому пункті «Пактів».

Четвертий пункт мовить про очищення земель Війська Запорозького від «московської посесії» і категоричної заборони спустошувати володіння Війська Запорозького. «Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист». Цим пунктом повертається попередній статус земель запорожців з гарантіями його непорушності у майбутній мирній угоді: – «Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під

будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького». Збереження традиційного статусу запорозьких земель забезпечувало подальше існування прав і свобод, або як тоді писали – «привілеїв і вольностей», які лежали в основі національної традиції врядування. Бо справжня суть цього пункту далеко не меркантильна, як може здатися спочатку. Його ідеологічне навантаження автори заклали у першій фразі: «Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра... винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди». Ця «загальна вигода» якраз і полягала у загальнонаціональному значенні запорозької парадигми управління, в основі якої лежали поняття свободи і рівності – «власна вигода» запорожців до якої традиційно прагнуло все українство і інтуїтивно – сусідні народи. А от уже наступний п'ятий пункт виглядає як логічне доповнення попереднього, але вже в матеріально-заохочуваному аспекті. Він повністю присвячений виключному праву володіння і поверненню земель та угідь якими «з давніми законами і привілеями» користувалося Військо Запорозьке Низове з усім майном і спорудами що на них знаходилися.

Така увага до проблем Запорожжя була не просто данною спільноті, яка підтримала державницькі прагнення Івана Мазепи і його оточення. Цим наче підкреслювався особливий статус Запорожжя як ще одного гаранта незмінності державотворчих процесів і учасника подальшої боротьби за незалежність та його ідеологічне значення як носія і охоронця демократичних традицій врядування.

Шостий пункт є центральним у цьому документі оскільки саме в ньому йдеться про відновлення давнього порядку («...під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників»). При цьому підкреслювалося, що цей порядок як традиція «...існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманатю». Саме порушення цієї демократичної традиції гетьманами які узурпували владу призвело до того, що «...на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойів, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків».

Прагнучи змінити ситуацію на краще завдяки поверненню до традиції публічного обговорення загальнодержавних проблем, «...ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання його Ясновельможності, навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першій належала Генеральній старшині...». Таким чином узаконювалася старовинна демократична традиція колегіальності прийняття рішень і унеможливорювалися прояви деспотії чи авторитаризму. «Вшанування цивільних Полковників, що виконували функції цивільних радників», говорить про наміри розмежування військової та цивільної влади. До представницького органу влади від кожної

цивільної територіально-адміністративної одиниці – полку «мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Тут знову наголошується на колегіальності прийняття рішень в рамках, умовно кажучи «парламентсько-президентської форми правління». Чітко визначена кількість щорічних зборів Генеральної Ради і дати їх проведення «Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Найблагодословеннішої Богорівної» – відповідала канонам християнської Трійці і дохристиянській уяві про триєдність Всесвіту. Крім того, прийняті рішення в дні найбільших християнських свят апоріорі вважалися освяченими, а значить правильними і благословенними до виконання.

Від військової влади «...на ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу».

Визначалася і процедура обговорення коли «... усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечесливої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням чого хай не станеться чи бідую». При нагальній потребі у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, «Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини». Таким же чином слід було вчиняти при надходженні листів від іноземних країн. Для більшої довіри між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, «кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за ухваленою формою публічну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби».

Окремо підкреслювалося, що «...старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб публічно на раді вимовити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навтіки – він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо Кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого

він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись притисками цієї спільної ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд». Закінчується цей пункт наголошенням на тому, що всі взаємостосунки керівної верхівки мали відбуватися на основі взаємоповаги між Старшинами, Полковниками, Генеральними Радниками і Гетьманом.

Короткий сьомий пункт акцентує увагу на неможливості застосування покарань безпосередньо від особи Гетьмана. Навіть у разі його особистої образи він повинен передати таку справу до Генерального Суду, вироки якого у будь-якій справі є обов'язковими для всіх винних.

Наступний пункт підкреслює обов'язковість особистих контактів урядової генеральної старшини з Гетьманом у підпорядкованих їм справах та застерігає від залучення до державних справ осіб, що не мають на це відповідних прав і не є посадовими особами. Цим виключалась можливість некомпетентного тлумачення справ, витоків інформації та підтримання відповідного рівня авторитету влади.

Дев'ятий пункт, посилаючись на давню традицію існування у Війську Запорозькому Генеральних Скарбників, що відали публічним скарбом, поновлює старий порядок і таким чином врегульовує систему оподаткування повністю усуваючи вплив Гетьмана на державну скарбницю. При цьому одночасно слід було обрати у кожному полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних представників, затверджених спільною ухвалою обох станів – козаків і простого люду. «Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку звітуючи про своє управління». Така демократична схема теоретично унеможливила фінансові зловживання на місцях і робила процедуру оподаткування простою і зрозумілою. Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника виводилися з-під впливу місцевих полковників, яким категорично заборонялося втручатися в фінансові справи полку. Їхні функції були чітко визначені «обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника», а тому могли легко контролюватися вищим керівництвом. Гетьману виділялося окреме утримання з чітко визначеною частиною із спільних володінь і земель Війська Запорозького. При цьому він позбавлявся права наділяти землями будь-кого.

Наступний пункт вражає своєю сьогоденною актуальністю. Він регламентує встановлення справедливої соціальної політики. Гетьману введено в обов'язок «...пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в

їхньому особистому підданстві. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідуючи прикладом, їх викорінюючи».

Зважаючи на вже вказану актуальність наступних положень цього пункту приведемо їх повністю без розлогих коментарів оскільки вони в цьому не потребують. «Оскільки ж усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завоюючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички».

Дванадцятий пункт був покликаний врегулювати податкове навантаження на нижчі категорії населення та ліквідувати чиновницький протекціонізм і ухиляння від сплати податків козачих підсусідків і купецтва. Для цього, по звільненню від московського підданства заплановано обрати комісарів і провести ревізії всіх маєтностей, які залишаються під державцями і чітко встановити «...які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати».

Наступний пункт хоч і складається всього з одного речення, але є дуже важливим з політичної точки зору, оскільки в ньому підтверджується дія магдебурзького права в Києві та інших українських містах. Цим реченням майбутня влада зразу ж прихилила до себе міщанство, продемонструвавши їм, і, своїм західним симпатикам та покровителям свою вірність давнім традиціям місцевого самоврядування європейського зразка.

Суто економічний блок питань покликані були врегулювати останні три пункти Пактів і Конституцій. Чотирнадцятий пункт, зокрема регламентує підводні і подорожні повинності, які через численні зловживання подорожуючих чиновників «найбільше приносили утяження посполитим людям, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення». Для запобігання подібних кривд для подорожніх в державних справах вводився спеціальний документ – рейментарський подорожній лист, а всі

приватно подорожуючі мали за все розраховуватись особисто. Цим рішенням поновлювався традиційний порядок надання послуг різного роду подорожнім, який був порушений присутністю московських військ, які ні з ким і ні за що не розраховувались, стверджуючи, що вони завжди на службі царя і, тому всі їхні стації мають бути безкоштовними. П'ятнадцятий пункт піднімав але конкретно не вирішував питання кількості і оплати найманого війська компанійців і сердюків, утримання яких знімалося з загальної повинності населення і повністю перекладалося на державний бюджет, який мав бути відновлений за рахунок регулювання видатків.

Останній пункт регламентував ринкові та митні торгівельні збори, які «відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеvu річ для хатніх потреб».

Далі йшов текст самої присяги Гетьмана, яка фактично просякнута посланнями на традиційний устрій Запорозького Війська. З самого початку наголошується на його обранні вільними голосами за давніми правами та звичаями військовими, які Гетьман зобов'язується не тільки зберігати, а і примножувати, коли йдеться про розширення прав та вольностей Запорозького Війська. А все що могло б зашкодити і становити «небезпеку для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду» – наголошувалося в кінці присяги.

Таким чином, у 16 статтях «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького Війська, визначався державний статус України, її внутрішній устрій та міжнародне становище. Але важливо підкреслити, що на перше місце висувалася проблема взаємовідносин між владою (гетьманом) і народом. Гетьманська влада не випадково інколи називається «гетьманським самодержавством». Цим наче підкреслюється ненормальність взаємовідносин між владою і підданими, порушення усталених традицій, недемократичність існуючої тенденції і її антинародний характер. Аби запобігти порушенню усталених демократичних традицій і подальшому розвитку цих негативних тенденцій влада гетьмана обмежувалася постійною участю в управлінні Генеральної ради, тобто розширеного старшинсько-козацького органу, до складу якого мусили входити крім генеральної старшини, городові полковники, полкова та сотенна старшина і по одному депутату з кожного полку з числа заслужених козаків, «розумних радників», а також депутатів від запорозького козацтва.

Для вирішення поточних важливих справ мали періодично збиратися на вимогу гетьмана в його резиденції старшинсько-козацької ради тричі на рік у визначніші релігійні свята – Різдво, Великдень і Покрову. Всі поточні справи,

які не можна відкладати, гетьман міг вирішувати спільно з радою генеральної старшини, яка була чимось на зразок кабінету міністрів. Одноосібно гетьман нічого вирішувати не міг. Обмеження його влади стосувалися адміністрації, суду, кадрової політики, фінансів, зовнішньої політики. Таким чином, чітко формулювалися начала представницького парламентського ладу, заснованого на демократичних засадах і національних традиціях.

Провідною ідеєю і головною причиною виникнення цього документу як зазначається у вступі – преамбулі було запобігання виникненню самодержавної влади над українським народом і гетьманського самовладдя [2, с. 217]. З точки зору національної традиції врядування це було неприпустимо і подальше зволікання з поверненням старого традиційного алгоритму управління загрожувало самому існуванню молодого української нації, яка опинилася у васальній залежності Московського царства.

Спроба застосування в часи гетьманування І. Мазепи чужої парадигми влади що ґрунтувалася на цілком відмінних традиціях врядування призвела до катастрофічних наслідків. Задекларовані в тексті документу вади і недоліки державного управління характерні для будь-якої країни, яка з тих чи інших причин не зуміла сконструювати власні владні інституції на основі національних традицій, або в умовах васалітету змушена була від них відмовитись.

Протекціонізм, хабарництво, жага влади, жадібність до грошей і матеріальних вигод прийшли в національну традицію врядування разом з васалітетом. Це чужі ягоди, що прижилися на нашому дереві влади після Гетьмана Б. Хмельницького і до часів Гетьмана П. Орлика розцвіли пишним цвітом по всій Україні, призвівши до повної недовіри владі всіх рівнів у широких верств населення тогочасної України. Власне цей дефіцит довіри і був, на нашу думку, одним з основних стратегічних чинників поразки І. Мазепи. Йому не вірила більша частина старшини і зовсім не довіряло козацтво та не розуміло посполство. В очах більшої частини населення від був одним з найбагатших вельмож Московського царя. На його думку більш успішними були автократичні чи близькі до них форми правління. За словами В. Антоновича він не зважав на демократичні ідеали народних мас, не дбав про їхню прихильність, а намагався привабити до себе старшину. Він думав організувати Україну на зразок сусідніх держав, з монархом і аристократією, яка його підтримує. Отже, найголовнішою метою його діяльності було створення такої аристократії в Україні [1, с. 18]. Його помилки у внутрішній політиці призвели до військової катастрофи і багато в чому сприяли народженню вже після його смерті відомих нам «Пактів й Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького». Прагнення його прибічників і послідовників виправити очевидні прорахунки Гетьмана і намітити курс подальших дій виписавши основні положення засад та принципів розбудови майбутньої держави, максимально врахувавши при цьому національні демократичні традиції і зарубіжний досвід, свідчить про неабиякий державотворчий потенціал тодішньої політичної еліти [14, с. 76]. Шкода, що

весь той потенціал так і залишився не реалізованим і донині, бо деякі пункти цього унікального документа залишаються досить актуальними і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991. - 238 с.
2. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К.: Либідь. 1993. - 286 с.
3. Балушок В. Есть ли в Украине государственно-политическая традиция? // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. - № 4. - С. 116–122.
4. Василенко М. П. Конституція Филиппа Орлика // Вибрані твори в трьох томах. Т. 2. Юридичні праці. К.: Академперіодика, 2006. - С. 390–408.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., Вища школа, 1994. - 538 с.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. - К.: Наук. думка, 1992. - 356 с.
7. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Передмова І. О. Денисюка. - Львів: Світ, 1991. - 420 с.
8. Киричук В., Тимциук В. Історія державного управління в Україні. - К.: УАДУ, 2001. - 241 с.
9. Кононенко П., Кононенко Т. Пилип Орлик і український конституційний процес // Микола Плавюк. Збірка: Україна – життя моє. - Т. 3. - К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2002. - 1085 с.
10. Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинці. - М., 1995. - 784 с.
11. Кресін О. Пакти й конституції законів і вільностей Запорізького Війська 1710 року // Український історичний журнал. - 2005. - № 2. - С. 192–203.
12. Лукашевич О., Манжул К. Конституція Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. - Х., 1996. - 52 с.
13. Надолішній П. І. Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360 річниці конституції Пилипа Орлика // Вісник державної служби. - 2009. - № 4. - С. 69–78.
14. Нікітін В. В. Джерела та попередники Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. № 3. - Х., 2006. - С. 72–78.
15. Нікітін В. В. Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як документ історії громадянського суспільства в Україні // Теорія і практика державного управління. - Вип. 2 (11). - Х., 2005. - С. 31–37.
16. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Упоряд.: І. Гирич, А. Атаманенко. - 2-е вид., допов. - Нью-Йорк - Київ - Львів - Париж - Торонто, 2001. - 356 с.
17. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали // Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська

угода 1654 року / Редактор Л. Винар. - Нью-Йорк - Київ - Торонто. 1995. - 419 с. - С. 117–130.

18. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. - 678 с.

19. *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія Української Конституції. - К.: Знання, 1993. - 190 с.

20. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994. - 264 с.

21. Указ Президента України Ющенко В. А. від 21.03.05. № 504/2005. Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300 річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика // Вісник Конституційного суду України. - 2007. - № 3. - С. 81–82.

22. *Шостак В.* Етико-світоглядні традиції найдавнішої духовної культури на території України. - Луцьк: Вежа, 1999. - 189 с.

23. *Яворницький Д. І.* Історія запорозького козацтва. - Т. 3. - К., 1991. - 436 с.

© 2011 г., Б. Е. Фролов
(г. Краснодар, Россия)

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И КОМПЛЕКТОВАНИЯ ПОЛКОВ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В.

Начало Черноморскому казачьему войску положило распоряжение князя Г. А. Потёмкина от 20 августа 1787 г. о сборе бывших запорожских казаков в конную и пешую волонтерные команды [1, *ф. 249, оп. 1, д. 2829, л. 1*]. Придание этим командам в конце 1787 – начале 1788 г. статуса войска («войско верных казаков») ничуть не повлияло на его военно-организационную структуру. Деление войска на две команды в первый период русско-турецкой войны 1787–1791 гг. было вполне удобным и оправданным, прежде всего – вследствие незначительного количества добровольцев.

В ряде документов раннего периода отдельно выделяется «канонерская команда». Судя по всему, её первым атаманом стал Пётр Лях [1, *ф. 249, оп. 1, д. 13, л. 29*]. Пешую команду возглавлял войсковой атаман С. И. Белый, конную – секунд-майор З. А. Чепега. Начальником гребной флотилии являлся войсковой судья А. А. Головатый. Стоит заметить, что подавляющее число пеших казаков несло службу на флотилии.

Разрешение принимать в казаки всех желающих свободных людей, изменение методов комплектования меняют облик войска. В него вливаются социальные элементы, представляющие различные сословные структуры общества.

Резко увеличился строевой состав войска, что повлекло за собой и первую его реорганизацию.

23 июня 1789 г. войсковой судья А. А. Головатый сообщил Г. А. Потёмкину о том, что пехоты набралось уже более пяти тысяч человек (по сведениям П. П. Короленко, руководство над пешей командой Головатый получил после смерти С. И. Белого и вступления в должность атамана З. А. Чепеги). «Я их размещаю на пятисотенные команды, — докладывал войсковой судья, — определяя к оным полковников и старшин надежных, и составил тем я десять полков» [2, с. 118].

Ведомость на выдачу жалованья, датированная 30 декабря 1789 г., включает в себя 14 полковников, 14 полковых старшин, 14 полковых есаулов, 14 полковых хорунжих, 14 квартирмейстеров, 70 сотников... [2, с. 257]. Таким образом, можно говорить о наличии в Черноморском войске уже 14 полков. В то же время в документах 1790–1791 гг. упоминаются только два пехотных полка (их называют также «2 пеших полка», «2 сухопутных полка») [1, ф. 249, оп. 1, д. 67, л. 105; д. 66, л. 232]. Получается, что основная часть пешей команды, формально расписанная по полкам, по-прежнему несла службу на гребной флотилии. В документах их просто называют «лодочными» казаками, а в официальной переписке — «пехотное верных черноморцев, состоящее на лодках войско» [1, ф. 249, оп. 1, д. 68, л. 11].

После переселения на Кубань «штатная» полковая структура фактически упраздняется. 23 сентября 1793 г. войсковой судья А. А. Головатый доложил атаману З. А. Чепеге: «Сухопутные полки, как ненужные по мирному времени, да и продовольствовать их не из чего и не откуда, мною за приемом от них значков полковых, перначей, артиллерийских снарядов и прочего казенного все распущены... для обзаведения домашнего, а также и из куреней, флотилии все излишние старшины и казаки [1, ф. 249, оп. 1, д. 228, л. 71]. В архивных документах нет никаких сведений и о постоянных конных полках. На Кубани полки формируются по мере необходимости и, прежде всего, для «внешних» походов.

В «Записке о Кубанском войске», составленной в 1860-е гг., утверждалось, что в Черноморском войске до 1803 г. существовало 11 конных, 7 пеших полков и две команды при войсковой флотилии и войсковых дубах [1, ф. 249, оп. 1, д. 2829, л. 11]. Эти данные представляются нам сомнительными. Во-первых, общего количества строевых казаков просто бы не хватило на такое количество строевых частей (по крайней мере до 1797 г.). Во-вторых, удивляет преобладание конных полков над пешими (чего никогда не было, да и не могло быть в интересующий нас период). К примеру, в декабрьской записке 1797 г. на имя императора, атаман Т. Т. Котляревский указывал, что может поставить под ружье 12510 человек, из них 2829 конных и 9681 пеших [1, ф. 249, оп. 1, д. 361, л. 38].

Скорее всего, авторы «Записки о Кубанском войске» сделали расчёт полкам, исходя из данных о количестве «чиновников» за какой-то отдельно взятый год. Фактически речь идёт о «виртуальных» полках, которые можно сформировать с учётом численности казаков и старшин. К примеру, в рапорте Войскового

правительства о состоянии войска на 1 июля 1794 г. указаны 12 полковников (строевого состава), 60 есаулов, 61 сотник и т. д. [1, ф. 249, оп. 1, д. 290, л. 5]. То есть чиновников числится на 12 полков, а сами полки, как мы знаем, давно распушены.

Удивительно, но в течение десяти лет в Черноморском войске отсутствовало специальное положение, регламентирующее вопросы его военной деятельности. «Порядок общей пользы» 1794 г. содержал лишь краткое требование к куренным атаманам «чинить немедленное выставление» казаков на службу по требованию начальства. Отдельные, часто сиюминутные, вопросы военной службы решались на заседаниях Войскового правительства.

Традиционная форма комплектования строевых частей войска выглядела следующим образом. Войсковой атаман определял требуемое для службы количество людей и делал наряд по куреням в зависимости от числа записанных в них казаков. Куренные атаманы составляли именные списки «наряженных» казаков и начинали «сильнейше понуждать» их к выступлению на службу. Из прибывших людей составлялись команды, а при необходимости и полки, командиры которых назначались атаманом.

Эта схема на первый взгляд кажется простой, логичной, а потому эффективной. На самом деле она имела много слабых мест. Ф. А. Щербина так писал по этому поводу: «При крайней неопределенности порядков по формированию частей для кордонов и в полки, страдало прежде всего само население, не знавшее заранее, когда и сколько из его рядов потребуется сил. Ставилось в затруднение и военное начальство, так как в одних случаях на службу получались недоборы, в других на службу попадали не те лица, которые должны были отбывать ее, в третьих оказывались лица непригодные для службы и т. п.» [7, с. 113].

Известный историк П. П. Короленко так охарактеризовал один из способов комплектования полков: «... вербовали в службу обыкновенно тех, кто был под рукой, ибо многие черноморцы, скрываясь в ватагах по рыбным заводам, или в степях за отарами и табунами, вовсе не служили» [3, с. 81]. От себя добавим, что от службы легко уклонялись и многие из тех, «кто был под рукой». Дело в том, что злоупотребления и произвол куренных атаманов при наряде казаков на службу достигли немыслимого размаха. Войсковое правительство вынуждено было в конце XVIII в. провести «выборы хороших куренных атаманов... которые при нарядах на службу ко взяткам не были склонны, а делали оной по справедливости, не корыстолюбиво, без закрытия... тех кои от службы подарками и деньгами отделяваются» [1, ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 287].

Сложившуюся в войске ситуацию хорошо иллюстрирует прошение общества куреня Васюринского от 25 ноября 1798 г. [1, ф. 250, оп. 1, д. 59, л. 166]. Люди жаловались на произвол атамана за взятки «защищавшего казаков от службы». Перечислялись фамилии взяткодателей. Часть из них откупились от службы, дав атаману по полпуда икры и две себрюги, Осип Гладкий дал 27 рублей, ка-

зак Велигура – синюю свиту и пояс. Казаку Василию Яцкоку атаман «вместо службы препоручил шинок», за что взял 20 рублей.

В результате преступной деятельности куренных атаманов полки Черноморского войска комплектовались в первую очередь казаками «состояния бедного и беднейшего». Особенно это характерно в отношении полков, уходящих на внешнюю службу. Нередко бедные казаки несли службу несколько лет подряд, так как «достаточные» казаки имели возможность откупаться от службы каждый год. Неимущие казаки, естественно, не могли прибыть на службу с приличным оружием, одеждой, снаряжением, не говоря уже о строевом коне. В сложившихся условиях ещё более пышным цветом расцвела старая запорожская традиция – наёмничество, то есть замена личной службы поставкой наёмника, как правило, больного, престарелого или малолетнего [см.: 5].

Приведём два примера неповоротливости и неэффективности системы «атаманского наряда». В подавлении Польского восстания 1794 г. участвовала русская регулярная армия и казаки. 22 апреля 1794 г. императрица Екатерина II повелела отрядить от войска Черноморского два пятисотенных полка под командованием кошевого атамана [1, ф. 249, оп. 1, д. 288, л. 10]. Атаман З. А. Чепега «почитая этот поход самонужнейшим», на заседании Войскового правительства предложил сделать наряд с одиноких казаков по одному человеку, а с семейных по два, полагая заодно переменить кордонную стражу. Куренным атаманам и командирам полков строго предписывалось выбрать людей и лошадей, вполне готовых к дальнему походу.

В условиях жёсткого контроля сбор людей проходил довольно успешно, и, тем не менее, в поход полки выступили в некомплекте, имея в своем составе 973 человека вместо положенных 1002. Ещё не успели казаки добраться до Дона, как 84 человека пришлось отправить обратно в войско «за худостью лошадей». Путь в Польшу был отмечен и нередкими случаями дезертирства из полков. Бежали в основном казаки-наёмники, служившие за «хозяина». Заявка черноморцев в провиантский магазин 2 сентября 1794 г. составлена уже всего на 797 человек [1, ф. 249, оп. 1, д. 292, л. 110]. Во всех случаях убыли людей Войсковое правительство обязывало куренных атаманов высылать им замену. Вот так и тянулись за полками бесконечные группки «дублеров».

В 1796 г. всесильный, казалось бы, войсковой судья Антон Головатый не смог собрать два конных полка, формируемые по высочайшему повелению, и отправился в Персидский поход, имея всего 504 человека вместо положенных тысячи [1, ф. 250, оп. 1, д. 38, л. 24]. В то время как отряд Головатого двигался к Астрахани, Войсковое правительство продолжало «выбивать» из куренных атаманов казаков и посылать их вдогонку.

Первый импульс военным преобразованиям в Черноморском войске, судя по всему, дали рапорты генерала от кавалерии Михельсона и генерал-лейтенанта Кираева о незаконном присвоении офицерских чинов атаманами этого войска. 16 апреля 1801 г. рапорты попали в Военную коллегию, которая и обратила внимание на то обстоятельство, что Черноморское войско не имеет «еще в от-

ношении к службе точно определительного себе положения». Собрав сведения о войске, коллегия разработала доклад «Об устройстве Черноморского войска», высочайше утверждённый 13 ноября 1802 г. [4].

В войске повелевалось сформировать 10 конных и 10 пеших полков. Штат полка устанавливался по примеру войска Донского: 1 полковник, 5 полковых есаулов, 5 сотников, 5 хорунжих, 1 квартирмейстер, 1 писарь и 483 казака (то есть всего 501 человек). На самом деле число сформированных в войске конных и пеших полков не соответствовало (в течение нескольких лет) высочайшему повелению [см.: 6].

В контексте нашей темы следует подчеркнуть следующее обстоятельство. Деление на конные и пешие полки было важным и принципиальным для Военной коллегии, особенно в отношении внешних походов. Для самого войска оно носило в определенной мере номинальный характер. Безусловно, «имущественных» казаков старались отправить на службу в конные полки, а бедных — в пешие. И, тем не менее, в конных полках служило немало безлошадных людей, а в пеших имелись и конные. Войсковая канцелярия и атаман неоднократно приказывали командирам как конных, так и пеших полков «неустанно понуждать» казаков обзаводиться лошадьми. После указа Войсковой канцелярии 10 декабря 1817 г., предписывавшего иметь в каждом пешем полку по 300 конных казаков, деление на конные и пешие полки стало еще более номинальным.

Реформа строевого состава 1802 г., упорядочив ряд вопросов военной жизни черноморского казачества, не устранила главного недостатка — архаичной системы комплектования. По-прежнему слишком много места в ней отдавалось случайности, неопределённости, волюнтаризму. Перед чиновниками различных уровней по-прежнему оставалось широкое поле для злоупотреблений. Полки не знали «своих» куреней; можно сказать наоборот — курени не знали «своих» полков. В полк высылались люди из самых различных селений, часто расположенных за десятки вёрст друг от друга.

В январе 1823 г. атаман Г. К. Матвеев, пытаясь объяснить генерал-майору М. Г. Власову неурядицы в сборе казаков на службу, заявил: «При сформировании в 1802 г. в Черноморском казачьем войске 20 полков было принято за основание, чтобы составить каждый из многих куреней, и потому и ныне полки сии вмещают по 20 и более куреней, состоящих на большом расстоянии; есть курени и за 150 верст» [1, ф. 249, оп. 1, д. 840, л. 1].

Можно только посочувствовать полковым командирам, которым иногда приказывали собрать полк экстренно за несколько дней. 4 декабря 1806 г. Черноморскому войску было приказано нарядить два полка для выступления в Крым. Атаман Бурсак решает отправить 5-й и 6-й полки войсковых полковников Ляха и Кухаренко, которым с 15 мая предстояло заступать на пограничную службу. 21 декабря Лях получает приказ собрать полк за 4 дня (!). 26 декабря Лях из лагеря под селением Щербиновка сообщает, что полк собран и выступил в поход. К рапорту приложена ведомость, показывающая, что полк в пол-

ном комплекте [1, ф. 249, оп. 1, д. 514, л. 25]. Кажется, что всё в полном порядке, а сбор полка за 4 дня – просто блестящий результат.

На самом деле Лях выступил в поход с «полком» с частного сборного места и по пути собирал людей с других частных сборных, созданных «в способных по жительству казаков местах». Практика частных сборных мест, безусловно, рациональная и правильная. Но в главное сборное место – город Екатеринодар – полковник Лях прибыл 2 января 1807 г. Именно с этого дня можно говорить о сборе полка (впрочем, и 12 дней – это прекрасный показатель). Но был ли полк в полном комплекте, как показал в своей ведомости Лях? Конечно же, нет. Полк был некомплектным ещё и до приказа о походе. Часть людей, показанных в ведомости, не явилась в полк по причине болезни, а иные уже и умерли. Неудивительно, что уже в Крыму полковник Лях начал составлять списки куреней, из которых не выслали казаков в полк.

Ещё показательнее пример со сбором полка подполковника Паливоды для похода на Дунай в 1807 г. [1, ф. 249, оп. 1, д. 531]. На сборное место не явилось 295 человек, «считавшихся по полковому списку с начала укомплектования полка». Столь печальный итог сбора Паливода объяснил в рапорте к атаману Бурсаку: «Из рапортов сотенных командиров вижу я, что по причине разбредшихся по разным местам во всей сего войска земле полка мне вверенного казаков, нет никакой возможности... в назначенный срок собрать, так я предписал сам строго... чтоб набрали комплект из других пехотных полков» [Там же. Л. 27]. Атаман Бурсак не только поддержал идею Паливоды, но и развил её. Ряд младших офицеров были направлены на рыбные заводы для сбора казаков, желающих причислиться в полк, другие занимались этим в пеших полках. К розыску казаков атаман подключил и земские сыскные начальства. Из отчёта полкового есаула Педенко: «Собрал с разных пеших полков на дополнение полка Паливоды 94 человека казаков, а более не смог нигде сыскать». И тем не менее через Боспорский* пролив полк переправился в некомплекте, имея в своем составе 450 человек. Уже по пути следования, далеко за пределами Черномории, подполковник Паливода записывал в казаки всех желающих и зачислял в свой полк. Скажем, 30 марта близ Херсона он зачислил в полк «трех турецких выходцев». Стоит в очередной раз подчеркнуть, что в полк, уходящий надолго за пределы войсковой земли, как всегда попали бедняки. 4 июля 1808 г. новый командир полка Матвеев донес атаману Бурсаку: «Казаки же собраны в оной разных полков, все одинокие с рыболовных заводов, и таковые кои чтобы не только приличного его званию одяжение, но и самого нужного ежедневного не имели, - ныне чрез столь долгое время... и последнего лишаются» [Там же. Л. 111]. Описанная история со сбором полка, приёмами и источниками его комплектования характерна и для последующих лет (есть десятки примеров и похлеще).

* Так в документе назван Керченский пролив.

В 1823 г. атаман Г. К. Матвеев, в целях ускорения и упрощения сбора полков на службу, предложил комплектовать полк из 5-6 ближайших друг к другу куренных селений [1, ф. 249, оп. 1, д. 840, л. 1]. Ф. А. Щербина на этот счёт заметил: «этот удобный порядок комплектования полков был принят, но в полках оказались недочёты...» [7, с. 136]. Эти «недочёты» объяснялись некоторой нехваткой строевого состава и уклонением значительной части казаков от службы. Это две основные причины, которые свели действительно здоровое желание атамана на нет.

По данным 1824 г. 2-й конный полк комплектовался из 10 селений, а 4-й пеший – из 24 [1, ф. 249, оп. 1, д. 890, л. 1, 14]. При комплектовании 2-го конного полка в царство Польское в 1826 г. опять собирали людей со всех полков войска [1, ф. 283, оп. 1, д. 23; ф. 286, оп. 1, д. 35]. Так же комплектовался и 6-й конный полк в 1827 г. [1, ф. 249, оп. 1, д. 940]. Мало того, почти все офицеры полка занимали какие-то должности по войску, и для вызова их на службу командиру полка пришлось испрашивать особое предписание атамана. Уже по пути следования командир полка в частном письме к атаману сообщил, что офицеры и нижние чины полка «есть самые беднейшие состоянием и не имеют с чего исправить себя всем нужным к военной службе» [1, ф. 249, оп. 1, д. 1010, л. 32].

В 1828 г. для формирования полка в Измаил атаман А. Д. Безкровный приказал отобрать по 75 человек от каждого казачьего полка, из числа находящихся на льготе. Явившись на сборное место, атаман испытал сильное разочарование, которое он выразил в приказе по войску 7 апреля: «По прибытии моем на сборное место оказалось, что не только казаков, но и сотенных эсаулов и офицеров от некоторых полков недостает» [1, ф. 283, оп. 1, д. 172, л. 7]. Надо заметить, что практика комплектования сборных полков, обусловленная нехваткой лошадей и как следует обмундированных и вооружённых людей, имела место и во второй половине XIX в. уже в Кубанском войске.

К концу 1820-х гг. жалобы полковых командиров на трудности комплектования полков в связи с неявкой казаков на службу приняли, очевидно, такой массовый характер, что вынудили Войсковую канцелярию 14 июня 1828 г. провести специальное заседание. Решение оказалось неожиданным: «Войсковая экспедиция делала публикацию о розыске казаков долгое время не являющихся на службу по донесениям полковых командиров. Это не имело успеха, ставило Войсковую Канцелярию в бесполезное затруднение и служило поводом полковым командирам уклоняться от прямых своих обязанностей отыскивать казаков чрез своих нарочных или чрез сношения с земским начальством» [Там же. Л. 46].

Тенденция к улучшению ситуации начинает наблюдаться со второй половины 1830-х гг., закрепляет и стимулирует её Положение о Черноморском казачьем войске 1842 г.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. *Дмитренко И. И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. III. СПб., 1896.
3. *Короленко П. П.* Черноморцы. СПб., 1874.
4. ПСЗ. Собр. 1. Т. 27. (1802- 1803). СПб., 1830. Ст. 20508.
5. *Фролов Б. Е.* Институт наемничества в Черноморском войске // Вопросы историографии и истории Северного Кавказа XVIII – начала XX в. Краснодар, 1997.
6. *Фролов Б. Е.* Реформа строевого состава Черноморского казачьего войска в начале XX века // Вопросы регионоведения. Краснодар, 2002.
7. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. Т. II. Екатеринбург, 1913.

© 2011 г., А. М. Авраменко
(г. Краснодар, Россия)

АЗОВСКОЕ КАЗАЧЬЕ ВОЙСКО В ИСТОРИЧЕСКОЙ КАРТОГРАФИИ

Никакой источник кроме карты не способен ясно показать территориальные аспекты исторического процесса. К сожалению, карту традиционно недооценивают как в России, так и в Украине, подготовка специалистов по исторической географии и исторической картографии не ведётся ни в одном высшем учебном заведении. Поэтому исторические карты часто делают на любительском уровне, вносят произвольные искажения, а многие издатели и редакторы не понимают, что такая карта является объектом авторского права, ибо абсолютное большинство исторических карт печатают без указания автора или составителя. Так, в книге Е. И. Дружининой «Южная Украина в период кризиса феодализма» помещена карта-вклейка между страницами 186 и 187 [10], на которой выделена земля Азовского казачьего войска (АКВ), но нигде в книге не указано, что её на основе архивной карты составил Б. Г. Галкович. Такая безымянность карт приводит к тому, что многие авторы воспринимают карту лишь как иллюстрацию, картинку, в которую можно вносить произвольные изменения, либо заимствовать, не думая, что это плагиат.

Такая недооценка исторической карты часто приводит к неправильным географическим представлениям, попадающим даже в энциклопедии и учебники. Так, в 1961 г. в авторитетной «Советской исторической энциклопедии» сооб-

шалось, что АКВ было поселено на северо-западном побережье Азовского моря между рр. Бердой и Обыточной [20, *стб.* 286]. На самом деле, территория АКВ находилась не на северо-западном, а на северном побережье Азовского моря к востоку от р. Берда, а р. Обиточная протекает западнее Берды и не могла иметь отношения к АКВ. Вместо того чтобы посмотреть на карту и обнаружить ошибку, авторы энциклопедических статей стали повторять эту странную информацию. К сожалению, не избежала этой ошибки и Е. М. Апанович, написавшая статью об АКВ в первой советской энциклопедии истории Украины [18, с. 36], хотя по её словам, территория войска находилась «между Бердянском и Мариуполем (между реками Бердой, Обиточной и Азовским м.)». Здесь первая часть фразы противоречит второй: если бы автор обратилась к карте, то увидела бы, что Обиточная находится не между Бердянском и Мариуполем, а западнее Берды. В 1966 г. «Энциклопедія українознавства» другими словами повторила ту же ошибку: по её версии, АКВ было поселено между Бердянском и Ногайском (город на р. Обиточная) [12, с. 1833]. В дальнейшем, продолжая традицию ошибок, «Советская военная энциклопедия» в 1976 г. сообщила, что АКВ было поселено на северо-западном побережье Азовского моря между рр. Обиточная и Бердя (ныне Запорожская область) [19, с. 126]. На самом деле на территорию современной Запорожской области приходилась меньшая часть АКВ, а остальная относится к Донецкой области, что видно на составленной мною карте [5, с. 151; 6, с. 242]. Помимо того, что энциклопедия исказила название реки Берда, здесь ошибочно сообщается, что войсковая канцелярия была перенесена из станицы Петровской в Мариуполь [19, с. 127]. Эта же ошибочная информация в полном объёме перешла в энциклопедию «Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года» [16, с. 37], исправлено лишь название реки Берда. Обновлённая «Военная энциклопедия», изданная в Москве, также повторяет ошибки в полном объёме [9, с. 103]. Наконец, Ю. Н. Шведов в новейшей «Большой Российской энциклопедии», призванной отразить последние достижения науки, не упоминая рек, сообщает, что административный центр войска – станица Петровская, с 1835 г. – г. Мариуполь [8, с. 297]. Но по данным Л. М. Маленко, написавшей диссертацию и монографию об АКВ, административный центр войска никогда не находился в Мариуполе.

В новейших украинских энциклопедиях указанные выше ошибки, в основном, устранены. В «Энциклопедія історії України» автор соответствующей статьи Е. Д. Петренко правильно пишет, что казаки получили земли между Бердянском и Мариуполем, хотя неверно, что это северо-западное побережье Азовского моря. Неверно и то, что село Новоспасовское (ныне с. Осипенко) находится сейчас в Володарском районе Донецкой области [11, с. 46]. «Політико-адміністративний атлас України» показывает, что это Бердянский район Запорожской области [17, с. 30]. Что же касается расположения терри-

тории войска, то можно указать точнее: между реками Берда и Кальчик. К сожалению, Петренко не сообщает, где находился административный центр войска. Логичнее было бы поручить написание этой статьи специалисту по истории АКВ – Л. М. Маленко, но в её статье об АКВ в энциклопедии «Українське козацтво» вообще нет географических описаний территории войска, не указан и административный центр [23, с. 10–12]. Это частично компенсирует карта АКВ, где видно, что упомянутая территория находится между реками Берда и Кальчик, но зато на карте не указано, где был административный центр войска. Попутно замечу что в «Радянській енциклопедії історії України» первый административный центр войска назван «м. Микольське» [18, с. 36], а в позднейших изданиях – ст. Микільська [11, с. 46; 23, с. 11], хотя «посад Петровський» не назван «Петрівським». Полагаю, что станица Никольская в украинской версии должна называться «Микольська», ибо её название производно от имени Микола, а не Микіла.

Отчасти ошибки, перечисленные выше, можно объяснить тем, что территория войска была очень мала, а картографические источники не привлекались при подготовке энциклопедических статей. Долгое время АКВ в исторической картографии почти не уделялось внимания: в лучшем случае на территории Южной Украины указывались границы войска или его территория в ничтожно малом масштабе, как в книге Е. И. Дружининой. Даже в «Морском атласе» на карте «Действия Черноморского флота под командованием М. П. Лазарева у Кавказского побережья в 1830–1840 гг.» действия гребных судов хотя и упоминаются, но карта не разъясняет, связаны ли они с азовскими казачьими командами [14, л. 2-]. Не разъясняют этого и специальные «Описания к картам» третьего тома «Морского атласа», хотя на картосхеме «Высадка десанта у реки Туапсе 12 мая 1838 г.» указано, что в операции участвовало около 55 гребных судов [15, с. 479].

В украинских атласах для школ показаны территория и административный центр АКВ, но на крайне малой площади [21, с. 18; 7, с. 3], что не позволяет изучать какие-либо подробности истории войска. Лишь в энциклопедии «Українське козацтво», выдержавшей два издания в 2002 и 2006 гг., помещена карта АКВ, на которой можно увидеть 6 населённых пунктов, чётко прочерченные границы и мельчайшие речки, но зато не указаны центры управления войском, не показан процесс формирования территории войска [23, с. 11]. Я и мои краснодарские коллеги В. К. Чумаченко и Б. Е. Фролов откликнулись на выход первого издания энциклопедии подробными рецензиями, где наряду с высокой оценкой проделанной работы было высказано немало критических замечаний [4; 24]. В результате мне было предложено участвовать в подготовке второго издания энциклопедии. Наряду со статьями, я прислал ряд своих карт казачьих войск, из которых были опубликованы карты Бугского, Дунайского (Новороссийского), Черноморского, Кубанского и Усть-Дунайского Буджакского

казачьих войск. Меня несколько удивило то, что содержание моих карт несколько изменено и вместо прямого указания авторства моих карт написано: «За А. М. Авраменком», словно эти карты где-то уже печатались и редакторы карт (А. И. Коробов и С. Р. Лях) подработали уже опубликованные карты. Присланные мною карты Азовского и Екатеринославского казачьих войск изданы не были без объяснения причин. Поэтому я опубликовал их в Краснодаре в двух сборниках [5, с. 151; 6, с. 242] и они доступны исследователям.

Если карта АКВ, напечатанная в энциклопедии, показывает территорию войска и его станицы без какой-либо динамики, то на моей карте дано размещение Отдельного Запорожского войска на зимних квартирах в конце 1831 года, показаны территории, переданные АКВ в 1832 году: Бердянская пустошь, земля Петровского посада, участок, предназначавшийся общине израильских христиан, а также земля казённого селения Новоспасского, присоединённая к войску в январе 1833 года, и участок казённой земли, присоединённый к войсковой территории в 1839 г. Кроме того, указаны административные центры войска в 1832–1838 и с 1838 г., границы станичных юртовых земель после 1839 года, а также современная граница между Запорожской и Донецкой областями. Содержание карты привязано к современной топографической основе масштаба 1: 200 000, с поправками, касающимися изменения береговых линий.

Богатую информацию для составления карты АКВ дала монография Л. М. Маленко [13], несмотря на некоторые её неточности [3]. В частности, в книге Л. М. Маленко опубликована интересная рукописная «Карта земли Азовскаго козацьего войска, покрытой красною краскою, с показанием части Мариупольскаго округа» 1839 года. На ней выделен участок земли «казённый пустопорожний просимой присоединить к войску, пространством 9881 десятины». Карта подписана наказным атаманом войска Гладким. Ещё более интересные рукописные карты мне удалось найти в РГВИА. Одна из них составлена землемером Екатеринославской губернии Авчинниковым и называется «План, представляющий часть греческих земель Мариупольской округи. С показанием отмежеванных из оной земель Всемилоствейше пожалованных Азовскому войску, и казенного порозжаго участка имянуемаго урзуфским или приморским, какое количество состоит в них десятин земли значится в приложенной экспликации. 25 апреля 1836 года» [1, ф. 330, оп. 64, д. 29]. Карта весьма подробно показывает разные категории земель, переданных АКВ, а экспликация сообщает также, кому и на какой срок (вплоть до 1848 года) были отданы в оброк земли того самого казённого участка, который в 1839 году сумел получить Гладкий для войска. Вторая карта показывает юртовые земли и их распределение по категориям, а также участки офицеров [1, ф. 330, оп. 64, д. 30]. Масштаб обеих карт – 2 версты в дюйме.

Фактический материал, опубликованный в разных работах, особенно в монографии Л. М. Маленко позволяет гораздо подробнее показать историю АКВ средствами исторической картографии. Представляется целесообразным опубликовать две или три карты. В первом случае (две карты) одна из них должна быть обзорной и показывать все основные события военной истории АКВ, а также пути переселений казаков и места их поселений в разные периоды. Оптимальный масштаб для такой карты 1: 2 000 000. Вторая карта, уже опубликованная мною, детально показывает территорию АКВ на северном побережье Азовского моря.

В западной части обзорной карты следует показать места поселения казаков Задунайской Сечи к 1828 г., переход казаков О. Гладкого на сторону России и их действия в русско-турецкой войне, судьбу казаков, оставшихся в турецких владениях, а также маршрут переселения казаков О. Гладкого в Приазовье. Восточная часть карты должна показать район крейсерства азовских казачьих баркасных команд с 1837 года, маршруты переселения казаков в Закубанье в период постепенной ликвидации войска и станицы, в которых они были поселены (Абинская, Азовская, Хабльская, Ильская, Северская и др.). При втором варианте (три карты) обзорную карту следует разделить на западную и восточную части, что соответствует и хронологии отображаемых событий. В данном случае представится возможность показать картографируемые события в более крупном масштабе и, естественно, подробнее.

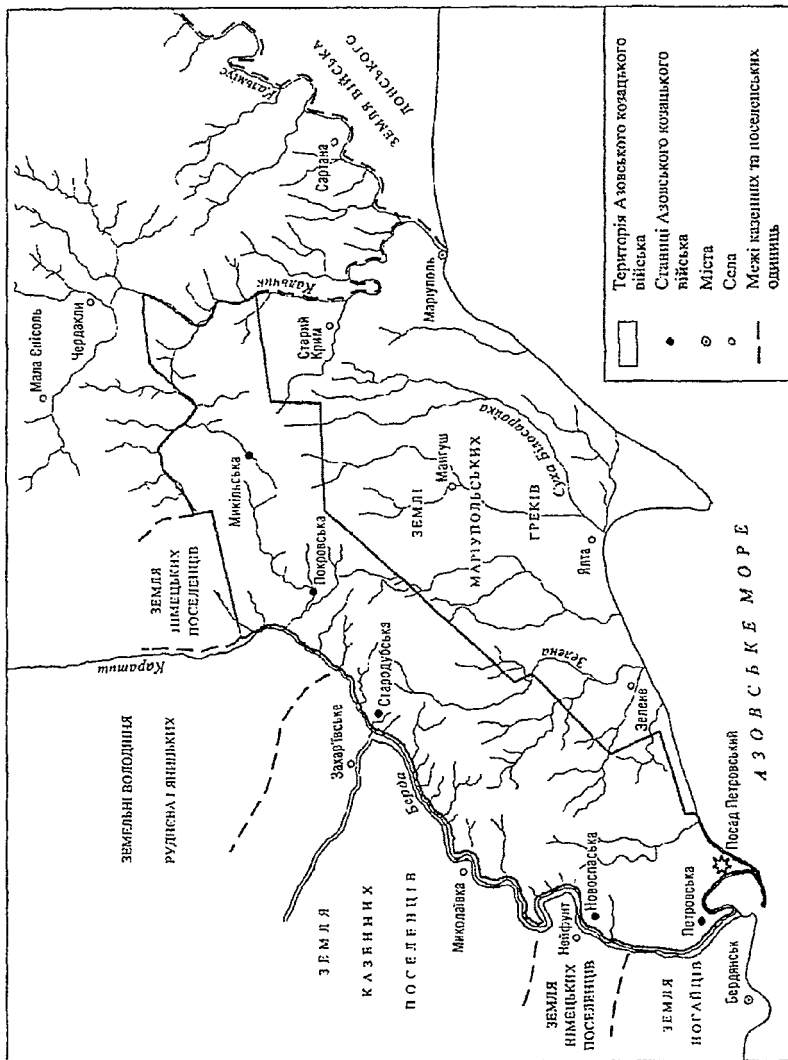
Создание серии карт по истории казачьих войск постепенно позволит приступить к подготовке Атласа истории казачества, что будет ценным научно-справочным изданием как для украинских, так и для российских исследователей, студентов, учителей, краеведов и широкого круга читателей. Обоснование идеи и структуры такого атласа были доложены на конференции в 2002 г. и опубликованы [2], но вожди современного казачества предпочитают тратить деньги на иные цели.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), г. Москва.
2. *Авраменко А. М.* Атлас истории казачества: идея, концепция и структура // Казачество России: история и современность. Тезисы Международной научной конференции, г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.). Краснодар, 2002. С. 4–7.
3. *Авраменко А. М., Фролов Б. Е.* Монография по истории азовского казачества: *Л. М. Маленко.* Азовское казачье войско (1828–1866). Запорожье, 2000. III, 514 с. На укр. языке // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2002. №1. С. 64–66.

4. *Авраменко А. М.* Первая энциклопедия украинского казачества // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2003. №2. С. 62–70; То же // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. Вип. 7. Запоріжжя, 2003. С. 323–330.
5. *Авраменко А. М.* Азовське козацьке військо [карта] // Историко-географический сборник. - Вып. 1. - Краснодар, 2007. - С. 151.
6. *Авраменко А. М.* Азовське козацьке військо [карта] // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 2. – Краснодар, 2007. С. 242.
7. Атлас з історії України. 9 клас. / Упорядники: О. В. Гісем, Д. В. Ісаєв, О. О. Мартинюк. Київ: Інститут передових технологій, 2000. 16 с.
8. Большая Российская энциклопедия. В 30 т. Т. 1. М.: Большая Российская энциклопедия, 2005. 768 с.
9. Военная энциклопедия. В 8 т. Т. 1. М.: Воениздат, 1997. 640 с.
10. *Дружинина Е. И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. М.: Наука, 1981. 216 с.
11. Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
12. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 5. Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1966 р. Львів, 1996. С. 1601–2000.
13. *Маленко Л. М.* Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя, 2000. 513 с.
14. Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Листы 1–45. [Л.]: Издание Главного Штаба ВМФ, 1958. XVIII с., 45 л. карт, 23, [1] с.
15. Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Описания к картам. [Л.]: Издание Главного Штаба ВМФ, 1959. XVII, 942 с., 18 вклеек.
16. Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия в 5 т. Т. 1. М.: Науч. изд-во «Бол. Рос. энциклопедия», 1994. 688 с.
17. Політико-адміністративний атлас України. - Київ: ДНВП «Картографія», 2006. 120 с.
18. Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1969. 552 с.
19. Советская военная энциклопедия. В 8 т. Т. 1. М.: Воениздат, 1976. 640 с.
20. Советская историческая энциклопедия. В 16 т. Т. 1. М.: Сов. энциклопедия, 1961. 1024 стб.
21. Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. Київ: Мапа, 1998. 32 с.
22. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.
23. Українське козацтво: Мала енциклопедія. - Видання 2-е, доп. і перероб. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 672 с.
24. *Фролов Б. Е., Чумаченко В. К.* Разговор по существу // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2003. №4 (6). С. 65–71.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1832–1866 рр.)

Источник: Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 12.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И СЛУЖБЫ КОННО-Артиллерийской бригады Черноморского казачьего войска в 1842–1860 гг.

Артиллерия играла значительную роль в Черноморском казачьем войске. При переселении черноморских казаков в 1792- 1794 гг. из-за Буга на Кубань было доставлено 114 орудий разного калибра и конструкции. Большая часть артиллерии находилась в Екатеринодаре и Тамани, а также на судах гребной флотилии и постах Черноморской кордонной линии. Трёх- и шестифунтовые медные пушки поступали также на вооруженные полки, несущие кордонную службу. В 1814 году в Черноморском войске были сформированы отдельные артиллерийские части – одна пешая и одна конная артиллерийские полуроты. В 1817 году вместо конной полуроты была сформирована конно-артиллерийская рота, переформированная в 1838 году в конно-артиллерийскую батарею [3]. Дальнейшим развитием черноморской казачьей артиллерии было создание в 1842 году Черноморской конно-артиллерийской бригады.

По высочайше утвержденному Положению о Черноморском казачьем войске от 1 июля 1842 г. предполагалось формирование конно-артиллерийской бригады в составе трёх лёгких конно-артиллерийских батарей 8-орудийного состава и одной гарнизонной артиллерийской пешей роты [2, т. 17. (1842). СПб., 1843. Ст. 15809. § 32–43]. Конно-артиллерийским батареям присваивались номера 10, 11 и 12, т. е. последующие за батареями Войска Донского, гарнизонной роте номер не полагался, она именовалась гарнизонной артиллерийской ротой Черноморского казачьего войска [Там же, § 33–34].

Одна из трёх конно-артиллерийских батарей, согласно Положению, в мирное время должна была постоянно находиться на службе «где надобность потребует», две другие – на льготе. Гарнизонная артиллерийская рота, служащая для обороны кордонной линии и укреплений, должна была иметь два комплекта офицеров и три комплекта нижних чинов, из которых один комплект в мирное время должен был находиться на службе и сменяться ежегодно очередным, «в домах находящихся», т. е. находящихся на льготе [Там же, § 37–39]. Командиры конно-артиллерийских батарей и гарнизонной артиллерийской роты должны были назначаться из офицеров регулярной полевой артиллерии [Там же, § 36].

Штат конно-артиллерийской бригады Черноморского казачьего войска (Черноморской конно-артиллерийской бригады) по Положению от 1 июля 1842 года был следующим [Там же. Штат № 5]:

1. Бригадный штаб:

- командир бригады, полковник регулярной полевой артиллерии (он же командир старшей батареи) – 1;

- адъютант, сотник – 1;
- казначей, сотник – 1;
- квартирмейстер, сотник – 1;
- штаб-трубач – 1;
- писарей – 3;
- денщиков (командира бригады) – 2;
- драбантов – 3.

Итого в бригадном штабе – 13 человек.

2. Конно-артиллерийская батарея (каждая из трёх):

а) строевые чины:

- командир батареи, подполковник регулярной полевой артиллерии – 1;
- есаул – 1;
- сотников – 2;
- хорунжих – 2;
- урядников – 20 (в том числе: 1-го класса – 2, 2-го класса – 4, 3-го класса – 7, 4-го класса – 7; из них: фельдфебель – 1; каптенармус по части артиллерийской – 1; каптенармус по части провиантской – 1; каптенармус по части комиссариатской – 1; старших урядников – 8; младших урядников – 8);
- казаков – 178 (в том числе: бомбардиров – 48; канониров – 130);
- трубачей (из казаков) – 4;

б) нестроевые чины:

- лекарь – 1;
- фуришгатских урядников (старший из них заведует нижними чинами нестроевого отделения) – 2;
- писарей – 2;
- костоправ – 1;
- фельдшер – 1;
- лазаретных служителей – 2;
- коновал – 1;
- ученик коновала – 1;
- фурлейтов – 9;
- мастеровых – 16;
- фуришгатских казаков – 2;
- денщиков (командира батареи) – 2;
- драбантов (каждому обер-офицеру и лекарю по одному) – 6.

Итого в конно-артиллерийской батарее – 255 человек.

3. Гарнизонная артиллерийская рота:

а) строевые чины:

- командир роты, капитан регулярной гарнизонной артиллерии – 1;
- сотник – 1;

- хорунжих – 2;
- старших урядников – 3;
- младших урядников – 17;
- казаков – 170;
- барабанщиков (из регулярных войск) – 2;

б) нестроевых чинов:

- цирюльников – 2;
- лазаретных служителей – 2;
- писарь ротный – 1;
- мастеровых – 2;
- денщик (командира роты) – 1;
- драбантов (каждому обер-офицеру по одному) – 3.

Итого в гарнизонной артиллерийской роте – 207 человек.

Формирование Черноморской конно-артиллерийской бригады было завершено весной 1843 г. Согласно приказу № 15 по Черноморскому казачьему войску от 30 апреля 1843 г., «приходящего мая 6-го числа имеет последовать сформирование Черноморской конно-артиллерийской бригады, на укомплектование коей обратятся нынешние Черноморские Артиллерийские: конная № 10 батареи, пешая рота и пограничная местная Артиллерия, настоящее существование коих с тем вместе прекратится» [1, ф. 317, оп. 1, д. 24, л. 27]. Командующим бригадой был назначен подполковник Л. С. Кишинский (впоследствии – полковник, в отставке – генерал-майор). С командира бригады (до производства в полковники он назывался командующим бригадой), по Высочайшему приказу от 15 мая 1843 г., слагалось звание командира старшей батареи (т. е. № 10) «предоставив ему управлять одною только бригадою, в уважение обширных занятий его по управлению и устройству трех конных батарей и гарнизонной артиллерийской роты, расположенных на всем протяжении Черноморской кордонной линии» [2, т. 18. (1843). СПб., 1844. Ст. 16853]. Командирами Черноморской конно-артиллерийской бригады впоследствии были: полковник Л. С. Кишинский (1843–1848 гг.); полковник И. П. Войнич (1848–1856 гг.); полковник князь Челокаев 1-й (1856 г.); полковник Третьяков (1856 г.); полковник В. В. Головинский (1856–1861 гг.).

Командование 10-й конно-артиллерийской батареей временно поручалось сотнику Т. Гутовскому (до прибытия капитана Скляревича, назначенного командиром батареи Высочайшим приказом 3 апреля 1843 г.), командование 11-й батареей – есаулу П. Лисицыну (впредь до назначения батарейного командира), командиром 12-й конно-артиллерийской батареи ещё 3 марта 1843 г. был назначен подполковник А. Кордовский [1, ф. 317, оп. 1, д. 24, л. 27 об.]. Гарнизонную артиллерийскую роту, согласно резолюции наказного атамана Черноморского казачьего войска генерал-лейтенанта Н. С. Заводовского, поручили «впредь до повеления» есаулу М. Барыш-Тыщенко [Там же, л. 28]. Этим же приказом был определён и состав бригадного штаба: сотник Т. Гуков назна-

чался адъютантом, сотник В. Головинский – казначеем, сотник В. Соймонов – «квартирмейстером», казаки Н. Ерус, С. Кучеров и С. Нечай – писарями штаба [Там же, л. 28].

В основе комплектования бригады личным составом лежал административно-территориальный принцип: конно-артиллерийская батарея № 10 комплектовалась нижними чинами Таманского округа, батарея № 11 – нижними чинами Екатеринодарского округа, батарея № 12 – нижними чинами Ейского округа [1, ф. 317, оп. 1, д. 10, л. 36 об.–37]. Для формирования гарнизонной артиллерийской роты привлекались казаки всех трёх округов Черноморского казачьего войска, знающие артиллерийскую службу и оставшиеся лишними после формирования конно-артиллерийских батарей. А так как в Ейском округе артиллеристов было недостаточно, то «из станиц сего округа выбрать казаков, хотя менее видных собою, но годных к службе сего рода». Также в состав гарнизонной артиллерийской роты были зачислены казаки, служившие на тот момент при местной артиллерии под командой есаула С. Т. Христюка [Там же, л. 37 об.]. Поскольку для комплектования трёх смен гарнизонной артиллерийской роты личного состава не хватало, её состав был определен двухсменным [Там же, л. 37 об.].

По Положению от 1 июля 1842 года Черноморская конно-артиллерийская бригада устраивалась на одинаковых началах с артиллерией Донского войска с той лишь разницей, что командиры батарей Черноморского войска были из офицеров регулярной артиллерии, а Донского – из казачьего сословия и они, находясь со своими батареями на льготе, получали жалованье из войсковых сумм. Именным приказом от 26 октября 1846 г. были внесены дополнения в § 36 Положения о Черноморском войске и в штат Черноморской конно-артиллерийской бригады, согласно которым «батарейными командирами могут быть назначаемы и офицеры войскового сословия» и «батарейные командиры, из войскового сословия, во время состояния вверенных им батарей на льготе, получают жалованье, по чинам, из войсковых сумм» [2, т. 21 (1846). СПб., 1847. Ст. 20544].

2 апреля 1846 г., император Николай I, «для преподавания конно-артиллерийским бригадам Черноморского и Кавказского линейного казачьего войска способов к образованию чинов», повелел назначить образцовую команду от этих двух бригад для обучения казаков артиллерийской службе при лейб-гвардии Донской конно-артиллерийской батарее в Санкт-Петербурге. В состав образцовой команды должны были входить «потребное для двух орудий число чинов и лошадей» от обеих бригад: обер-офицеров – 2; фейерверкеров – 4; трубач – 1; рядовых казаков – 40; лошадей офицерских – 2; лошадей для фейерверкеров – 4; лошадь для трубача – 1; лошадей для прислуги у орудий – 22; упряжных лошадей для орудий – 12; упряжных лошадей для зарядных ящиков – 6; запасных упряжных лошадей – 2. Люди и лошади, состоящие в образцовой артиллерийской команде, в первый год были отправлены в Санкт-Петербург в полном составе, в последующие годы офицеры и трубач сменялись ежегодно, а фейерверкеры и рядовые – через два года (от бригад ежегодно присылалась

половина состава), лошади оставались при образцовой команде постоянно. Два орудия с зарядными ящиками было предоставлено Санкт-Петербургским арсеналом, а всё содержание чинам и лошадям производилось за счёт Черноморского и Кавказского линейного казачьих войск [Там же, *ст.* 19911].

Высочайшим приказом от 6 июля 1846 г. было велено команду конно-артиллерийских бригад Черноморского и Кавказского линейного казачьего войск, назначенную в лейб-гвардии Донскую батарею для изучения артиллерийской службы по всем видам довольствия «сравнить вполне с образцовым взводом конно-артиллерийских бригад Оренбургского и Сибирского казачьих войск, при той же батарее состоящих, во внимании, что цель учреждения этой команды совершенно одинакова с образцовым взводом» [Там же, *ст.* 20210].

Первоначально мундиры для офицеров и нижних чинов образцовой артиллерийской команды шили в войсках, «так как там ближе известна форма и вся принадлежность к одежде», в дальнейшем же «строить мундирную одежду» было приказано в Санкт-Петербурге, для чего «местные войсковые начальство обязаны немедленно сообщить гвардейскому начальству подробное и точное описание установленного обмундирования офицеров и нижних чинов Черноморской и Кавказской артиллерии, для руководства при постройке» [2, *т.* 22 (1847). СПб., 1848. *Ст.* 21121].

По именному указу Николая I от 5 июня 1847 г. образцовая артиллерийская команда Черноморского и Кавказского линейного казачьих войск ежегодно перед отправлением в Санкт-Петербург собиралась «где местным начальством будет указано» на четыре недели «для надлежащего приготовления к походу». Во время этих учебных сборов провиант личному составу и фураж лошадям производили из войсковых сумм [Там же, *ст.* 21299].

Приказом № 27 инспектора всей артиллерии генерала от артиллерии Я. Я. Гилленшмита от 27 января 1851 г. конно-артиллерийские батареи Черноморского и Кавказского линейного казачьих войск подчинялись по «строевой и искусственной частям» начальнику артиллерии на Кавказе [1, *ф.* 317, *оп.* 1, *д.* 277, *л.* 3]. Позже этот порядок подчинения высочайшим приказом был распространён и на гарнизонную артиллерийскую роту Черноморского казачьего войска. Так как «Черноморская пешая гарнизонная рота, находящаяся в составе Черноморской казачьей артиллерийской бригады, составляет прислугу к шестидесяти пяти орудиям, в сорока вооруженных пунктах кордонной линии, а между тем не инспектируется не одним высшим артиллерийским начальником», то Высочайшим приказом от 26 ноября 1853 г. Черноморская гарнизонная артиллерийская рота [2, *т.* 28 (1853). СПб., 1854. *Ст.* 27729], а Высочайшим приказом от 13 января 1854 г. конно-артиллерийские батареи Черноморского и Кавказского линейного казачьих войск [2, *т.* 29 (1854). СПб., 1855. *Ст.* 27858], а также артиллерийские школы, устроенные при бригадах, были напрямую подчинены начальнику артиллерии Отдельного Кавказского корпуса. Ему было вменено в обязанности инспектировать эти батареи и артиллерийские школы «по строевой и искусственной частям» и о результатах

инспектирования своевременно доносить главнокомандующему Отдельным Кавказским корпусом и инспектору всей артиллерии [Там же].

Исправляющий должность наказного атамана Черноморского казачьего войска генерал-лейтенант Г. А. Рашпиль в своем предписании № 4536 от 21 августа 1852 г. сообщил командиру Черноморской конно-артиллерийской бригады полковнику И. П. Войничу о сформировании в Черноморском казачьем войске одной ракетной батареи в составе одного конного и одного пешего ракетных дивизионов [1, ф. 317, оп. 1, д. 319, л. 6–7]. Для вооружения этой батареи полагалось 4 треножных и 4 рикошетных ракетных станка. Формально ракетная батарея не входила в состав конно-артиллерийской бригады, должна была «состоять при учебной команде в ведении начальника оной», а по практическим занятиям подчинялась капитану 19-й артиллерийской бригады Неверовскому. Но по части технической ракетная батарея поручалась полковнику И. П. Войничу – в конно-артиллерийской бригаде станки изготавливались, ремонтировались, проводились испытания новых ракетных станков, представлялся транспорт для перевозки ракет и т. д. [Там же, л. 7].

Создание закубанских укреплений и укреплений Черноморской береговой линии в 30–50-е годы XIX в., сообщение между этими укреплениями путем движения отрядов, составленных из конных и пеших казачьих и армейских команд, усиленных артиллерийскими орудиями, – всё это предполагало необходимость создания в Черноморском войске особых артиллерийских подразделений, пригодных для военных действий в условиях горной местности (по примеру некоторых регулярных горных батарей). 8 февраля 1854 г. командир Черноморской конно-артиллерийской бригады полковник И. П. Войнич написал рапорт за № 139 на имя наказного атамана Черноморского казачьего войска, где высказал своё предположение о сформировании в Черноморском войске одной горной батареи [1, ф. 317, оп. 1, д. 421, л. 9]. Горная батарея 8-орудийного состава, как и конно-артиллерийская, должна была состоять из двух дивизионов; каждый из дивизионов, в свою очередь, состоял из двух взводов по 2 орудия. В этот же день, 8 февраля 1854 г., исправляющий должность наказного атамана генерал-майор Я. Г. Кухаренко ответил предписанием за № 1164 [Там же, л. 9–10]. Я. Г. Кухаренко, как бывший офицер-артиллерист (командовал в своё время 10-й конно-артиллерийской батареей Черноморского казачьего войска), видел преимущества горной артиллерии в условиях тогдашней военно-стратегической обстановки на Северо-Западном Кавказе. Он предложил вместо одной горной батареи (два дивизиона), сформировать в Черноморском казачьем войске три горных дивизиона, «подчинив каждый дивизион в хозяйственном и распорядительно-служебном отношениях командирам конных батарей, по принадлежности оных округам» [Там же, л. 9–9 об.]. При этом для горной артиллерии не требовался особый командир, а в каждый дивизион должны были быть назначены по одному офицеру «которые под руководством батарейных своих командиров и будут исполнять обязанность службы во всех отношениях, чем сократятся и издержки казны» [Там же, л. 9 об.]. Полковнику И. П. Войничу

было поручено составить новый проект Черноморской горной артиллерии, но он так и остался не реализованным.

В 1843- 1860 гг. части Черноморской конно-артиллерийской бригады несли службу на Черноморской кордонной линии, участвовали в составе закубанских отрядов (Абинского, Адагумского, Шапсугского и др.) в боевых действиях против горцев, командировались в разные места, где того требовала военная обстановка. Так, 21 ноября 1851 г. исправляющий должность наказного атамана Черноморского войска генерал-лейтенант Г. А. Рашпиль отправил взвод 10-й конно-артиллерийской батареи из двух орудий в Мостовое-Алексеевское укрепление для участия в действующем отряде. В состав этого отряда вошли также два взвода 11-й конно-артиллерийской батареи, находящиеся на службе в Мостовом-Алексеевском и Георгие-Афилском укреплениях [1, *ф. 317, оп. 1, д. 314, л. 1-1 об.*]. При устройстве в декабре 1852 г. в дистанции Староредутского поста новой «батарейки» (разновидность укрепления на 10-40 человек гарнизона при одном орудии), командующий Черноморской кордонной линией полковник Я. Г. Кухаренко просил командира конно-артиллерийской бригады полковника И. П. Войнича предоставить для вооружения этой «батарейки» одно орудие, что вскоре и было сделано [1, *ф. 317, оп. 1, д. 299, л. 1-3 об.*].

По именному приказу 19 ноября 1860 г., объявленному Сенату военным министром «О некоторых изменениях в Положениях казачьих войск Черноморского и Кавказского линейного, переименованных в Кубанское и Терское войска» номера конно-артиллерийских батарей бывших Черноморского и Кавказского линейного казачьих войск сохранялись. Черноморская конно-артиллерийская бригада при этом продолжала существовать под названием конно-артиллерийской бригады Кубанского казачьего войска, в её состав вошли 10-я, 11-я, и 12-я конно-артиллерийские батареи бывшей Черноморской конно-артиллерийской бригады и 13-я и 14-я бывшей конно-артиллерийской батареи Кавказского линейного казачьего войска. Командиры этих батарей, по строевой и искусственной частям были подчинены начальнику артиллерии Кубанской области, а по хозяйственной - войсковому начальству Кубанского казачьего войска [2, *т. 35. (1860). СПб., 1862. Ст. 36327*]. Гарнизонная артиллерийская рота была упразднена приказом по Кубанскому казачьему войску № 20 от 21 апреля 1861 г. «с передачею всей крепостной артиллерии, находящейся теперь на вооружении постов Нижне-Кубанской кордонной линии и пограничных станиц бывшего Черноморского войска в ведение начальника артиллерии Кубанской области» [1, *ф. 317, оп. 1, д. 690, л. 1*].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. ПСЗ. Собрание 2-е.

3. Энциклопедический словарь по истории Кубани. С древнейших времен до октября 1917 года / Под ред. Б. А. Трёхбратова. Краснодар, 1997. С. 25–26.

© 2011 г., И. М. Скибицкая
(г. Краснодар, Россия)

Я. Г. КУХАРЕНКО И КАЗАЧЬЯ КОЛОНИЗАЦИЯ ЗАКУБАНЬЯ НА ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ

Заселение казаками Закубанья и Черноморского побережья стало важной составляющей стратегии русского командования на заключительном этапе Кавказской войны. Назначенный главнокомандующим Кавказской армией князь А. И. Барятинский осенью 1857 г. поручил начальнику своего Главного штаба Д. А. Милютину разработать проект колонизации Кавказа русским казачьим населением. Вопрос о заселении Закубанья обсуждался на заседании особого Комитета, где проект Барятинского был признан слишком дорогим для государства и слишком жестоким по отношению к горцам [1, *ф. 670. оп. 1, д. 29, л. 130*]. Поэтому рекомендовалось «развивать русскую колонизацию в Закубанском крае, соображаясь со средствами, которые государство могло бы выделить на этот проект» [Там же, *л. 132*]. Комитет предлагал «переселить за Кубань в значительном числе черноморских казаков, которые совместно с азовскими казаками и женатыми нижними чинами должны были заселить прибрежную полосу между берегом моря и Адагумской линией. Планировалось также переселение охотников из старых полков Кавказского линейного войска, малороссийских казаков и государственных крестьян» [Там же, *л. 132–133*]. Барятинский считал, что этих действий недостаточно: необходима планомерная казачья колонизация, которая неизбежно приведёт к выселению черкесов [Там же, *л. 134–135*].

Детальную разработку проекта колонизации князь поручил новому начальнику Кубанской области генералу Н. И. Евдокимову, который 14 ноября 1860 г. представил план выселения горцев на равнины, прилегающие к левым берегам Кубани и Большой Лабы, и заселения нагорных и предгорных мест казаками. На пространстве между Лабой и восточным берегом Чёрного моря по предгорьям и в нагорной части планировалось обустроить от 50 до 60 станиц по 200–300 семейств. Покорение горцев могло продлиться пять лет. Чтобы уложиться в этот срок, граф Евдокимов предлагал в течение четырёх лет, начиная с 1862 г., переселять с Дона по тысяче семей. Он был уверен, что в противном случае колонизация затянется на двадцать лет. По его подсчётам, на водворение 60 станиц необходимо было выделить 1 338 068 рублей [6, *с. 311–316*].

Генерал Н. И. Евдокимов был готов приступить к реализации задуманного плана уже весной 1861 г. Однако в Петербурге не спешили с одобрением проекта колонизации. А. И. Бяратинский через военного министра Сухозанета обратился к Александру II. В письме от 29 декабря 1860 г. князь утверждал, что «заселение Закубанского края <...> есть государственная потребность, вызываемая обеспечением спокойствия нашего на Западном Кавказе, от общего восстания закубанских горцев, на случай новой войны с Турцией» [6, с. 320]. В случае новой войны высадка десанта противника была возможна в любой точке Черноморского побережья и могла послужить сигналом к всеобщему восстанию горцев. Александр II согласился с доводами главнокомандующего и одобрил все предложения по заселению Закубанья.

В апреле 1861 г. князь Бяратинский отдал приказ о постройке за Кубанью новых станиц и планировал поголовно переселить туда ряд старых станиц: Конеловскую, Старощербиновскую, Спицевскую, Сергиевскую, Александровскую, Круглолесскую и Грушёвскую станицы. Но уже в феврале 1861 г. станичные общества Старощербиновское и Конеловское подготовили свои возражения с обоснованием, почему нельзя переселять черноморцев целыми станицами за Кубань. Они предложили выбрать 770 семейств из войска Черноморского не от двух станиц (Старощербиновской и Конеловской), а от всех станиц бывшей Черномории. Ими было подготовлено письмо к Бяратинскому и Евдокимову [6, с. 331–332]. В связи с необходимостью заселения большим числом казачьих семейств предгорий по обоим скатам Кавказа, от Лабы до Анапы, главнокомандующий распорядился начать переселение по округам. На освобождаемых казаками землях А. И. Бяратинский дал разрешение селить «собственников-землевладельцев» как из числа казаков, так и прочих людей свободных состояний. Для возмещения войскового капитала он разрешил пустить в продажу часть казачьих земель [1, ф. 347, оп. 1, д. 44, л. 9–10].

Чтобы осуществить столь масштабный проект колонизации, князь Бяратинский решил создать новое казачье войско, способное безропотно выполнять любые приказы командования. Он не доверял черноморцам и по этой причине стремился как можно скорее слить их с русским казачьим элементом. В отличие от черноморцев, которых правительство не считало благонадежными и подозревало в стремлении к сепаратизму, казаки-линейцы не противопоставляли себя России и не стремились отделиться от неё. В октябре 1860 г. Бяратинским был подготовлен проект преобразования Черноморского и Кавказского казачьих войск, согласно которому первое переименовывалось в Кубанское казачье войско и в его состав поступали первые шесть бригад Кавказского линейного войска, а остальные бригады Кавказского линейного войска образовывали особое войско, получившее название Терского [1, ф. 347, оп. 1, д. 38, л. 4]. Как писал кубанский историк П. П. Короленко, по проекту Бяратинского Черноморское и Кавказское линейное войско не только были перетасованы как колода карт, но и лишены своего названия [6, с. 321].

Черноморцы не могли смириться с возможностью отрыва их от земель, дарованных Екатериной II, подчеркивали, что имели неотъемлемое право на земли, пожалованные императрицей, и с юридической точки зрения были правы. К тому же Н. И. Евдокимов не имел на это повеления императора, а руководствовался лишь распоряжением главнокомандующего князя Барятинского.

Особенно волновались жители станиц Старошербиновской и Конеловской, на которых падал жребий первого переселения. Они решили обратиться за помощью к Я. Г. Кухаренко, так как он был последним черноморским генералом, который исполнял обязанности наказного атамана в своём войске. По словам Короленко, «Яков Герасимович принял их с живейшим участием, выслушал их просьбу и дал совет обратиться с таковой к высшему начальству, для этого, как сказано в записке одного офицера, он начернил им приговор общества и сам его прочитал <...> Кухаренко заверил депутатов в счастливом конце этого вопроса именно потому, что кавказское начальство без воли Государя не решится передвигать целое казачье войско с его населением на другое место жительства, следует только довести об этом распоряжении до сведения Императора, воля которого на переселение Черноморцев на Кубань еще не была известна, а до получения Высочайшего разрешения с переселением не торопиться» [6, с. 326–327]. Конеловское общество первым последовало совету Я. Г. Кухаренко и подало прошение генералу Л. И. Кусакову*, который перенаправил все просьбы черноморцев графу Н. И. Евдокимову. Понимая, что дело принимает серьёзный оборот, командующий обещал переселенцам на новой линии такое количество земли, которое будет достаточно «для упрочения их материального благосостояния» [6, с. 329]. Однако жители станицы Старошербиновской, стремясь остановить неизбежное переселение, также подготовили приговор от своего станичного общества с мотивировками, почему его нельзя осуществлять так, как было предложено в тот момент командованием. Действия черноморцев делали очевидным тот факт, что переселение за Кубань не обойдется без насилия над казаками.

П. П. Короленко подчеркивает, что Барятинский стремился уничтожить национальное единение черноморцев (происходивших из Украины). Он думал, «переселив их на новые места жительства, отнять у них войсковую землю и распродать ее лицам гражданского состояния». Эту же участь князь готовил линейцам. Для разъяснения требований командования 1 мая 1861 г. в Екатеринодар приехал Евдокимов. В ожидании его приезда черноморские дворяне в доме Бурсаков провели два собрания. На первом присутствовал Я. Г. Кухаренко. Он был назначен председателем комиссии по переселению черноморцев за Кубань и главным руководителем этого процесса. Понимая всю бессмысленность сопротивления запущенному империей механизму колонизации, он предложил дворянам согласиться на переселение ввиду того, «что заселение Закубанского края есть воля самого Государя». Однако против генерала Кухаренко выступило большинство дворян. Яков Герасимович уговаривал

* Исполнял обязанности наказного атамана в 1860–1861 гг.

послать на переселение для первого раза хотя бы штрафованных казаков, чтобы исполнить волю начальства, но получил отказ, после чего вынужден был оставить собрание, и черноморские дворяне принимали дальнейшие решения уже без него [6, с. 338–339].

Известно, что сам генерал Н. И. Евдокимов буквально уговаривал черноморских дворян дать ему на этот год хотя бы небольшое количество семей по приговору станичных обществ из лиц штрафованных казаков или лиц дурного поведения, но депутаты наотрез отказались выполнить его просьбу. Черноморцы составили записку со своими требованиями: «Начать переселение из войска, когда будет очищен Закубанский край от неприятеля, сначала переселить охотников, а затем, по приговору общества, порочных людей, а затем недостающее число по жребию; приобретение иногородцами земли в Черномории не дозволять, так как она принадлежит одним черноморцам, и возвратить прежнее название войска; не переселять уже черноморцев впредь в иные земли, а предстоящее переселение за Кубань отложить до утверждения за черноморцами испрашиваемых прав» [6, с. 343].

Записка, подготовленная дворянами бывшего Черноморского казачьего войска, вызвала негодование высшего военного командования, особенно его возмущало требование черноморцев о возвращении Кубанскому войску прежнего имени «Черноморского». 24 июня 1861 г. генерал Н. И. Евдокимов получил секретное предписание военного министра генерал-адъютанта Д. А. Милютина провести секретное дознание и выяснить, кто из бывших черноморских казаков составил данную бумагу. После чего лиц, содействовавших волнениям, следовало удалить с Кавказа, а уличенных в преступных действиях предать военному суду [3, с. 914].

Возмущённый сопротивлением черноморцев генерал Н. И. Евдокимов общал из Ставрополя военному министру следующее: «Из затруднений, встреченных в Кубанской области при наряде казаков на переселение, выяснилось, что особенных правительственных мер требует Черноморье. Большинство тамошнего дворянства, наследуя и храня заповеди бывшего малороссийского гетмана Мазепы, старается поддерживать дух отдельной национальности в мысли простого народа, им же угнетенного. Оно ропщет на присоединение шести бригад кавказских казаков единственно оттого, что боится внесения в Черноморию внешних идей и изменения прежнего порядка, утвердившего в Черномории дух ненависти к москалям и за панями право безнаказанного притеснения казаков. Я только теперь узнал Черноморию и убедился, что эта язва на теле русской земли излечима только при совершенном слиянии ее с кавказскими казаками и при уменьшении панства» [2]. В этих взглядах графа Евдокимова поддерживал наказный атаман Кубанского казачьего войска Н. А. Иванов, который подчеркивал, что настроение черноморцев издавна подготавлилось искусственным сосредоточением украинского населения на этой территории. Черноморское панство, по его мнению, заинтересовано в том, «чтобы черноморец называл русского человека москалем во враждебном смысле,

чтобы они не обращались к москалю за поддержкою в душевном горе, не разделяли бы с ними свои радости». Он также считал, что обвиняемые в последних черноморских событиях молодые люди оказались под влиянием черноморских начальников, которые «питают в черноморцах плодотворную вражду, затаенную еще с Запорожья», а потому их нужно немедленно удалить из войска [6, с. 556–557].

Генерал Я. Г. Кухаренко, разделявший боль черноморцев, оказался под подозрением у высшего начальства. Барятинский советовал Д. А. Милютину вызвать Кухаренко в Петербург, удалив его на время от влияния на Кавказе. Своё предложение он мотивировал тем, что якобы располагает информацией о том, что генерал стремится стать атаманом черноморцев с отдельным управлением. Позднее, 29 августа и 3 сентября 1861 г., Барятинский писал Александру II, который в это время собирался посетить Кавказ, о своей позиции по поводу переселения казаков [5]. Однако сам Кухаренко, обращаясь в письме от 9 августа 1861 г. к графу Евдокимову, просил последнего уведомить его о завершении проекта по переселению за Кубань. Стремясь защитить интересы черноморцев, он утверждал, что представители черноморского панства «все еще, по-видимому, составляют общества, не осознающие своей ошибки, и главные виновники из боязни быть выказанными делают другим неблагонадежные внушения» [6, с. 552–553]. Более того, из письма полковника Забудского к Евдокимову следовало, что Кухаренко якобы уведомил его (Забудского) о действиях сыскных начальников Екатеринодарского и Ейского округов, которые «почти открыто возмущают казаков», и просил Евдокимова немедленно их сменить [6, с. 548]. Вероятно, Яков Герасимович предвидел возможные последствия для черноморцев, а поэтому стремился избежать наихудшего развития событий.

Проект массового переселения всколыхнул не только черноморцев – сопротивление правительству оказали и казаки бывшего 1-го Хопёрского полка, отказываясь переселяться за Лабу. Не получив положительного ответа от Евдокимова и Барятинского, казаки станиц Круглолесской, Северной и Александровской без разрешения начальства покинули место службы и самовольно явились в Петергоф к Александру II с прошением. Хопёрцы указывали на неправомерность объявленного им предписания о переселении за Лабу в течение шести месяцев почти всего полка. Они просили императора отменить грозившее им хозяйственным разорением переселение, оставить на прежних местах жительства, пожалованных императором Николаем I в 1845 г. и осуществлять переселение «посредством выбора охотников», а в случае их недостатка по жребию. Император не принял их прошения, казаки были арестованы [3, с. 918–919].

Распоряжение о размещении в Кубанской области в 1861 г. 17 станиц было отменено и принято решение поселить только 8 станиц. Чтобы увеличить количество охотников, желающих переселиться за Кубань, в конце сентября 1861 г. Александр II пожаловал Терскому казачьему войску, донским и

азовским казакам, находящимся на Кавказе, те же права и льготы, что были ранее дарованы Кубанскому казачьему войску. Затем было принято решение о водворении в Закубанье еще трёх станиц, помимо запланированных восьми.

Летом 1862 г. завершилось строительство 13 станиц в районе Лабинского округа и заселение пространства восточнее р. Белой [1, ф. 389, оп. 1, д. 36, л. 25], а в декабре того же года произошло водворение еще двух станиц [7]. В течение лета 1863 г. завершилась колонизация к востоку от Адагумской линии до р. Иль и далее между реками Белая и Шиш. Всего на этом пространстве была заселена 21 станица.

В начале весны 1864 г. русские войска вытеснили горцев из обширного пространства между Абинским и 26-м полками на северном склоне Кавказского хребта и от р. Псеузапе к западу на южном склоне. Возведение станиц носило теперь мирный характер. В апреле 1864 г. было определено окончательное число переселенцев, предполагаемых для этих станиц [1, ф. 249, оп. 5, д. 35, л. 29–31]. В ходе колонизации 1864 г. было занято всё пространство на северном склоне между реками Афипс и Шиш, и на южном склоне от Геленджика до Туапсе. Основание русских поселений на южном склоне закрепило за Россией Западный Кавказ.

Командующий войсками в Кубанской области Н. И. Евдокимов был уверен в том, что население, «водворенное в богатых долинах обоих склонов хребта», должно было благоденствовать [4]. Однако реальность оказалась суровой. Топографическое положение Закубанского края с южной стороны Кавказского хребта (горы, ущелья и крутые спуски к берегу Черного моря) не подходило для расселения казачьих станиц. По мнению П. П. Короленко, в бедственном положении находились станицы Кушинская, Тубинская и Хребтовая. Проблема безопасности станиц к концу войны была фактически решена и ключевыми стали особенности среды обитания и условия снабжения Закубанья. В станицах, расположенных с южной стороны Кавказского хребта, хлебопашеством можно было заниматься только в низменных местах, преимущественно в ущельях горных рек. Однако разливы рек весной могли полностью уничтожить будущий урожай. Суровые условия обитания становились проблемой и для развития животноводства. Тяжёлая ситуация была и в нагорных станицах, располагавшихся на северном склоне Кавказского хребта. Они «представляли собой своего рода тюрьмы; горные края подступали к самой станице и солнце показывалось из-за них только на несколько часов в день» [6, с. 402]. Здесь была высокая смертность.

По окончании Кавказской войны для осмотра новых станиц был командирован генерал-лейтенант П. Д. Бабич, представивший наказному атаману Кубанского казачьего войска графу Сумарокову-Эльстону доклад об устройстве усадеб и бедственном положении переселенцев. Вслед за этим была создана Комиссия под председательством генерала Геймана, которая пришла к выводу о необходимости упразднения отдельных станиц по топографическим и климатическим условиям [6, с. 397–398].

Итак, в ходе масштабной колонизации Закубанья и Черноморского побережья в 1861–1865 гг. было основано более 100 станиц. Командование старалось селить черноморских и малочисленных азовских казаков (говоривших на украинском языке) попеременно с русскими, так как не доверяло черноморцам и создавало условия для их этнокультурной ассимиляции. Я. Г. Кухаренко, сочувствуя черноморцам, предвидел негативные последствия переселения как в хозяйственном, так и в этнокультурном плане. По мере возможности он стремился избежать наихудшего варианта развития событий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 169. Карт. 63. Ед. хр. 38. Л. 3 об.–4.
3. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. 12. Тифлис, 1904.
4. Архивные материалы о Кавказской войне и выселении черкесов (адыгов) в Турцию (1848–1874). Нальчик, 2003. С. 197.
5. *Зиссерман А. Л.* Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. Т. II. М., 1890. С. 377–382, 381–383.
6. *Короленко П. П.* Переселение казаков за Кубань в 1861 г. // Кубанский сборник Т. XVI. Екатеринодар, 1911.
7. ПСЗ. Собрание 2-е. Т. 37. (1862). СПб., 1865. Ст. 39011.

© 2011 г., В. П. Пономарёв
(г. Абинск, Россия)

ЗАСЕЛЕНИЕ ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО АБИНСКОГО РАЙОНА КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ АЗОВСКИМИ КАЗАКАМИ В 1863 ГОДУ

На завершающем этапе Кавказской войны появилось «Положение о заселении предгорий западной части Кавказского хребта кубанскими казаками и другими переселенцами из России», утверждённое 10 мая 1862 г. Для новых поселений отводилось 136 000 десятин земли от Кубани на севере до Главного Кавказского хребта на юге, от Адагума на западе и до Большой Лабы. Предполагалось поселить 17 000 семейств из расчёта по 4 человека в каждой семье. Большую часть переселенцев – 12 562 семьи – должно было выставить Кубанское войско, а остальные – из Азовского и Донского казачьих войск [2,

т. 37. (1862). СПб., 1865. Ст. 38256]. Переселение азовских казаков на Северо-Западный Кавказ наиболее подробно исследовали дореволюционный кубанский историк П. П. Короленко и современный украинский историк из г. Запорожье Л. М. Маленко [5; 6]. Данное же сообщение, составленное на основе документов ГАКК, посвящено заселению в 1863 году азовскими казаками станиц, ныне входящих в состав Абинского района Краснодарского края.

Уже в конце мая 1862 года в Натухайском округе переселенцы из Азовского и Кубанского казачьего войск при поддержке Адагумского отряда под командованием П. Д. Бабыча стали возводить 11 новых станиц. Половина их строилась на местах бывших укреплений: Варениковская, Гостагаевская, Раевская, Новороссийская, Неберджаевская, Крымская. Все они составили Адагумскую кордонную линию.

Командующий войсками Кубанской области граф Н. И. Евдокимов предполагал в том же году возвести ещё одну станицу у бывшего Абинского укрепления, упразднённого в апреле 1854 года. В ходе покорения Западного Закубанья войска Адагумского отряда построили Абинский укреплённый лагерь к северу от разрушенных бастионов. Сюда 13 мая 1862 года из Адагумского укрепления перевели штаб-квартиру Крымского пехотного полка [3, ф. 252, оп. 2, д. 397, л. 112]. Необходимость возведения станицы на месте бывшего укрепления на р. Абин была продиктована, прежде всего, военно-стратегическими соображениями. От укрепления вверх по реке, через бывшее Николаевское укрепление и ущелье реки Адегой проходила колёсная дорога, построенная генералом А. А. Вельяминовым в 1836 г. Через перевал Нако (ныне Кабардинский перевал) она выводила самым коротким путём на берег Черного моря [3]. С западной стороны к Абинскому укреплению через горные хребты подходила Константиновская дорога. Её построил до начала Крымской войны адмирал Л. М. Серебряков, как участок дороги от Новороссийска до Екатеринодара [4]. Именно здесь и рассчитывал командующий создать ещё один опорный пункт Адагумской кордонной линии, поселив 250 семей азовских казаков. Но возвести станицу Абинскую в 1862 году только силами Адагумского отряда не удалось «по непредставляющейся возможности относительно материальных средств» [1, ф. 252, оп. 2, д. 396, л. 121].

В начале января 1863 г. в Главном штабе Кавказской армии возник проект возведения 21 станицы со стороны восточного берега Чёрного моря, в том числе и 11 станиц на пространстве между Абином и Хаблем. Из последних предполагалось сформировать Шапсугский казачий полк. Однако командующий Кавказской армией великий князь Михаил Николаевич не утвердил это наименование и в документах, начиная с 25 марта 1863 года, полк называется уже Абинским. Подполковник В. Е. Фролов уже в начале апреля приступил к формированию полка. Он был снабжён подробной инструкцией по устройству новых станиц, «имеющих поступить в его ведение и исполнить все подробности дела по водворению жителей» [1, ф. 252, оп. 2, д. 857, л. 93, 95]. Следует отметить, что высшее начальство отказалось от возведения в 1863 г. трёх станиц: Пшадской,

Геленджикской и Кабардинской, а станицы Абинскую, Шапсугскую, Эриванскую, Мингрельскую, Ахтырскую, Хабльскую, Грузинскую и Ильскую предполагалось заселить казачьими семьями из войск – Кубанского, Азовского, Донского, а также женатыми нижними чинами Кавказской армии и государственными крестьянами. Станица Абинская должна была устроиться исключительно азовскими казаками [Там же, л. 47–48].

Очередные партии азовцев начали готовиться к переселению в Закубанье с осени 1862 г. С конца ноября стали прибывать казаки, сменившиеся со службы в Сухумской и Константиновской морских станциях. К исходу апреля 1863 г. все назначенные в переселение казачье семьи продали своё жилье в основном государственным крестьянам, «вольнотпускным» и временнообязанным крестьянам Екатеринославской губернии [1, ф. 252, оп. 2, д. 1280, л. 1114]. Приказ о переселении первой партии азовских казаков на Кавказ в 1863 г. наказный атаман Азовского войска генерал-майор К. Ф. Решетиллов отдал 19 апреля. Семейства, не имеющие средств для сухопутного следования, пожелали переправиться морем. Эта партия из 16 семей во главе с урядником из станицы Петровской Григорием Куликом в порту Бердянска погрузилась на паровую шхуну «Эльбрус». Всего было 77 человек при поклаже 500 пудов, погрузка которой обошлась переселенцам в 14 рублей серебром [Там же, л. 1089, 1097]. Согласно рапорту командующего Абинским полком подполковника В. Е. Фролова в штаб войск Кубанской области, первая партия азовских переселенцев урядника Г. Кулика из укрепления Константиновского в сопровождении войск Натухайского военного округа благополучно прибыла в Абинский укрепленный лагерь 8 мая 1863 года, «которая там поставлена на водворение до прибытия остальных» [1, ф. 252, оп. 2, д. 857, л. 359]. Остальные семьи азовских казаков последовали в Закубанье сухопутным путем. Наказный атаман К. Ф. Решетиллов разделил оставшиеся 488 семей на 3 партии. При этом он учитывал настойчивые просьбы казаков следовать постанично, «не разделяясь с родными и не смешиваясь с жителями других станиц» [Там же, л. 311].

Число офицеров, определённых для переселения, составлялось из расчёта 1 на каждые 100 семейств. Во главе первой партии был поставлен есаул Д. Подгурский, его помощником был хорунжий Е. Гладкий. Вторую партию возглавили сотники Кравченко и Сердюков, а третью – сотник Чернов. 24 апреля 1863 г., накануне выхода первой партии из станицы Никольской начальник станицы урядник Волик передал прибывшему в тот день есаулу Д. Подгурскому по «портионному» списку под квитанцию всех переселенцев с их обозом, а также войсковые регалии: два войсковых знамени с грамотами и два запорожских пернача, хранившихся в Николаевской церкви. Перначи вывезли азовцы ещё из Задунайской Сечи, а знамёна были пожалованы в разное время за службу уже после возвращения из Турции. Так, большое белое войсковое знамя с чёрным орлом и надписью «за храбрость при переправе в 1828 году через реку Дунай» пожаловали Азовскому войску при Высочайшей грамоте 1 июля 1844 года. В 1856 году азовцы получили Георгиевское войсковое знамя с надписью:

«за храбрость и примерную службу в войну против французов, англичан и турок 1853–1856 годов» [8]. Вместе с войсковыми регалиями Д. Подгурскому надлежало забрать с собой и православные святыни, которые передал ему священник Никольского молитвенного дома отец Иоанн Дементьев. Среди описи церковного имущества обращает на себя внимание «серебряный ящик со святыми мошами, икона Сербской Божьей Матери на дереве» и два колокола весом по 40 пудов [1, ф. 252, оп. 2, д. 1280, л. 1275].

Первая партия казаков станицы Никольской выступила 26 апреля 1863 г. Она состояла из 182 семей, в которых насчитывалось 976 душ обоего пола. Обоз был сформирован из 327 воловьих и конных возов. Вторая партия, в состав которой вошли 152 казачьих семейства и два офицерских станицы Покровской, всего 706 душ обоего пола, отправилась 30 апреля. К ней присоединилась группа из 52 семейств станиц Петровской, Стародубской и Новоспасской. В этом обозе было также свыше трёхсот воловьих и конных возов. Третья партия из 154 семей во главе с сотником Черновым выступила 3 мая того же года [1, ф. 252, оп. 2, д. 857, л. 359]. Маршрут следования пролегал через Александровский уезд Екатеринославской губернии и земли Войска Донского через Ростов-на-Дону. От Ростова через станицы Аксайскую и Ольгинскую казаки проследовали к «границе Черноморского войска по направлению к станице Старошербиновской». Переправу через Кубань осуществляли у Новоекатериновского поста и далее по Хабльской кордонной линии прибывали в укрепленный лагерь на реке Хабль. Всего пришлось преодолеть 566 вёрст, делая в сутки по 20 вёрст, не считая днёвок [1, ф. 252, оп. 2, д. 1280, л. 1129, 1382].

Согласно Положению от 10 мая 1862 г., переселенцы перед выходом получили денежные пособия из войсковых сумм для обустройства на новых землях и дополнительно к этому «кормовые деньги» и пособия из станичных сумм. В пути для них производился бесплатный отвод квартир, пастбищ, водопоев, а также давались «от обывателей подводы под заболелавоющих». «Кормовые деньги» выдавали на руки главам семей на 30 дней следования из расчёта: взрослому (от 7 лет) по 15 копеек, а ниже этого возраста по 7,5 копейки в сутки. Семействам отставных казаков по особому распоряжению командующего войсками Одесского военного округа было выдано по 50 рублей из войсковых сумм, а офицерским семействам по 150 рублей [1, ф. 252, оп. 2, д. 857, л. 360].

28 мая 1863 г. первая партия благополучно прибыла в Хабльский лагерь, а в первых числах июня есаул Д. Подгурский привёл все 182 семейства в лагерь на Абинь, где уже обустраивались первые 16 семей. Таким образом, у бывшего Абинского укрепления в течение первого года было поселено 1088 человек: 1023 – из Азовского войска и 65 – из станиц бывшего Черноморского войска (Старошербиновской и Марьянской), а также станицы Царской (ныне Новосвободной) [1, ф. 352, оп. 1, д. 12, л. 61]. 1 июня вторая партия из 206 семейств вступила на берег Хабля и сразу стала размещаться внутри Хабльского станичного окопа на размеченных участках. Немного позже к ним присоединились 2 семьи нижних чинов и семья хорунжего Садлуцкого из Кубанского

казацкого войска. Ещё в ведомости «О числе семейств, водворенных в станицах Абинского полка», значится одна семья из государственных крестьян, одна семья из кантонистов и семья отставного коллежского регистратора [1, ф. 252, оп. 2, д. 858, л. 82–84]. Подполковник В. Е. Фролов назначил сотника Кравченко начальником станицы, сотник Сердюков вступил в должность полкового адъютанта, а хорунжий Садлуцкий стал заседателем полкового правления. 7 июня в Хабльский лагерь прибыла самая малочисленная партия сотника Чернова. Часть её отправили, в уже строящуюся станицу Ильскую, где были размещены 131 семья бывших черноморских и 92 семьи линейных казаков во главе с хорунжим Шелестом [7]. 50 семейств вошло в состав станицы Грузинской.

25 июня 1863 г. Абинский полк был окончательно сформирован, и, согласно штатному расписанию, в нём значилось 2 штаб-офицера, 18 обер-офицеров, 89 урядников и 1756 казаков. Все казаки были распределены по пяти конным сотням. Первая сотня состояла из жителей станицы Хабльской, вторая – Ильской, третья – Антхырской и Грузинской, четвертая – Абинской, пятая – Шапсугской, Эриванской и Мингрельской [1, ф. 352, оп. 1, д. 1х, л. 5–6]. По приказу военного министра Д. А. Милютина станица Хабльская стала военно-административным центром: в ней расположились штаб Абинского полка и полковое правление [2, т. 38. (1863). СПб., 1866. Ст. 40026]. Об окончательном водворении всех прибывших переселенцев подполковник В. Е. Фролов рапортовал в штаб войск Кубанской области 10 июля 1863 года. Но только в середине октября было закончено строительство всех домов [1, ф. 252, оп. 2, д. 858, л. 216–218].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е.
3. *Акимченков Г. Ф.* Геленджикская кордонная линия: эволюция экологической ситуации со времен Кавказской войны до наших дней // Историко-археологический альманах. Вып. 5. Армавир-Москва, 1999. С. 107–108.
4. *Ерёменко А. К., Подыма К. И.* Именем России нареченный. М., 1988. С. 48.
5. *Короленко П. П.* Азовцы // Киевская старина. 1891. Т. 34. С. 54–74, 171–194.
6. *Маленко Л. М.* Азовське козацьке вйсько (1828–1866). Запоріжжя, 2000.
7. *Шкуро В. И.* Формирование населения Северского района в период его первоначального заселения (2-я пол. XIX века) // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1999 год. Дикаревские чтения (6). Краснодар, 2000. С. 58.
8. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казацкого войска. Т. II. Екатеринодар, 1913. С. 351.

КЛІМАТИЧНІ ТА ЕПІДЕМІОЛОГІЧНІ УМОВИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ДОСВІД 2-го ЄКАТЕРИНОДАРСЬКОГО КІННОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ)

Військова служба для козацьких формувань на початку ХХ ст. продовжувала відігравати надзвичайно важливе значення. При цьому, попри певне полегшення й скорочення терміну стрійової служби, вона все ще була досить тривалою й обтяжливою. Часто обтяжливість служби обумовлювалась не лише значними матеріальними витратами козацької родини на підготовку до служби (забезпечення уніформи, стрійового коня з амуніцією (для тих козаків, що несли службу в кавалерії), холодної зброї тощо) та постійним залученням до різних військово-вишкільних заходів під час перебування на пільзі (в кінці ХІХ ст. було запроваджено поділ козаків стрійового розряду на три черги, серед яких 2-га і 3-я вважались пільговими, а тому козаки розпускались по домівкам, але залишались у напіввійськовому стані), а й складними природно-кліматичними умовами місця служби.

Все це в першу чергу стосувалось кубанських козаків, які у мирний час мусили нести зазначену службу в досить важких кліматичних умовах Закавказзя та Прикаспія (на відміну від своїх сусідів – донських козаків, які значною мірою перебували у європейській частині Російської імперії з досить помірним кліматом). Окремо наголосимо на тому, що наша увага до специфіки військової служби Кубанського козацького війська обумовлена тим, що в його складі більшість козаків мала українське коріння, засвідчивши збереження та трансформацію відповідної військово-козацької спадщини у цьому формуванні [4, с. 49–50].

Попри вагомість зазначеної проблематики, вона все ще повністю не висвітлена як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Питання військової системи, озброєння та відповідної підготовки кубанських козаків розглядали А. Малукало, Б. Фролов, А. Шахторін та інші [9; 2; 11; 10]. Серед українських істориків загальні аспекти існування кубанської спільноти впродовж ХІХ – початку ХХ ст. досліджував Д. Білий [3]. Автор цієї статті зосередився на загальних військових аспектах буття козацьких формувань на Кубані, але залишив поза увагою окремі аспекти їх військової служби (у тому числі й ті, що обумовлені важкими кліматичними умовами) [4–8].

Отже, в історіографії досі бракує належної уваги впливу складних природно-кліматичних умов та викликаних ними хвороб на зміст військової служби кубанських козаків на початку ХХ ст., що і обумовило наше звернення до цієї проблеми та визначило мету представленої розробки. Актуальність цього дослідження обумовлена потребою висвітлення безпосередніх наслідків пере-

бування кубанських козаків у складних умовах природно-кліматичної зони Закавказзя, де вони несли військову службу на початку ХХ ст. та можливість введення до наукового обігу низки нових фактів і документів. Наукова новизна розробки виявляється у здійсненні огляду наслідків перебування кубанських козаків (під час несення строкової строївчої служби) на території Закавказзя та Прикаспійських районів щодо погіршення стану їх здоров'я.

Джерельною основою пропонованої розробки стали матеріали Державного архіву Краснодарського Краю (ДАКК). Особливу цінність мають документи Військового штабу Кубанського козацького війська (зокрема, накази по 2-му Єкатеринодарському полку [1, ф. 396, оп. 1, стр. 9265, 473 арк.]), у котрих міститься інформація про особливості військової служби козаків у строївчих частинах. Наявна джерельна база забезпечує необхідну достовірність положень та висновків цієї статті.

Перед оглядом впливу складних природно-кліматичних умов на боєздатність кубанських козацьких формувань необхідно звернути увагу на те, що військова структура Кубанського козацького війська хоча й була досить значною, але мала позірний характер. Так, попри існування великих контингентів кінноти (33 кінних полки та 3 кавалерійські дивізіони), піхоти (18 пластунських батальйонів) й кінної артилерії (15 батарей), вони ніколи не діяли в якості окремого козацького військового оперативно-стратегічного угруповання під окремим військовим козацьким проводом, а лише формально становили єдине військо. Інакше кажучи, мала місце лише умовна військово-організаційна єдність цього (як і будь-якого іншого) козацького війська в Російській імперії, з огляду на прагнення царату унеможливити сепаратистські виступи козаків та максимально використати їх військовий потенціал у власних інтересах.

Далі зупинимось на обставинах військової служби кубанських козаків, що перебували у 2-му Єкатеринодарському полку в 1907 р. Зазначена частина в цей час перебувала на території Єлисаветпольської губернії (Закавказький регіон у прикордонні з Персією), а штаб полку розмішався на станції Тертер (згодом поблизу селища Мінгрельське) [1, ф. 396, оп. 1, стр. 9265, арк. 1, 218]. Клімат у зазначеному регіоні був досить важким і сприяв розвитку багатьох важких хвороб, серед яких особливо дошкульною для козаків виявилась малярія. Свідченням чого була величезна кількість козаків, що хворіли на зазначену хворобу. Так, впродовж кінця липня – початку серпня 1907 р. щоденно до Єлисаветпольського лазарету відправляли 3–6 важкохворих козаків [Там само. - арк. 249–264]. Поряд із цим, у легких випадках перша допомога надавалась на місці (лікарями у сотні чи полку). Особливо важкі випадки захворювань чи бойових поранень лікувались у Тифліському військовому госпіталі, куди спрямовувались хворі за рішенням лікарів Єлисаветпольського лазарету [Там само. - арк. 205, 261]. Попри зазначені заходи боротьби з малярією, козаків весь час потерпали від неї. Тут маємо на увазі тих, які хворіли на неї в легкій формі (у

тому числі й після комплексного лікування в медичних установах). Свідченням цього є рапорти командування сотень і полку.

Особливо цінними виявились матеріали комплексного огляду рівня бойової готовності, матеріально-технічного забезпечення та стану здоров'я особистого складу полку (по окремих сотнях), що був проведений у вересні 1907 р. командуванням 2-го Єкатеринодарського полку. Під час згаданого огляду в усіх шести сотнях було констатовано високий рівень захворювання козаків на малярію. Особливо страждали від малярії козаки 4-ї сотні, розташованої поблизу Шихляра. Про це відверто йшлося у рапорті: «козаки мають хворобливий вигляд, малярія й лихоманка страшенно їх змучують» [Там само. – *арк.* 323]. Інакше кажучи, багато козаків, які хворіли на малярію у легкій формі, попри недугу продовжували нести важку військову службу. До речі, високий відсоток хворих козаків засвідчують рапорти командування полку не лише влітку чи восени, але й упродовж всього року. Так, 28 грудня 1907 р. на підставі санітарного огляду особистого складу полку було виявлено 29 хворих козаків, до того ж 23 козака перебували в лазареті й госпіталі, що становило майже 9 відсотків від загалу [Там само. – *арк.* 321–324, 469]. Якщо в цілому взяти до уваги кількість козаків, що потрапляла до Єлисаветпольського лазарету та Тифліського госпіталю (не кажучи про тих, які переносили симптоми малярії в легкій формі – на ногах), то впродовж одного року служби, практично 100 відсотків особистого складу 2-го Єкатеринодарського полку мали перехворіти на малярію (не беручи до уваги інші хвороби).

Цікаво зазначити, що внаслідок зіткнень з місцевими розбійниками й злочинцями (це безпосередньо співвідносилось з бойовим призначенням згаданого козацького формування) впродовж року постраждало лише 2 козака [Там само. – *арк.* 48–49]. Тут мається на увазі бойове зіткнення кількох козацьких підрозділів із злочинними угрупованнями 19–20 січня 1907 р. в районі Бурджалара і Беясувара. До речі, один з постраждалих – Ульян Цилорик (поранений у голеностоп) після тривалого лікування в Тифліському госпіталі 17 червня 1907 р. був звільнений зі служби [Там само. – *арк.* 205].

Звернемо увагу й на те, що хвороби козаки переносили по-різному, а тому й термін лікування відрізнявся у кожному конкретному випадку. До речі, хворіли не лише козаки цього формування, але й ті, які потрапляли на короткий час до 2-го Єкатеринодарського полку. Тут покажемо є приклад козака Сазона Шістки, який 1 жовтня 1907 р. був переведений сюди з 2-го Уманського кінного козацького полку. На 6-й день перебування у складі 2-го Єкатеринодарського полку його було відправлено до Тифліського госпіталю, в якому він перебував аж до 26 грудня 1907 р. [Там само. – *арк.* 357, 471].

Наголосимо, що попри складні природно-кліматичні умови командування та козаки всіх сотень виявили досить високий рівень боєздатності завдяки як особистій наполегливості, так і діяльності командного складу. Зокрема, в документації полкової канцелярії міститься інформація про якісну службу та особисту відповідальність командирів і старшин усіх підрозділів, але особливо

відзначились підосавул Тимошенко й хорунжий Удовенко (з 1-ї сотні) та підосавул Корсун і сотник Кононенко (з 3-ї сотні) [Там само. – *арк.* 321–324]. Все це сприяло як опануванню, так і збереженню козаками високого рівня військового та бойового мистецтва, що й становило головний зміст їх військової служби.

Поряд із цим, важкі умови служби та відсутність відчуття її військової вагомості викликали незадоволення у козаків. Проявом цього став факт суворого покарання урядника Давида Зубенка (20 діб арешту) за висловлення незадоволення з приводу затримки звільнення на пільгу. Він у присутності козаків та свого командира лише зазначив, що «замість разом звільнитися ми лише зайців ганяємо та татар охороняємо» [Там само. – *арк.* 160]. Наведений факт засвідчує як наявність певного незадоволення службою серед козаків, так і суворі засоби боротьби проти нього.

Завершуючи короткий огляд важких обставин (маємо на увазі природно-кліматичні умови, що призводили до масових хвороб на малярію тощо) виконання військового обов'язку на прикладі кубанських козаків, які перебували у 2-му Єкатеринодарському кінному полку (вочевидь і в інших частинах, розташованих у Закавказзі), доводиться констатувати, що для них несення військової служби (і без того обтяжливої) було дуже складним і вимагало значних фізичних і психологічних зусиль. Отже, навіть під час перебування у пільгових полках 2-ї черги частині кубанських козаків доводилось нести важку військову службу, яка суттєво підривала їх здоров'я.

На цьому тлі стає зрозумілим поступове визрівання незадоволення у козацькому середовищі щодо несення важкої військової служби за межами Кубанської області на догоду інтересам російського царату, яке мусило загостритись у роки Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Краснодарського краю.
2. *Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чулаченко В. К.* Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва. Нариси. - Т. II. - К., 2007. - С. 364–414.
3. *Білий Д. Д.* Україні Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. - Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. - 543 с.
4. *Задунайський В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. - Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. 335 с.
5. *Задунайський В.* Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). - Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. - 204 с.
6. *Задунайський В.* Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська за «Положенням 1842 р.» // Наукові праці: Науково-

методичний журнал. Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. - Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. - С. 131–136.

7. *Задунайський В.* Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок ХХ ст.) // Історичні і політологічні дослідження. - Донецьк, 2009. - № 2. - С. 58–64.

8. *Задунайський В.* Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець ХVІІІ – 60 рр. ХІХ ст.) // Схід. - Донецьк, 2010. - № 4. - С. 80–83.

9. *Малужало А.* Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. - Краснодар: Кубанькино, 2003. - 216 с.

10. *Фралов Б. Е.* Оружие кубанских казаков. - Краснодар: Традиция, 2009. - 128 с.

11. *Шахторин А. А.* Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине ХІХ – начале ХХ веков. - Краснодар: КВВАУЛ, 2008. - 213 с.

© 2011 р., Г. Б. Бондаренко
(м. Київ, Україна)

ОБРАЗ КОЗАКА У СУЧАСНОМУ КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ ТА КУБАНИ

Образ України як «держави козаків» є, мабуть, найбільш стійким в історичній пам'яті народу, саме тому козацтво стало одним з об'єктів соціальної реконструкції в новому українському суспільстві. Дослідники сучасного козацтва датою його утворення вважають 14 жовтня 1990 року [1]. Цього дня на свято Покрови ініціативна група просвітян, зібравшись на о. Хортиця, впродовж дня зареєструвала 300 бажаючих стати козаками. Того ж року створення козацьких об'єднань поширилося Україною: у Львові виникло Козацьке товариство «Карпатська Січ», в Івано-Франківську – «Прикарпатська Січ», у Чернівцях – «Буковинська Січ», у Луцьку – «Волинська Січ», у Житомирі – «Поліська Січ», у Донецьку – «Кальміуська паланка», Донецьке козацьке земляцтво, Донецький курінь, у Києві – Київське козацьке товариство, в Ужгороді – «Закарпатська Січ» та ін. Через рік ці та інші об'єднання утворили загальноукраїнську організацію – Українське козацтво, зареєстровану Міністерством юстиції у березні 1992 року в статусі громадської організації.

Кількість громадських організацій козацького спрямування зростає з року в рік: У 2007 р. їх було 25, з них 11 із всеукраїнським статусом та 14 з місцевим. За даними сайту «Козацький народ» (<http://kozak.ua.org/page39.htm>) на серпень 2011 р. українське козацтво об'єднане в понад 700 організацій (юридичних осіб) чисельністю більше 300 тис осіб. Із них: 40 – міжнародні та всеукраїнські, більше 255 – обласні, 263 – районні (районні у містах) та 176 – міські. Через

спрошеність процедури прийому записатися в козаки тепер можна і через Інтернет, наприклад, заповнивши відповідну заяву до Військового козацького департаменту громадської організації «Українська академія наук» (чомусь лише російською мовою) (http://cossacks-com_message/Itemid,100/id,3/task,form/) або схожу форму на згаданому вище сайті. З огляду на це, дані про чисельність сучасних козаків викликають сумніви що до їх точності.

Зняття заборони на дослідження теми козацтва за часів державної незалежності сприяло появі великої кількості наукових робіт з даної проблематики в Україні та за її межами. Через зацікавленість широкого загалу історією козацького руху, козацькими звичаями та традиціями, інформація про козаків, у тому числі і наукові джерела, складалася значний масив у сучасних електронних ЗМІ, і зокрема, в мережі Інтернет. У пошуковій системі «Google» за ключовими словами лише серед сторінок українською мовою, нами знайдена така їх кількість: «козаки» – 1 060 000, «українські козаки» – 558 000, «кубанське козацтво» – 78 000, «сучасне козацтво» – 152 000, «козацькі сайти» – 1 970 000, «козак зображення» – 198 000, відео файлів на ресурсі «Ютуб» – 1510. Якщо з огляду на повторюваність вилучити третю частину чи половину даних посилань, то кількість, що залишиться, є достатньо вагомим свідченням зацікавленості темою. Навіть побіжне знайомство з матеріалами інтернет-форумів з даної проблематики (розглядалися незалежні ресурси та ресурси козацьких спільнот) дозволяє стверджувати, що простежується чітке розмежування історичного образу козака з образом його сучасника, який і в Україні і на Кубані сприймається не як продовжувач військових традицій народу, а скоріше, як носій певної частини фольклорно-етнографічних знань. Спробуємо на конкретних прикладах розглянути сучасні форми соціальних проявів козацтва та їх вплив на сприйняття образу козака.

Зміна ідеологічної складової українського суспільства з комуністично-радянської на національно-культурну в перші роки державної незалежності одразу ж знайшла свій вияв у сфері символічного. У міфо-ритуальному впорядкуванні нового соціального простору країни значне місце посіли не лише її державний герб та прапор, але й традиційні символи – верба, калина, козацький хрест, вишиванка, рушник, писанка. З двох однаково поширених на початку 90-х років патріотичних гасел «Без верби й калини – нема України» та «Козацькому роду нема переводу», останнє більш актуалізувалося на початок ХХІ століття. Розширилась сфера використання цих символів, що зайняли належне їм місце в сучасній святково-обрядовій культурі. Вишиванка стала символом єднання нації – проводяться свята вишиванок, рушника, споруджені пам'ятники писанці, через інсценізації відтворено чимало свят, відомих лише з етнографічних описів – зільницькі обряди, свята ламання калини. Козацький хрест став національним символом нескореності людського духу, його встановлюють не лише в меморіальних місцях пов'язаних з козацтвом в Україні, але і за її межами, наприклад, як пам'ятний знак на могилі діячів української культури – жертв більшовицького терору в Карелії (Сандармох). Поняття «козацького

роду» в розумінні особистої причетності до козащини як героїчного минулого народу, продовження традицій предків, знайшли свій прояв на рівні побутової свідомості. Звертання «козаче» до хлопчиків чи юнаків і досі поширене в українських селах. У 2005 р. під час перебування в культурологічній експедиції Міністерства надзвичайних ситуацій у місті Чорнобилі нам доводилося бачити будинки, у які повернулися їх колишні власники, виселені під час аварії на ЧАЕС, з написами «Тут живе господар дому. Козацькому роду нема переводу».

Державні заходи по увічненню пам'яті національних героїв, поверненню з небуття імен репресованих або забутих видатних діячів української культури значною мірою торкнулися проблем козацтва та його історії. У багатьох містах країни були відкриті, заборонені до того (за винятком пам'ятника Богдану Хмельницькому), пам'ятники козацьким гетьманам та отаманам: Петру Сагайдачному в Києві, Севастополі, поблизу Хотина, Пилипу Орлику в Києві, Івану Виговському – в с. Шаповалівка на Сумщині, Івану Мазепі (в рідних Мазепинцях, Київська область, в Чернігові та спільний пам'ятник – разом з королем Швеції Карлом XII у с. Дігтярівка Чернігівська обл.), отаманам Івану Сірку – на Нікопольщині, у Сумах – Петру Калнишевському. Планується встановити пам'ятник чотирьом гетьманам України – Богданові Хмельницькому, Дмитрові Дорошенку, Іванові Мазепі й Дмитрові Вишневецькому на центральній площі м. Тального (Черкащина). Окрім іменних монументів, зведено чимало пам'ятників на честь козаків, які загинули, визволяючи українські землі від загарбників (у Луганську, Полтаві, Харкові, Северодонецьку Луганської області). На День Незалежності 2011 р. такий пам'ятник відкрили у м. Світловодськ Кіровоградської області. Коштом місцевих громад встановлюються пам'ятники козакам – односельцям, що загинули за часів Української Народної Республіки (1917–1920 рр.), наприклад: в с. Матвіївка на Черкаській обл., в м. Богуслав Київської обл. У селі Іркліїв на Черкащині споруджено навіть пам'ятник Козацькій шаблі.

Фольклорний образ козака-героя Мамає, широко відомий і за творами народного декоративно-прикладного мистецтва, поширений в Україні з XVIII століття, нині отримав друге життя. Образ сміливого вояка, веселого гульвіси, філософа, що пізнає таємниці буття, знайшов широке висвітлення не лише у сучасних наукових студіях але й у літературних, мистецьких творах. У 1997 р. випущена пам'ятна монета із його зображенням. У 2003 р. кіностудією ім. О. Довженка знято фільм, «Мамай», цього ж року козак з вірним конем постав на Майдані Незалежності в Києві, одразу ж завоювавши симпатії киян та гостей міста (див. фото). Пам'ятник йому споруджено на острові Хортиця, в Дніпродзержинську, на Кіровоградщині. З 2007 року у м. Дніпродзержинськ проводиться історико-культурологічний фестиваль «Мамай-fest», започаткований Музеєм історії. У програмі фесту історичні лекції, виставки, музика, поезія, кіномистецтво, дитяча творчість, туризм.

Трансляція етнокультурної спадщини, у тому числі і козацьких традицій, в сучасному культурно-інформаційному просторі України значною мірою здійснюється засобами музеїв. За часів державної незалежності, за підтримки держави і з приватної ініціативи, виник ряд музеїв, присвячених козацтву. У 1993 р. в Києві було створено Музей гетьманства «з метою правдивого висвітлення проблем державотворення в Україні, надання неупередженої оцінки її видатних діячів, розкриття специфічної форми правління – Гетьманщини та її адміністрації» [2]. У справі збереження та відтворення національно-культурних надбань козацтва велике значення має діяльність таких відомих культурно-освітніх центрів як Національний заповідник «Хортиця» (<http://hortica.org.ua>), Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», заповідник «Гетьманська столиця» (Батурин), меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Рівненської області). Всі ці центри внесені до списку популярних туристичних маршрутів України, лише на Хортиці за рік буває до 100 тисяч відвідувачів. Музеї козащини створені у багатьох селах Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської областей. Куточки чи кімнати козацької слави існують практично у кожному з краєзнавчих музеїв України, при шкільних музеях. Планується створення музею історії козацтва під відкритим небом на Тернопільщині.

Певний внесок сучасне українське козацтво зробило в святкову культуру сьогодення. З 1999 р. щорічно на день Покрови Пресвятої Богородиці відзначається День козацтва, встановлений Указом Президента. Традиційним вже стало освячення козацької зброї, прийняття нових козаків, готування козацького кулішу та частування ним гостей, джигітування на конях, спортивні забави тощо. У 2008–2009 роках з'явилося ще кілька Указів Президента України (№ 955/2007 «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу», № 78/2008 «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» і № 207/2008 «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського»). Склався уже певний ритуал відзначення цих та інших історичних подій, що включає панахиду за полеглих в бою козаків, військово-історичні реконструкції фрагментів бою, виступи фольклорних колективів, ярмарок народних ремесел.

Образ козака-лицаря та захисника вітчизни був запропонований як ключова фігура у процесі виховання молодого покоління. Вечори козацької слави, посвячення в джури, походи по місцях козацьких битв – ці та інші схожі заходи, стали вже традиційними у шкільній практиці багатьох регіонів України. В окремих школах Дніпропетровської, Луганської, Донецької, Запорізької, Житомирської, Рівненської областей засновано козацькі класи. Серед підлітків користуються популярністю гуртки спортивного напрямку (бойовий гопак, спас). На X міжнародному фестивалі козацьких бойових та традиційних мистецтв (Хортиця, 2006 р.), що зібрав близько 2 тис. глядачів, було представле-

но 450 учасників зі шкіл національних бойових мистецтв із Запоріжжя, Києва, Дніпропетровська, Рівного, Олександрії та Одеси. Наприкінці 2009 року Кодацькою паланкою війська Запорозького низового, спільно з Дніпропетровським міським управлінням освіти було проведено змагання по грі Сокіл (Джура). Чимало батьків прагнуть долучити дітей до козацьких традицій через власні зацікавлення (див. фото – хлопчики з оселедцями на фоні Хотинської фортеці).

Поширені нині в Україні етнофестивалі також відбуваються за участі козацьких об'єднань, що вправляються у кінному спорті, демонструють мистецтво бою на шаблях, мечях, бойовий гопак тощо. Образ позитивного героя – козака сьогодні переходить з одного театралізованого дійства в інше – від ярмаркових розваг до новорічного сценарію. Посвячення в козаки, отамани, гетьмани з врученням відповідної грамоти та козацької булави стало популярним ритуалом при відзначенні днів народжень, ювілеїв на Полтавщині, Черкащині, Київщині. Учасники щорічного кулінарного свята «Черкаська смакота» в Черкасах самі розробили і виготовили маски козаків, які не дивлячись на деяку гротескність, привертають увагу відвідувачів свята, що прагнуть сфотографуватися з козаками (див. фото).

Зображення козака чи козаків (від малюнків героїв відомого мультсеріалу до зображень козаків із старих листівок, фото, картин) широко використовуються в рекламі продуктів, спиртного, зокрема горілки, тиражуються на футболках, посуді тощо. На думку дослідників це пов'язане з тим, що в національній культурі саме козак вважається втіленням мужності, маскулітності [3]. Втім, у сучасному культурно-інформаційному просторі України образ козака представлено не лише у його героїчному вимірі але зустрічаються й дещо іронічні чи скептичні образи козаків, наприклад «Побратими» (козаки з чарками, паркова скульптура, автор Віктор Крючков, м. Черкаси), «Троє козаків», що зображує гульвіс, що пропили в шинку навіть сорочки (м. Гола Пристань Херсонська обл.), жартівливі колажі на тему Адама та Єви, на яких Адам з козацьким оселедцем та ін. (див. фото). Помітно трансформувалася і образ козака як «захисника православної віри». Серед козаків чимало прихильників рідновірства, представників «аріїв», «козаків-характерників» та ін. окультно-містичних угруповань, останні з яких є досить привабливими для молоді як в Україні так і на Кубані. Православне духовенство скаржить, що козаки рідко бувають у церкві, а частіше п'ють горілку, ще можуть запросити священника посвятити зброю.

Створення приватних музеїв козацтва (скансен «Мамаєва слобода» в Києві, «Хутір Савки» на Дніпропетрівщині, пересувний Музей козацької страви у Києві) свідчать про те, що тема козацтва стала нині ще й успішним комерційним брендом.

На сучасному етапі українське козацтво переживає певну організаційно-ідеологічну кризу. Специфіка їх мовної, етнічної та конфесійної орієнтації видозмінюється в регіональному вимірі. Результати польових досліджень фіксують помітні розходження між різними козацькими об'єднаннями в оцінках

як історичного минулого (образи політичних діячів різних епох, низка важливих історичних подій), так і перспектив (бажаний соціально-економічний устрій, питання віри і церкви, статусу російської мови, вектори зовнішньополітичного розвитку) сучасної України. У 2009 році Верховною Радою був відхилений для редакційного доопрацювання проект Закону України «Про засади відновлення та розвитку Українського козацтва, козацькі організації та їх об'єднання» (реєстр. № 2441). Потребу в прийнятті такого закону висловлюють всі козаки. Громадська думка з цього приводу розділилась. Одні експерти вважають Закон про об'єднання громадян достатнім для діяльності козацьких громад в реалізації їх культурно-освітніх, педагогічно-виховних проектів, зауважуючи, що навіть при цьому «бренд українського козацтва не лише нещадно експлуатується людьми лукавими або випадковими, а й нерідко слугує щирмою для здійснення антидержавної та антиукраїнської діяльності п'ятої колонії» [4]. Інші дотримуються думки, що «Можливо розвиток козацького руху в Україні за формулою «Українське Вільне Козацтво» і створить ту організацію самооборони та самоврядування українського народу про яку останнім часом постійно йде мова через засоби масової інформації зважаючи на останні події на Говерлі, в Одесі та ін. Підтвердженням цих міркувань є результат соціологічного опитування, яке було проведено на одному із сайтів. Там на запитання – «Кому потрібен Закон України "Про Українське козацтво"»? – стовідсоткову (100%) підтримку отримала відповідь – Всім українцям, щоб відновити інститут КОЗАЦТВА – охоронця» [5]. Автор забув лише поінформувати читача, що у т. зв. опитуванні взяло участь всього 30 осіб.

Відродження кубанського козацтва їх нащадками так само як і в Україні розпочалося після розпаду СРСР. На початку 90-х років виникло Кубанське козацьке військо, що оголосило себе продовжувачем історичних традицій козацтва і нараховує (на квітень 2011 р.) 130 тисяч козачих сімей, з них 46 тисяч «заявили о готовності виконувати обов'язательства по несению государственной и иной службы в Краснодарском крае» [6]. За даними, розміщеними на козачих сайтах краю, можна фіксувати помітне зростання кількості козаків, так у 2009 р., їх нараховувалося 92 521 сімей. Принциповою відмінністю в організації сучасного українського та кубанського козацтва є правова база їх створення.

Закон РСФСР від 24.04.1991 р. № 1107-1 «О реабилитации репрессированных народов» відніс козацтво до репресованих народів, закріпивши право на їх подальший етнокультурний розвиток, що створило умови і для розвитку теорії про окремих козачий субетнос. Прихильники цієї теорії поволі починають з'являтися і серед українського козацтва. Відновлення козацької символіки у культурно-інформаційному просторі Кубані відбувалося через відновлення зруйнованих козацьких храмів, встановлення пам'ятників (кінний пам'ятник Козаку та Катерині II у Краснодарі, урочище відкриття пам'ятних знаків та монументів на могилах репресованих та убитих у війні козаків у станицях Новочербинівській, Воронзькій, Уманській, та ін. З ініціативи козаків

створюється каталог пам'ятників козакам у світі (див. <http://forum.kazarla.ru/index.php?topic/1440>). Кубанське козацтво прагне відродити військові традиції. У багатьох містах краю запроваджені почесні козачі караули, у Краснодарі пост № 1 знаходиться біля пам'ятника засновникам Кубані на вулиці Красній. Вулиці міста прикрашають все нові фігури козака та козачків, виготовлені з квітів, що кріпляться на металевому каркасі.

Серед явищ етнокультурної спадщини чорноморського козацтва найбільш збереженим виявився пісенний фольклор. Майже у кожній станиці є свій хор чи фольклорний гурт в репертуарі якого багато українських пісень. Станичні музеї (ст. Старотитарівська, Новошербинівська), музейні кімнати при козацких штабах (станція Пластунівська) та школах (м. Сочі, школа № 10) знайомлять молодь з матеріальною та духовною культурою їх предків, історією козацтва. Про зацікавленість козачим побутом та культурою свідчить велика кількість відвідувачів етнокомплексу «Атамань» на Тамані, що не дивлячись на тимчасовий характер забудови, пережив уже третій сезон. У 2005 р. нащадком козаків з Кубані В. М. Янко була висунута ідея створення Історичного музею побуту, духовної культури та книжності кубанського козацтва у Москві або в станицях Дінській чи Бриньківській, яка так і не була реалізована.

Майбутнє козацтва і в Україні і на Кубані залежить від того наскільки ідеї козацького руху поділяє молодь. З метою виховання козацької зміни у школах краю запроваджені уроки кубанознавства, створені козачі класи, учні яких носять козацьку форму, набрана група студентів на факультет козацького виховання у Краснодарському університеті фізичної культури. Попри те, що у крайовій пресі було чимало повідомлень, що на уроках кубанознавства учні вивчають чи вивчатимуть «кубанську балачку», яка офіційно вважається «южным наречием русского языка», «хуторянским наречием» навіть у такому варіанті її ніде не вивчають.

Сучасному козацтву для фінансової підтримки надані в оренду землі, воно має підтримку церкви, а влада залучає його до охорони громадського порядку, охорони кордонів держави. Студенти та інша молодь, що якимось позиціонує свою козацьку приналежність, окрім інтересу до козацьких атрибутів – зброї, носіння форми, цікавиться козаками-характерниками, сучасною слов'янською езотерикою. І хоч в уставах козацьких організацій Кубані так само як і в українських, записано обов'язкове відвідування церкви, це правило зазвичай порушується. Присутність козаків в церкві часто обмежується охороною порядку біля храму на Паску та в інші свята. В умовах сучасного конфесійного розмаїття кубанські козаки, так само як і українські, потроху втрачають свою конфесійну приналежність. Протестантські пастори, що проповідують на Кубані, вважають «что христиане должны брать культуру народа, среди которого они проповедают и вкладывать в нее евангельский смысл. Во время служения, например, используются казачьи танцы. Ансамбль казачьей песни и пляски ездит по станицам, и старейшины часто благосклонно принимают казаков-протестантов. Однако, вместе с тем, харизматы стараются изменить традиции ка-

зачьего православия, которое, по их мнению, заключается в бескультуре (только пить да гулять) ... На слабое участие казаков в богослужениях и в церковной жизни вообще жалуются священнослужители не только на Кубани, но и на Ставрополье, и на Дону. Таким образом, разработанная клириками епархии доктрина "казаческой духовности" может не совпадать со взглядами большинства представителей казачества, декларирующих возрождение дореволюционных традиций и одновременно являющихся как православными, так и коммунистами, для которых советское прошлое остается идеалом» [7].

Задіяність кубанського козацтва в державній військовій службі робить його більш організованим ніж українське, та політично більш активним. Попри різні умови відродження та діяльності представників козацтва в Україні та Кубані можна стверджувати, що образ козака в сучасному культурно-інформаційному просторі обох країн ще продовжує базуватися на історичній пам'яті народу, у якій воїн-захисник міфологізувався, наділяючись лише позитивними рисами. Схожість соціально-економічних умов життя та побуту населення козацьких регіонів України та Кубані спричинили однакові трансформації цього образу, виробили схожі механізми трансляції етнокультурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козацтво в сучасній Україні // електронний ресурс: <http://kozak-ua.org/articles/id27>
2. Музей гетьманства // <http://www.getman-museum.kiev.ua/>
3. Бурейчак Т. Потребление по-козачки: казак как гендерно-национальный маркер украинской консьюмеристской культуры / Материалы Интернет – конференции «Мужская повседневность: труд, досуг, духовная жизнь» 2007 - http://www.mujskoe.lodya.ru/МК-2007.htm#_Точ471338044
4. Олійник С. Авгієві конюшні українського козацтва // Дзеркало тижня. – 2009. – № 5. – 14 лют.
5. Грива А. Українському Вільному Козацтву 90 років. нації! <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4726ee4c70e9b>
6. Кубанское казачье войско. www.business-kuban.ru/kubanskoe-kazachestvo
7. Лункин Р. Кубань: казачий идеал православного края <http://www.archipelag.ru/authors/lunkin/?library=1771>

УКРАИНЦЫ И УКРАИНА УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНА

© 2011 г., С. Е. Сазонова
(г. Армавир, Россия)

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ УКРАИНЦЕВ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Осуществление переселения украинцев в Северо-Кавказский регион в конце XVIII – первой половине XIX в. сопровождалось сложным и интенсивным процессом многосторонней адаптации – психологической, биологической, социально-экономической, бытовой, структурной (подразумевающей интеграцию в социальные структуры принимающего общества) и т. д. В данной статье речь пойдёт о специфике адаптационных процессов, происходящих среди прибывающих на Северный Кавказ украинцев, и особенностях их интеграции в родственную им (в Черномории) и неоднородную с ними (Линия, Кавказская губерния (область), Терек) местную этническую среду. Следует отметить, что данный аспект этнического взаимодействия длительное время не являлся предметом специального исследования исторической науки, а в настоящее время остаётся недостаточно разработанным.

Термин «адаптация» не имеет точных дефиниций в исторической литературе. В самом общем виде под адаптацией, как правило, понимается процесс «приспособления» социальных групп или отдельных индивидуумов к изменившимся природно-географическим и социальным условиям жизни новой среды обитания. Исходя из этого, «*социокультурную адаптацию*» (в качестве синонимов может использоваться также категория «*межкультурная адаптация*») можно определить как процесс и результат активного приспособления этнической группы, либо отдельных индивидов к условиям другой социокультурной среды [28]. Отсюда очевидна многоплановость и качественная сложность данного процесса, по своей сути не сводящейся к простому приспособлению и включающей в себя сохранение мигрантами в новой среде прежних культурных особенностей, так и приобретение ими социальных умений, знаний и навыков, необходимых для жизни в новых условиях. На осуществление процесса адаптации существенное влияние оказывал ряд субъективных факторов, таких, как внутренняя самоидентификация потенциального мигранта, желание принадлежать к определенному народу, общее этническое самосознание, религия, чувство этнической родины и т. п. [19].

Некоторые исследователи отмечали особенности психологического склада мигрантов, прибывающих на Северный Кавказ, признавая, что «исключительные

условия могли только привлечь и исключительных людей, привыкших, с одной стороны, к беспокойной жизни по соседству с врагом, а с другой, не особенно дорожащих оседлостью и обладающих подвижностью в перенесении своих поселений» [12]. Украинцы устремлялись на неосвоенные земли, где они, преодолевая трудности, создавали «новый мир», полагаясь только на свои руки и помощь соседей.

Известно, что в процессе колонизации представители этнической группы переносят с собой определенное культурное пространство, этнические стереотипы, ценности, традиции, обычаи и т. д. И как бы внутренне человек ни был подготовлен к переселению, он попадал в непривычные условия, лишённые стабильности, что зачастую приводило к трансформации старых, метропольных традиций, культурных и этнических представлений, принесённых с собою мигрантами. Проживая совместно с принимающим обществом, украинцы добровольно или вынужденно отходили от предшествующих контакту моделей поведения и вырабатывали новые специфические модели межкультурного взаимодействия. Укрепление в другой культуре инородных по отношению к ней социальных институтов вызывало возникновение в ней вариантов «отклоняющегося» функционирования. Эта специфика и описывается понятием «социокультурное» [7, с. 31–32]. Для того чтобы понять характер данных процессов в среде украинских переселенцев, необходимо оценить условия, в которые попадали мигранты при водворении на новые места жительства.

В конце XVIII – первой половине XIX в., по мнению Н. И. Бондаря, в составе славянского населения Северного Кавказа в качестве исходных «этнообъединяющих и этноопределяющих начал выступили два этнических ядра» [15, с. 236–241]: 1. Украинская этнографическая группа (Черноморская), объединившая, помимо населённых пунктов Черноморского войска, Черноморскую береговую линию – «Закубанское поселение». 2. Русская этнографическая группа (Линейная), неоднородная по своему национальному и социальному составу.

Для современников происходивших событий и последующих поколений исследователей этническая идентификация черноморцев не вызывает сомнений. Признавалось, что они в своем большинстве являлись носителями локальных вариантов украинской традиционной культуры. Черноморские казаки изначально прибыли на Правобережную Кубань войском, то есть устойчивой социально-культурной общиной, сохранившей (в значительно изменённом виде) этнокультурные традиции бывшего Запорожского войска. В дальнейшем пополнения населения производились по инициативе правительства из Полтавской, Черниговской, а позднее из Харьковской и Киевской губерний.

Войсковая администрация не раз подчёркивала, что наиболее схожими с черноморскими казаками «по образу жизни, наречием и способными к казачьей службе» были переселенцы из Полтавской губернии [1, ф. 250, оп. 2, д. 672, л. 12]. Из других малороссийских губерний являлись люди, которые «отвыкнув уже от службы, не могут поставить надёжную защиту в случае неприятных покушений» [1, ф. 249, оп. 1, д. 764, л. 10 об.]. Таких своих едино-

племенников черноморцы с некоторым пренебрежением называли *городовиками*, понимая под этим словом «не полевого и боевого человека, как казака, а мирного гражданина, пользующегося безопасностью и другими удобствами внутренней цивилизационной провинции» [17, с. 73]. Так как их зачисляли в казаки, то эти люди были вынуждены менять свои привычки, понятия и образ жизни. При этом они оставались больше земледельцами (крестьянами) и любителями мирной сельской жизни, чем воинами-казаками.

В целом в Черноморском казачьем войске адаптация украинских переселенцев проходила ускоренно и без глубоких социальных и культурных перемен. При её завершении, достигалась успешная совместимость с новой средой, мигранты принимали новые ценности, традиции, нормы и стандарты поведения как свои собственные, так как они мало чем отличались от привычных. Один из историков Кубани И. Д. Попко в 1858 г. писал: «Весь войсковой состав черноморского народонаселения носит одну физиономию, запечатлен одною народностью – малороссийскою...» [17, с. 35]. Украинские черты сохранялись во всех сферах жизни черноморцев. Так, по словам Ф. А. Щербины, «Черноморцы... говорили все на едином малорусском языке, придерживались малорусских обычаев; праздники, увеселения, семейный уклад, свадебные обряды, бытовые отношения и обстановка – всё это носило строго малорусские особенности. Представители других национальностей, в силу необходимости, должны были приспособляться к малорусскому укладу жизни» [27]. По признанию многих исследователей, черноморцы даже внешне очень походили на своих предков-запорожцев: длинные опущенные усы, бритая голова, оселедец за ухом, рубаха, широкие шаровары, сапоги. Многие из них были искусными воннами. Но, благодаря местным условиям, «здешний казак-малоросс по своему характеру в известной степени отличается от малороссов Украины. Оставаясь неподатливым в своих убеждениях, он сделался смелее при всякой опасности и ловчее своего первородича малоросса» [24]. Тем не менее, к середине XIX в. в Черномории окончательно сложилась однородная украинская этнографическая группа [13], сплочению и быстрой консолидации которой во многом способствовали общий язык, сходство в бытовой культуре, православная вера.

В отличие от Черномории, прибывавшие на Кавказскую линию украинские мигранты попадали в более пёструю и неоднородную этническую среду. По словам Ф. А. Щербины, Линейное войско составили «...довольно разнообразные элементы... Тут были и донцы, и хоперцы, и казаки бывшего Екатеринославского войска. и отставные солдаты, и великорусские, и малорусские крестьяне...» [22]. В некоторых линейных станицах можно было свободно встретить «как типичного великоросса, так и завязтого хохла», соотношение между ними было весьма близким к равному; в других преобладал какой-либо один из указанных этнических элементов. Адаптационные процессы в среде мигрантов с Украины, прибывавших на линию и в Кавказскую губернию (область), проходили намного сложнее, чем у таких же переселенцев в Черномории: они попадали в поликонфессиональную и полиэтничную среду, где

преобладающее место занимал русский компонент. Это накладывало отпечаток на процесс этнокультурной и социальной интеграции между двумя родственными восточнославянскими народами.

Во многих станицах украинские переселенцы обычно селились компактно, на краю, «отдельными приселками» и не всегда места их обитания отличались комфортными условиями. Например, в станице Новогладковской переселенцам под постройку домов отведено было около р. Терек до того низкое место, что в дождливое время... в избах стояла вода [26, с. 370]. Выходцы из украинских губерний нередко получали прозвище «хохлы», а район их обитания – «Хохловка» или «Хохлатчина» [10]. Л. Н. Чижикова отмечает, что во многих станицах Кубани, как и в некоторых других районах, термин «хохол» употреблялся не в смысле обидной клички, а служил самоназванием определенной части населения. В некоторых линейных станицах всех иногородних, вне зависимости от их происхождения и говора называли «хохлами» (прозвище украинцев); в черноморских станицах, наоборот, всех казаков называли «хохлами», а иногородних «кацапами», «москалями» (прозвище русских) [25].

В зонах наиболее интенсивных контактов украинцев с русскими, в условиях тесного совместного проживания, происходило взаимопроникновение культур, что сказывалось на речевой практике этих двух народов. В Черномории, где преобладало украинское население, по словам И. Д. Попко, все жители разговаривали «на малороссийском языке, хорошо сохранившемся» [17, с. 35]. Его основу составил восточно-украинский диалект Полтавщины, вообравший в себя некоторые особенности диалекта Черниговщины. Со временем и под воздействием русского языка местный диалект с украинской основой значительно видоизменился: старинные украинские слова, традиционные обороты речи сменили более простые, современные выражения, изменилось и произношение слов. Уже во второй половине XIX в. язык межличностного общения в Черномории оставался украинским, а делопроизводство и официальное общение осуществлялось на русском [18].

Южнорусский диалект, основу которого составил русский язык, сложился преимущественно на востоке и юго-востоке региона, в населённых пунктах с численным преобладанием русского населения из центральных губерний России, а также выходцев с Дона. В населённых пунктах, где русское и украинское население проживало совместно, по мнению многих исследователей, происходило постепенное смещение украинского (малороссийского языка или «черноморской мовы») и русского (великорусского или южнорусского) языка и образование новых вариантов местной речи. Складывалось «...кубанское «двуязычие» [21], билингвизм [7, с. 194–207], «идиом смешанного характера, совмещающий южнорусские и украинские черты, которые проявляются на всех уровнях языка» [3]. Но образовавшаяся «кубанская мова» была одинаково понятна как русскому, так и украинскому населению, чему во многом способствовали не только экстралингвистические факторы, но и родственная близость двух языков и народов.

Такая же ситуация прослеживается и в песенной культуре украинского населения на Северном Кавказе. Без пения не обходились ни проводы, ни встреча, ни крестины; особенно обильным пением сопровождалась свадьба [16]. Конечно, на Кубани пелись и поются не только старинные украинские песни, которые со временем видоизменялись, но и создавались собственно кубанские, со своими характерными особенностями [20]: происходила частичная трансформация украинских культурных традиций и выработки новых элементов и комплексов культуры – «вариантных и оригинальных по отношению к областям исхода ее создателей» [8, с. 9].

В условиях совместного проживания и постоянного этнокультурного взаимодействия между русскими и украинцами происходили сложные адаптационные процессы, зависящие в большей степени не от национального происхождения, а от присущего переселенцам социального статуса. Представители различных социальных групп не всегда могли ужиться мирно в одном селении, между ними возникали конфликтные ситуации. К примеру, в сообщении Казённой палаты Астраханскому гражданскому губернатору за 1802 г. раскрываются особенности отношений между украинцами, первоначально проживавшими в с. Старая Марьевка Ставропольского уезда и подселёнными к ним намного позже однодворцами, русскими по происхождению. Однодворцы, по прибытию в селение, не переставали разными способами притеснять «малороссийское общество», захватывали лучшие земли и уголья, устраивали «раздоры и ссоры». Не сумев мирно договориться, малороссияне решились на переселение в слободу Новомалороссийскую, «к совместному с таковыми же, как и они, малороссияне в оной жительству» [2, ф. 128. оп. 1, д. 25, л. 1]. Этот пример наглядно демонстрирует, что, несмотря на совместное проживание на одной территории и в одном селении, между русскими и украинскими поселенцами существовало чёткое разделение, свидетельствующее об осознании себя отдельной этносоциальной группой, на основе оппозиции «мы – они», сохраняющееся длительное время между жителями региона.

Взаимоотношения украинских переселенцев (преимущественно крестьян) с казаками были ещё более сложными. Казаки к своему сословию проявляли уважение, считая себя «воинами по призванию и происхождению, а войну и удалство – благороднейшим занятием и своей наследственной профессией. Они были искренне убеждены, что самый дух казачества и все военно-казачьи способности приобретаются не столько воспитанием, сколько рождением, в силу наследственной передачи». К посторонним жителям не казачьего происхождения они не проявляли никакого уважения и относились «чрезвычайно гордо, надменно и недружелюбно..., считая их неспособной к казачьей жизни и службе толпой мужиков» [26, с. 368–369]. Следует отметить, что слово «мужик» в станице Науурской было ругательным и относилось к любому человеку, одетому не в казачий костюм [5, с. 192]. Если с русскими мужиками-крестьянами, этнически более близкими терским казакам, они мирились, то к «присланным им в товарищи мужикам-крестьянам, из хохлов» [14, с. 250] они все-

гда питали «какую-то неприязнь и почти никогда не сходились, за самым редким исключением» [6]. Казаки не хотели даже верить, что «в славной Запорожской Сечи когда-то казаковали малороссы. «Какой хохол казак? – Он никогда не был казаком, не служил на коне. Ему только помахать кнутом и чумаком» – говорили гребенцы и смотрели на украинцев как на мужиков» [26, с. 369].

В связи с таким отношением переселенцы-украинцы были вынуждены удаляться от общения с местными жителями и жить обособленно. Так, в станице Луковской «небольшое число малороссов, как и везде, где их меньшинство в станице, жили замкнуто, особняком, и мало принимали участия в общественной жизни» [11]. Подобное противостояние встречалось и в семейных отношениях. Терские казаки, особенно старообрядцы, длительное время неохотно рождались с представителями других групп населения. Обычно брали жён из своей станицы и даже в определенном «краю» или «конце» селения. Особое внимание уделяли материальному достатку семьи, её репутации, трудолюбию невесты. Смешанные браки между лицами, принадлежащими «к разным национальностям и лицам разных исповеданий и даже сословий», бывали редко [5, с. 188].

Семьи украинцев, прибывавших в конце XVIII – первой половине XIX в. на Северный Кавказ, были преимущественно «малыми», «нуклеарными» (3–6 человек) из одной супружеской пары и неженатых (незамужних) детей. В архивных документах содержатся сведения, что чаще всего переселялись братья со своими семьями. На численность семей мигрантов значительно влияли колонизационные процессы и формы хозяйствования в новых условиях, так как перевезти большую семью, учитывая бедность, было крайне трудно. Семьи черноморцев редко становились большими. Черноморец, даже если был беден, старался как можно быстрее отделиться и выйти из отцовского дома на своё хозяйство, чтобы не быть в подчинении у родителей. «Это был такой обычай самолюбивых малороссиян», – отмечал П. П. Короленко [9]. Линейцы, напротив, жили большой патриархальной семьёй по 15–20 человек и более (3–4 поколения). Л. Б. Заседателява указывает несколько её вариантов: «однолинейные» – с прямым родством брачных пар разных поколений (чаще всего трех); «многолинейные» – состоящие из нескольких брачных пар с боковым родством одного или нескольких поколений [8, с. 41]. В некоторых случаях встречался и более сложный состав семьи.

Прибывавшие в конце XVIII – первой половине XIX в. на Северный Кавказ украинские переселенцы, причисленные в Черноморское и Кавказское линейное казачьи войска, были вынуждены перестраивать свой быт, и в конечном итоге уклад их семейной жизни мало чем стал отличаться от домашнего быта казаков. В такой среде значительно чаще встречались большие неразделенные семьи. Считалось, что богатые семьи были, как правило, большими, так как насчитывали большое число работников, а бедняцкие – маленькими. В других случаях, если семья жила бедно, то практически все члены семьи были

вынуждены приобретать средства к жизни работой по найму, занятием ремеслом, промыслами и пр.

Ещё одной «границей», разделявшей представителей различных этнических групп на Кавказе, являлась культурно-религиозная принадлежность переселенцев, которая в условиях иноконфессионального окружения часто становилась важнейшим этническим признаком [4, с. 135]. Так, большинство прибывающих на Северный Кавказ украинцев были православного вероисповедания, попадая в Черноморское казачье войско, они органически включались в религиозную жизнь и становились частью православной общины казаков. Иную картину мы наблюдаем среди старожильческого казачьего населения, проживающего вдоль Кавказской линии и особенно на Тереке, где широко бытовало старообрядчество различных толков. Отдельные полки (Гребенской и Кубанский. – С.С.) состояли почти полностью из старообрядцев [23]. Крупнейшим центром старообрядчества на Тереке длительное время оставалась станица Червлённая, казаки которой не допускали поселения представителей официального православия [4, с. 142]. Если такие подселения «силою правительственных распоряжений» всё-таки происходили, как в станице Новогладковской, куда были заселены православные малороссы-переселенцы, то жить им приходилось в стороне от станицы, обыкновенно на большом «шляху» или «выселке». Здесь они самостоятельно построили православную церковь, «близ которой ютились малороссийские хаты со всеми их характерными особенностями» [14, с. 235].

Старообрядцы жили «обособленную замкнутою жизнью», к своим одностаничникам православным относились недружелюбно, недоверчиво и даже с некоторым оттенком презрения. Только с годами они стали принимать у себя православных гостей и сами ходить в гости. «Хотя и читают после этого очистительную молитву у своего уставщика и держат для них особую «поганую» мирскую посуду» [14, с. 250–251]. В станице Шелкозаводской переселенцы «вследствие той же религиозной нетерпимости, не смели брать из станичных колодцев воду своими вёдрами, так что приходилось по целым часам стоять у колодца, пока кто-либо из гребенцев не подойдёт к колодцу за водой...» [26, с. 371]. Браки, между старообрядцами и православными также были редки. Имевшее место примирение с взглядами друг друга на деле оказывалось чисто внешним и было скорее вынужденным. К тому же религиозность казаков тесно переплеталась с воинским долгом, что естественно выступало важным фактором консолидации [4, с. 159].

Таким образом, на многосторонний процесс адаптации украинских переселенцев, прибывающих на Северный Кавказ в конце XVIII – первой половине XIX в., широкое влияние оказали разнообразные биологические и этнокультурные факторы, подтолкнувшие к складыванию трёх сложных социокультурных моделей, самостоятельно сформировавшихся на территории Черномории и Кавказского линейного казачьего войска, с примыкавшей к нему Кавказской губернии (области).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Государственный архив Ставропольского края.
3. *Борисова О. Г.* Кубанские говоры: Материалы к словарю. Краснодар, 2005. С. 14–15.
4. *Великая Н. Н.* Казаки Восточного Предкавказья в XVIII–XIX вв. - Ростов-на-Дону, 2001.
5. *Востриков П. А.* Станица Наурская, Терской области // СМОМПК. Вып. 33. Тифлис, 1904.
6. *Гребенец Ф. С.* Новогладковская станица в её прошлом и настоящем (краткий историко-географический и статистический очерк) // СМОМПК. Вып. 44. Тифлис, 1915. С. 103.
7. *Денисова Г. С., Уланов В. П.* Русские на Северном Кавказе: анализ трансформации социокультурного статуса. Ростов-на-Дону, 2003.
8. *Заседателева Л. Б.* Восточные славяне на Северном Кавказе в середине XVI – начале XX в. (динамика этнокультурных процессов). Дисс.... д. и. н. в форме доклада. М., 1996.
9. *Короленко П. П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896: Исторический очерк. Краснодар, 1991. С. 41.
10. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. М., 1967. С. 107.
11. Луковская станица // Статистические монографии по исследованию станичного быта Терского казачьего войска. Владикавказ, 1881. С. 404.
12. *Максимов Е. Д.* Терское казачье войско. Историко-статистический очерк. Владикавказ, 1890. С. 50.
13. *Матвеев О. В.* Слово о Кубанском казачестве. Краснодар, 1995. С. 83–84.
14. Новогладковская станица // Статистические монографии по исследованию станичного быта Терского казачьего войска. - Владикавказ, 1881.
15. Очерки традиционной культуры казачеств России / под общей ред. Н. И. Бондаря. Т. 1. М.; Краснодар, 2002. С. 236–241.
16. *Передельский Е.* Станица Темижбекская и песни поющиеся в ней // СМОМПК. Вып. 3. Тифлис, 1883. С. 31.
17. *Потко И. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы в двух частях. - [Репринтное издание]. - Краснодар, 1998.
18. *Ракачёв В. Н.* Украинцы на Кубани: особенности демографической истории // Кубань – Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 1. Краснодар, 2006. С. 47.
19. *Рязанцев С. В.* Влияние миграции на социально-экономическое развитие Европы: современные тенденции. Ставрополь, 2001. С. 26.

20. *Ткаченко П. И.* Кубанские песни. С точки зрения поэтической. М., 2001. С. 40.
21. *Ткаченко П. И.* Кубанский говор. М., 2009. С. 16.
22. *Фелицын Е. Д., Щербина Ф. А.* Кубанское казачье войско. [Репринтное издание]. Краснодар, 1996. С. 166.
23. *Чекменёв С. А.* Социально-экономическое развитие Ставрополя и Кубани в конце XVIII в. и в первой половине XIX в. Пятигорск, 1967. С. 29.
24. *Чёрный К. Н.* Ейский уезд (Статистическое описание) // Кубанский сборник. Т. 1. Екатеринодар, 1883. С. 361.
25. *Чижикова Л. Н.* Заселение Кубани и современные этнические процессы // Советская этнография. 1963. № 6. С. 34–35.
26. Шелкозаводская станица // Статистические монографии об исследовании станичного быта Терского казачьего войска. Владикавказ, 1881.
27. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. Т. 1. Екатеринодар, 1910. С. 576.
28. *Южанин М. А.* О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу // Социологические исследования. 2007. № 5. С. 70–71.

© 2011 р., **В. В. Грибовський**
(м. Київ, Україна)

КОРМЛІННЯ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА: ЛІТЕРАТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В НОВОІМПЕРСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ АНДРЕЯ ЗОРИНА

Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 416 с.¹

Нова імперська історія, що як напрям виникла в американській та західноєвропейській русистиці, вплинула на формування у пострадянській Росії нової генерації дослідників, що продемонструвала цікавий синтез вітчизняного методологічного набутку (передусім Тартусько-Московської семіотичної школи) з новітніми тенденціями світової історичної думки. Важливим провідником

¹ Скорочений варіант рецензії представлений у публікації: *Грибовський В. В.* Рецензія на монографію: Зорин А. Л. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: «Новое литературное обозрение», 2001 // Київська старовина. - 2010. - № 2 (березень - квітень). - С. 157–172.

теоретичних і тематичних орієнтирів цього напрямку² стали дослідницькі програми та семінари для російських учених, що проходили під керівництвом професора Гарвардського університету Сеймура Беккера [4, с. 41–46], а також такі видання як «Новое литературное обозрение» і «*Ab imperio*».

У цьому середовищі російських інтелектуалів *імперське* стало промовлятися як емоційно нейтральне, теоретичне поняття, однаково дистанційоване як від негативних значень, що воно отримувало в радянському дискурсі (імперіалізм, колоніальне гноблення), так і символізму великодержавної величі Романівської Росії. Інтелектуали решти країн пострадянського простору були охоплені іншими актуалізаціями, передусім – відродженням (чи то пак конструюванням) національних наративів, орієнтованих на легітимації нещодавно здобутих суверенітетів. Засновані на рефлексіях складного досвіду співіснування «відроджуваних» націй з шойно демонтованою наддержавою, націонал-наративні практики прищепили до понять *імперія* та *імперське* стійкі коннотації негативного змісту. В їхньому світлі реновація «імперської» проблематики викликає пересторогу перш за все як спроба повернення до політичних практик Російської імперії (згадаймо «екзистенціальний страх», про який писав Іштван Бібо). Ці страхи живляться чималим масивом політично замовленої літератури, що продукується в сучасній Росії і демонструє беззастережну апологію великодержавної політики³. Проте страх мало сприяє розумінню, зокрема й того, що є його причиною.

У передмові до першої книжки серії «Бібліотека журналу *Ab imperio*» зауважено: «На тлі глобалізації й безпрецедентної інтенсифікації контактів між різними культурами звернення до категорії "імперії" в суспільному та науковому дискурсі все частіше постає як напіввідрефлектована спроба скористатися категорією "донаціональної епохи" для позначення явлених реалій постнаціональної ситуації» [2, с. 8]; чи от: «Досить часто поняття "імперська історія" сприймається як спроба тлумачення чи навіть відродження політичного простору імперії через заперечення чітких національних розмежувань у діахронічній перспективі» [2, с. 27]. Зазначене ніби й створює теоретичні підстави для дистанціювання від політичної апології і розгляду базового поняття «імперія» як «дослідницької ситуації, а не структури, проблеми, а не діагнозу» [2, с. 26]. Один із помітних представників цього напрямку Алексей Міллер твердить, що «історію Російської імперії можна (і треба) писати як історію "завершеного минулого", себто будучи вільним від завдання легітимувати що давно зниклу імперію» [17, с. 29].⁴ Імперський вимір російської історії, на його

² У тому, що термін «нова імперська історія» є невдалою російською калькою з англійської, переконаний Олексій Міллер, вважаючи, що «нова історія імперій» краще позначає специфіку напрямку [17, с. 29].

³ Критичний огляд подав Андрій Портнов [18, с. 10, 15].

⁴ Ще одне його прикметне висловлювання: «Здається, що період марень про відбудову тих чи інших руїн – чи то "Росії, котру ми втратили" в 1917 році,

думку, розкривається констатацією розмаїття населення імперії, тезою про складні системи відносин між центром і периферією, імперською владою і локальними спільнотами, асиметрію адміністративно-політичних та інших структур, про ресурси устійнення імперії, її здатність стабілізувати гетерогенне суспільство, так само й питанням про те, як влада структурувала простір імперії [16, с. 7]. Схожим є твердження Антоніо Негрі стосовно того, що «імперія» на сьогодні затребувана не як політична практика, а як аналітична концепція, прилаштована для розуміння процесів мінливого світу, в якому проблема «управління відмінностями» посідає одне з чільних місць [2, с. 19].

Дистанціювання від легітимації імперії, власне як і будь-якої іншої структури (оскільки сама по собі легітимація призводить до втрати науковим дослідженням своєї суверенної специфіки) стає підставою для критики національного нарративу й регіональної історії, бо і той, і інша здійснюють однакову функцію легітимації своїх об'єктів⁵. Така функція спричиняється до хиби отожднення уявлень, що досліджуються, з уявою того, хто досліджує, себто йдеться не про дослідження, а про неусвідомлену репродукцію. За О. Міллером: «Ставлення історика до регіоналізму має вибудовуватися так само, як і з націоналізмом, тобто з крайньою настороженістю, аби не зірватися в есенціалізм, аби черга денна ідеологічних течій, що вивчаються, не перетворилася на власну чергу денну дослідника» [16, с. 26]. Проте інтенція націонал-нарративу спонукає до запитання: чи не є у ґрунті речі ота критика націоналізму і регіоналізму політичною, а не суто науковою дією, адже імперії – як структури, не «дослідницькій ситуації» – притаманне форсування доцентрових тенденцій і приглушення процесів децентралізації (уособленням яких є націоналізм і регіоналізм). Андрій Портнов, полемізуючи з Алексеем Міллером, застеріг від беззастережного використання інструментарію «нових імперських істориків» стосовно націотворення на пострадянському просторі, яким «деконструюються» нації, втім без подібного застосування деконструктивістських технік щодо імперій [19, с. 30–31].

Втім зважмо: Олексій Міллер фактично розвинув аргументацію Андреаса Каппелера стосовно випадку, «коли в центр дослідження ставиться етнічний фактор, [завдяки чому] постає небезпека антиісторичної проекції національної точки зору в минуле, яка власне й підстергла більшість національних історій» [12, с. 4]. Сучасне українське історіописання не тільки внаслідок політичного замовлення на легітимацію суверенітету, але й завдяки дії етносоціальних процесів («визрівання» нації, яке можна розглядати як у паралельній площині відносно її політичного «конструювання») створює проекції з чітко вираженою

чи СРСР – поступово плине в минуле» [16, с. 219].

⁵ Сеймур Беккер погоджується з твердженням Фредерика Герца стосовно того, що сучасні держави-нації – це колишні імперії, котрі спромоглися інтегрувати різні народи в одну націю [1, с. 73].

оптичною аберрацією⁶. Втім зазначене саме по собі не є прикметою «ізоляціонізму і консерватизму, породжених інерцією провінціалізму» (за Г. Кас'яновим). Таке ж «етнічне» налаштування оптики ще донедавна панувало в «заморських» історіях, котрі писалися аж ніяк не в провінційних країнах [3, с. 96], і мабуть більше подібності має з тим, що Джамбаттіста Віко назвав «пихою націй». Деконструкція українського національного нарративу може бути ефективною, якщо націонал-нарративні практики стануть об'єктом рефлексій тих, хто досі в них був включений і засобом отієї рефлексії почне сприймати їх як щось зовнішнє, стале, «завершене минуле», – так само, як писав про імперські практики Алексій Міллер. Утім, зважмо, що потенційна можливість реанімації останніх засобами чинної політики живить потребу легітимації національного суверенітету засобами історіописання, а відтак змушує розглядати національний нарратив як явище більш складного порядку, ніж просто релікт націоналізму модерної доби.

Північне Причорномор'я і Крим на зламі XVIII–XIX ст. – тема надзвичайно рельєфна для демонстрації можливостей писання історії Російської імперії як «завершеного минулого». Твердження про «історичні права», «закономірність» і «прогресивний значення» приєднання цього регіону до Російської імперії, якими рясніли академічні видання ще кілька десятків років тому, зараз не використовуює жоден серйозний дослідник (бодай тому, що говорити про «прогрес» і «закономірності» в епоху постмодерністських деконструкцій стало несерйозним). Куди серйозніше поставити питання про те, як імперія переструктурувала шойно привласнений простір, конкретніше: як виникав і використовувався інвентар ідеологічних засобів Російською імперією, котра, будучи в жорсткій боротьбі з іншою – Османською імперією і долаючи опір європейських держав, перетворила абсолютно чужий регіон, стосовно якого (навіть з великою натяжкою) не могла заявити «історичні» чи будь-які інші права, на свій, інтегрований, ба навіть «доместикований» простір.

Книга Андрія Зоріна «Кормя двуглавого орла...» містить розгляд шойно означеного кола питань. Аби зрозуміти ідейно-теоретичний контекст її підготовки і видання, так само як і належність⁷ автора до нової імперської історії, зважмо, що своє дослідження він почав у 1993 р. як стипендіат Центру російських досліджень Гарвардського університету США і продовжував у 1996–1999 рр.,

⁶ Надміру критичний розгляд історіографічної ситуації в Україні подано Георгієм Кас'яновим, у висновках якого значаться: «пізнавальна злиденність» («познавательная нищета») історіографічного продукту, що постав на ґрунті переписування імперського періоду української історії. «своєрідний інтелектуальний ізоляціонізм і консерватизм, породжений інерцією провінціалізму нормативної української історіографії, [котрий] вступає в дивне поєднання з поверхово схопленою постмодерністською риторикою» [13, с. 89, 90].

⁷ Принаймні близькість, оскільки автор у відомих нам текстах не заявляв про свою належність до цього напрямку.

користаючись підтримкою Інституту «Відкрите суспільство» (Фонд Сороса). Окремі розділи праці і результати дискусії щодо них друкувалися у журналі «Новое литературное обозрение», врешті були видані як цільна книга у 2004 р. [10]. До речі, автор брав участь у роботі круглих столів, організованих журналом «*Ab imperio*», на яких мав нагоду апробувати свої висновки [9]⁸. За інформацією інтернет-видань, Андрей Леонідович Зорін – професор Оксфордського університету, академічний директор програми Факультету державного управління, член редколегій журналів «Новое литературное обозрение», «*Slavic Review*» (США), «*Cahiers de Monde Russe*» (Франція)⁹.

Центральною проблемою для А. Зоріна є відношення між літературою і державною ідеологією в Росії останньої третини XVIII – першої третини XIX ст.. себто від «грецького проекту» Катерини II до доктрини Сергія Уварова «православ'я – самодержавство – народність». Метафорична назва книги покликається на приказку: «Солов'я байками не кормлять». У Зоріна вона отримала продовження: «Зате самі солов'ї з успіхом кормлять байками орлів, дво- і одноголових, левів, драконів та інших геральдичних чудовиськ». Тобто поети-літератори можуть бути не лише «трубадурами імперії», котрі підтримують своє придворне животіння славоспівами в ім'я можновладців і точним вгадуванням їхніх настроїв, але й впливати на ці настрої, добирати й створювати для їхнього вираження вишукані літературні побудови, а на загал – бути партнерами політиків, постачаючи їм «сировину» метафорики для вироблення ідеологічного продукту, що за кінцевим призначенням слугує інструментом політики, в нашому випадку – засобом управління імперією.

Розгляд зв'язків між літературою та ідеологією Андрій Зорін вибудовує на основі тлумачення Кліффордом Гірцом ідеології як культурної системи й постулювання образно-метафоричної природи ідеологічного мислення. Для А. Зоріна є важливими висновки К. Гірца про те, що троп, метафора становлять ядро ідеологічного мислення; у тропі ідеологія здійснює символічну демаркацію соціального середовища через його суб'єктів. Звідси А. Зорін виводить зв'язок маркуючої функції ідеології з уявною географією¹⁰. Література ж, як одна з можливих сфер продукування ідеологічних метафор, спроможна сама створювати символічні форми маркування соціальних і географічних просторів [10, с. 17–28].

⁸ Титул аналізованої нами книги містить заголовок: «...Литература и государственная идеология в России...», так само, як в «*Ab imperio*»; однак повне бібліографічне формулювання назви аналізованого видання (с. 4) – «...Русская литература и государственная идеология...».

⁹ <http://www.skolkovo.ru/content/view/976/730/lang/ru/>

¹⁰ Уявна географія («*mental mapping*») у тлумаченні А. Міллера є суб'єктивним внутрішнім уявленням людини про частину оточуючого простору. Її предмет становлять дискурсивні практики щодо формування різноманітних схем географічного простору і надання його частинам певних характеристик [16, с. 16–17].

Таким чином, відношення між літературою та ідеологією зображено А. Зоріним як взаємовплив: якщо практична політика перевіряє вироблені поетичними засобами настанови на спроможність бути реалізованими, то поезія верифікує політику на ємність і виразність відповідних метафор [10, с. 28]. Цей висновок автор поширює на увесь досліджуваний період, тобто на останню третину XVIII – першу третину XIX ст. Однак фактично А. Зорін закінчує розгляд літературно-політичних взаємовпливів другим десятиліттям XIX ст., власне – інтерпретаціями характеру і цілей війни 1812–1814 рр. у творач А. С. Шишкова й архімандрита Філарета [10, с. 241–266], а також творчістю В. А. Жуковського – «державного поета, мабуть останнього в історії імперії і, безумовно, останнього, прийнятого рівною мірою і владою, і освіченою громадськістю» [10, с. 269].

У структурі побудови книги, як на наш погляд, наявні певні не-узгодженості. Вступ, у якому містяться головні методологічні зауваги, має назву «Література та ідеологія» [10, с. 7], ніби й орієнтує на те, що основний текст буде спрямований на розгляд літературно-ідеологічних взаємовпливів. Однак у тому ж вступі автор заявляє, що темою книги є державна ідеологія і що він не ставить собі завдання описувати закономірності трансляції ідеологічних сенсів від однієї інституції до іншої, але наміряється простежити «історично конкретну динаміку напрацювання, кристалізації і зміни базових ідеологем» [10, с. 28–29]. Відтак з першого по восьмий розділ домінує тема «література та ідеологія», а в розділах IX («Зірка Сходу». Священний союз і європейський містицизм) та X («Заповітна тріада. Меморандум С. С. Уварова 1832 року і виникнення доктрини "православ'я – самодержавство – народність"») акценти зміщуються в бік державної ідеології та інтерпретації її символічного змісту. Сегмент літератури у другій частині книги помітно скорочується. Можливо тому, що дослідницька оптика А. Зоріна налаштована лише на творчість «державних поетів», останнім з яких названо В. А. Жуковського.

У рецензіях на книгу А. Зоріна вже відзначалася доволі вибірковість статей, чия літературна творчість піддавалася аналізу, на основі якого вбудовувався її сюжет. А. Замостьянов дорікав авторові за відсутність «належної уваги колоритній творчості Рубана і Хвостова» і зовсім не висвітлив такої масштабної постаті, як А. С. Пушкін [8]. Звісно, А. С. Пушкін, можна говорити і про М. Ю. Лермонтова, – постаті іншого – недержавного, або, швидше, дистанційованого від держави плану. Однак їхня літературна діяльність припала на той час, коли С. Уваров був міністром освіти Російської імперії. До того ж і їм, як показав Іван Дзюба на прикладі їхнього ставлення до російського завоювання Кавказу, властива метафорика колонізаторського «прометеїзму» імперії і «тубільного пасеїзму» завойованих нею народів [5, с. 290]. За І. Дзюбою, кожна військова перемога Росії «давала новий імпульс патріотичним настроям і національній гордості, збагачувала повноту великодержавного самопочування, з таким блиском естетизованого багатства – від Державіна до

Тютчева – геніями російського слова» [5, с. 289). Ева М. Томпсон наполягає на більш радикальному висновку про те, що російська література брала участь у колоніальних завоюваннях, «впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство» [23, с. 19]¹¹, а відтак позбавляючи їх можливості власної репрезентації. Як показала Е. Томпсон, Пушкін і Лермонтов, попри те, що їхні відносини з царським двором склалися зовсім не так, як у В. Петрова і В. Жуковського, створювали рафіновані й естетично довершені форми імперського нарративу: «Жителі Кавказу у творах Пушкіна та Лермонтова – або безмовні, або злочинці» [23, с. 84]. Однак аналізована нами книга переконливо показує пріоритетне місце Криму та Північного Причорномор'я у формуванні імперського нарративу, тоді як Е. Томпсон наголошує на пізніше освоєному імперським дискурсом Північному Кавказі: «Перший архів культурних описів, що починають визначати росіян як успішних засновників імперії, складається з російських романтичних літературних творів про Кавказ» [23, с. 97]. Таким чином, розгляд поетичного доробку А. С. Пушкіна і М. Ю. Лермонтова забезпечив би А. Зоріна більшим емпіричним простором. Важко пояснити, чому автор оминув увагою Н. М. Карамзіна (на цьому наголошується у рецензії В. Живова [7]), літературні та історико-дискриптивні проби якого безперечно впливали на випрацювання нового лексику імперської ідеології. До речі, Е. Томпсон демонструє можливість розгляду «Історії» Н. Карамзіна як «першого кроку в напрямку, який можна назвати текстуальною імперією» [23, с. 100].

А. Зоріну вдалося послідовно провести через увесь текст своєї книги розгляд «двох базових ідеологічних моделей російської політики» – «грецького проекту» і теорії всевітньої змови проти Росії. Автор переконливо продемонстрував, що обидві вони були створені не без участі «державних поетів» у 1770-х роках, зазнали помітних мутацій під час правління Александра I, а наприкінці його царювання – «вступили між собою в непримиренний конфлікт, і теорія змови здобула повну і беззастережну перемогу» [10, с. 333]. Оперування імперією «грецьким проектом» як інструментом привласнення й структуривання причорноморського простору простежується А. Зоріним з середини 1770-х рр. до 1821 р. За кінцеву хронологічну межу існування «грецького проекту» автор розглядає відмову Александра I підтримати повстання А. Іпсиланти за незалежність Греції.

У науковій літературі поширена думка про те, що автором «грецького проекту» був О. А. Безбородько [15, с. 5–46], котрий намітив його головні риси

¹¹ За Томпсон, «...Пушкін творив образ мовчазного та інтелектуально недорозвинутого Кавказу, нерозсудливо хороброго в його позбавленій сенсу боротьбі і дозрілого до правління Росії» (Назв. праця. – С. 107). «Лермонтов народився в імперії, яка вже могла дозволити собі трохи великодушності»; на відміну від Пушкіна, в нього присутня іронія щодо імперії [23, с. 115].

у меморандумі 1780 року, підготовленого до зустрічі Єкатеріни II з австрійським імператором Йосифом II у Могильові, де мали обговорюватися питання розподілу османських володінь на Балканах та в Причорномор'ї. А. Зорін вирішує питання про авторство цього проекту на користь Г. А. Потьомкіна, допускаючи можливість розподілу ролей між обома можновладцями, яку образно виразив Г. Р. Державін: «Перо гр[а]фа Безбородко, водимое мыслью кн[язя] Потемкина» [10, с. 112]. Цей геополітичний план, на думку А. Зоріна, виник на основі поданої Г. Потьомкіним Єкатеріні II «східної системи», котра мала прийти в російській політиці на зміну «північній системі» Н. І. Паніна. Тож стрімке вивіщення Г. Потьомкіна у перші сановники імперії, що починалося з 1774 р., «було обумовлене не лише причинами особистого характеру, але й тим, що висунуті ним ідеї відповідали стратегічним задумам Катерини, напрацьованим у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр.» [10, с. 34–35, 130].

Г. А. Потьомкін, як доводить А. Зорін, був добре ознайомлений з творчістю поетів В. Петрова, В. Майкова, М. Хераскова. Адаже його двоюрідний брат, Павло Потьомкін, належав до тієї ж плеяди поетів, а В. П. Петров був близьким співробітником майбутнього єкатерининського фаворита, «бардом його перемог, задумів і святкувань». Їхні поетичні твори створювали міф про Єкатеріну II як про визволительку греків від «турецьких варварів», котра була покликана провидінням відновити блиск класичної Еллади. Звідси висновок А. Зоріна про те, що ідеологічна основа «грецького проекту» була створена власне ними, а Г. О. Потьомкіну випало «перетворити систему поетичних метафор у розгорнуту політичну програму» [10, с. 53–59], котра після Кючук-Кайнарджийського миру стала довготривалою основою геополітичної стратегії Росії, спрямованою на здійснення експансії в Північному Причорномор'ї і Східному Середземномор'ї. Отже, експансіоністські плани «отримали статус державної політики у формі "східної системи" Потьомкіна і "грецького проекту" Потьомкіна–Безбородько» [10, с. 67].

Динаміка поетичного конструювання ідеологічної матриці «грецького проекту» схарактеризована наступним чином. На початку війни 1768–1774 рр. ідеологічне забезпечення дещо запізнювалося, «першим ділом Єкатеріна схопилася за апробовану століттями релігійну карту» [10, с. 45]. Після Морейської експедиції Алексея Орлова в ідеологічні конструкти починають проникати грецькі мотиви, котрі вперше зазвучали у поетичних творах. Молода російська поезія взорувалася на античній класиці, користаючись напрацьованими нею образами й метафоричними схемами. Політика додала до стилізаторських орієнтирів географічний вектор. Літературний образ Еллади поєднався з фізично існуючою Грецією, з усіма реаліями її підпорядкування Туреччині, забуття нею мистецтва і затьмаренням світла античної слави. І «першим енергію оживання шкільної міфології та перетворення її в політичну реальність відчув Петров, котрий став насичувати свої оди еллінськими асоціаціями, коли російська ескадра (Алексея Орлова, рухаючись в Морею. – В. Г.). ще стояла на рейді в Портсмуті, латаючи пошарпані на шляху з

Кронштадту кораблі» [10, с. 54]. Російська імператриця почала вдягатися у грецьке вбрання і не лише на балах-маскарадах, де взагалі символіка одягу не добиралася довільно, але й у літературних пробах «державних поетів».

Поетичні пошуки В. П. Петрова почали виходити за межі конкретики точної політики й тяжіти до геополітичних узагальнень. В «Оді на укладення з Оттоманською Портою миру», написаній у 1775 р., «погляди автора не тільки втілені... в системі тропів або риторичних фігур, але викладені в якості більш або менш послідовної доктрини» [10, с. 68]. У ній демонізується Франція («Секвана [Сена] злиться на Неву»), яка підштовхнула Османів до розв'язання війни з Росією. Черговий фрагмент оди – «Малейша тень опасных следствий / Родит прямых источник бедствий, / И капля буйства море слез» – відкоментований А. Зоріним у такий спосіб: В. Петров «пам'ятав про те, що остаточне рішення почати війну турецький султан ухвалив після захоплення в 1768 р. запорожцями, що вийшли з покори, міста Балти. Російський уряд поспішив принести вибачення й покарати винних, але було пізно – турки вже піддалися настійливим умовлянням французької дипломатії» [10, с. 81]. У цьому місці А. Зорін виступає не аналітиком давнього тексту, а його ретранслятором, некритично відтворюючи упереджену оповідь про те, що буцим напад *запорожців* на Балту спровокував російсько-турецьку війну. Втім уже давно з'ясована непричетність запорожців до цієї *causa belli*, що відображено, зокрема, і в недавній академічній публікації з історії зовнішньої політики Росії: «Приводом ... слугував напад *гайдамаків* на містечка Балту і Дубоссари Скориставшись малозначним приводом, султан оголосив війну Росії» [11, с. 116]. В оді В. Петрова А. Зоріна найбільше цікавить критика поширеної в Європі теорії політичного балансу, на якій базувалися тогочасні протиросійські зовнішньополітичні програми. Передусім Франції, занепокоєної тим, що Росія, здобувши перемоги над Туреччиною, набуває надміру високої ваги у європейській політиці. Відтак Петровим вибудовується міфологія таємної всесвітньої змови проти Росії і демонізується масонство: «схоже, що Петров був першим російським літератором, котрий угледів у поширенні масонства загрозу державним інтересам Росії», – виснує Зорін [10, с. 94].

Таким чином, на прикладі поетичної творчості В. Петрова А. Зоріну вдалося показати конструювання двох ідеологічних моделей: вироблення символіко-образного простору «грецького проекту» і міфу про всесвітню змову проти Росії. – «Поет часто відображав у своїх одах заповітні думки своїх патронів, а його геополітична метафорика не залишалась без уваги на адресатів од» [10, с. 99]. Отже, за Зоріним, поети зробили свій внесок у те, щоб представити Європі росіян як греків¹². Далі сюжет книги логічно розгортається викладом того, як саме росіяни творили Грецію у відвоєваних від Османської імперії причорноморських теренах. «Грецький проект», спершу орієнтований

¹² Розділ І книги А. Зоріна має назву: «Росіяни як греки. "Грецький проект" Катерини II і російська ода 1760–1770-х років» [10, с. 31–64].

на завоювання Стамбулу, звільнення греків від «турецького рабства», відновлення грецької монархії на чолі з онуком Єкатеріни II Константином Павловичем, надалі деталізується й розбивається на більш реалістичні проміжкові етапи. А. Зорін доводить, що їхнє продукування завдячує не стільки генію «державних поетів», скільки винахідливості Г. Потьомкіна. Таким проміжковим етапом на шляху до Константинополя стало здобуття (в оригіналі – «приобретение») Криму, завдяки чому Росія отримала свою долю античної спадщини. «Окрім свого вирашного стратегічного становища, – пише А. Зорін, – Крим мав для Росії велетенський символічний капітал. Він міг репрезентувати водночас і християнську Візантію, і класичну Елладу» [10, с. 100]. Автор підкреслює, що підкорення Криму не могло інтерпретуватися як повернення «спокоєвнично російських» земель. Задля аргументації його привласнення імперія мусила користуватися новим доказовим інструментарієм.

Звісно, Крим, так само, як і увесь загал Північного Причорномор'я, не мав жодного стосунку до ідеологічно обгрунтованої ще Інокентієм Гізелем «давньоруської спадщини» (Україна і Білорусія). В ситуації, що склалася у Кримському ханстві в останні роки його існування (та, перш за все, навколо нього) не можна було застосувати і технологію «чолобиття», реалізовану в Сибірському ханстві у XVI ст.¹³ Технологія (ре)конструювання Нової Греції не лише виправдовувала завоювання, але й поклала на Росію вселенську християнську місію. Антоній Палладокліс, російський літератор грецького походження, визначив війну між Росією і Туреччиною як битву «между мстителями за похищенную у многих народов свободу и между ее хитителями» [10, с. 102]. Отже, Росія, не загарбувала, а повертала загарбане. Однак постає питання: повертала кому? Адже кримські греки, переселені до Північного Приазов'я напередодні анексії Криму, не становили більшість населення у цьому малозалюдненому регіоні, так само як і мігранти з підосманської Греції. А. Зорін переконує, що Г. Потьомкін мав відповідь і на це: «Росія повертає собі свою древню святиню, і це повернення супроводжується інтенсивною еллінізацією впокореної землі. Росіяни приходять у провінцію, що колись належала грекам, знову надають їй грецький вигляд і знову здобувають свою віру й історію, також почасти перетворюючись на греків» [10, с. 102]. Як бачимо, у А. Палладокліса і Г. Потьомкіна акценти розставлено по-різному. Останній вже ладен був трансформувати «грецький проект» у щось відмінне від простого відтворення Греції. До того ж, мірою усвідомлення непевності перспективи повної реалізації «грецького проекту», кримська тема перестає бути побічною стосовно константинопольської й отримує більшу самостійність. Подорож Єкатеріни II до Криму, за висновком А. Зоріна, була

¹³ За висновком А. Філюшкіна, у мотивації завоювання Сибіру Росією було використане «чолобиття» – «вторгнення в Сибір початково пояснювалося необхідністю оборони від сибірських татар, з проханням про захист звернулися російські солепромисловці» [24, с. 398].

символічною демонстрацією нового курсу, спрямованого на будівництво Греції на власній території [10, с. 108].

Новоросія постає як черговий конструкт імперії, що інтенсивно структурувала під себе анексовані території і якій були визначено стати «плавильним казаном» для перетворення розмаїття ідентичностей колоністів, котрі не мали жодного стосунку до землі, на яку прийшли, в єдину ідентичність, лояльну до імперії і сконструйовану самою ж імперією задля своєї зручності. «Перетворення різних народів на єдине ціле, – пише А. Зорін, – це завдання імперії, заново і на інших ідеологічних засадах формуючих себе в причорноморських степах... Прагнення Потьомкіна заселити ввірену йому Новоросію вихідцями з різних країв стає символом майбутнього єднання народів у нових провінціях Російської імперії» [10, с. 107].

Втім грецькі мотиви ще продовжують звучати в унісон новоросійським інтонаціям. А. Зорін зупиняється на «революції в кримській топоніміці», здійсненій Г. Потьомкіним, як висловився сам можновладець, «чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах ... в покоренном полуострове возобновлены древние именованія» [10, с. 101]. Інтерпретацію символічних змістів автор здійснює і на прикладі постанов у причорноморському степу нових назв побудованих чи створених на основі вже існуючих населених пунктів, що взорувалися на грецьких зразках і на слов'янських елементах. Символічною демонстрацією вважає А. Зорін заснування міст Херсону і Славенська, створення Херсонської і Славенської єпархії із виключно великими повноваженнями архієпископа, що сталося за рік після укладення Кючук-Кайнарджийського миру й було покликане демонструвати єдність християнських народів на кордоні з Туреччиною, а також Катеринослава, закладеного Потьомкіним як південну столицю Російської імперії [10, с. 105, 151].

Проте, зайнятий інтерпретацією символічних змістів рішень Єкатери́ни II і Г. Потьомкіна про заснування населених пунктів, А. Зорін байдужий до того, чи створювалися вони на порожній землі, а чи були наслідком переструктурування вже обжитих територій, грубше кажучи, руйнації попередніх соціокультурних укладів і створення нового, припасованого для зручності імперії устрою. Зайнятий вилущуванням символічних змістів, автор розглядає Славенськ і Катериносла́в як речі, що ніби існували поза часом і простором, без уваги до їхніх сучасних назв – Нікополь і Дніпропетровськ і попередніх населених пунктів, на основі яких вони постали – Микитине і Новий Кодак.

Поруч з «революцією в топоніміці» А. Зорін простежує й ревізію історіописання, здійснювану за участі Г. Потьомкіна чи інспіровану його діями та ідеями. Архієпископ славенський і херсонський Євгеній Булгаріс отримує від нього прохання написати історію Новоросії як таку, «где искони были славные мужи и обилующие грады: Ольвия, Мелитополь..., Борисфен, носящий на себе флоты Россов древних» [10, с. 106]. Історія запорозького козацтва і тюркомовних народів не потрапляла до схеми, окресленої можновладцем істориком. Згідно з нею, слідом за античною добою йшла доба русів, далі

перекидався місток через «темні віки» владарювання турків і татар до зайняття Росією Причорномор'я й Криму. «Державні поети» також взялися освоювати символічні простори, використовуючи надану імперією історіософську оптику. В поемі С. С. Боброва «Таврида» тема мусульманського завоювання Криму розкривається через образи не лише політичної, але й «біологічної деградації» півострова: «Природа резвая дотоле / На сих горах, на сих лугах / Оцепенела, побледнела / Под мрачной сению луны (...) / Тогда ни виноград, ни смоква, / Ни персики, ни абрикосы / Природных вкусов не имели» [10, с. 118–119].

Несподівану оцінку А. Зорін отримує останній проект Г. Потьомкіна, котрий визрів у гроні грецького мегапроекту – укладення російсько-польського союзу й використання українського питання задля приборкання Польщі. Чільне місце в його реалізації посіло прийняття російським можновладцем титулу гетьмана. Зорін вважає, що відношення Потьомкіна до отримання гетьманства у 1790 р. було цілком серйозним, хоча скатеринінський фаворит і називав його «фантомом более смешным, нежели отличающим», переконуючи імператрицю в тому, що розглядає своє гетьманування як інструмент, що мав забезпечити приєднання Польщі до Росії і нейтралізувати небажані впливи Пруссії. А. Зорін акцентує увагу на аргументі, який використовував Г. Потьомкін, переконуючи Єкатеріну, буцім серед населення східних воєводств Речі Посполитої панує настрій очікування того, щоб «возобновить прежнее состояние, как они были под своими гетманами» [10, с. 144]¹⁴. Отже гетьманство Потьомкіна пояснено Зоріним не як прояв приватного шанобства і наміру зміцнити свій статус на випадок можливої смерті імператриці (котра була вже у літах), а як чергову дію в інтересах імперії: «В складній унії Польщі і Росії центральне місце і в географічному, і в політичному відношенні мало посісти підпорядковане світлішому малоросійське козацтво». При цьому автор зауважує, що відновлена Гетьманщина під орудою Потьомкіна мала б відігравати ту ж серединно-сполучну функцію, як і Дакія (що мислилася так само під його управлінням) у «грецькому проекті» [10, с. 147]. Потьомкінський поворот до гетьманської буляви, як зауважує Зорін, маркується засобом використання українських культурно-символічних форм, демонстрація яких стала прикметою бучного святування з нагоди здобуття Ізмаїлу. Якщо під час подорожі Єкатеріни II до Криму князя цікавили перспективи греко-скіфського синтезу, то відтепер у центрі його уваги опинилася «Україна і низові місця», себто територія розселення козацьких військ [10, с. 140]. Розгляд ідеологічних інструментів привласнення теренів Речі Посполитої, який здійснює А. Зорін, міг би бути розширеним за рахунок аналізу творчості Станіслава Богуша-Сестринцевича,

¹⁴ Цікаво, що О. А. Безбородько, котрий мав прохолодні відносини з скатеринінським фаворитом, тоді, так само як і під час створення «грецького проекту», теж висловився суголосно: «Между средствами для усмирения поляков, натурально с войсками прусскими действовать имеющими. было бы самое надежное возбудить Польскую Украину, где народ недоволен и храбр» [6, с. 135].

архієпископа Могилівського, видного історика і публіциста часів Єкатеріни II – Олександра І. С. Богуш-Сестринцевич, за висновком О. Кібіня, «прикметний тим, що у добу Єкатеріни II та її спадкоємців знайшов незвичайне застосування сарматському міфу. Він зробив його виправданням завоювань Росії і гаслом єднання народів, що мешкали в ній» [14, с. 120]. Тож з'ясування того як відбувалося прилаштування і використання традиційного польського «сарматизму» у взаємовпливах літератури і політики екатерининської доби могло б суттєво доповнити греко-скіфський синтез в ідеологічних засобах Г. О. Потьомкіна, добре відкоментований А. Зоріним.

Розглянувши складні взаємозв'язки практичної політики з поетичною літературою останньої третини XVIII ст. і висвітливши їхню обоюдопільну орієнтацію на ідеологічне привласнення причорноморського простору, А. Зорін підходить до питання, далекого від «завершеного минулого»: чому «в довгому переліку провінцій, що відпали у 1991 р., Крим лишається чи не єдиною, втрача якої, здається, все ще щемить ("саднит") російську суспільну свідомість»? Інтонція гострої ностальгії за втраченим присуття в самому формулюванні запитання («провінції, що відпали» начебто від Росії, а не республіки, котрі отримали суверенітет у результаті розпаду СРСР), з'являється після розміреного ритму тексту Зоріна як давно очікувана читачем синкопа. Історична література, що видається в Російській Федерації, навіть високого фахового рівня, не позбавлена нарікань на обставини, внаслідок яких значна частина чорноморського узбережжя опинилася не під російським прапором. Ось один прикладів: «...З проголошенням незалежності Україною і Грузією різко скоротився просторово-географічний *вихід Росії до Чорного моря*» [20, с. 515]. Наведемо також фрагмент тексту кандидатської дисертації, тема якої, здається, далека від сучасних українсько-російських відносин: «Геополітичний вакуум, що виник сьогодні в Причорномор'ї в результаті *виходу Росії*, поступово заповнюється іншими державами. Світове співтовариство уважно стежить за протистоянням на пострадянському просторі російських і турецьких інтересів на Кавказі і в Північному Причорномор'ї» [22, с. 4]. Втім імпульси постколоніальної теорії спонукають А. Зоріна до більшої обачності й обережного припущення, що в основі цього екзистенціального шему «лежать глибинні, але саме тому мало відрефлектовані уявлення про те, що володіння Кримом становить вінець історичної місії Росії, її цивілізаційне призначення. Варто замислитися, яким чином у свідомості сьогоденішньої людини оживають культурно-символічні концепти в буквальному сенсі "часів Очаківських і впокорення Криму"» [10, с. 121].

Безперечно цікава і в багатьох випадках корисна для розуміння інструментів легітимізації територіальної експансії екатерининської Росії, книга Андрія Зоріна. як на наш погляд, не дає вичерпної аргументації на користь головної тези – про рівнотатусний взаємовплив політики і поезії в Російській імперії останньої третини XVIII – першої третини XIX ст. Перш ніж Антоній Паллодокліс *написав* «Стихи на греческое платье, в кое Ее Императорское

Величність ізволили одеваться в маскараде», її величність *зволіла* вдягнутися в грецьку сукню на маскарад, і не тому, що поети порадили їй це зробити, і не для того, щоб літератор грецького походження писав з цієї знаменної події вірші, багатіючи думкою, що північна Семіраміда й справді створить для нього Нову Грецію у причорноморських степах. Зважмо і на дорікання В. Живова, котрий у своїй рецензії на книгу А. Зоріна зауважив, що «не знайшов у [його] дослідженні переконливих доказів того, що петровська концептуалізація прямим чином втілювала задуми Потьомкіна» [7]. Читач може й далі розмірковувати над поставленою автором проблемою: чи то поети кормлять двоголового орла літературними матрицями й надають метафоричний інвентар для вироблення ідеології імперії, а чи, може, навпаки – двоглавий орел дає кормління «державним поетам» за їхню інтелектуальну лояльність і вміння художньо оздоблювати ідеологічний текст, створений самою ж імперією.

У книзі, добра третина якої присвячена північно-причорноморській проблематиці, Кримське ханство фігурує як темний фон на картинах фламандських майстрів. До того ж, подано лише одну згадку про запорозьке козацтво, і то, як ми вже бачили, у некоректній згадці про «краплю буйства», а «малоросійська» тема й інститут гетьманства має значення для автора лише тією мірою, якою вони використовувалися у символічних демонстраціях і політичних проектах Г. О. Потьомкіна. Розглядаючи вироблення ідеологічних програм і механізмів привласнення простору, автор наче має справу з порожньою землею, стерильною на вміст місцевих соціокультурних укладів, які могли б впливати – бодай у шонайменших імпульсах – на специфіку структурування імперією привласнюваної території. Мешканці Причорномор'я у текстах Зоріна залишаються «німими» тубільцями, які постають лише як об'єкт привласнення, а не самочинний актор складної взаємодії етносів та культур, ідеологій тощо, котра є безумовною даністю будь-якого завоювання. Тубільні культури у текстах А. Зоріна мовчать. Як тут не зважити на спостереження Едварда В. Саїда над західноєвропейськими наративами колоніальної доби: «імперські володіння анонімні, спільні, завжди напихаті... Значення має їхня присутність, а не імена й особистості» [21, с. 113]. Колись загарбане Османською імперією стає добутком імперії Російської. Переходи Г. Потьомкіна від «греко-скіфського синтезу» до «малоросійських» стилізацій зображено А. Зоріним як маніпулювання конструктора з позбавленим суб'єктності матеріалом. Дослідницька оптика А. Зоріна хоч і просвітлена постколоніальною теорією свободи М. Фуко і Ж. Дерріди, однак не настільки збалансована, щоб сповна відрефлектувати імперський наратив і перевести його в сферу «закінченого минулого».

ЛІТЕРАТУРА

1. Беккер С. Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. - Казань: Центр Исследования Национализма и Империи, 2004.

2. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. - Казань: Центр Исследования Национализма и Империи, 2004.

3. *Vesselin X.* Заморська історія // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. - К.: Ніка-Центр, 2004.

4. *Герасимов И., Глебов С., Мозильнер М.* Написание истории России как истории империи: опыт Сеймура Беккера // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. - Казань: Центр Исследования Национализма и Империи, 2004.

5. *Дзюба І. М.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

6. *Елисеєва О. И.* Переписка Екатерины II и Г. А. Потемкина периода второй русско-турецкой войны (1787–1791 гг.). Дис. ... к. и. н. - М., 1994.

7. *Живов Виктор.* Двуглавый орел в диалоге с литературой // <http://www.litkarta.ru/dossier/dvugl-orel>

8. *Замостьянов А.* Каламбуры и идеология // <http://anguium.narod.ru/rec>

9. *Зорин А.* Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва, 2001 (круглый стол) // *Ab imperio.* - 2002. - № 1.

10. *Зорин А.* Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. - М.: Новое литературное обозрение, 2004.

11. История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона). - М.: Междунар. отношения, 2000.

12. *Каттелер Андреас.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2005.

13. *Касьянов Г.* «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. - Казань: Центр Исследования Национализма и Империи, 2004.

14. *Кибинь А.* Митрополит Сарматский. Как сочиняли историю при Екатерине II // Родина. Российский исторический журнал. - 2010. - № 2.

15. *Маркова О. В.* О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.) // Проблемы методологии и источниковедения истории внешней политики России: Сб. ст. - М., 1986.

16. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. - М.: Новое литературное обозрение, 2008.

17. *Миллер А.* Лист дезертира // Критика. - 2007. - № 10 (жовтень).

18. *Портнов А.* Вісті з хорошої імперії // Критика. - 2007. - № 9 (вересень).

19. *Портнов А.* Ударимо дезертирством по добровольцях // Критика. - 2007. - № 10 (жовтень).

20. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XIX столетия): коллективн. монография. - М.: Междунар. отношения, 1999.

21. *Saïd Edward V.* Культура і імперіялізм. – К.: Критика, 2007.

22. *Теткеев В. Т.* Калмыцко-крымские отношения в XVIII веке (1700 – 1771 гг.). Дис. ... к. и. н. – М.: Институт востоковедения РАН, 2005.

23. *Томпсон Ева М.* Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. - К.: Основи, 2006.

24. *Филюшкин А.* Проблема генезиса Российской империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. - Казань: Центр Исследования Национализма и Империи, 2004.

© 2011 г., А. Н. Дмитриев
(г. Москва, Россия)

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК И ПРОЕКТ НАЦИОНАЛЬНОЙ НАУКИ: ВЕХИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ЛЕГИТИМАЦИИ (КОНЕЦ 1880-х – НАЧАЛО 1920-х гг.)*

В центре настоящей работы – вопрос о возможностях и прерогативах украинского языка как «языка культуры и высшей образованности» в юго-западных губерниях Российской империи, включая период революции и гражданской войны (в меньшей степени, преимущественно для сравнения, мы будем обращаться к ситуации на землях Западной Украины) [1]. За полтора-два десятка лет украинский язык несколько раз радикально менял свой государственно-политический статус – от не допускаемого в печать и сугубо разговорного сельского «наречия» до обязательного государственного языка (в период Директории 1919–1920 гг. и затем во время проведения украинизации в Украинской ССР). Установки языковой политики оказывались не только в центре государственных или национально-групповых конфликтов той эпохи, но также и непосредственно затрагивали сферу научного развития – притом не только на территории Приднепровской Украины, но и в Галиции, под властью Австро-Венгрии.

Для Российской империи специфика малороссийского трактовалась в терминах региональной специфики и скорее этнографического интереса, некоторой культурной отсталости и весьма отдаленной сепаратистской угрозы [2]. В этом

* Настоящий текст был подготовлен для франко-российской конференции «Управлять языками: Проблема многоязычия в России и в Советском Союзе» (11–13 марта 2008 года); благодарим участников конференции за высказанные замечания и ценные соображения, особенно В. М. Алпатова и О. А. Остапчук. См. также более детальный анализ ряда затронутых проблем: Дмитриев А. Украинская наука и ее имперские контексты (XIX – начало XX века) // *Ab Imperio*. 2007. № 4. С. 121–172.

смысле и обращение к прошлому и становящаяся историография оказывались важнейшим средством формирования разных образов национальной памяти; показательно параллельное распространение, с одной стороны, весьма популярного «Синописа» Иннокентия Гизеля (с 1670-х гг. и вплоть до 1850-х годов), выстроенного вокруг идеи династически-православного единства владений Рюриковичей [3], с другой – анонимной «Истории русов» (с начала XIX века), обращенной против московского засилья [4].

Другая сторона модернизации – реакции растущего местного многообразия, напротив, с точки зрения «выходящих на арену истории» малороссов, белорусов и инородцев оказывались чреватой потенциальной переменной «естественно сложившегося» преобладания русского языка и культуры. В этой ситуации государство при всех возможных послаблениях ставило на административное обеспечение гегемонии русской официальной культуры – ограничивая местную школу, прессу и т. д.

1. Выход «малороссийского наречия» за пределы «этнографического» употребления: Драгоманов, Гринченко, Пыпин

Серьезнейший удар по становлению украинской культуры и развитию общественного сознания нанесли запретительные меры царского правительства – циркуляр министра внутренних дел П. Валуева цензурным комитетам (18 июля 1863 г.) и Эмский указ Александра II (18 мая 1876 г.). Они фактически воспрещали печатание книг и периодики по-украински, кроме оригинальных художественных произведений и этнографических материалов; усиленному контролю подвергались драматургия, издание песен и ввоз украинской печатной продукции из Галиции. По поводу языка в этом (секретном) документе со ссылкой на мнение малороссиян сказано следующее: «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может» и «наречие... употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши», а «общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великоросиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и, в особенности поляками, так называемый украинский язык» [5]. В Эмском указе было особо оговорено прекращение деятельности Киевского отдела Русского географического общества, открытого в 1872 году (силами этого отдела в Киеве был проведен Археологический съезд, однодневная перепись населения и воплощён ряд издательско-просветительских проектов) [6]. Влияние польского языка и культуры на Правобережную Украину, очень значительное в первой половине XIX века, после подавления восстаний 1830–1831 и 1863 годов и специального организационного воздействия на университетскую жизнь Киева стало гораздо менее существенным [7].

Важность национального (а не вероисповедного, например) фактора для коллективной самоидентификации [8] объясняет то, почему обсуждение перспектив украинской науки и культуры оказалось так тесно связано с отказом от принципа триединой русской нации. Только с середины XIX века тезис о единой общерусской нации был оспорен первыми (прото)политическими украинатофилами из Кирилло-

Мефодиевского общества конца 1840-х годов – но даже наиболее радикальные деятели украинского движения и в начале XX в. редко ставили вопрос о государственной самостоятельности Украины и полном размежевании и расхождении украинцев и русских (великороссов) как двух абсолютно самостоятельных наций. Наряду с поэтом Тарасом Шевченко, членами этого общества были также историк Николай Костомаров [9], литератор и исторический романист Пантелеймон Кулиш. Позднее – создатель той системы фонетического письма, которая легла в основу современного украинского правописания [10]. Костомаров и Кулиш (позднее отчасти отошедший от проповеди самобытности к идее общерусского единства) были причастны и к изданию украинофильского журнала «Основа», издававшегося в Петербурге в 1861–1862 гг. «Хамелеонская» – просветительская и кружковая – тактика профессора Киевского университета Владимира Антоновича в крайне неблагоприятных условиях 1880-х и 1890-х годов оказалась в академическом плане успешней радикализма его коллеги Михаила Драгоманова, оказавшегося в 1876 году в эмиграции. Драгоманов в 1880-е годы был весьма близок к взглядам русских народников, но со специфическим украинским акцентом [11]. Сохраняющий видимую лояльность правительству Антонович – член-корреспондент Петербургской Академии наук с 1901 года – закладывал основы углубленного, выверенного методами позитивистского источниковедения, изучения истории Южной Руси как особой исторической общности, существующей до и помимо утверждения московской государственности [12]. Учениками Антоновича были очень разные по своим взглядам ведущие историки рубежа XIX–XX веков и первой трети XX века, дожившие до реального воплощения украинской государственности и прямо связанные со становлением украинской науки: профессор Новороссийского университета и противник любого украинского сепаратизма Иван Линниченко [13], профессор и ректор Харьковского университета, его историограф и городской голова Харькова в дореволюционный период Дмитрий Багалей, и наконец, Михаил Грушевский [14], чья научная деятельность была связана с Львовом и Киевом – лидер украинской революции в 1917–1918 годах.

Роль университетов и Академии наук – тоже государственных учреждений! – в Российской империи оказывалась куда более сложной, чем функция «приводных ремней» официальной политики. В отличие, например, от германских научных и образовательных институций эти относительно автономные и очень умеренно оппозиционные учреждения так и не стали опорами потенциальной трансформации своей (Российской) империи в (мега)национальное государство (великороссов). В их стенах и в начале XX в. во многом продолжалась – в новом либерально-позитивистском оформлении – прежняя просветительская политика знания, где изучение местных отличий подчеркнуто поощрялось. Политический национализм оказался средством катализации и точкой «сборки» разных украиноведческих исследований в проект национальной науки, хотя так и не смог в Российской империи задать подлинную альтернативу имперским «местам знания» – за исключением особых случаев, вроде Польши, Финляндии или еврейской историографии. Зато в рамках самих этих учреждений (включая и местные археографические комиссии и исторические общества), призванных быть форпостами централизации и объединительных тенденций, напротив, неизменно сильны были приверженцы культурного

украинофильства – и в историческом, и в филологическом, и в этнографическом отношениях [15].

По мере роста движения национально ориентированных интеллектуалов и расширения начального образования всё более острым становился вопрос о языке обучения грамотности. Константин Ушинский еще в 1863 году писал во время швейцарской поездки о «стандартной» школе в малороссийском селе крайне критически: «Такая школа, во-первых, гораздо ниже народа: что же значит она с своей сотней плохо заученных слов перед той бесконечно глубокой, живой и полной речью, которую выработал и выстрадал себе народ в продолжение и тысячелетия; во-вторых, такая школа бессильна, потому что она не строит развития дитяти на единственно плодотворной душевной почве – на народной речи и на отразившемся в ней народном чувстве; в-третьих, наконец, такая школа бесполезна: ребенок скоро позабывает несколько десятков великорусских слов, которым выучился в школе, а вместе с тем позабывает и те понятия, которые были к ним привязаны. Народный язык и народная жизнь снова овладевают его душой и заливают и изглаживают всякое впечатление школы, как нечто совершенно им чуждое. Что же сделала школа? Хуже, чем ничего! Она на несколько лет задержала естественное развитие дитяти; остается, правда, грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и может пригодиться к тому, чтобы на полу-русском наречии написать какую-нибудь ябеду; душу же человека такая школа не развивает, а портит... Великорусская... грамота непременно погибнет без всякого следа в малороссийском селе» [16].

Именно право обучения на *родном* языке – особенно в сельской школе – оставалось до 1917 года предметом не педагогических, а политических споров. Вторая половина 1880-х годов стала временем первых серьезных дебатов о статусе и правах украинского языка уже не только на уровне начального образования, но и в плоскости его качеств, репрезентативных для только ещё «конструируемой» нации, включая и его художественно-выразительные особенности. Ещё раньше Драгоманов особенно предостерегал против «романтических» попыток ограничить преподавание исключительно украинским языком: «Покуда у нас нет научной грамматики и научного словаря нашего языка, до тех пор и не решится, является ли этот язык столь же самостоятельным относительно русского и великорусского языка, как, например, итальянский язык относительно французского, или хотя бы провансальский относительно французского, соотносятся ли они как *plattdeutsch* и *hochdeutsch*, или он является чем-то вроде *patois*; но пока не будет у нас такого словаря и грамматики – до тех пор, сцепив зубы и краснея от стыда, мы должны молчать, когда какой-нибудь недоучка или проходимец бросит нам упрек, что наш язык – неорганичный жаргон. А раз не выяснено объективно и научным образом, что такое наш народный язык, разве своевременно желать того, чтобы государственная власть ввела его в школах, притом не только в низших, но и в университетах Киева и Харькова, как о том жалобно писали кто-то из наших и галицких "народовцев"?» [17].

Полтора десятилетия спустя умеренная позиция Драгоманова будет резко оспорена на страницах галицкой прессы писателем с наднепровской Украины Борисом Гринченко, будущим составителем четырёхтомного Словаря украинского

языка [18]. Этот словарь был составлен именно как словарь украинско-русский. и сыграл в украинской культуре исключительно важную роль, сопоставимую с местом словаря Даля в российской культуре. или словаря братьев Grimm – для немецкой. Гринченко упрекал Драгоманова в уступках «москальской» литературной продукции: «А то, что и до сих пор в российской Украине московские литература и язык являются органами просвещения, то это никак не может остановить нас в том, чтоб развивать свою самостоятельную литературу. Именно в таких отношениях находилась когда-то по отношению к чехам немецкая литература и язык – что не помешало им создать свою самостоятельную чешскую словесность... Так же точно и украинская литература не была, не является и не будет частью или отростком московщины, а была, есть, и будет литературой самостоятельной, в которой стремится выразить свою умственную жизнь украинский народ» [19].

Сам Гринченко в этих же письмах начала 1890-х годов признавал, что это программа «на вырост» и в ожидании Гоголя и Толстого, украинская беллетристика пока обходится скорее Марлинскими и Зотовыми [20], но такая телеологическая точка зрения и в начале XX века оставалась для искренних поборников украинской науки вполне насущной. Их самоопределение было, с одной стороны, личным выбором между высокоразвитой и специализированной, но часто оцениваемой как «объективно угнетательская» русской культурой и весьма несовершенной и даже слабой, но зато безоговорочно признаваемой «своей» украинской – с другой же стороны развитие украинских штудий в Российской империи, в отличие от Австро-Венгерской, неизбежно совмещало указанные альтернативы, что не могло не сопровождаться немалым интеллектуальным напряжением и известной раздвоенностью [21]. К концу XIX века среди следующего поколения украинских активистов федералистские принципы Драгоманова стали уступать новым автономистским проектам (прежде всего, культурного толка), хотя национал-радикальные идеи полной государственной самостоятельности «Великой Украины» от Карпат до Кубани (как у харьковского юриста Н. Михновского) были скорее исключением.

Одним из важных участников российско-украинского диалога во второй половине 1880-х годов стал академик Петербургской Академии наук А. Н. Пыпин, известный историк и исследователь славянской культуры. в скором будущем – автор капитальной работы по истории украинской этнографии [22]. На страницах либерального «Вестника Европы» Пыпин, с одной стороны, дал краткий исторический очерк развития «малороссийского» языка и сбалансированный обзор существующих точек зрения на происхождение и соотношение двух народностей (включая галицкую литературу). С другой стороны он опубликовал там же и развернутый критический отзыв на двухтомную работу «Исторія літературы руської» львовского профессора Омеляна Огоновского (1887–1889), где последовательно возражал против присвоения наследия киевской Руси исключительно «южно-русской» литературой [23]. «Провинциализм» актуального состояния украинской литературы он отказывался считать следствием «эксплуатации» северянами, а полагал явлением исторически обусловленным, раз «для высших целей науки и литературы для малоросов в России существует уже богатый материал на русском языке» [24]. В частности, Пыпин упрекал Огоновского в следовании польским теориям «вос-

точного» происхождения великороссов, вроде расовых идей «туранского» истока антропологического типа москвитов Фр. Духинского [25]. На страницах львовской прессы и сам Огоновский, и известный украинский литератор Иван Нечуй-Левицкий, живший в наднепровской Украине (и скрывшийся под псевдонимом) упрекали Пыпина в отступлении от прежних украинофильских воззрений в пользу официальных соображений [26].

Ещё в 1877 году Драгоманов в частном письме российскому ученому указал на общий ценностный принцип его суждений: «Мне кажется, что стоило бы уменьшить то предпочтение "цивилизации" перед "народностью", которое Вы выдвигаете, или лучше отметить в этой цивилизации основное, то есть "свободу" и "рационализм". А то покамест выходит, что Вы за лакейские песни против мужицких» [27]. В открытом письме (опубликовано оно будет в Киеве уже после смерти Пыпина) против попытки последнего примирить обе – «северную» и «южную» ветви общерусского племени в рамках наличного статус-кво возражал один из активистов киевской Громады Кость Михальчук – талантливый лингвист и будущий член-корреспондент Императорской АН [28], вынужденный заниматься любимым делом в свободные от бухгалтерской работы часы. Украинский языковед доказывал, что его заслуженный оппонент во имя неверно понятой объективности не замечает исходного неравенства и разности исторических судеб двух *народов* [29].

2. Борьба за академический язык: роль НТШ и спор Флоринский contra Грушевский

1890-е годы как раз стали временем институционализации не только новейшего литературного, но и интеллектуального движения. Украинский научный проект – а не просто сумма различных и богатых региональных штудий – возник на территории дуалистической монархии именно в силу наличия там *легитимных* факторов и элементов национально-культурной и политической автономии. Запрет легального распространения украинского культурного движения обусловил перемещение его центра в Галицию, которая – в надеждах местных патриотов – должна была сыграть в национальной истории роль украинского Пьемонта (по выражению Антоновича). С 1849 года лекции во Львовском университете, где большинство предметов преподавалось с 1860-х годов по-польски, читали и на украинском языке (точнее это был русинский язык, говоря официальной австрийской терминологией – очень схожий, но всё же не абсолютно идентичный «малороссийскому» языку населения приднепровских губерний Российской империи).

Рубежом была, на наш взгляд, академизация Общества имени Шевченко, созданного во Львове при финансовой поддержке российских украинцев в 1873 году, и превращение его в Научное почти 20 лет спустя – в 1892 году. Так или иначе, специфика общественного развития Галиции всячески способствовала выделению и поддержанию там – в противовес «москвофилам» – украинского национального движения. Довольно последовательно отталкиваясь от моделей литературно-издательского союза, культурно-политического клуба элиты и просветительской организации, это Научное общество имени Шевченко – далее: НТШ – ориентировалось на создание *своей* национальной академии в пределах Австро-Венгрии по примеру

Югославянской академии наук и искусств в Хорватии (1867), и особенно Краковской (1871) и Чешской (1889) академий наук, созданных из аналогичных национальных научных обществ [30]. Как и эти учреждения, НТШ получало субсидию от имперского правительства в Вене и только отсутствие желания австрийских властей помешало ему получить в 1898 году, когда хлопоты были особенно активны, статус самостоятельной Академии.

Показательно, что конституирование НТШ в качестве Украинской Академии наук было прямо связано и с борьбой за национальный университет во Львове – но лишь на уровне символической легитимации «высокой» украинской культуры. Если вначале речь шла о двуязычном характере университета и обеспечении равного количества польско- и украиноязычных кафедр, то после демонстративной сессии (ухода) значительной части «рутенских» студентов в иные высшие школы Австро-Венгрии в 1901–1902 годах и кровавых столкновений с поляками в здании университета в конце января 1907 года и в июне 1910-го – уже о создании во Львове второго, чисто украинского, университета (переговоры с правительством Вены шли вплоть до 1914 года) [31]. Российские власти воспринимали перспективу появления особого украинского университета как потенциального центра идейной консолидации малороссийских «мазепинцев» весьма негативно [32].

С 1892 года стал выходить главный печатный орган общества – «Записки Научного общества имени Шевченко» на украинском языке. В рамках организации общества был выделен институт действительного членства (примерно 90 человек к 1900 году), образованы три отдела (секции) – историко-философский, филологический, математико-естественно-медицинский; рабочими структурами в рамках отделов были специальные комиссии. Тогда же началась и организация библиотеки и музея НТШ, а за счёт доходов от издательской деятельности и немалых пожертвований (в том числе и украинцев, живущих в России) деятельность Общества приобрела устойчивый материальный фундамент.

Проблематика языка науки была тем более важна, что именно рубеж XIX–XX веков для европейского академического сообщества был временем растущего национального самоопределения и лингвистической конкуренции [33], а внутри Российской империи это был и вопрос о сохранении за русским языком статуса единственного и главного языка *высокой* культуры. Известный эпизод – когда в мае 1894 года после защиты Грушевским магистерской диссертации накануне его отъезда во Львов профессор университета в Киеве и член-корреспондент Академии наук Тимофей Флоринский (1854–1919) пожелал ему защитить следующую работу в этих стенах уже на языке малороссийском, – в устах будущего известнейшего «украиноведа» и цензора, такая публичная реплика могла звучать только злой иронией, если не издёвкой [34].

Важной вехой в борьбе за академические права украинского языка в России стали события 1899 года, когда Грушевский и другие учёные из Галиции и Буковины хотели представить на XI археологический съезд в Киеве сообщения на украинском языке. Среди организаторов и руководства Киевского университета это вызвало скандал (ситуацию пытался разрешить также и Антонович) [35]. В итоге чтение этих рефератов было обставлено такими предосторожностями, что сделали бы

само их представление бессмысленными; тогда западноукраинские историки демонстративно отказались от участия в съезде.

В прямой связи с этим инцидентом на страницах популярной киевской газеты русско-националистического направления «Киевлянин» Флоринский опубликовал серию статей, специально направленных против признания украинского языка языком науки и высшего образования (эти статьи составили целую брошюру, оперативно изданную и в Киеве и Петербурге) и резко нападал на тех, кто старался вывести «малороссийское наречие» за пределы исключительно этнографического и «домашнего» употребления. Язык галицких коллег-историков для Флоринского был «органом лишь известной политической и литературной партии, притом проповедующей тенденции культурного разъединения русского мира, которым не может сочувствовать ни один русский человек, ни великорус, ни малорус, искренне любящий свой народ и желающий ему духовного прогресса. Наконец... этот язык представлен ничтожной научной литературой, отличается искусственностью, невыработанностью и очень мало известен в научном мире». Признание его в качестве языка науки тем более опасно, что «означало бы официальное признание со стороны России и представителей российской науки за научным "украинско-русским" языком права на дальнейшее развитие и распространение в России и так сказать, санкционировало бы подготавливаемый львовским "Товариством" литературный и научный раскол в русском народе» [36].

Его слова о научной «измене» Грушевского, помимо чисто риторического сокрушения, отражали и довольно искренние представления о невозможности для *серьёзного* учёного смены привилегированной имперской оптики на локальный и заведомо более низкостатусный национальный кругозор: «Поистине удивительно, каким образом русский образованный и ученый человек, имевший возможность в свои школьные годы (в противоположность некоторым галицким ученым сепаратистского толка) близко познакомиться с необъятной силой русской ученой литературы и мировым значением общерусского языка, явившись в Галичину, выступил горячим противником идеи распространения этого могучего языка и этой богатой литературы среди русского населения Австрии. Вместо того чтобы, пользуясь своим положением ученого профессора, разъяснить сторонникам народнической партии всю неестественность, искусственность, беспочвенность и бесплодность их литературных затей и украинофильских планов, он выступил ревностным поборником такого дела, которое должно закрывать галицким и буковинским малорусам доступ к общерусской литературе, и приводит их к отчуждению от остальной Руси. Какие неведомые и темные силы толкнули молодого ученого, из которого мог выработаться хороший деятель русской науки, на путь столь сомнительного служения ближнему для него малорусскому народу и вскормившей и воспитавшей его родине» [37]?

Для Флоринского «искусственный язык» изданий НТШ неприемлем в первую очередь потому, что представляет параллельный *литературный* язык, а не обиходный устный «жаргон». – в дополнение и в конечном счете *вместо* (для российских украинцев) уже существующего имперского великорусского языка. Собственно, для Флоринского – будущего горячего сторонника Союза русского народа – в малороссийском культурном горизонте существуют два литературных языка – или

польский, под который безуспешно подделывается «новоизобретённый» язык учёных-галичан, или гораздо более близкий, «родной» и исконный (обще)русский; выбор, собственно, осуществляется между ними и не может не склоняться в пользу последнего варианта. И любой академический интерес к малороссийскому наречию или местной литературной продукции, даже у внешне лояльных ученых из Киева, Харькова или Петербурга – как у Павла Житецкого [38], Николая Сумцова или Владимира Перетца – вполне подозрителен. Ученик Житецкого по коллегии Павла Галагана, выдающийся востоковед и литературный союзник Гринченко, Агафангел Крымский писал своему старшему коллеге Фёдору Коршу, доказывая необходимость высокой украинской словесности, включая переводы из классики: «Самый характер украинской литературы – польсконенавистнический – ярко опровергает всякие подозрения в польском воздействии. Мы совершенно не украинофилы, мы себе просто украинцы, и только. Все эти "духи народности" – нечто такое неувольное, что не стоит и труда улавливать их, а тем более строить на них, на неизвестной величине, свою деятельность... Я, как и мои ровесники, придерживаемся мнения, что для успешного экзосмоса и эндосмоса необходима одна общая литература для народа и интеллигенции. Русской литературной речи не понимает даже великорусский крестьянин, а малорусский и по-прежнему нам необходимо и говорить между собою и писать для себя малорусским языком. Это – теоретическое обоснование нашего усердия к переводам на малорусский язык всяких классических произведений» [39].

Помимо востоковедения (главной отрасли специализации Крымского) он также участвовал в защите «украинского дела» отнюдь не только как публицист или собственно литератор и переводчик. Ему принадлежит ряд исследований по украинской филологии, включая пространную работу (первоначально опубликованную в «Киевской старине»), посвященную языку Киева и киевский летописей XII–XIV веков. Она была непосредственно обращена против попыток академика Алексея Соболевского доказать тождество великорусского языка и языка жителей средневекового Киева (согласно этой гипотезе, они двинулись из-за татарского нашествия на Северо-Восток и были тем самым связаны с Московской государственностью, тогда как территорию Киевщины заселили пришельцы с Восточных Карпат и Волыни – современные малороссы). Этот тезис впервые был высказан историком М. Погодиным еще в 1850-е годы, и тогда же оспорен его коллегой М. Максимовичем; к концу XIX века эта вполне академическая, казалось бы, полемика оказалась одним из ключевых пунктов дискуссии о преемственности власти Москвы и Киева, о триединой русской нации, и о праве именно Российской империи репрезентировать это «извечное» единство. Возражения молодого Шахматова авторитетному мнению Соболевского (ещё с середины 1880-х годов) о генезисе древнерусского языка из филологического дебата к началу XX века перенесли в спор убеждённого либерала с последовательным националистом, кадета с крайним правым. Примерно также и «мирное изучение древностей» на Киевском археологическом съезде в 1899 году оказалось полем битвы между сторонниками имперского единства и культурно-национальной самостоятельности.

В отличие от киевского казуса, ведомственные и академические издания Петербурга оказались к Грушевскому благосклонней: в «Журнале министерства народного просвещения» за 1903 год он напечатал большую обзорную статью о деятельности НТШ, а в следующем году опубликовал при содействии Шахматова [40] – на украинском языке! – в издаваемом Академией наук сборнике «Статьи по славяноведению» известнейшую впоследствии работу «Обычная схема русской истории и дело рационального изложения истории восточного славянства». Развивая давнюю идею Костомарова (1861) о двух разных народностях или нациях – севернорусской (великорусской) и южнорусской (украинской), Грушевский указывает на *равные* права на наследие Киевской Руси всех трёх ветвей восточнославянской общности. В духе народнической историографии и новых политических симпатий (а во Львове Грушевский довольно быстро сблизился с радикалами, вроде Франко) историк отвергал стандартную имперскую историческую схему непрерывности русской государственности от Киева к Москве в смысле континуитета власти Юриковичей. Реагируя на публикации Грушевского в Петербурге, Флоринский 20 мая 1903 года писал своему академическому патрону Соболевскому: «Грустно, что отделение решило в конце-концов оказать превентивную поддержку львовскому сепаратистскому движению. Что будут делать теперь и переживать зарубежно-русские ученые иного направления... И какое же ликование будет среди наших хохломанов! Неужели Ваши коллеги по Академии не понимают, что отправка признания со стороны Академии [ведет] к необходимости для русского народа двух научных и образованных языков [и] послужит для наших украинофилов и сепаратистов веским основанием [признания] украинско-русской мовы не только в народных училищах но и школах – университетах Малороссии! Как все это прискорбно!» [41].

Его оппонентами были украинофилы из круга журнала «Киевская старина» (1882–1906), единственного печатного органа, на русском языке – по цензурным условиям – отстаивающего тогда интересы украинской общественности. Так, Антонович указал, что в противоположность Флоринскому гордится деятельностью тех выпускников университета, которые работают на кафедрах Белграда и Кракова [42]. Особенно выделяется отзыв выдающегося диалектолога и лингвиста К. П. Михальчука, действительного члена НТШ и участника киевской «Старой Громады», тесно связанного с петербургской Академией наук [43]. О позиции Флоринского в этом споре негативно отзывался на страницах «Вестника Европы» и А. Н. Пыпин (впрочем, также не одобрявший радикализма Грушевского и его настойчивости в вопросе об академических правах украинского языка).

3. Разрушение «триединства»: о самостоятельной украинской культуре

Тезис об «искусственности» и непонятности языка научной периодики или языка украинской прессы в 1900-е годы был не только дежурным пропагандистским аргументом сторонников единой империи. Создатели академических стандартов украинского действительно столкнулись со сложными проблемами, которые вставали на пути многих «будителей нации» в Восточной и Центральной Европе XIX века: по сравнению с уже вполне развитыми и «истеблишментными»

языками и академическими институтами – латынью, немецкими университетами (в чешских, венгерских и т. д. землях монархии Габсбургов) их попытки делать «свою» науку заведомо выглядели более слабыми и даже дилетантскими [44]. Свой язык, но уже академический, полный заимствований и терминологических новаций, и должен был становиться непонятным для многих представителей полукрестьянской «этнической массы», которые могли, например, предпочитать обучение детей на русском языке как более перспективном. Кроме того на поднепровской Украине для украинских активистов в начале XX века естественно было использовать те лексические и орфографические принципы, которые уже несколько десятилетий практиковались в галицкой прессе или изданиях НТШ [45]. Эти последние строились во многом на местных диалектных особенностях, что также могло усиливать ощущение «непонятности» и искусственности для среднестатистического обывателя Малороссии, привыкшего, с одной стороны, к разговорному «суржикю» (смеси украинского и русского языков) и, с другой – к нормированной письменной великорусской речи власти, школы и местной или петербургской прессы. Стандартизация украинского языка была предметом довольно острых дискуссий и в Галиции; и далеко не все принимали «канон» и правила НТШ [46] как всеобщие – например, в начале 1910-х годов языковые принципы Грушевского и его коллег резкой критиковал в печати молодой И. С. Нечуй-Левицкий (споровшей некогда о правах украинской литературы с Пыпиным) [47].

Исключительно важную роль в политических и культурных дебатах 1905–1917 годов сыграла подготовленная Фёдором Коршем и Алексеем Шахматовым в конце 1904 года Записка Императорской Академии наук о желательности отмены стеснений малорусского слова – где этот язык признавался не наречием или диалектом русского, а самостоятельным восточнославянским языком, наряду с русским. Её авторы подчеркивали, в смысле прогноза на будущее: «Свободное развитие в лучшем случае выработает один общий для всех малорусов литературный язык, в худшем – малорусы, не сознав духовного своего единства, погубят свою письменность в бесплодных несогласиях и раздорах... если жизнь создаст единство малорусского языка и письменности, она же выработает единство и в письме» [48]. 18 февраля 1905 года на заседании Общего собрания был одобрен доклад Шахматова с требованием от имени Академии наук предоставить украинскому народу право «говорить публично и печататься на родном языке» [49].

Революция 1905–1907 годов отменила прежние цензурные препоны для распространения украинского печатного слова – и Грушевский уже с 1905 года начал переносить центр своей организационно-научной деятельности в Киев. Его инициатива развертывания украиноведческих кафедр в университетах Украины была горячо поддержана киевским студенчеством, но курсы по истории или этнографии Украины на украинском же языке читались лишь в короткий период 1907–1909 годов (Н. Сумцов читал на украинском лекции в Харькове, брат Грушевского Александр – в Одессе, а будущий министр просвещения Украины времен Скоропадского и инициатор создания ВУАН Н. Василенко – в Киеве), и как правило длились не дольше семестра [50]. Очевидно, что в созданных императорской властью условиях университеты и не могли быть центрами национального научного

движения. Как и на Западной Украине в 1890-е, речь шла о создании самостоятельного организационного центра [51].

В 1907 году в Киеве по инициативе университетских профессоров (историков Антоновича и Лучицкого – двух членов-корреспондентов Петербургской АН) и украинских деятелей круга бывшей «Киевской старины» было создано Украинское научное общество, главой которого был избран Грушевский (всегда желавший отмежеваться от обвинений в «галицком партикуляризме»).

После 1905 года на несколько лет Петербургская Академия наук усилиями Шахматова и Корша становится одним из ведущих украиноведческих центров, наряду со Львовом, Киевом и Харьковом. Вопрос о признании самостоятельности украинского языка и об отмене цензурных стеснений для печатной продукции на украинском снова подводит Академию наук к вопросу, на котором она остановилась еще в начале 1860-х годов: о широком распространении украинского перевода Священного писания на понятном «простому народу» языке [52]. В связи с редакционной работой над переводом Ф. Морачевского встал на повестку дня и вопрос об упорядочении украинской орфографии. 6 января 1907 года в Петербурге состоялось заседание Малороссийской правописательной комиссии под председательством академика Фортунатова, с участием Шахматова, известного украинского антрополога сотрудника Кунсткамеры Ф. К. Волкова (Вовка), и ряда активистов украинского движения (А. Лотоцкого [53], А. Русова и др.); вскоре свои соображения по заключению Комиссии высказали М. Грушевский, а также писатель и публицист, автор словаря украинского языка, отмеченного в 1905 году по инициативе Шахматова Костомаровской премией, Б. Гринченко и член-корреспондент Академии наук филолог П. И. Житецкий [54].

Вопрос о создании Украинской Академии наук уже на территории Российской империи – а не в Галиции – был включен в «Украинскую платформу» (воззвание ведущих украинских политиков накануне выборов в IV Государственную Думу) в мае 1912 года. Тогда же на страницах авторитетной «Русской мысли» разгорелась полемика между сторонником единой общеперской русскоязычной культуры, видным идеологом либерализма Петром Струве (он был избран ординарным академиком АН в переломном 1917 году) и правоведом Богданом Кистяковским, отстаивающим права и притязания украинской культуры при условии свободного её развития [55]. Сын профессора Киевского университета А. Ф. Кистяковского и хороший знакомый Макса Вебера и Георга Еллинека, Кистяковский был близок к украинскому освободительному движению ещё со студенческих времен (когда подвергался аресту), а в период Первой русской революции издавал и редактировал «Сочинения» Драгоманова; при этом Струве и Кистяковский были участниками известного сборника «Вехи», где критически переосмыслился революционный нигилизм российской интеллигенции.

Струве, опираясь в своих прогнозах и выкладках на опыт и пример Германии, «перемоловшей»-таки с помощью школы, лютеровской Библии и сочинений Гёте крестьянский нижненемецкий книжным и гуманистически переработанным верхненемецким языком, писал: «Не имея ничего против культурных украинских стремлений, как стремлений поддерживать и пестовать «местные» особенности быта и языка, я сознательно и решительно высказываюсь против заострения этих

«областных» тенденций до политического и культурного партикуляризма, отрицающего общерусскую культуру, ее орган и символ, – общерусский язык, и стремящегося областное украинское начало поставить в один ряд и на одну ступень с национальной стихией, которая, по моему глубокому убеждению, в единой России должна быть в этом смысле единой» [56].

Естественно, такое понимание малорусского языка как «местного» и «земляного» (с. 83) делало с точки зрения Струве бессмысленным и абсурдным попытку устанавливать на нем не только высшую, но даже среднюю и в конечном счете даже начальную школу (с. 71). Малороссия толковалась исключительно как местная областная часть *единой* России, вроде Сибири или европейского Севера, только со своими чуть большими историческими или фонетическими особенностями; украинский крестьянин или даже «свідомий» интеллигент для Струве были по сути русскими (а значит и неизбежно ориентированными на общерусски-великорусский *канон* высокой культуры, где Пушкин гармонично соседствовал с «Полным собранием законов» империи). Крайняя позиция Струве, уже мало отличимая от аргументов Флоринского, стала даже предметом специального обсуждения на совещаниях в ЦК кадетской партии, где была определена как исключительно личная точка зрения, не совпадающая с мнением руководства партии [57].

На страницах русскоязычного журнала «Украинская жизнь» последовательно опровергалась точка зрения Струве о неспособности украинской культуры подняться до уровня великорусской (как *общероссийской*) [58]. Однако опубликованные чуть позднее ответы связанных с Украиной учёных и культурных деятелей (Евгения Трубецкого [59], Михаила Туган-Барановского и других) на вопросы специальной анкеты о перспективах украинской культурной жизни и украинском вопросе вообще свидетельствовали о пока ещё весьма слабом знакомстве их с академической продукцией НТШ и УНТ и об известном скепсисе даже весьма заинтересованных интеллектуалов по поводу перспектив самостоятельной украинской науки.

После появления в Российской империи легальной печати на украинском языке и соответствующих политических движений на место прежнего регионального видения очень постепенно приходили программы развития *своей* национальной науки. Тем более что у них имелись свои успешно реализуемые образцы – так, вскоре после основания УНТ, Грушевский обращался к своим образованным соотечественникам, привычно действующим в соответствии с «малороссийской» культурной программой: «Я думаю, в теперешних обстоятельствах украинская общественность России (я имею в виду сознательную ее часть) должна придерживаться тактики поляков в то недавнее время, когда их, не запрещая польского слова, вытеснили со своим польским словом из всех публичных, официальных сфер жизни, сколько позволяли запретительные мероприятия государства... Профессора-поляки не стремились обогнать российских коллег в заполнении своими трудами русских издательств, не старались блеснуть на общероссийских съездах, отдавали свой труд местным польским культурным и научным предприятиям, гораздо более скромным – но своим, предназначенным для своего, обделенного казенным режимом сообщества. И общественность эта твердо придерживалась принципа «ліпше своє латане, як чуже хапане» [лучше свое заплатанное, чем чужое

краденое] и изо всей силы старалось поддерживать свои издательства, свои культурные институции и начинания, как бы скромно и убого он не смотрелись бы в сравнении с тогдашним расцветом официальной и неофициальной российской культуры» [60].

Грушевский сознательно опережал ход событий, настаивая на разрыве с устоявшейся ориентацией на имперский горизонт интеллектуального развития – как уже работало НТШ в Галиции, независимо от Вены и Австрийской академии. Однако применительно к условиям приднепровской Украины такая максималистская тактика обрекала бы её приверженцев на ограниченный и в конечном счете *любительский* характер соответствующих инициатив. Иден «блестящей изоляции» украинской науки (по характеристике современной исследовательницы З. Зайцевой) были, однако гораздо менее подкреплены организационно – несмотря на все усилия Грушевского и его соратников НТШ и несколько «русинских» кафедр во Львове не могло сравниться с наличием у поляков «своего» университета в Кракове и большинства кафедр во Львове, тайного «летучего» университета в Царстве Польском («Общества научных курсов» после 1905–1906 гг.), периодики по физико-математическим дисциплинам ещё с конца 1880-х годов, и, наконец, всей разветвлённой системы уклонений от имперской системы образования у местного дворянства [61]. Но послабления режима после 1905 года, от языковых до политических и парламентарных, всё же определили малозаметный, но в перспективе существенный сдвиг от локального к национальному [62]. Очень мало шансов для реализации планов Корша и Шахматова о мирном совместном развитии украинской и российской науки оставляла политика властей и известный консерватизм профессорских коллегий университетов Киева, Харькова и Одессы. Там по примеру Варшавы и Юрьева – окраинных аванпостов охранительства – после 1907 года особенно активно проводилась политика назначения, а не избрания именно правительственно мыслящих преподавателей [63]: характерен в этом смысле и провал Грушевского при попытке занять кафедру в Киеве в 1907–1908 годах (включая печатную кампанию, памфлеты сына инспиратора Эмского указа М. Юзефовича и судебные разбирательства) и отстранение будущего министра просвещения при Скоропадском Н. П. Василенко от преподавания в Киевском университете в 1912–1913 годах за «сепаратистскую» деятельность [64].

Перепрыгнуть от «народной стихии» разом к высшим ступеням образованности и академическим стандартам вне и помимо русского языка и культуры, сознательным устремлением тысяч интеллигентов и «полунинтеллигентов» оказалось невозможным [65]. «Обрусение» оставалось не просто угрозой и источником тревоги «сознательных» партизан *своей* науки но и необходимой ступенью культурного и академического мировосприятия любого национально ориентированного интеллигента в Российской империи – за исключением, быть может, финнов и поляков [66]. Затягивающееся отсутствие средней школы на национальном языке [67] было фактором того, что научная литература за пределами филологии, этнографии и истории на «своем» языке могла быть почти исключительно популяризаторской или любительски-прикладной [68]. В отличие от Галиции на «подросийской» Украине слишком мало мощна и редка была сеть опосредующих институций и социальных каналов поддержки своей науки. В этих условиях роль опосредующих структур для

развития национальной науки сыграли именно имперские учреждения – Академия наук и государственные университеты, потенциально грозящие обрусением и академической ассимиляцией.

Научные инициативы (как часть движения за национальную культуру) после 1905–1907 годов натолкнулись на глухую стену административно-академических распорядков и навыков, а местная элита (весьма подверженная влиянию близкой великорусской имперской культуры) не была так отгорожена от правящих инстанций, как польская шляхта или еврейская буржуазия, чтоб всерьез интересоваться продвижением разнообразных исследований в рамках украинского научного проекта. Отсюда и связь последнего с социальным вопросом и ставка на мобилизацию «снизу», близость к политическому радикализму (характерное полевание Грушевского в конце 1890-х и в 1917 году). Новые политические режимы на территории бывшей империи [69] и большевистская политика «коренизации» существенно изменили сам этот контекст и главенствующую посредническую роль именно русского языка для всестороннего развития науки.

Кризисы 1905–1907 и особенно 1917–1920 годов были временем очень быстрой мобилизации под национальными лозунгами многомиллионных масс преимущественно украинской деревни, и в этом особую роль играла украиноязычная сельская интеллигенция, как правило, занимающая низовые места в правительственном или земском аппарате (учителя, статистики [70], счетоводы и т. д.). Тем более весомой при этом оказывалась значимость узкого круга «властителей дум» из немногих разрешенных в Российской империи после 1905 года украиноязычных журналов и газет, а научные и культурные заслуги ведущих украинофилов легко конвертировались в значительный политический капитал. Поэтому любые указания на слабость дореволюционного украинского движения, его количественную недостаточность или малую распространенность в деревне (в недавних «проимперских» монографиях И. Михутиной или А. Марчукова) [71] не объясняют резкий взлёт их социальной базы в периоды кризиса империи [72]. В революционный период и во время «освободительной борьбы» за украинскую независимость – то есть до 1920 года – радикальная ангажированность украинцев («сознательно украинских», как тогда говорили) интеллигентов оказалась чрезвычайно высока [73] – особенно по сравнению с русской либеральной и в целом проимперской «партией профессоров» – калетов, большинство которой уже с лета 1917 года склонялось в пользу различных проектов обуздания революционной стихии.

Этот образованный слой украинцев весьма отличался от ещё меньшей и гораздо более русифицированной прослойки учёных-преподавателей императорских университетов Киева, Одессы и Харькова. В формировании и развитии этой украинской среды главную роль сыграла культурная и общественная деятельность образовательных и социальных обществ, организаций и комитетов, вроде киевской «Громады» [74] и особенно движения «Просвіт» (местных обществ, занимающихся просвещением народа на украинском языке и в национальном духе). Именно из этого слоя «сознательных украинцев», подготовленного десятилетиями медленной образовательной работы в крайне неблагоприятных политических условиях в большинстве и сформировался слой политических активистов 1910-х годов и будущих активных проводников украинизации 1920-х годов, в том числе и в стенах

учреждений, ведающих наукой и образованием Советской Украины. И хотя эта политическая когорта разделяла более утилитарный и технизированный образ науки и знания, чем традиционная академическая и университетская среда на Украине, всё же два этих мира не были абсолютно отъединены друг от друга [75]. Опосредующим механизмом взаимодействия двух этих социально-когнитивных сфер воспроизводства знания и областью формирования собственно украинской науки была деятельность научных обществ Киева и особенно Львова 1890–1910-х – Научного общества имени Шевченко и Украинского научного общества; наконец, важнейший для жизни всей подроссийской Украины того времени *галицкий* фактор [76]. Определённая, хотя зачастую половинчатая и осторожная, поддержка украинских культурных начинаний в Галиции австрийской администрацией [77], в отличие от российского имперского запретительства, диктовалась схожим страхом сепаратизма – только не перед организационно слабым украинофильством, а перед гораздо более опасными носителями его в лице привилегированной польской шляхты [78].

В императорской России выходцы из украиноговорящей сельской местности никакой формальной образовательной дискриминации не подвергались; проблема доступности образования имела для них в первую очередь социальный характер. В этом смысле условия Черниговщины или Харьковщины мало отличалась от схожих обстоятельств в Архангельской или Томской губерниях Великороссии – кроме одного важного пункта: необходимости для сельских школьников усиленно овладеть пусть и очень близким, но все же чужим языком имперской высокой культуры; и продвигаться по ступеням академической или социальной иерархии им можно было лишь ассимилируясь с великороссами – оставляя украинскую идентичность только для своего частного мира.

4. Мировая война и период «освободительных войн» (1914–1920)

В дальнейшем мы выделим только главные пункты перемен академического статуса украинского языка. Начало Первой мировой войны вызвало новый подъём репрессивной волны против украинского движения в Российской империи, когда были закрыты главные организации в малороссийских губерниях, а в период первой оккупации Львова и Восточной Галиции в 1915 году, ещё до Брусиловского прорыва 1916 года – свёрнута деятельность и многочисленных культурных и просветительских учреждений (включая НТШ) на занятой территории [79]. Понятно, что устранение такого неудобного для предвоенных национально-имперских аргументов Струве факта, как существование Галиции с её украинскими школами и университетскими кафедрами, приветствовалось издателем «Русской мысли», всё более укрепляющемся с началом войны в своем национальном патриотизме [80]. Споры вокруг антиукраинских тезисов Струве со страниц толстых журналов или закрытых партийных конференций перешли в ежедневную печать (в них принял участие на сей раз и П. Н. Милюков), а категоричность тона бывшего легального марксиста и его новых союзников – вроде П. Савицкого и особенно Д. Муретова, вдохновляемого «национальным Эросом» военного времени – заставили вмешаться в дискуссию недавнего единомышленника Струве – князя Е. Н. Трубецкого [81].

На страницах «Украинской жизни» известный украинский активист М. Могилянский горячо возражал Струве, заодно указывая и на дистанцию от времен Драгоманова и сравнений с франко-провансальской ситуацией: «Сто лет литературного возрождения, закончившегося прозой Коцюбинского и Винниченко, драмой Леси Украинки, поэзией Франко, исключают всякую возможность трактовать эту литературу как "провинциальную". "Моисей" Франка не укладывается в рамки "провансальства". Так что не строптивые русские "украинцы", не желающие довольствоваться «провансальством», чтобы избежать "спора" с г. Струве, а факты живой жизни покончили с "провансальством", хотя бы это и показалось "крайностью украинского национализма" некоторым "друзьям украинства"» [82].

После февраля 1917 года, с укреплением власти Центральной Рады на Украине, открываются украинские школы, гимназии и подготовительные курсы для учителей; в то же время нарастает и политическое сопротивление украинизации образования на местах (выступления родительских комитетов, правой прессы и т. д.). С одной стороны, консервативный Совет Киевского университета, где уже с весны 1917 года учебный процесс оказался почти остановлен, 26 июля выступил со специальным протестом против «насильственной украинизации Южной России», составленном вполне в духе взглядов Флоринского и его единомышленников (среди которых был и видный византолог Ю. Кулаковский): «Стремление к замене общерусского литературного языка в будущей Украине таким искусственно созданным и недостаточно еще разработанным языком грозит задержкой развития образованности того народа, который вынужден будет им пользоваться и не может быть объяснено иначе, как желанием разрушить установившуюся уже вековую культурную и духовную связь между великорусским и малорусским племенем» [83].

В противовес умеренным начинаниям украинофилов из круга «Киевской Старины», которые оказались весной 1917 года во главе Киевского учебного округа (Н. Василенко, М. Науменко), более радикальную позицию занимают ряд педагогов и руководитель генерального секретариата народного просвещения (с июня 1918 по январь 1918 года) Иван Стешенко. Он поддержал инициативу по созданию уже в начале октября 1917 года Украинского народного университета и Педагогической Академии в Киеве, в том числе и как заведений для подготовки квалифицированных преподавателей украинского языка и литературы. В одном из проектов украинизации высшей школы второй половины 1917 года (так и не преданном публичной огласке), говорилось: «Отныне в высшей школе на Украине, не создаваемой исключительно национальными меньшинствами, основным языком преподавания и делопроизводства, должен быть язык украинский» [84]. Однако подобные пожелания оставались декларативными весь период «освободительных войн», учитывая что большинство преподавателей высшей школы было ориентировано если не на имперские представления (в либеральном или консервативном вариантах), то на русский язык как на свой естественный язык науки и преподавания. Кроме того, Харьков и Одесса в тот период большую часть времени были скорее под властью белых единоподдержавников или красных интернационалистов, а Львовский университет остался на территории, контролируемой поляками; так что распоряжения киевских правительств выполнялись далеко не везде и с оглядкой на местные условия. По инициативе

Вернадского и Василенко, переехавшего летом 1917 года в Петербург на работу в Министерство просвещения, Временное правительство приняло решение об образовании и финансировании специальных четырёх кафедр в Университете Св. Владимира с украинской специализацией (по истории, языку, литературе и праву) [85].

Опубликованный Радой 24 марта 1918 года, уже после Октябрьского переворота, разгона Учредительного собрания и провозглашения государственной независимости Украины IV Универсалом Центральной Рады (22 января) специальный Закон о государственном языке и соответствующие распоряжения Министерства внутренних дел выходили далеко за рамки официального регулирования документооборота и предусматривали перевод на украинский язык всех вывесок, витрин и даже этикеток. Несмотря на значительные штрафы, реально работать эти нормы не могли и были резко раскритикованы авторитетными украинскими деятелями, вроде С. Ефремова [86].

После переворота 29 апреля 1918 года и установления гетманата Скоропадского (при активной поддержке немцев, контролирующих большую часть Украины согласно Брестскому договору) работа по строительству самостоятельных научных учреждений ускорила. Практически весь период существования гетманской державы (до середины декабря 1918 года) в комиссии по высшей школе по главе с Вернадским и министром Василенко не раз обсуждали статус и характер новых высших школ и реорганизации прежних в новом духе. Прежде всего это касалось уже упомянутого Киевского украинского университета, существовавшего параллельно с «основным» (имени Св. Владимира) и в общих помещениях; в итоге с 6 октября 1918 года он получил статус государственного. Философ и педагог В. Зеньковский в своих воспоминаниях подчеркивал, что раскол в университетском сообществе Киева 1917–1918 годов протекал не столько по языковому принципу, сколько по общим идеологическим соображениям: «Действовала во мне, конечно, и реакция против грубых и шовинистических заявлений П. Б. Струве против украинского движения... Приглашение читать лекции по философии в Украинском Народном Университете меня удивило, но зная, что по моей специальности у украинцев не было никого из "своих" деятелей, я не хотел им отказывать. Было одно серьезное затруднение – то, что я не говорил по-украински, но лица (не помню кто), пригласившие меня в Украин<ский> Унив<ерситет>, любезно и либерально ответили, что они не шовинисты и русскую речь в Укр<аинском> Унив<ерситете> признают. Я дал согласие и стал читать лекции в каком-то частном помещении... Нас было 10 человек, профессоров Университета св. Владимира, вошедших в состав Украинского Народного Университета. Коллеги наши по русскому Университету чрезвычайно остро и враждебно к тому, что часть его профессорской коллегии пошла в Украинский Университет. Можно сказать, что вся левая группа профессорской коллегии (насчитывавшая около 12 чел<овек>) оказалась в Украинском Унив<ерситете>, – и старые наши острые отношения с консервативной группой (боевым лидером которой был в это время проф. Алекс. Дм. Билимович) осложнились очень остро национальным мотивом» [87].

Также был реформирован в более практико-педагогическом духе небольшой и ориентированный на подготовку гимназических «классиков» Нежинский истори-

ко-филологический институт; в Полтаве начал действовать университет в составе историко-филологического факультета. Особенно удачным следует считать деятельность открытого в октябре 1918 года в Каменце-Подольском государственного украинского университета, который возглавил ученик Перетца филолог Иван Огиенко – министр просвещения Украинской народной республики в январе-апреле 1919 года и будущий многолетний глава Украинской автокефальной церкви (при отступлении из занятого денкинцами Киева там с лета 1919 года расположились руководящие органы Украинской Народной Республики) [88]. Именно Огиенко принадлежит существенная заслуга в подготовке основных учебных пособий по украинскому языку для системы просвещения [89]. Огиенко был также главой комиссии по правописанию при Министерстве просвещения еще при гетманате и основным автором одобренных ею 24 мая 1918 года правил украинской орфографии (в комиссию входили учёные и украинские активисты С. Смаль-Стоцкий, А. Лобода, В. Науменко, лингвисты О. Курило, В. Ганцов и др.) [90]. Постепенно в университетах, кроме Киевского, начали создаваться кафедры по истории Украины, украинскому языку и литературе; кроме того 14 февраля 1919 года Директория Украинской Народной Республики (УНР) утвердила законопроект об обязательном преподавании украинского языка во всех высших школах, разработанный ещё при Скоропадском (в проекте «Основных законов украинской державы» при гетмане обучение на всех языках было провозглашено свободным; при этом обязательным признано «знание читать и писать на украинском» и четырех арифметических действий; украинский язык провозглашался государственным) [91]. Новый и весьма лаконичный закон о государственном языке, принятый Директорией 3 января 1919 года, устанавливал обязательное применение украинского языка только в государственных учреждениях, без вмешательства в компетенцию общественных или частных лиц и институций и специально не регулировал его использование в образовательной сфере. Вообще украинизации именно начальной и средней школы, а не университетов или науки, уделяли наибольшее внимание разные новые власти Украины [92].

Украинское научное общество ещё с конца марта 1917 года также предпринимает ряд шагов по созданию Украинской Академии наук, но реально работа сдвинулась с места только при гетманате Скоропадского, более умеренном по части украинизации по сравнению с предшествующей Центральной Радой и особенно – последующими кабинетами УНР. Летом 1918 года министр Василенко, несколько раз упомянутый ранее, вместе со своим заместителем – академиком АН и еще недавно одним из видных деятелей кадетской партии минералогом Вернадским разработали устав и основные организационные меры по созданию Академии (первые 12 её членов были назначены указом Скоропадского) [93]. Вернадский последовательно заботился о широком толковании понятия «украинская» в обозначении принципов и характера работы академии; понимая её скорее в территориальном плане и социально-исторической перспективе (особенно опирая на прикладные, естественные и социальные науки в смысле «изучения местных производительных сил»). Такое видение не совпадало с культурно-гуманитарной и этноцентричной позицией Грушевского, который летом 1918 года жил в Киеве на полулегальных основаниях, но с Академией работать принципиально отказался. Вскоре после его смерти, в 1934 году, Вернадский в дневнике вспоминал их дав-

ний разговор: «Он убеждал меня отказаться от моего решения создать Академию... Он считал, что сейчас Украина не имеет настоящих ученых и неизбежно, раз вопрос будет идти о высоком научном уровне Академии (а это он считал условием *sine qua non*), то это будет русская Акад[емия] на Украине, занимающаяся украинскими] предметами и научной работой в международном] масштабе. Он считал, что Укр[аинская] Акад[емия] должна быть создана позже, а сперва достаточно существ[ования] Науков[ого] Товарищества, надо дать ему средства раз- вернуться. Я не согласился с этой точкой зрения, я считал, что дело роста украинской культуры есть не только дело украинцев, но и русских, что историческим фактом является совместное сожитие и участие украинцев в создании русской культуры за последние два столетия. Но я уверен, что роль русских ученых, (нрзб) в Укр[аинской] Акад[емии]; в первое время в большом числе будут работать для украинской культуры, тем самым, работая для правильного развития русской культуры, что я так верю в будущее укр[аинской] культ[уры] и укр[аинского] языка, что совершенно не боюсь возможности ухудшения условий их развития созданием укр[аинской] Акад[емии]: наоборот с ходом времени – в этих рамках, не враждебных русской культуре – укр[аинский] язык и укр[аинская] культура вырастут и быстро достигнут равенства. Беседа была искренняя и откровенная. Он был видимо огорчен. Быстро проводил до дверей комнаты и скрылся [94].

Здесь очевидна преемственность принципа «пусть похуже, да своё», который Грушевский отстаивал для проекта национальной науки в рамках империи ещё в 1907–1908 годах [95]. Украинское научное общество в самом конце 1918 года, при Директории УНР пыталось «отыграть» ситуацию с созданием Академии в свою пользу. Тогда в устав по инициативе руководства УНТ 3 января 1919 года (то есть одновременно с принятием закона о языке) указом Директории были внесены важные дополнения о печатании продукции АН преимущественно украинским языком (из иностранных допускались только французский, немецкий, итальянский, английский и латынь и в размере четверти от тиража украиноязычных изданий); сотрудники Академии должны были свободно владеть украинским, а её члены – принести присягу новому правительству [96]. С начала сентября по декабрь 1919 года во время оккупации Киева войсками Добровольческой армии деятельность Академии была полупарализована, хотя Вернадский специально выезжал в Ростов для переговоров с Деникиным для сохранения её хотя бы как «Киевской Академии», в тесной связи с Российской академией. После окончательного утверждения власти большевиков и эмиграции Грушевского, в условиях резкого ухудшения общего положения научных институций вредность противостояния двух крупнейших организаций стало особенно очевидным; в итоге УНТ со всеми структурами весной-летом 1921 года вошло в состав Академии [97]. В 1920-е – первой половине 1930-х годов явно очерченных «украинской» и «русской» партий в Всеукраинской Академии наук или университетах фактически не было; одни скорее ориентировались на Москву, Петроград и прежние связи, другие активно содействовали украинизации и местным задачам и интересам. Наряду с созданием академических структур и системы национальной школы, 1918–1919 годы были также временем становления национальной прессы, высшего художественного образования, музейного дела и организационного строительства общенациональной библиотеки в Киеве.

Большевики в самом начале 1920-х оказались перед необходимостью распространять своё влияние за пределы своей основной социальной среды – преимущественно русскоязычного городов и индустриального Донбасса на украиноязычную деревню, многомиллионному населению которой ещё предстояло стать нацией, пусть даже в весьма жёстких идеологических рамках советского проекта [98]. Главную роль в этом играла украиноязычная школа и местная («петлюровская», как не раз её именовали в партийных документах 1920-х) низовая интеллигенция. Реформа высшей школы в УССР (её инициаторами был нарком Г. Гринько и его заместитель Я. Ряппо) реформировала университеты в более прикладные «институты народного образования», которые были ориентированы на подготовку педагогов и специалистов-практиков, а не учёных [99]. Объединение в январе 1919 в Киеве Университета Св. Владимира с Украинским госуниверситетом, декларированное Директорией, стало реальностью в следующем году при большевиках в рамках Киевского ИНО, когда самые политически активные деятели того и другого вуза ушли с деникинскими и петлюровскими войсками соответственно (например, философ Евгений Спекторский и упомянутый выше Иван Огиенко). 21 сентября 1920 года СНК Украинской Советской Республики принял декрет об украинском языке, предусматривающий неперемное преподавание его в школах и употребление в государственных учреждениях [100]. В следующем году Академия наук принимает несколько модифицированные по сравнению с проектом Огиенко новые правила правописания (утверждённые Наркоматом просвещения, которому Академия стала подчиняться); их фактический автор Крымский также является руководителем Института научного языка, созданного для целенаправленной разработки украинской научной терминологии во всех областях исследования и преподавания [101]. Эти языковые правила были признаны и галицкой прессой и академической средой, которая очень сильно ослабела после утверждения Польской республики, а львовский «тайный» университет начала 1920-х годов не мог повторить успехи варшавского летучего университета рубежа веков (многие из интеллектуалов поверили в серьёзность политики «украинизации» и переехали в УССР, где многих ждала трагическая участь уже в 1930-е годы) [102].

* * * * *

В качестве итоговых для всего рассматриваемого периода можно выделить несколько общих пунктов:

1. Галицкий фактор, очень важный вначале (украинские кафедры во Львовском университете, Научное общество им. Шевченко), перестает быть уже к 1914 году решающим; в 1920-е годы он существенно уменьшается из-за активной польской политики национализации восточных «кресов».

2. Из-за роста конфликтов в Восточной Галиции (в том числе вокруг создания украинского университета) резко ослабляется – по сравнению с первой половиной XIX века – роль и значимость польской культуры и науки как фактора и ориентира для становления науки украинской.

3. Усилия национальной интеллигенции по кодификации языка (словари, терминологическая работа) и усложнению его функций (появление украинского модернизма и авангарда) существенно уменьшили возможность ограничивать разви-

тие украинского языка лишь «домашним», локальным и этнографическим обиходом.

4. Существенно растёт роль украиноязычной или украинофильской прессы («Литературно-научного вестника» в Галиции, «Украинской жизни» – по сравнению с прежней «Киевской стариной»), а также национальных школ низшей и средней ступени – после 1917 года в Центральной и Восточной Украине – как база существования украиноговорящей интеллигенции и академической национальной науки.

5. Идеи самостоятельной науки или литературы в условиях их всегда «недостаточной» зрелости (Гринченко, Грушевский и т. д.) хотя и чреватые определенной провинциализацией, но в перспективе дают шанс возможного рывка к академическим «высотам» – в условиях распада общеевропейской «республики учёных» после Первой мировой войны. Развивая предложенный Алексеем Миллером ситуативный подход, можно сказать что перспектива языковой и интеллектуальной украинской самобытности в 1910–1920-е годы сдвинулась от исходной провансальско–французской ситуации 1860–1870-х годов [103] к голландскому и датскому вариантам – относительно прусско-германского [104]. Другая вилка альтернатив (и полюсов развития) в случае Украины представляют, например, белорусский [105] и польский примеры конституирования «высокой» культуры и языка – в том числе в академическом ключе.

6. Вместе с тем для Украины сохранение «общемперского» горизонта русской культуры оставалось существенным фактором её интеллектуального развития, который не может быть редуцирован только к модусам угнетательства и эксплуатации. Выделение региональных особенностей в национальные отличия, организационное укрепление украинской академической традиции и отказ от идеи триединой русской нации ускорили процесс «нациотворения», даже в его далеко не самом благоприятном советском варианте протекания [106].

ПРИМЕЧАНИЯ, ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Из общих работ укажем и советские (*Плющ П.* Історія української літературної мови. К., 1971) и эмигрантские работы, принадлежащие бывшим активистам литературного и культурного движения 1920–1930-х на Советской Украине. В. Чапленко и Ю. Шевелёву: *Чапленко В.* Історія української літературної мови (XVII ст. – 1933). New York, 1970; *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941). Стан і статус [1981]. Чернівці, 1995; а также более популярную сводку материала: *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). Київ, 2004.

2. *Кантелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.

3. Ср.: *Дмитриев М.* Киево-Могилянская академия и этнизация исторической памяти восточных славян (Иннокентий Гизель и Феодосий Софонович) // Київська Академія. Вип. 2–3. Київ. Киево-Могилянська академія, 2006. С. 14–31; и критиче-

ский очерк: *Формозов А.А.* Феномен «Синопсиса» // *Формозов А.А.* Человек и наука: из записей археолога. М., 2005. С. 127–146.

4. См.: *Кравченко В.В.* Поема вольного народу («Історія русів» та її місце в українській історіографії) Харків: Основи, 1996; *Козут З.* Коріння і лентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. См. также: *Velychenko St.* National History as Cultural Process. The Interpretation of Ukraine's Past in Polish Russian and Ukrainian Historical Writing. From Earliest Times to 1914. Edmonton: CIUS, 1992. P. 141–244.

5. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., 2000. С. 240–241.

6. См.: *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (гл. 4–11); а также важный труд сподвижника Грушевского: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. Харків; Київ, 1930.

7. *Хасимото Н.* Учебная политика Российской империи в западных губерниях и «польский вопрос» (конец XVIII – начало XIX века) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. / Под ред К. Мацузато. М., 2004. С. 132–174; *Остатчук О.А.* Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине на рубеже XVIII–XIX вв. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. М.: ООО "Стратегия", 2005 (материалы всего сборника доступны по адресу: http://ftp.malorus.org/mnib223-Regiony_Granicy_Ukrainy.djvu).

8. На индивидуальном уровне выбор в пользу украинского самосознания мог иметь место вне фактора этнического происхождения – например, у потомка русифицированных татар и поляков Крымского (и у поляка Антоновича – в целом ряду т.н. «хлопоманского» движения).

9. *Костомаров Н.И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

10. См.: *Миллер А.И., Остатчук О.А.* Латиница и кириллица в украинском национальном дискурсе и языковой политике Российской и Габсбургской империй // Славяноведение. 2006. № 5. С. 33, 38–39.

11. См. капитальное исследование взглядов Драгоманова: *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000.

12. О его биографии и мировоззрении см.: *Ульяновський В.І., Короткий В.А.* Володимир Антонович образ на тлі епохи. Київ, 1997.

13. См. о взаимоотношениях учеников Антоновича: *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип. 2. С. 92–103.

14. Об отношениях Антоновича и Грушевского: *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. Київ, 1994.

15. Перелом от региональных к национальным исследованиям начался не раньше 1870–1880-х годов: *Журба О.* Теоретичні проблеми української археографії // Україна модерна. Ч. 9. Київ; Львів, 2005. С. 152–172 (благодарю

В. Рыжковского за указание на эту важную в методологическом отношении работу).

16. Цит. по: *Гринченко Б.* На безпросветном пути // Русское богатство. 1905. № 10. С. 1–2 (2 паг.)

17. *Драгоманов М.П.* Антракт з історії українофільства // *Драгоманов М.П.* Вибране. Київ, 1991. С. 229.

18. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. С. 95–104 (письмо XI). Позицію Гринченко підтримував молодий Кримський, с которым он состоял в переписке.

19. Там же. С. 98–99.

20. Там же. С. 142.

21. Выдающийся ориенталист, много лет преподававший в Москве, Кримський с молодости публиковался в галицийских изданиях, выступая с радикально националистическими позициями; ему принадлежат также специальные работы по украинской филологии. В полемике с Драгомановым молодой Кримський поддерживал позицию Гринченко, с которым он состоял в переписке: см.: *Павличко С.* Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2002. С. 217–282.

22. *Пытин А.Н.* История русской этнографии. 4 тома. СПб., 1890–1892. Третий том этого издания (1891) был посвящен малороссийской этнографии. О позиции Пыпина по украинскому и белорусскому вопросам см. подробнее: *Аксёнова Е.П.* А.Н. Пыпин о славянстве. М., 2006. С. 383–484.

23. *Пытин А.Н.* Особая русская литература // Вестник Европы. 1890. Кн. IX. С. 241–274.

24. *Пытин А.Н.* Спор между южанами и северянами (вопрос о малорусском языке) // Вестник Европы. 1886. № 3. С. 774.

25. См. подробнее: *Лисяк-Рудницький І.* Францішек Духінський та його вплив на українську політичну думку // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есеї. Т. 1. К., 1994.

26. *Штовал Ю.Г.* І в Україні святилось те слово... Львів: ПАІС. 2003. С. 72–73. Всего в книге Огоновского было шесть томов; как собрание материалов её ценили и в первой половине XX века (*Наєнко М.К.* Історія українського літературознавства. 2 вид. Київ, 2001. С. 82–83.)

27. Цит. по: *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. С. 247 (обр. перевод с украинского).

28. О дореволюционном украинском языковедении: *Бевзенко С.П.* Історія українського мовознавства. К., 1991; специально о Михальчуке: *Шевельов Ю.* Портрети українських мовознавців. К., 2002. С. 94–126; *Ульяновський В.І.* Кость Михальчук та діячі київської «Старої Громади» через призму «жіночих спогадів» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. 4. С. 428–482.

29. *Михальчук К.П.* Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (К истории отношений к Украинству прогрессивной части русского образованного общества). Киев, 1909. Статья Пыпина называлась: Спор между южанами и северянами (вопрос о малорусском языке) // Вестник Европы. 1886. № 4. С. 737–776.

30. Для характеристики деятельности НТШ, помимо самописательных историй В. Гнатюка и В. Дорошенко 1920-х и 1950-х годов, см. содержательный сборник статей: *З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові* / Редактор тому Олег Купчинський. Львів, 1998; особенно хронологию деятельности НТШ до 1940 года, составленную Мирославом Морозом (с. 260–319).

31. См. подробнее: *Качмар В.* За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. С. 18–95; *Michalewska K.* Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914 // *Studia Historyczne* (Kraków) 1984. Z. 1. S. 48–58.

32. См.: *Мудрий В.* Змагання за українські університети в Галичині. С. 10; в более широком контексте см.: *Клюнова М. Э.* Украинское движение на восточнославянских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в. // *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. С. 94–115.

33. См. содержательную статью: *Rasmussen Anne.* A la recherche d'une langue internationale de la science 1880–1914 // *Sciences et langues en Europe / Sous la direction de Roger Chartier et Pietro Corsi*, Paris, Centre Alexandre Koyré, CID, 1996.

34. *Шановал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. К., 2005. С. 42. О цензурной службе Флоринского (который в Первую мировую войну был также и военным цензором): *Антонов В. В., Гринченко Н. А., Измозик В. С., Патрушева Н. Г., Эльяшевич Д. А.* Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX – начале XX века // *Книжное дело в России в XIX – начале XX века*: СПб.: Изд-во РНБ, 2006. Вып. 13. С. 244–245.

35. Листи В. Антоновича до М. Грушевського / Підг. О. Ситник // *Український історик*. 1993. № 1–4 (116–119). С. 164–168; *Plokhly Serhii.* Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Buffalo, N.Y.: University of Toronto Press. 2005. P. 49–52.

36. *Флоринский Т. Д.* Маторусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. СПб., 1900. С. 143.

37. Там же. С. 99–100.

38. См. о первом исследователе украинской фонетики: *Плачинда В. П.* Павло Гнатювич Житецький. Київ, 1987.

39. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) Т. 1. Київ, 2005. С. 252–253 (А. Крымский – Ф. Коршу, 5 октября 1897 года; из Ливана).

40. *Макаров В. И.* «Такого не бысть на Руси преже...» Повесть об академике Шахматове. СПб., 2000. С. 239 (мы разделяем критические замечания М. Одесского относительно этой неровной, но богатой материалом книги: *Новый мир*. 2000. № 8).

41. СПбФ АРАН. Ф. 176 Оп. 2. Д. 480. Л. 78 об.–79. Флоринский также сетовал в письмах на Соболевскому и на украинофильские тенденции новоизбранного профессора Перетца.

42. *Антонович В.* К вопросу о галицко-русской литературе Киев, 1900. С. 27.

43. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Киевская старина. 1899. № 8. С. 185 и след.

44. См. недавние работы о политико-лингвистических и образовательных режимах поздней Габсбургской монархии: *Constructing Nationalities in East Central Europe* / Ed. by Pieter M. Judson and Marsha L. Rozenblit. New York: Berghahn Books, 2005; *Pieter M. Judson. Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.

45. См. подробнее: *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). К., 1970.

46. *Гузар О.В.* Роль Наукового товариства ім. Шевченка у формуванні єдиного загальноукраїнського правопису. 1900–1929 роки // З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові / Редактор тому Олег Купчинський. Львів, 1998. С. 44–68.

47. См.: *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ, 2003. К сожалению, пока недоступной для нас осталась более полная работа: *Гузар О.В.* Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Львів, 1994.

48. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Записка императорской Академии наук. СПб., 1910. С. 31.

49. Летопись Российской Академии наук. Т. IV. С. 95.

50. См. соответствующую подборку материалов: ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Матеріали, документи, спогади: Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями / Авторіупорядники: доц. Короткий В.А., проф. Ульяновський В.І. Київ, 2000. С. 447–535.

51. См. важную книгу об украинской академической традиции: *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С.* Грушевський і Academia. Київ, 1993. С. 30–36.

52. См.: *Вульфус Рихарда.* Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) // *Ab Imperio*, 2005. № 2. С. 196 и далее. С 1870-х годов в Галиции распространялся перевод выполненный П. Кулишом совместно с И. Пулюем.

53. *Надтока О.М., Пасько І.В.* До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906–1911 рр. (листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова) // Архіви України. 1999. № 1–6. Эмигрировавший в 1930-е годы в Польшу Александр Лотоцкий оставил очень интересные воспоминания о многочисленных встречах с Шахматовым и Коршем, когда сам автор был одним из лидеров студенческой украинского общины в Петербурге–Петрограде: Лотоцкий О. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 327–381.

54. См. подробнее: *Дзедзельський Й.О.* Заходи Петербурзької академії наук щодо впорядкування українського правопису // *Мовознавство*. 1971. № 1. С. 68–80. Житецкий был членом старой киевской Громады и академическим наставником Крымского в Коллегии Галагана.

55. [*Кистяковский Б.*; подп.: *Украинец*] К вопросу о самостоятельной украинской культуре: Письмо в редакцию // 1911. Кн. V. С. 131–146; *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу // *Русская мысль*. 1912. Кн.

1. С. 65–86. См. об этом споре: *Heuman Susan, Kistiakovsky: The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism*. Camb., Mass.: Harv. U.P., 1998. P. 133–143; *Richard Pipes. Peter Struve and Ukrainian Nationalism* // *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. III–IV. Part II. 1979–1980. P. 675 и след.

56. *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. С. 74.

57. См. Протоколы ЦК конституционно-демократической партии. 1912–1914. Т. 2. М., 1997. С. 232 (совещание ЦК с представителями Киевского комитета) и 297–321 (обсуждение украинского вопроса на заседании ЦК 24 марта 1914 года с участием Грушевского). О позиции кадетов по украинскому вопросу см.: *Михутина И.В.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). С. 127–149 и статьи: *Брейяр С.* Украина, Россия и кадеты. // *In memoriam*. Исторический сборник. М.; СПб., 1995. С. 350–361; *Брейяр С.* Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. Вып. I. М., 1995. С. 89–110.

58. См.: *Старый Украинец [Науменко В.]*. Украинский книжный язык и «обшеровская» культура // *Украинская жизнь*. 1912. № 1.

59. Трубецкой преподавал в Киевском Университете Св. Владимира (на юридическом факультете) в 1892–1906 гг. и пользовался популярностью у студентов. См.: *Заславский Д.* Предрасветное [1923] // 3 именем Святого Володимира. У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновский. К., 1994. Кн. 3. С. 359–363. Ему посвящен раздел на страницах «Украинской жизни» К. Михальчук.

60. *Грушевський М.* Не пора [1908] // *Грушевський М.* Твори у 50 томах. Т. 2. Львів: Світ, 2005. С. 79.

61. Польские профессора и студенты в университетах России (XIX – нач. XX в.). Варшава, 1995. См. также полярские во многом оценки польско-российских отношений в области науки и образования в конце XIX века, принадлежавшие, соответственно, к разным эпохам польской историографии: *Roziewicz J.* Polsko-rosyjskie powiazania naukowe (1725–1918). Wrocław, 1984 и *Epsstein T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w. Warszawa, 1998.

62. Своего рода синтезом-легитимацией *нового* видения украинских исследований стал очерк Грушевского «Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», которым открывается первый том энциклопедии «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

63. Автор фундаментальной монографии об истории славистики в дореволюционной России Л. П. Лаптева указывает, что выражение «варшавский профессор» в глазах интеллигентной публики было тогда симптомом охранительства (*Лаптева Л.П.* История славяноведения в России в XIX век. М., 2005. С. 747–748). В то же время среди исключений – тех, кто в целом сочувствовал полякам – были известный историк Кареев и ученик Ламанского и Соболевского А. Л. Погодин (1872–1947): *Кареев Н.И.* Polonica. Сб. статей по польским делам (1881–1905). СПб., 1905; *Погодин А.Л.* Главные течения польской политической мысли, 1863–1907 гг. СПб., б.г. В бытность профессором в Харькове (1910–1919 гг.) Погодин стал также участником дискуссий по украинскому вопросу на страницах «Украинской жизни», но уже в роли защитника целостности русской культуры.

64. См. подробнее: ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Кн. 1. С. 87–115, 192–203.

65. О причинах и истоках «саморусификации»: *Миллер А.И.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М.: НЛЮ, 2006. С. 61–67. См. также: *Назарова Е.Л.* Латышская интеллигенция в России // Россия и Балтия. Вып. 1. М., 2000. С. 16–33; *Haltzel M.* Russification in Education // Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914. Princeton, 1981. P. 168–179.

66. Но контекстом такой академической карьеры все равно оставалась политика бюрократического национализма; см. о западном крае: *Weeks Theodore R.* Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996 (о национальном пробуждении Р. 111–130). См. на примере прибалтийских земель: *Taden E.* The Abortive Experiment: Cultural Russification in the Baltic Provinces 1881–1914 // Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914. P. 54–76; *Назарова Е.Л.* Русский язык как инструмент русификации / обрусения Остзейского края в политике властей и представлениях общественности Российской империи: XIX век // Исторический путь литовской письменности. С. 260–290.

67. О проблематике украинской школы существует огромная литература; укажем лишь на труд известного активиста национального образовательного движения, свойственника Петлюры С. Серополко, изданный уже за границей (*Сирополко С.* Історія освіти на Україні. Львів, 1937)) и две обобщающие работы: Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 / Ред. О. В. Сухомлинська. Київ, 1996; *Зайченко І.В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX– поч. XX ст.). Львів, 2002.

68. См., например: *Березкина Н.Ю.* Белорусская естественнонаучная книга начала XX века // Вопросы библиографоведения и библиотековедения. Минск, 1991. Вып. 12. С. 107–113. Об украинском книгоиздании см. важнейший свод: Репертуар української книги. 1798–1916; Матеріали до бібліографії. Т. 1–9. Л., 1995–2006; Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. 1798–1916; Бібліогр. покажч. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1996–2001. Вип. 1–4.

69. *Анастасьин Д., Вознесенский И.* [Ф.Ф. Перченко] Начало трех национальных академий // Память. Исторический сборник. Вып. 5. Москва, 1981; Париж, 1982. С. 165–225; *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук. Нариси історії. [1955. 1958] К., 1993. С. 9–22.

70. Особенно важной была работа земских статистиков, обобщающих данные о хозяйственной специфике губерний с украинским населением, к их среде принадлежал известный активист украинского движения и автор статей об экономической специфике Украины Александр Русов (1847–1915).

71. *Михутина И.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). М.: Институт славяноведения РАН, 2003; *Марчуков А.* Украинское национальное движение: СССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. М.: Наука, 2006.

72. См., в частности: Украинская и белорусская государственность и развитие наций в первой трети XX в. (материалы «круглого стола» в Институте славянове-

дения РАН) // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. 2004. М.: Наука, 2005.

73. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. К., 1993.

74. Органом «старогромадовцев» стал виходящий в Киеве на русском журнал «Киевская старина», где обильно публиковались исторические материалы о прошлом Украины. См.: *Патієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – XX ст.). К., 2005. С. 57–96. О том, что культурными задачами деятельность громад не ограничивалась см. содержательную статью: *Чорновол І.* Політичні концепції київської «Старої Громади» // Молода нація. 2000. №1.

75. В качестве посредников могли выступать многочисленные научные и образовательные общества при университетах; например, Харьковском: *Hausmann G.* Lokale Öffentlichkeit und städtische Herrschaft im Zarenreich: Die ukrainische Stadt Charkiv // Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa, 1900–1939. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest / Andreas R. Hofmann, Anna Veronika Wendland (Hg.) Stuttgart 2002. S. 224–225; *Коломієць Т.В.* Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 pp.) Харків: Фірма «Консум». 1998.

76. См. общую работу: *Лысяк-Рудницкий И.* Украинцы в Галиции под австрийским господством // Лысяк-Рудницкий И. Между историей и политикой / Под ред. Д. Фурмана, Я. Гришака. М.; СПб.: Летний сад, 2007. С. 303–348.

77. См. подробнее об австрийском контексте: Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX ст. Київ, Чернівці, 1999; а также *Кріль М.М.* Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини. 1772–1867. Львів, 1999.

78. *Sirka Ann.* The Nationality Question in Austrian Education. The Case of Ukrainians in Galicia 1867–1914. European University Studies. Series III. History and Allied Studies. Bd./Vol. 124. Frankfurt am Main-Bern-Ciencester, 1981.

79. *Бахтурина А.Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). М., 2004. С. 148–154, 162–167. Точка зрения украинских активистов, лояльных России, представлена в специальном сборнике: Галичина, Буковина, Угорская Русь / Сост. сотрудниками журнала «Украинская жизнь». 2-е изд. М, 1915 (особенно С. 272–276).

80. *Струве П.Б.* Австро-германское «украинство» и русское общественное мнение // Биржевые ведомости. 1914. 26 сентября; *Струве П.Б.* Украинский вопрос // Там же. 5 ноября; *Он же.* Великая Россия и Святая Русь // Русская мысль. 1914. № 12. В этих публикациях (и в библиографическом обзоре во 2 номере «Русской мысли» за 1915 год) Струве, хотя и с оговорками, соглашается с основным принципом увязывания украинского культурного движения и политического сепаратизма в пресловутой книге цензора С. Щёголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912).

81. См.: *Милюков П.Н.* Украинский вопрос и П. Б. Струве // Речь. 1914. 9 ноября; *Коконкин Ф.* Либерализм и национализм // Русские ведомости. 1914. 9 ноября.

82. *Могиланский М.* К характеристике антиукраинских выступлений г. Струве // Украинская жизнь. 1914. № 11–12. С. 80. О литературном модернизме и

авангарде первой трети века см. содержательные исследования: *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. Друге, доповнене видання. К., 1999; *Біла А.* Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Друге видання. К., 2006.

83. ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Т. 2. С. 84–86 (цит. С. 86).

84. Там же. С. 75.

85. Архив новейшей истории России: Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Т. 4. М., 2003. С. 100 (постановление от 19 сентября 1917 года).

86. *Греченко В.А., Бадєєва Л.І., Сорочан Н.А.* Центральна Рада та проблеми українізації // *Вісник Університету внутрішніх справ*. Випуск 2 (18) (<http://lawbook.by.ru/magaz/NUVS/02/18.shtml>)

87. *Зенковський В.* Пять месяцев у власти: Воспоминания. М., 1995. С. 34–35.

88. См. многочисленные публикации А. Завальнюка: *Завальнюк О.М.* Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.) Кам'янець-Подільський, 2005; *Завальнюк О. М.* Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) Кам'янець-Подільський, 2006.

89. Об этой стороне деятельности Огиенко см.: *Ляхоцький В.* Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 2000. С. 66–79.

90. См. подробнее: *Німчук В.В.* Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Київ, 2002; підборка документів: *Історія українського правопису: XVI – XX століття*. Хрестоматія. Київ, 2004.

91. *Яневський Д.Б.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби створення і причини поразки. К., 1993. С. 486–487 (приложение).

92. См. более подробные работы: *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). К., 1996 (II раздел); *Боровик А.М.* Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920 рр.). Чернігів, 2003.

93. *Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали*. К., 1993. С. 22–188; Члени-засновники Національної академії наук України: 36. нарисів / Упоряд. С. В. Кульчицький. Київ, 1998.

94. *Вернадський В.И.* Дневники: 1926–1934. М., 2001. С. 354–355 (запись от 30 ноября 1934 года).

95. Правоту Грушевського против «полуроссийской» позиции Вернадского отстаивает современный украинский исследователь Игорь Гирич: *Гирич І.В.* Вернадський і політичне українство // *Хроніка 2000*. Володимир Вернадський: наукова думка, як планетне явище; листування; щоденники. Вип. 57–58. [Київ, 2003]. С. 743–771.

96. Эти новации, призванные вытеснить именно русский язык за пределы академического употребления, негативно встречены Вернадским, Кистяковским и Крымским (также и членами УНТ). См.: *Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Ранняя історія Академії наук України. 1918–1921. К., 1993. С. 130–

132. Правда, по спеціальному рішенняу Общого зібрання допускалась в окремих випадках і публікація на іншій мові.

97. См. подробнее: *Онопрієнко В., Ресніт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство. 1907–1921 роки. К., 1998. С. 126; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С.* Грушевський і Academia. Київ, 1993. С. 51–54.

98. *Кравченко Богдан.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Пер. з англ. К., 1997 (особенно С. 70–116).

99. *Ряпто Я.* Реформа вищої школи на Україні в роки революції (1920–1924). Харків, 1925. О Гринько подробнее см.: *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України. Т. 1 (1917–1943). К., 2002. С. 133–168.

100. О национальной политике большевиков на Украине до 1922 года см.: *Борисёнок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. М., 2006. С. 49–71.

101. О терминологических словарях 1920-х гг. см.: *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні. С. 130–143.

102. См. подробное исследование: *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К., 2004.

103. Как её описывает для Малороссии в Российской империи А. Миллер вслед за М. Драгомановым.

104. На голландский пример, в частности, ссылался уже академик Фёдор Корш в споре со Струве: *Корш Ф.Е.* К спору об украинской культуре // Украинская жизнь. 1912. № 2. С. 37–38.

105. *Викс Теодор Р.* «Мы» или «они»? Белорусы и официальная Россия, 1863–1914 // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. М., 2005.

106. О политике украинизации в контексте большевистской идеологии модернизации см. подробнее: *Martin Terry.* Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. Ithaca, 2001.

© 2011 р., **О. Г. Таран**
(м. Київ, Україна)

АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Перші науково інтерпретовані антропологічні дослідження українців Кубані пов'язані з ім'ям визначного українського антрополога та етнографа Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918) та його учнів. Наукова робота Федора Вовка в царині української антропології почалася з його виступу на засіданні Паризького антропологічного товариства 1897 р. – презентації виданої у Львові 1894 р. роботи Г. Величка «Етнографічна карта русинсько-української нації», під час якої Ф. Вовк наголосив, що «українці (русини, руснаки, рутени, малороси, черкеси тощо) утворюють націю, етнічний характер якої досить добре можна

визначити особливостями анатомічними, етнографічними та лінгвістичними» [13, р. 149] На підставі опублікованих антропологічних даних вчений вказав, що українцям з антропологічного боку властива значна брахікефалія (головний показник варіюється між 82,1 та 84,8), високий зріст (164,9–170,0 см) та більш-менш темна пігментація волосся. Ф. Вовк відніс українців, як і чехів, словаків, словенців, сербів та хорватів до південно-західної антропологічної групи, які різняться за антропологічним типом від іншої групи – північно-східної, до якої належать, на думку вченого, росіяни, поляки, білоруси, котрі характеризуються меншою брахікефалією (суббрахікефалією) та мезокефалією, середнім зростом та світлим пігментаційним комплексом (забарвлення волосся та очей) [13, р. 151].

Отримавши у січні 1906 р. офіційний дозвіл російського уряду повернутися до Російської імперії, але із заборonoю мешкати в Україні [5, с. 1], Ф. Вовк оселився в Санкт-Петербурзі та став консерватором одразу двох відділів Російського Музею імператора Олександра III – Арктичних народів й Українського та південнослов'янського відділу. Матеріали для українського відділу Ф. Вовк почав збирати ще 1904 року під час подорожей Галичиною як позаштатний співробітник закладу (на кошти Петербурзького музею Олександра III).

Організаторську діяльність у царині української антропології Ф. Вовк проводив у межах Етнографічного відділу імператорського Російського географічного товариства (далі – РГТ) та Російського антропологічного товариства (далі – РАТ). 1908 року члени РАТ отримали змогу влаштувати свої засідання в ректорській аудиторії, а бібліотеку перевезти до Кабінету географії та антропології фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Власне, викладання в тому самому кабінеті курсів антропології та етнографії, а особливо поєднання, починаючи з 1911 р., в особі приват-доцента університету Ф. Вовка функцій голови товариства та викладача зазначених вище курсів спричинило пошквалювання діяльності товариства. Це сталося завдяки заохоченню та залучанню до співпраці в РАТ молоді – студентів-слухачів курсів.

Викладаючи у Санкт-Петербурзькому університеті антропологію, Ф. Вовк згуртував навколо себе студентську молодь, створивши нову антропологічну школу за західноєвропейським зразком. Учнями Федора Вовка стали П. Єфименко, С. Сергель, С. Руденко, В. Сахаров, Д. Золотарьов, Л. Чикаленко, О. Алешо, Є. Артюхов, Г. Манізер, Г. Бонч-Осмоловський, О. Сержпутовський, М. Лебедєв, М. Пахлов та інші. Тривале перебування Ф. Вовка за кордоном великою мірою відбилося на характері його наукової роботи, методиці викладання матеріалу в галузі антропології, етнології та археології. Вихований на ідеях позитивізму, Ф. Вовк мав структурний науковий світогляд, характерний для природознавців його епохи. Гуманітарним та суспільствознавчим наукам та їх репрезентантам кінця XIX – початку XX ст. (особливо на території Російської імперії) через накопичення різнопланового матеріалу бракувало системності та структури, яку привносили фахівці з природничою освітою.

Торкаючись у своїх розмовах природознавчих методів у науці, Ф. Вовк закидав представникам гуманітарних та суспільних наук узагалі брак науковості, «особливо не любив в антропологів різних екскурсів у сфері психології, етики й релігії» [5, с. 16]. Студенти Петербурзького університету, слухаючи курси Ф. Вовка, відчували у викладі лектора «дух французької школи» [7]. Федір Вовк відрізнявся цікавою педагогічною рисою: дуже швидко допускав своїх учнів до найвідповідальнішої роботи, звертаючи найбільшу увагу на загальну природознавчу освіту. Ф. Вовк вважав студента готовим до антропологічних студій тільки тоді, коли слухач добре освоїв практичні роботи з хімії та порівняльної анатомії [12]. Його учні ще зі студентської лави відряджалися у самостійні етнографічні, антропологічні експедиції. До того ж, за словами сучасників, Ф. Вовк охоче ділився своїми знаннями і думками з кожним, хто виявляв скільки-небудь зацікавленість. Така комунікативна риса полегшувала зближення Ф. Вовка з молоддю і давало можливість з легкістю знаходити йому співробітників для наукових планів [11]. Ці ж студенти допомогли Ф. Вовку здійснити давню мету: розпочати систематичне антропологічне дослідження українського народу.

За дорученням та під безпосереднім керівництвом Ф. Вовка антропологічні дослідження на Кубані проводили студенти природничого відділення фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету М. Пахлов та Л. Чикаленко, син Є. Чикаленка, відомого громадського і політичного діяча та мецената науки. Принагідно зазначимо, що наприкінці XIX ст. російськими антропологами, анатомами та лікарями проводився збір польових матеріалів в галузі антропології Кубані [4].

Підсумком організованих Ф. Вовком наукових досліджень в галузі антропології українців стала узагальнююча частина «Антропологічні особливості українського народу», що була вміщена у збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916 р.). Основу цієї роботи склали матеріали, зібрані Ф. Вовком та його учнями під час польових експедицій майже по всій території України та суміжних територій компактного проживання українців (Кубань, Курщина, Воронежчина). Українців Кубані вчений відніс до представників *південної смуги*, до якої географічно Ф. Вовк виділяв українців південної Бойківщини, Гуцульщини, південного Поділля, Херсонщини, Катеринославщини (сучасної Дніпропетровщини), Закарпаття та Таврії. Українці південної смуги – високі брахікефали з ще більш темним забарвленням очей та волосся, носії середньоширокого лица, вузького носа з переважно рівною спинкою. Підставою для таких висновків стали систематизовані антропометричні дані, представлені в наступних таблицях 1–6.

Колір волосся, інтенсивність забарвлення якого визначається кількістю пігменту меланіну, Ф. Вовк визначав за методичними рекомендаціями П. Брока (3 класи – біляве, каштанове та чорне). Українці Кубані, за даними Ф. Вовка, були носіями темних тонів волосся (табл. 2).

Такий важливий антропометричний маркер, як довжина тіла, визначався за рубрикацією, запропованою швейцарським антропологом Р. Мартіном. Вона класифікується на три основні класи, які в свою чергу диференціюються на підкласи: мала (карликова, дуже мала, мала) – 150,0–159,0 см; середня (нижче середньої, середня, вище середньої) – 160,0–169,9 см; велика (велика, дуже велика, гігантська) – 170,0–199,9 та вище см. [9, с. 112]. Аналізуючи таку антропометричну ознаку, як довжина тіла (зріст), Ф. Вовк визначає її для представників південної смуги як вищу за середню, або високою.

Традиційно в програму антропометричних досліджень входить визначення головного показника. Цей індекс відображає співвідношення ширини й довжини голови. Класифікація величини головного показника, запропонована ще 1842 р. шведським анатомом А. Ретціусом, наступна: до 75,9 – доліхокефалія (довгоголовість); 76,0–80,9 – мезокефалія (середньоголовість); 81,0 та вище – брахікефалія (круглоголовість) [9, с. 105].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у фізичній антропології вважалося, що визначення головного показника є однією з провідних расоводіагностичних ознак. Однак з часом з'ясувалося, що він відіграє другорядну роль в расових класифікаціях, висуваючи вперед інші морфологічні характеристики, насамперед профілювання обличчя, пігментацію шкіри, очей та волосся, форми волосся тощо. Розглядаючи головний показник українців, Ф. Вовк дійшов висновку, що представникам південної зони властива яскраво виражена брахікефалія (середній коефіцієнт 83,4).

Одним з найважливіших расоводіагностичних маркерів, що отримуються під час збору антропометричних програм, є лицевий індекс (показник). Співвідношення діаметрів повної висоти обличчя та виличного дає можливість визначити лицевий показник. Для визначення цієї ознаки прийнята наступна рубрикація: до 84,9 – еуріпрозопія (широка); 85,0–89,9 – мезопрозопія (середня); 90,0 і вище – лептопрозопія (вузька) [8].

Значну увагу Ф. Вовк приділяв дослідженню розмірів та форми носа, вважаючи його одним з основних расоводіагностичних соматологічних маркерів. Носовий показник вираховується співвідношенням ширини носа до його довжини та має таку рубрикацію: до 69,9 – лепторинія (вузьконосість); 70–84,9 – мезоринія (середній показник); 85 і вище – хамеринія (широконосість) [9, с. 106]. За даними Ф. Вовка, українцям Кубані притаманна лепторинія з невеликим відхиленням у бік мезоринії. Розглядаючи форму спинки носа (профіль) за трьома типами (увігнута, пряма, опукла), Ф. Вовк вказує на переважання прямої форми (табл. 6).

Таким чином, на підставі аналізу головних морфологічних ознак українців (пігментації волосся та очей, головному, лицевому та носовому показникам, а також довжині тіла) Ф. Вовк дійшов висновку щодо домінування темної пігментації волосся та очей, переважання високого зросту, округлої форми голови (брахікефалія), вузького обличчя та носу з переважанням прямої форми спинки. Сукупність цих ознак дослідник назвав «українським антропологічним типом» [3, с. 52-7].

Свій внесок у антропологічне вивчення українців Кубані здійснив згадуваний вище вільний слухач Кабінету географії та антропології М. Пахлов. Він займався антропологічними вимірами за дорученням РГТ 670 українців Курської губ., Кубанській обл. та Області Війська Донського [1]. Отримані матеріали не були опубліковані автором. Їх у деякій мірі використав Ф. Вовк у своїй узагальнюючій роботі «Антропологічні особливості українського народу». Опрацювання та публікацію антропометричних карток, зібраних М. Пахловим серед українського населення Кубані Єйського (164) та Кавказького (92) відділів (загалом 256 осіб), з часом узяв на себе також учень Ф. Вовка А. Носов [6, с. 31–63]. М. Пахлов обстежував мешканців станиць Уманської, Канівської, Кушівської, Стародерев'яківської, Старолеушківської, Старомінської, Старошербинівської, Шкуринської Єйського відділу та станиць Батуринської, Брюховенької, Ірклівської, Переяславської та Тимошівської Кавказького відділу. А. Носов зазначив, що його колега проводив дослідження за прийнятою міжнародною антропометричною системою, але «в деяких випадках автор дослідів припускався відхилення» [6, с. 33]. На підставі обстежень 256 мешканців Єйського та Кавказького відділів були отримані результати щодо темної пігментації волосся та очей (при чому, за спостереженнями А. Носова, М. Пахлов не зафіксував жодного випадку носіїв білявого волосся чи світлого кольору очей, що, на думку керівника Кабінету Антропології ім. Хв. Вовка ВУАН є помилкою), вищого за середній зросту з великими відсотком високорослих суб'єктів (пересічний – 1686 мм), притаманної українцям Кубані суббрахікефалії (головний показник 82,39), лицевий показник 105,7 (кубанські українці є за цим показником середньолицими з помітним ухилом до широколицих), вузьким носом – лепторини (66,0–66,5).

Теза Ф. Вовка про відносну морфологічну однорідність українців усіх антропологічних зон була підтверджена й більш пізніми антропологічними дослідженнями 70–90-х рр. ХХ ст. [2; 10], здійсненими із залученням новітніх антропологічних методик, зокрема, гематології (тут – розділ етнічної антропології, що досліджує будову крові та функції систем крові), одонтології (розділ антропології, що займається дослідженням зубної системи людини та приматів) та дерматогліфіки (розділ антропології, який займається вивченням візерунків, утворених папілярними лініями на поверхні пальців, долонь і підошв). Для свого часу робота Ф. Вовка була виконана на високому науковому та методологічному рівні найсучаснішим європейським інструментарієм. З іншого боку, матеріали польових досліджень учнів Ф. Вовка, особливо Н. Кондрашенка, вказують на те, що молоді вчені не завжди об'єктивно ставилися до визначення описових ознак (типи забарвлення волосся, очей) або неуважно вираховували показники (наприклад, М. Лебедєв). Вказані негативні моменти не вплинули на кінцевий результат роботи «Антропологічні особливості українського народу» – праця Ф. Вовка містить загалом вірну характеристику морфологічних рис українського народу, яка була підтверджена широкомасштабними антропологічними дослідженнями середини ХХ ст. та пізнішими. Фундаментальна робота Ф. Вовка «Антропологічні особливості

українського народу» містила результат багаторічних антропометричних досліджень українців, здійснених Ф. Вовком та його учнями за однією уніфікованою програмою зборів антропометричної інформації, на теренах сучасної території України та місцевостях компактного проживання українців у прикордонних областях із сучасними Росією, Білоруссю, Польщею, Молдовою та Сербією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.-А. В/414.
2. Алексеева Т.И., Дяченко В.Д. Антропологический облик // Украинцы. - М.: Наука. 2000. - С.55-62.
3. Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: в 4 т. - Т. 1: Археологія та антропологія. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. - 604 с.
4. Гильченко Н.В. Материалы для антропологии Кавказа. Кубанские казаки // Труды Антропологического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Т. XVIII. Вып. II. М., 1895.
5. Носів А. Ф.К.Вовк і українська наука. Відбитка. - К., 1928.
6. Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Кубані // Антропологія. 1927. - К., 1928. - С.31-63.
7. Носов А. Проф. Ф.К.Вовк в українській археології (1847-1918-1928) // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. - 1930. - Т. 1. - С. XXV.
8. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. - М.: Высшая школа, 1978. - С.102.
9. Сегеда С. Антропологія: Навч. посібник. - К.: Либідь, 2001.
10. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. - 256 с.
11. Хведір Кіндратович Вовк. 1847-1918 // Літературно-науковий вістник. - 1918. - Кн. IV-VI. - С. 177-179.
12. Чикаленко Л. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик. Відбитка. - С. 16.
13. Séance du 19 mars // Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris. - 1897. - Tome huitième. - IVe série.

Таблиця 1.

Пігментація очей українців південної слуги (за Вовком) у % [3, с. 532]

Пігментація	Кубань	Таврія	Катерино-славщина	Херсонщина	Поділля	Пд. бойки	ГаличинаСхідна	Бачка
Світла	20,0	21,6	38,0	18,7	11,5	14,3	21,7	35,0
					3,1		13,3	
							22,1	
Мішана	35,0	13,5	4,2	50,0	29,5	28,5	20,3	—
					25,0		26,7	
							2,7	
Темна	42,8	64,8	57,1	31,2	59,0	57,1	58,0	65,0
					71,9		60,0	
							75,0	

Таблиця 2.

Пігментація волосся українців південної слуги (за Вовком) у % [3, с. 532].

Пігментація	Кубань	Таврія	Катерино-славщина	Херсонщина	Поділля (по Бугу та Дністру)	Пд. бойки	Східна Галичина	Бачка
Світла	2,5	8,1	—	6,1	6,6	1,8	4,3	—
Світла					—		16,7	
Світла							2,7	
Каштанова	15,0	24,3	14,0	36,9	24,6	52,0	8,7	40,0
Каштанова					21,9		3,3	
Каштанова							13,8	
Темна	82,5	67,5	85,0	56,9	68,8	46,5	86,9	60,0
Темна					78,1		80,0	
Темна							83,3	

Таблиця 3.

Зріст українців південної смуги, см (за Вовком) [3, с. 532].

Кубань	Таврія	Катерино-славщина	Херсонщина	Поділля (по Бугу та Дністру)	Пд. бойки	Східна Галичина	Бачка
170,9	170,6	171,6	167,5	168,6	166,2	169,0	168,4
				169,1		169,6	
						170,0	

Таблиця 4.

Головний показник українців південної смуги (за Вовком) [3, с. 532].

Кубань	Таврія	Катерино-славщина	Херсонщина	Поділля	Пд. бойки	Східна Галичина	Бачка
82,6	84,5	83,3	83,7	84,0	84,6	84,4	86,3
				85,2		85,1	
						85,0	

Таблиця 5.

Лицевий показник українців південної смуги (за Вовком) [3, с. 532].

Кубань	Таврія	Катерино-славщина	Херсонщина	Поділля	Пд. бойки	Східна Галичина	Бачка
103,7	100,6	102,0	—	102,4	101,1	102,1	102,3
				101,7		103,1	
						101,2	

Таблиця 6.

Носовий показник українців південної слуги (за Вовком) [3, с. 533].

Кубань	Таврія	Катерино-славщина	Херсонщина	Поділля	Пд. бойки	Східна Галичина	Бачка
62,3	67,0	76,4	62,3	69,8	71,8	71,1	63,9
				70,9		73,2	
						63,1	

© 2011 р., О. В. Сушко (м. Київ),
В. О. Савчук (м. Кам'янець-Подільський)

ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ КУБАНІ НАПРИКІНЦІ 1920-х РОКІВ

Розвиток краєзнавства і краєзнавчого руху – унікальна сторінка історії України ХХ століття. Вони невід’ємні від процесів національно-культурного розвитку і є важливим елементом української ідентичності. Вивчення історії становлення, розвитку та впливу краєзнавства на українську ментальність і донині є важливою науковою проблемою. Загалом підкреслимо, що розвитку краєзнавчих досліджень, організації і функціонуванню краєзнавчого руху присвячено досить значна кількість дисертаційних, монографічних досліджень та немало публікацій у журналах та наукових збірниках.

Радянською історіографією ця проблема вивчалася в руслі тодішніх ідеологічних підходів, котрі не виходили за рамки парадного показу краєзнавства і краєзнавчого руху. Безумовно по-новому оцінювалося місце краєзнавства у системі наукового пізнання краю за доби незалежності України, чому сприяло виконання державної програми розвитку краєзнавства до 2010 року, яка була затверджена Кабінетом Міністрів України. Ця обставина зумовила створення Координаційної ради з питань краєзнавства у системі НАН України, появу такої потужної і авторитетної організації, як Національна спілка краєзнавства України і її осередків у регіонах, проведення Всеукраїнських наукових конференцій з питань краєзнавства та чисельних конференцій у регіонах.

Сучасні історіографи виокремлюють такі види краєзнавства: наукове, бібліографічне, літературне, шкільне тощо. Аналізується внесок краєзнавства у

музейне будівництво, архівну і археографічну справу, збереження пам'яток історії і культури. Попри такий широкий спектр наукових уподобань сучасного краєзнавства важливою і мало вивченою проблемою є розвиток українського краєзнавства поза межами України, особливо 20–30-х років ХХ ст., коли українці компактно проживали на теренах республік Союзу РСР, таких держав, як Польща, Румунія, Чехословаччина. Значною була і українська еміграція у країнах Європи. Особливо у Чехословаччині, Польщі, Франції, Німеччині, Югославії та ін., де науковцями і аматорами в еміграції вивчалися проблеми, до яких у Підрадянській Україні науковцям було заборонено торкатися.

Зазначимо, що лівова частина праць, у яких досліджуються різноманітні аспекти краєзнавства присвячується шкільному краєзнавству, як найбільш численному та активному в розробці різноманітних проблем української історії, культури, етнографії, тощо. Однак у цьому розмаїтті праць лише окремі згадки апелюють до історії краєзнавства у школах Кубані 20–30-х років. Саме цей регіон, згідно з переписом 1926 року налічував 1 648 380 українців, що складало 54,1% від загальної кількості жителів Кубанської області. якщо зважити на те, що за цим переписом українців у Російській Федерації було 6,5 млн., то кількість їх на Кубані вражає. Безумовно, було багато і українських інституцій, зокрема освітнього характеру [1, с. 252–255]. Так, на кінець 20-х років у Кубанському окрузі було більше 300 українських шкіл. У центрі округу, Краснодарі, на українському відділенні робітфаку навчалося близько 100 слухачів, на українському відділенні Краснодарського педтехнікуму – 70, в українському педтехнікумі станиці Полтавської – 300, українському відділенні радпартшколи – 60. Таку базу розвитку краєзнавчого руху обходили своєю увагою дослідники в минулому і доби незалежності України.

Так, у 1994 році у Донецькому національному університеті Д. Д. Білий захистив кандидатську дисертацію «Національно-культурний розвиток українців Кубані у 1921–1933-х роках», однак у цьому дослідженні сюжетів щодо шкільного краєзнавства міститься надто мало. Аналогічні підходи спостерігаються і в російській історіографії. У 2004 році, наприклад, у м. Сочі О. В. Алдакімова захистила дисертацію з теми «Украинизация школьного образования на Кубани в период с 1921 по 1932 год» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук, однак і в цій дисертації розвиток шкільного краєзнавства майже не досліджується, хоча автор ввела оригінальний розділ «Украиноязычная школа как этносоциокультурный феномен на Кубани», де можна було б звернутися до ролі краєзнавства в житті української школи. Такі ж підходи спостерігаються і в публікаціях серії збірників «Кубань-Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия», яких у Краснодарі з 2004 по 2010 рік вийшло чотири. Для справедливості зазначимо, що окремі публікації торкаються історико-регіональних досліджень на Кубані у 20–30-х роках. Зокрема, В. К. Чумаченко у 2007 році опублікував статтю з історії діяльності Північно-Кавказького українського науково-дослідного інституту, який був відкритий у Краснодарі у 1931 році [16, с. 88].

У пропонованій статті автори роблять спробу дослідити маловідому сторінку шкільного краєзнавства – історії формування його методологічних засад в українських школах на Кубані. Саме становлення та розвиток шкільної освіти, її базових елементів, як-от: загальноосвітньої та професійної школи, широкого спектру українознавства, де наріжним каменем виступало краєзнавство і краєзнавчий рух, в умовах іномовного оточення було важливою формою вивчення національної самоідентифікації.

Зазначимо, що краєзнавство мало глибокі і історичні корені в Донській області, тому в системі регіональної політики вже з перших днів радянської влади на Північному Кавказі воно посідало чільне місце. На розмах історико-регіональних досліджень впливала поява у 1925 році Крайової асоціації науково-дослідних інститутів, яка предметом досліджень мала вивчення природничо-виробничих сил регіону. За трьохрічну діяльність вона здійснила 86 наукових експедицій, опублікувала 50 наукових монографій [13, с. 88]. У 1926 році в Ростові-на-Дону створюється Крайовий музей Північно-Кавказьких народів, який мав розділ Донської етнографії. При цьому музеї діяв гурток з числа учнівської молоді. Музей значно розширив і збагатив краєзнавчу роботу, особливо шкіль регіону [17, с. 83]. Активно діяло і створене в Ростові-на-Дону Північно-Кавказьке крайове бюро краєзнавства, яке у 1928 році опублікувало перший збірник «Краеведение на Северном Кавказе» [15, с. 612]. Про розмах і активність історико-регіональних досліджень тут засвідчує те, що президія крайвиконкому на початку 1930 року ухвалила рішення про створення восьмитомного видання «Північно-Кавказька крайова енциклопедія», де передбачалося розкрити питання господарського і культурного будівництва, стану і розвитку природничо-виробничих сил і вона мала створюватись під кутом зору політики соціалістичної реконструкції [14, с. 87]. Такий короткий перелік дає підставу твердити про широкий розвиток радянського краєзнавства на Північному Кавказі.

Радянізації краєзнавства сприяють заходи центральних органів управління, які на місця відправляють низку директивних матеріалів, якими передбачається перебудова краєзнавчої роботи на нових засадах. Зокрема, 11 травня 1927 року Головна наука Російської Федерації (Ф. Петров), голова ЦБ краєзнавства (академік Марр), голова культосвітньої комісії агітаційно-пропагандистського відділу ЦК ВЛКСМ (Тараканов) звертаються до всіх правлінь краєзнавчих організацій, всіх організацій ВЛКСМ із закликом про залучення молоді до краєзнавчої роботи. Цим листом вони пропонують для учнівської молоді, насамперед членів комсомолу, організувати семінари-курси для ознайомлення з методикою краєзнавства і екскурсійної роботи. Малось на увазі залучати зацікавлену молодь до праці в краєзнавчих гуртках, які можуть групуватись навколо таких тем: з історії краю – «Збирання і вивчення матеріалів з історії революційного руху в краї», з природничої історії – «Збирання матеріалу, який характеризує край з геологічної, земельної, кліматичної сторони», з історії культури – «Збирання матеріалів, що відображає новий і старий побут», з

економіки – «Збирання матеріалів з історії економічного розвитку краю, стану промисловості, сільського господарства, торгівлі, кооперації» [2].

Надзвичайно велику активність у радянізації шкільного краєзнавства здійснює Народний комісаріат освіти Російської Федерації. Наприклад, 18 липня 1928 року народний комісар А. Луначарський, начальник Головного наукового управління В. Петров звертаються з листом до всіх працівників відділів народної освіти, яким закликають їх посилити увагу до справи краєзнавства і рекомендують працівникам народної освіти взяти безпосередню участь у діяльності краєзнавчих організацій, пропагувати ідею краєзнавства, висвітлюючи його завдання в партійних, радянських, профспілкових колах, періодичній пресі. Одночасно з цим націлюють відділи народної освіти посилити керівництво справою краєзнавства і на одного із інспекторів покласти як обов'язок направляти роботу краєзнавчих організацій. У цьому контексті вони зобов'язані були сприяти розвитку мережі краєзнавчих товариств і гуртків, надавати їм матеріальну підтримку як приміщеннями, так і коштами на наукову, експедиційну і видавничу діяльність. Цим працівники ВНО мали зробити краєзнавство масовим рухом, який сприятиме соціалістичному будівництву [3, с. 24].

Дещо пізніше, 10 вересня цього ж року, Головна наука РСФРР звертається з листом до структур управління освітою, центральних і обласних музеїв, музеїв національностей, наукових закладів і краєзнавчих товариств про поживлення музейної роботи серед національних меншостей. У ньому всім органам управління освітою і музеям національностей ставиться завдання, які передбачали підвищення кваліфікації музейних працівників; посилення роботи з вивчення реєстрації і охорони пам'яток культури національних меншостей і їх популяризації, в тому числі видання путівників і іншої літератури рідною мовою; оволодівати методами збиральницької діяльності [4, с. 31].

Такі підходи мали збагатити процес українізації, який розгорнувся і в школах Кубані вже в першій половині 20-х років. Після активних дискусій у 1924–1927 років про необхідність українізації школи, втягнення у цей процес радянських органів, батьківської громадськості, вчительських кадрів було взято курс на перебудову навчального процесу, в якому базовими елементами виступали рідна мова та оточення учня. У цьому опорною мав стати краєзнавчий підхід до підготовки підручників, навчальних програм, загалом постановки процесу навчання та виховання.

Серед інших у розробку проблем використання краєзнавства на Кубані активно вклучилася редколегія педагогічного, літературно-художнього щомісячника «Новим шляхом», який виходив у цьому регіоні з 1927 по 1929 рік і завоював широку популярність в освітянських колах. У цьому часописі виділено дві рубрики, у які поміщались матеріали з краєзнавства. Це «Методика і практика школи» і «Краєзнавство». Саме в останній рубриці за період існування журналу було опубліковано більше десятка матеріалів на допомогу школі в розгортанні краєзнавчого руху. Так, у другій половині 1929 року жу-

рнал «Новим шляхом» публікує статтю, у якій розробляються методологічні підходи до наповнення програм Державної вченої ради місцевим і національним компонентом, що є основоположним у постановці навчального процесу [12, с. 26]. У ній зазначається, що кожна школа відчуває гостру потребу в таких порадах, до того ж запропонований досвід базується на прикладах школи Південної частини Північного Кавказу.

Пропонується доповнювати програми актуальним місцевим і національним матеріалом. Підкреслюється, що це варто робити з урахуванням уважного дослідження оточення за таким розділами: а) природа (рельєф, підсоння, ґрунт, рослини, тварини, мінеральні скарби); б) трудова діяльність (промисловість, сільське господарство, фабрики та заводи, кустарна промисловість тощо); в) суспільство (населення, його національний склад, громадсько-політична свідомість, історія, культура, література, побут, звичаї). Наголошується, що такий матеріал треба брати вже у перші роки навчання учня з найближчого оточення, який добре знають діти (сім'я, школа, село). Наприклад, розробляючи тему першої групи – «Перші кроки у школі» необхідно уяснити, якою є мова дитини, що робила дитина влітку у зв'язку з економічним станом і типом господарства сім'ї (пасла скотину, коней, гусей, допомагала в степу, на городі, в саду, ловила рибу, раків і т. ін.) визначити українські пісні та ігри і краші із них взяти для подальшого використання у школі [12, с. 7–8].

Темами для другого року навчання є «Охорона здоров'я», «Підготовка до зими», «Життя і праця зимою», «Наближення весни та підготовка до весняної праці». У статті не обходиться без апеляції вивчення політичних тем, якими стали «Проведення Ленінських днів», «Святкування річниці Жовтневої революції». Автор зазначає, що їх відзначення дає можливість зупинитися на тому, що отримали селяни, бідняки й середняки після революції. В козачих територіях треба підкреслювати, що інородні за царської влади не мали ніяких прав, лише платили податки. Наголошується і на тому, що необхідно коротенько розказати про боротьбу козацької та інородньої бідноти, селян, робітників проти поміщиків, куркулів-козаків. До того ж, необхідно виявити, які зміни сталися в станиці за роки революції, розповісти про ралянське земле-впорядкування замість куркульських земельних порядків, кооперацію замість глитая-купця, змичку села і міста, єднання робітників і селян замість станової ворожнечі, школи, клуби, хати-читальні, кіно рідною мовою тощо.

Запропонована програма особливо створює широкі можливості для використання місцевого і національного матеріалу на третьому році навчання. В методичному листі наголошується, що красназавча робота з національного характеру не викликає особливих труднощів. Наприклад, широкі можливості відкриває тема «Побут і організації на селі». У розкритті її пропонується використовувати історію села, його національний склад, досліджувати культурність населення, зокрема писемність, обслуговування українського населення культустановами рідною мовою. Найвними на селі, станиці українськими школами, хатами-читальнями, клубами, варто вивчати, як ставиться

населення до ведення культурної, громадської, державної роботи українською мовою, коли байдуже або вороже, то вжити заходів для зміни таких настроїв. У цьому контексті варто також аналізувати проведення українізації в станиці, зокрема, які установи в регіоні українізовано, які ще намічаються, як веде культурно-освітню роботу хата-читальня, скільки і яких українських книжок, журналів і газет вона випикує, як їх читає населення. У цій темі програма передбачає можливість вивчення побутових рис населення: становище жінки в сім'ї, родинні релігійні звичаї, наявність забобонів і боротьба з ними через дітей. Підкреслюється, що цьому можуть прислужитися збір матеріалів, що висвітлюють громадську, політичну свідомість населення: відвідування загальних зборів, виконання розпоряджень радянської влади, яку участь населення бере у виборах, різних кампаніях, у відзначенні революційних свят, як ставиться воно до партійних, радянських, професійних організацій тощо. Матеріали для четвертої групи присвячуються вивченню СРСР, його різних місцевостей у порівнянні із своїм краєм. Для цього служать такі теми: «Південні країни СРСР», «Піклування радянської влади про поліпшення життя трудящих СРСР», в комплексі вони дають уявлення про природні мінеральні багатства, географію, економгеографію, тогочасну політичну ситуацію. [12, с. 29]. Отже, програми Державної вченої ради передбачали широке і активне використання краєзнавчого матеріалу в етнонаціональній школі, однак він мав прикладний інформативний політизований характер, відволікав увагу учнів від насправді національно-культурних питань, до яких відносилися: історія свого народу, набутки культури, звичаї, обряди, пісенність. Все це підмінялося вивченням політичних аспектів, фокусувалося на політичних пріоритетах влади. З іншого боку, увага школярів зосереджувалася на прагматичних, господарських проблемах. Це все разом показувало, що на кінець 20-х років в українській школі Північного Кавказу засади краєзнавчого руху базувалися вже на підвалинах радянського краєзнавства.

Розкриваючи зміст краєзнавства у програмах Державної вченої ради, у першу чергу зосереджується увага на місці вчителя у цьому процесі. Показовою в цьому є стаття «Учитель та краєзнавча робота в школі», опублікована у журналі «Новим шляхом». Розкриваючи зміст роботи вчителя, акцентується увага на тому, що найпершим завданням краєзнавства має бути виховання любові до свого краю. [5, с. 21] При цьому, обираючи методи, вчитель не має захоплюватись надто широким популяризуванням, а повинен використовувати межі наукового розуміння краєзнавства, з тим, щоб виховати в учня розуміння, що шкільне краєзнавство – це лише початкова ступінь дослідження. Лише при цьому в учня з'явиться прагнення необхідності своєї праці на користь суспільства, викличе в нього бажання працювати не тільки в школі, але й поза її межами [5, с. 23].

У зв'язку з цим, в основу шкільного краєзнавства рекомендується покласти вивчення зв'язку між оточенням і процесом виробництва, бо природничо-історичні знання своїм корінням мають продовжуватися у виробництві.

Першим питанням, яке треба вирішувати організатору краєзнавства, є організаційне; щоб більше дітей було втягнуто в цю роботу, щоб через дітей до неї залучалися і батьки, щоб вона поділялася на навчальну і гурткову. Робота конкретного гуртка має плануватися навколо вивчення господарського життя, побуту населення, вивчення історії краю, району, села, природи і виконання завдань округового бюро краєзнавства [5, с. 22]. Найперше, з чого мають почати краєзнавці, це з вивчення вже опублікованих матеріалів, з архіву станради, сільськогосподарського товариства тощо. Було б добре, щоб краєзнавці мали вже мапи. В подальшому варто зупинитися на вивченні трудової діяльності людей, знайти найхарактерніші явища і факти. На підставі вивчення виробничих сил, варто дати характеристику регіону за такими розділами: кількість населення; причини густоти або ж рідкості населення; число чоловіків та жінок (картограмою); поділ населення за віком; кількість письменних і неписьменних; заможних і незаможних (пропорційно); розподіл населення на підставі господарської діяльності (картограма); розподіл на підставі громадської діяльності (картограма); національний склад (картограма), в основу береться мова, походження тощо; смертність та народження. Предметом вивчення мають стати і технічні ресурси району: шляхи сполучення, промисловість, комунальні підприємства, електрифікація, кількість машин, будівель, планування будівель, планування господарств; організаційно-фінансові ресурси: кредитові товариства, кооперація, об'єкти оподаткування; культурно-політосвітні установи: школи, хати-читальні, музеї, виставки тощо [5, с. 22].

У зазначених рекомендаціях визначаються напрями дослідження побуту населення. У них ставляться конкретні питання щодо дослідження харчування, одяжі, осель. Щодо духовної культури, то фокусується увага на дослідженні релігійних вірувань, зокрема: До якої релігії зараховує себе людина? Чи розуміє стиль релігії? Чи виконує взяті на себе обов'язки: пости, тощо? Як, на його розуміння, створився світ? Чи вірить у чудеса, святих, моші, відьом, чортів? Ці питання можна варіювати, але ніколи не слід давати їх анкетним порядком. Досить добрий матеріал дають різні обряди та звичаї (родини, похорони і т. ін.) [5, с. 23].

У розділі з вивчення історії окреслювалися такі питання: історія заселення населеного пункту; які географічні фактори сприяли заселенню; чи були якісь інші фактори; топоніміка району; як населений пункт розвивався: до 1861 року, після 1861 року, за часів революції, тепер; форми розподілення землі до революції і тепер; історичні будинки, пам'ятники, кладовища [7, с. 14].

Отже, перед організаторами шкільного краєзнавства ставилися питання, які впливали із тих політичних завдань, що вирішувалися в ході обраного курсу на модернізацію країни. Краєзнавчі завдання, що мали вирішуватися у кожному конкретному випадку передбачали суто виробничий ухил, що був притаманний вже радянському краєзнавству кінця 20-х років. Навіть кінцева мета краєзнавчих пошуків також обмежувалася уніфікованими рамками. У рекомендаціях підкреслювалося, що зібрані матеріали могли б знадобитися

при створенні музею або організації виставки, структура яких мала складатися із тем: «Економіка району», «Матеріальна культура району», «Історія заселення села», «Сільське господарство району», тощо. Про проблеми культури, історії з її національно-культурними пріоритетами мова не йдеться.

Показовими в цьому сенсі є інші рекомендації з практики шкільних краєзнавчих досліджень, опублікованих у журналі «Новим шляхом» у середині 1929 року [7, с. 13]. У них основними формами краєзнавчої роботи на селі складають три гуртки: рослинницький, економічний і гурток скотарства. Дослідницька робота мала вестись на основі анкети, яка в себе включала:

«Назва села.....число дворів.....»

1. №№ дворів за чергою.
2. Прізвище, ім'я, по батькові господаря.
3. Стан господарства: а) їдців; б) землі; в) коней; г) корів; д) заробітки на стороні.
4. Догляд саду: а) обкопування; б) угноєння; в) обрізування.
5. Число дерев і кущів: а) яблунь; б) груш; в) слив; г) вишень; д) смородини; е) агруса; ж) малини; з) суніці.
6. Вік яблунь: а) молодих; б) середнього віку; в) старих.
7. Віддалення між яблунями.
8. Звідки добуто садівний матеріал.
9. Що продано з саду.
10. Шкідники саду.
11. Примітки.

Дослідили 192.. г. Підпис» [7, с. 15].

Редколегія журналу виокремлює проблему спільної краєзнавчої роботи школи та культурних установ станиці, зокрема хатні-читальні. Вважає завданням, у якому вбачається вивчення свого краю, як головного критерію оцінки «справжнього радянського працівника освіти». Найголовнішим редколегія часопису на основі узагальнень робить висновок про те, що на Кубанщині, не дивлячись на те, що краєзнавча робота дістала розмаху, все ж вона не є результативною. Багато часу, наприклад, затрачено на розслідування кустарної промисловості, кооперації, сільського господарства станиці, зібрана сила-силенна матеріалу, а використати його культуросвітні установи не можуть, найбільше через відсутність техніки обробки матеріалів, неможливість їх узагальнення та оприлюднення. Звідси наголошується, що кожна округа має безліч економічних, статистичних, літературних і інших духовних праць і працівник освіти має обрати для себе лише найбільш доступний і цінний матеріал у них. Однак, цього ще замало. треба «Знати свій район, свою станицю, сім'ю своїх учнів. Матеріали про свій район можна знайти в виконавчому комітеті: тут і єдині посімейні списки, і матеріали про селянські господарства та земельні ділянки, і про охорону здоров'я, і про промисловість і інші. Матеріали ці в необробленому вигляді. Тут знову уміло треба брати те, що потрібно дослі-

днику, а також треба уміти обробляти здобутий матеріал. Готового матеріалу про станицю, а тим більше про сім'ю на місці може й не бути, а тому робітники освіти повинні навчитись самі вивчати його» [10, с. 49].

У дослідженні й обробці наявного матеріалу використовуються різноманітні методи. Автор наголошує, що найважливішим є статистичний, який може характеризувати різноманітні процеси у розвитку економіки. При цьому використовується різноманітні типи спостережень: суцільний, вибірковий, монографічний. Найчастіше використовується вибірковий. У цьому разі краєзнавець може користуватися переписним або анкетним методом. Зібрані таким шляхом матеріали узагальнюються у вигляді схем, монограм, таблиць тощо [10, с. 51].

Редколегія робила спробу пробудити зацікавленість до шкільного краєзнавства вивченням рідної мови. У зв'язку з цим у № 2–3 за 1929 рік подані два методичних матеріали, у яких закликається вивчати народну мову. Автор статті «Вивчаємо свої діалекти» П. Бузук підкреслює, що вивчення говірок Кубанщини краще висвітлить історію та шляхи її локалізації. Одночасно з цим ознайомлення з рідною мовою допоможе вчителю в процесі краєзнавчих досліджень, вважає автор, допоможе зрозуміти вчителю, наскільки вимова учня знаходиться під впливом діалекту. Вивчення мовних питань одночасно допоможе Асоціації науково-дослідних інститутів Північного Кавказу у складанні карт українських та російських говірок, які залишаються до цього часу ще мало вивченими. Справа дослідження говорів на Кубанщині та в інших округах Північного Кавказу не тільки розмежовуватиме українців від росіян, підкреслює автор, але й допоможе дослідити типи як українських, так і російських говірок. [6, с. 68]. Інший автор В. Дубицький закликає вивчати рідну мову в контексті процесів українізації, бо саме через мову ми можемо прослідкувати всі народні звичаї і інші відомості в соціальному і історичному висвітленні, що є одним із основних завдань українізації. Все це, підкреслюється далі, необхідно робити через культурну революцію, яка вимагає просування української радянської культури в маси [8, с. 70].

У контексті досліджень народної культури, редколегія журналу закликає і до використання у цьому процесі етнографії, значення якої як учительство, так і культполітосвітники мало розуміють. Все це через те, резюмує редколегія, що українська школа все ще перебуває у стані організації. Щоб покращити цю роботу в Краснодарі на крайових курсах українських вчителів чимало уваги надавалося лекціям саме з проблеми використання етнографії. Жваве обговорення у курсантів викликала «Анкета для изучения особенностей великорусских и украинских говоров Северо-Кавказского края» П. А. Бузука та А. В. Миртова. У покращенні цієї роботи мали відіграти поради етнографічної комісії ВУАН, з якою налагоджено співробітництво. Все це, на думку редколегії, покращує стан розвитку української етнографії на Північному Кавказі [11, с. 55].

Як показала подальша практика, зусилля з розвитку краєзнавства на нових радянських засадах виявилися непослідовними, неконкретними і малоефективними.

Це особливо наочно засвідчив, наприклад, стан музейної роботи серед національних меншостей. Особливо це стосується Північно-Кавказького крайового музею. На загальному фоні слабкості краєзнавчої діяльності, на яку органи державної влади звертають мало уваги, краєзнавство і музейництво, як пише журнал «Революція і горечь» знаходяться в абсолютному загоні, є низка випадків, коли в музеїв забирають приміщення, їм не виділяється ніяких асигнувань на утримання, здебільшого музеї не мають кваліфікованих кадрів [9, с. 66].

Таким чином, у процесах українізації, особливо української школи на Кубані, наприкінці 1920 років, важливе місце посідали краєзнавство і краєзнавчий рух. Організуючи цю роботу владні структури вели її непослідовно із подвійними стандартами. Оскільки ідеї краєзнавства і краєзнавчий рух знаходили широку підтримку населення владні структури намагалися наповнити його зміст та організацію своїми пріоритетами та розвивати його на засадах своїх політичних бачень. Саме через це, у практику використання краєзнавства вводяться засади радянського краєзнавства, яке в основі своїй зосереджувалося на виробничому ухилі, пріоритетом мало не національну історію а політизовану революційну історію більшовизму. Це все було покликане служити завданням соціалістичної реконструкції і згубно діяло на широкий розвиток регіональних досліджень, які на кінець 1930-х років згорнутися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всесоюзная перепись населения. - Т. 5. - М., 1928. - Табл. 10.
2. Правлениям всех краеведческих организаций. Всем организациям ВЛКСМ. О привлечении молодежи к краеведческой работе // Бюллетень народного комиссариата по просвещению РСФСР. - 1927. - № 20. - С. 31–32.
3. Всем работникам отделов народного образования. О работе краеведческих организаций // Ежедневник народного комиссариата просвещения РСФСР. - № 32. - 1928. - С. 24.
4. Всем отделам народного образования и ККП автономных республик. Всем центральным и областным музеям, музеям национальностей, научным учреждениям и краеведческим обществам. Об оживлении музейной работы среди нацмен // Ежедневник народного комиссариата просвещения РСФСР. - 1928. - №39. - С. 30–32.
5. *Безкровний Л.* Учитель та краєзнавча робота в школі // Новим шляхом. 1929. - № 4. - С. 20–23.
6. *Бузук П.* Вивчаймо свої діалекти // Новим шляхом. - 1929. - № 2–3. - С. 67–68.
7. *Григоров П. А.* До практики шкільних краєзнавчих досліджень // Новим шляхом. - 1929. - № 4 (липень-серпень). - С. 13–16.

8. *Дубицький В.* До вивчення народньої мови, життя і побуту // Новим шляхом. - 1929. - № 2-3. - С. 63-70.
9. Забытый участок социалистического строительства // Революция и горец. - 1930. - № 8.
10. *Заварикін М.* Краєзнавча робота школи та хати-читальні // Новим шляхом. - 1928. - № 2-3. - С. 47-51.
11. *К. М.* Етнографія на тимчасових курсах // Новим шляхом. - 1929. - № 5-6. - С. 55.
12. *Козюпа Д.* До питання про заповнення програмів ГУСу місцевим та національним матеріалом // Новим шляхом. - 1929. - № 2-3. - С. 24-30.
13. Научная работа на Северном Кавказе. В Краевой научно-исследовательской ассоциации // Революция и горец. - 1929. - № 1-2 (3-4). - С. 88-89.
14. С.-К. Краевая энциклопедия // Революция и горец. - 1930. - № 12(26).
15. *Хордикайнен А.* Краеведение на Северном Кавказе // Краеведение. - 1929. - № 10. - С. 612-613.
16. *Чумаченко В. К.* К истории Северо-Кавказского украинского научного исследовательского института в Краснодаре // История регионального научного сообщества: проблемы изучения. - Краснодар, 2007. - С. 87-90.
17. *Ширман Л.* Краевой Музей Сев.-Кав. народов и его работы // Революция и горец. - 1928. - № 2. - С. 81-84.

© 2011 г., Л. Л. Бабенко
(г. Полтава, Украина)

ИНСТРУМЕНТЫ РЕПРЕССИЙ: ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР В ОРГАНАХ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ 1920-1930-х гг.

Изучение советского периода истории Украины неизбежно выдвигает на повестку дня вопросы, связанные с утверждением тотального политического контроля над обществом и формированием особого государственного аппарата по его осуществлению. Одной из важнейших проблем в этом контексте остаётся исследование механизма реализации репрессивной политики государства. Её исполнителями стали органы государственной безопасности. В современной украинской историографии эта тема уже нашла своё отражение в публикациях сборников архивных документов спецслужб, издании научно-документального журнала «Из архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», учреждённого Главной редакционной коллегией научно-документальной серии книг «Реабилитированные истории» и отделом по разработке архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ Института истории Украины Национальной академии наук. Среди украинских исследователей, публикации которых посвящены различным аспектам деятельности спецслужб в указанный период, следует упомянуть Ю. Шаповала, Д. Веденева,

С. Кульчицкого, В. Пристайка, Ю. Данилюка, С. Кокина, Р. Подкура, В. Золотарёва, В. Никольского, О. Бажана, В. Ченцова и других.

На наш взгляд, существенную роль в расширении историографической базы затронутой проблемы должно сыграть выяснение влияния человеческого фактора на утверждение силового механизма большевистской власти. Поэтому целью автора статьи является анализ качественной составляющей кадров органов госбезопасности, её специфических черт, исторической обусловленности психо-социальных деформаций в среде их структурных подразделений в 1920–1930-х годах.

Спецслужбы в Украинской ССР как составляющая общесоюзной системы в своём становлении в междувоенный период прошли ряд этапов, изменяя в результате реорганизаций название, внутреннюю структуру, формы деятельности и её приоритеты: Всеукраинская чрезвычайная комиссия (ВУЧК) – Государственное политическое управление (ГПУ) – Народный комиссариат внутренних дел (НКВД) и Главное управление государственной безопасности (ГУГБ) в структуре последнего. Однако за все годы советской власти в республике не было принято ни одного закона, регулирующего их деятельность. Они действовали исключительно в русле партийных директив, выполняя, по выражению И. Сталина, роль «карающего меча партии». Ещё в феврале 1919 года ЦК РКП(б) указывал, что чрезвычайные комиссии «...созданы, существуют и работают только как прямые органы партии, за её директивами и под её контролем» [8, с. 95]. В 1922 году было принято решение, что все документы, которые касались принципиальных вопросов деятельности ГПУ, не должны направляться секретарю ЦИК А. Енукидзе без предварительного согласования с политбюро ЦК, а в 1923 году в органах госбезопасности уже было 50,8 % коммунистов – больше, чем в любом другом наркомате [11, с. 126].

Действенным способом партийного влияния на органы государственной безопасности было вхождение руководителей органов в состав партийных комитетов. Так, Ф. Дзержинский избирается членом ЦК РКП(б) и оргбюро РКП(б), а с июня 1924 года – кандидатом в члены политбюро. Руководители губернских, окружных, районных аппаратов были членами бюро соответствующих партийных комитетов. После избрания в ноябре 1927 года председателя ГПУ УССР В. Балницкого кандидатом в члены политбюро ЦК КП(б)У он разъяснял руководящему составу возглавляемого им ведомства, что «...аппарат ГПУ должен беспрекословно выполнять волю Центрального комитета, которая передаётся через мою голову. Если есть приказ стрелять в толпу, независимо от того, кто бы там ни был, – откажетесь – расстреляю всех... Центральному комитету партии нужен крепкий, монолитный аппарат, который выполняет волю партии» [14, с. 95].

Организационно-уставные документы также убедительно идентифицируют ВЧК и ВУЧК как элемент реализации идеологической доктрины большевиков. В частности, в отчёте за первые четыре года деятельности выделялись принципиальные факторы, лежащие в основе их создания: «правильное понимание

классовой борьбы и классового государства», осознание того, что «всякое государство есть аппарат насилия», «обострение ситуации и необходимость подавления контрреволюции», «недостаточное классовое сознание народных масс». Лидер большевистской партии В. Ленин уточнял, что партии нужен такой орган государства диктатуры пролетариата, который бы «знал каждый шаг заговорщиков» и мог бы «...репрессией, беспощадной, быстрой, немедленной, которая опирается на сочувствие рабочих и крестьян» подавить все заговоры контрреволюции [13, с. 6]. Таким образом, структура органов госбезопасности в республике имела две составляющие: административную (ГПУ–ОГПУ при СНК, НКВД как орган государственного управления) и политическую (существование партийных ячеек и подчинение политбюро ЦК РКП(б) и КП(б)У). К тому же, ещё до создания СССР чрезвычайные органы Украины имели полную вертикальную подчинённость соответствующим органам советской России.

Большевистская партия определяла политические и моральные приоритеты для сотрудников органов госбезопасности, которыми они руководствовались при выборе объектов профессионального интереса, выработке форм и методов ликвидации реальных или мнимых угроз. Врагами объявлялись целые общественные слои и группы нового социалистического общества – зажиточное крестьянство, духовенство, представители небольшевистских партий. В Украине одним из важнейших приоритетов была борьба против «украинского сепаратизма», «украинского буржуазного национализма», «петлюровщины» и их потенциальных идейных руководителей – украинской интеллигенции. Большинство её не разделяло политику Москвы в Украине, критически относились к событиям в СССР. В многочисленных сводках ГПУ содержатся высказывания инженеров, экономистов, учёных, учителей, которые прогнозировали экономические просчёты, негативно относились к реквизициям хлеба и политике на селе в целом.

В атмосфере разжигания классовой вражды вокруг чекистов создавался ореол героизма, их особой миссии в государстве диктатуры пролетариата, имидж органов, которые имеют монополию на право защиты государственных интересов. Средствами пропаганды сознательно создавался миф об идеальном чекисте-патриоте, охарактеризованном первым председателем ВЧК РСФСР Ф. Держинским как человека «с горячим сердцем, холодной головой и чистыми руками», а самого Держинского современники называли «рыцарем революции». Не менее пафосно выразился о профессиональных качествах чекиста секретарь партийной ячейки Полтавского губотдела ВУЧК И. Мионов: «Украинский чекист должен иметь особый нюх и, выходя утром на улицу, должен установить, чем пахнет город» [2, *оп. 20, д. 166, л. 8*].

Вместе с тем, влияние самих спецслужб на все без исключения стороны общественной жизни неуклонно возрастало. Причём советская историография подавала это как исторически оправданную тенденцию, особенно в контексте сталинского тезиса об обострении классовой борьбы при социализме. Но, как

отмечает известный исследователь Ю. Шаповал, и сама большевистская партия в значительной степени контролировалась чекистами. Историк ссылается на лидера партии левых эсеров М. Спиридонову, которая спрогнозировала это изменение акцентов, пребывая под арестом в 1918 году. В открытом письме в ЦК РКП(б) она предупреждала, что большевики тоже «вскоре окажутся в руках чрезвычайки» [15, с. 7]. Этот вывод также подтверждают В. Сидак и В. Козенюк, указывая, что решающим фактором в эволюции отношений партии и спецслужб в сторону этого прогноза, было использование последних сталинским окружением для захвата инициативы во внутрипартийной борьбе, а со временем и для расправы над политической оппозицией. «Трагедия спецслужб заключалась в том, – пишут исследователи, – что они вынуждены были свою деятельность осуществлять под лозунгом борьбы с врагами народа, в которую Сталин и высшие партийные органы втянули всё население Советского Союза, постоянно меняя образ врага в соответствии с политической конъюнктурой» [12, с. 95]. Поэтому в контексте системы аморальных средств нецелевого использования органов госбезопасности сталинским руководством напрасно было ожидать от их руководящего и оперативного состава соблюдения принципов законности, морали, чести.

Таким образом, природа и истоки жестоких форм общественного антагонизма в период становления советской власти обусловлены воплощением в жизнь классовой идеологии большевистской партии и необходимостью иметь аппарат насилия в обществе, где правящая партия не имела абсолютной поддержки. Профессор С. Кульчицкий по этому поводу замечает, что «... органы насилия в виде ВЧК–ОГПУ–УГБ–НКВД были непосредственным продолжением партийных структур» [7, с. 14].

Принципиальное значение в исследуемом вопросе имеет изучение кадрового состава украинских спецслужб данного периода. Первые годы советской власти в Украине обозначены красным террором большевиков. Его жестокие методы требовали специфического человеческого материала, который бы без страха и сомнений исполнял любые приказы. Официальная советская историография утверждала, что среди сотрудников территориальных органов Чрезвычайной комиссии абсолютное большинство составляли коммунисты с пролетарским происхождением. Однако статистические данные 1922 года свидетельствуют, что, например, в штате Полтавского губотдела ГПУ вместе с вооружёнными чекистскими формированиями насчитывалось 1435 человек, из них только 549 были коммунистами. По социальному происхождению из 210 человек руководящего состава 30 были из рабочих, 36 – из крестьян, 100 – из служащих, 42 – в прошлом учащиеся и студенты, 1 – чиновник, 1 – бывший офицер царской армии [4, ф. Р-1503, оп. 1, д. 107, л. 1-4]. В частности начальник Полтавского губотдела ВУЧК Эдмунд Линдэ вырос в семье служащего, ответственные работники Черниговского губотдела: Е. Лабзов – столяра-ремесленника, Д. Рабинович – приказчика мануфактуры, М. Шнейдерман – портного и т. д. [5, д. 987, л. 4; 6; 11; 2, оп. 16, д. 1].

Невысоким был и образовательный уровень чекистов. Длительное время среди них бытовало хвастовство собственной необразованностью, как чертой, отличающей их от буржуазии. Так в упомянутом 1922 году среди руководящего состава и сотрудников Полтавского губотдела только трое из них имели высшее образование, 85 – общее среднее, 87 – начальное, 27 – домашнее, 10 были неграмотными. Оценить общий уровень языковой грамотности чекистов даёт возможность ознакомление с архивными документами-автографами, которые принадлежат к служебной, нормативной, процессуальной документации. Примечательными её чертами является абсолютный приоритет употребления русского языка, незнание орфографических и стилистических норм правописания, а украинский язык на письме выглядел разговорным суржилом. Недооценка значения языкового вопроса в Украине, как известно, permanently сопровождала политику советского государства в области национально-культурной политики и непосредственно влияла на национальный состав и кадровые назначения в республиканских органах. Хотя сами же руководители неоднократно признавали, что незнание украинского языка «отрицательно сказывалось на агентурно-оперативной и следственной работе», о чём шла речь и в отдельных директивных документах [10, с. 145]. Председатель ГПУ УССР с 1922 по 1937 гг. В. Балицкий тоже не имел законченного высшего образования, другими языками, кроме русского, не владел [15, с. 82].

Руководство ГПУ УССР если и обращало внимание на необходимость углубления знаний в определённых областях, прежде всего подчиняло их усовершенствованию оперативно-следственного мастерства кадров. В. Балицкий, разъясняя подчинённым на совещании в июле 1937 года очередные задачи борьбы с контрреволюцией, акцентировал внимание на мимикрировании «врага» в новых условиях. Поэтому, – поучал он, – «... чтобы вести следствие, нужно быть подкованным. Для этого нужно читать не только партийную литературу, но нужно и беллетристику читать, чтобы общий кругозор становился шире. Для этого вообще надо быть значительно культурнее...», чтобы противопоставить врагу «... более тонкую и ажурную работу». Вместе с тем, председатель ГПУ выразил обеспокоенность амбициозностью молодых сотрудников, которые считают, что и без дополнительных знаний «враг при одном взгляде на него расколется» [2, оп. 20, д. 7173, л. 7–8]. Исследование проблемы в целом даёт основание выразить мысль о том, что констатация В. Балицким последнего тезиса выражает закономерное следствие длительного использования органов госбезопасности в качестве инструмента расправы над политическими противниками. Допускаем, что руководство страны было даже заинтересовано в сохранении невысокого культурно-образовательного уровня чекистов среднего и низшего звеньев системы, поскольку это облегчало политическое зомбирование кадров. В частности, В. Балицкий на упомянутом совещании, вопреки высказанным призывам к усовершенствованию интеллектуального потенциала, напоминает его участникам, что «...враг сознаётся не потому, что мы такие умные и способные, а потому, что, когда он смотрит на тебя, а ты не

сильше высокое у нас в стране звание чекиста, – он чувствует за тобой силу советской власти, диктатуры пролетариата, и он тебе сознаётся».

Скорее исключением, чем правилом было появление в рядах чекистской элиты личностей с присущей им высокой внутренней и внешней культурой. К таким принадлежал Вячеслав Менжинский, который сменил Ф. Дзержинского на должности председателя ВЧК. Московские историки О. Мозохин и Т. Гладков с нескрываемой симпатией называют его «интеллигентом с Лубянки». Если сотрудники чрезвычайки внешне выделялись военной или полувоенной формой и неизменными кожанками, Менжинский в 1919 году «... был в пенсне в золотой оправе, в тщательно выглаженном тёмно-синем костюме, крахмальной рубашке с тугим высоким воротом, в модном заграничном галстуке». Авторы, кстати, замечают: «Если такие и попадались иногда в помещении ВЧК, то только в сопровождении конвоиров» [9, с. 82].

Кадровая селекция только со временем, чаще под влиянием внешнеполитических факторов, начала корректироваться, когда сами большевики вынуждены были признать кризис качественной составляющей в рядах Всеукраинской ЧК. Уже 4 июля 1919 года В. Ленин в записке М. Лацису даёт убийственную характеристику последней: «... на Украине ЧК принесла тьму зла, будучи созданной слишком рано и впустив в себя тех, кто примазался» и требует немедленной чистки её рядов [15, с. 199]. Ответ Лациса откровенен и циничен: «Вся наша беда в том, что не из чего создавать. На Украине собрались те сотрудники, которых мы вычищали в Москве как малопригодных и малонадёжных». В Харьков немедленно выехал Ф. Дзержинский с целью изучить ситуацию на месте, что лишний раз подтверждает полную подчинённость украинских государственных структур большевистской России.

Причины «засоренности» органов ВУЧК в республике были обусловлены многими факторами, но важнейшим, на наш взгляд, являлась необходимость борьбы с массовыми антибольшевистскими выступлениями, переросшими в повстанческое движение. Для его подавления нужны были кадры для военных чекистских формирований, поэтому в практику вошли мобилизации рабочих и крестьян, рядовых коммунистов, из числа которых в будущем вышло немало оперативных сотрудников ВУЧК. В процессе мобилизации зачастую игнорировались элементарные критерии отбора кадров, что вызвало обеспокоенность В. Молотова. 8 августа 1920 года он подписал телеграмму, в которой предупреждал местных руководителей об опасной тенденции «...смотреть на мобилизацию, как на способ избавиться от ненужных элементов в организациях» [5, д. 370, л. 11].

В ответ на обеспокоенность состоянием дел в украинских органах госбезопасности начинается кампания кадровых чисток подразделений губернских отделов согласно циркуляра ЦК РКП(б). В документе признавалось наличие среди чекистов «элементов, которые скомпрометировали себя», однако они упрощённо трактовались как «разного рода авантюристы, политические спекулянты и вообще любители нагреть руки», обыватели, которые «не утратили

связей с враждебным нам классом». К тому же акцентировалось внимание на эпизодичности подобных явлений. Тем не менее, перед специальными комиссиями по чистке личного состава губотделов выдвигалась конкретная задача: «...очистить орган революционной репрессии от мусора» [3, л. 26].

В результате чисток значительное количество чекистов оказалось вне службы. Однако они, согласно специальным ведомственным приказам 1924–1925 гг., становились на особый учёт запаса ОГПУ (реорганизация ВЧК в ОГПУ состоялась в марте 1922 года – Л. Б.) и при необходимости вновь возобновлялись на службе. А такая необходимость, как свидетельствует документ организационно-распределительного отдела ЦК ВКП(б), остро почувствовалась уже в 1926 году. При этом, как оказалось, из 5 тысяч уволенных в республике на учёте стояло всего 156 человек, тогда как для заполнения вакансий требовалось 3 тысячи человек [1, ф. 17, оп. 85, д. 173, л. 2; 4, ф. П-2, оп. 1, д. 47]. А в 1937–1938 гг. с усилением репрессий решение вопроса кадрового голода контролировало политбюро ЦК КП(б)У. Например, на заседании политбюро 20 февраля 1938 года слушался вопрос о подборе работников из партийного и комсомольского актива «для пополнения органов УГБ НКВД УССР». На данный момент некомплект только по руководящему звену в областях Украины составлял 671 человек, из них в Сталинской – 96, Харьковской – 80, Киевской – 60, Днепропетровской – 52, Винницкой – 50, Полтавской, Одесской и Житомирской – по 48 и т. д. Не менее острой была потребность в оперативных работниках. Только в аппарате Киевской области необходимо было заполнить 484 вакансии [2, оп. 16, д. 15. л. 8].

Личный состав чрезвычайек с начала создания состоял преимущественно из людей молодого возраста. Средний возраст чекистов в 1920-е годы в среднем составлял приблизительно 28–30 лет. Характерным примером может быть Полтавский губотдел, где в 1922 году насчитывалось 110 сотрудников в возрасте от 18 до 25 лет и 70 – от 25 до 30 лет. Большинство из них имели ранний опыт участия в революционной борьбе и организации террористических актов. Но возрастной фактор в системе органов ВУЧК в годы красного террора способствовал развитию непоправимых деформаций человеческих личностей, девальвации общечеловеческих ценностей, в конечном итоге и самой человеческой жизни. Обеспокоенность последним руководством спецслужб нашла отражение в приказе ВУЧК №73 от 22 июля 1921 года. Авторы документа в завуалированной форме пытаются объяснить, почему крайне нежелательно брать на службу молодёжь до 18 лет, а чуть постарше – только в индивидуальном порядке. Молодёжь, говорилось в документе, «...очень уязвима в своей психологии, неокрепшая ни идейно, ни психологически, попадает в обстановку..., которая влияет разложечески и на взрослых работников. ...Использование членов Коммунистического союза молодёжи в разведывательных аппаратах, в качестве секретных сотрудников и осведомителей, в качестве комиссаров при обысках и т. д. ещё больше обостряет скверные стороны работы в ЧК для молодых товарищей [15, с. 226–227].

Какие именно «скверные стороны» имелись ввиду, становится ясно из других источников. В годы красного террора главным критерием оценки работы чекиста было количество вскрытых и уничтоженных врагов революции. Так, после ликвидации в Крыму в декабре 1920 года около 12 тысяч человек по подозрению в контрреволюции начальник Центрального управления чрезвычайных комиссий УССР В. Манцев писал Ф. Дзержинскому: «Теперь после Крыма, вероятно, и я получу прозвище «кровавый». Ну, что же делать, такое прозвище от буржуа приятно» [6, с. 68]. Не менее впечатляющее признание сделал Эдмунд Линде, который в 23 года возглавил Полтавский губотдел ГПУ: «... вследствие массовых в прошлом расстрелов» у него «на руке образовались мозоли» и «совсем подорвана нервная система». В отличие от него его приемник на этой должности Н. Патрушев убеждал партийную комиссию по проверке парторганизации Полтавского губотдела, что «расстрелы в ЧК на меня никак не влияли» [4, ф. П-1, оп. 2, д. 46, л. 1, 2, 3]. Информация с мест о беспределе чекистов приходила в партийные и советские органы. Например, по результатам проверки жалобы из Миргорода, пришедшей в декабре 1921 года был расстрелян председатель уездной ЧК «за пьянки, грабежи, нечеловеческие издевательства и расстрелы крестьян» [2, оп. 20, д. 30, л. 41].

Между тем ещё в июле 1918 года Ф. Дзержинский подписал «Памятку сотрудникам ЧК», которая имела раздел «Что должен помнить каждый комиссар, разведчик, следователь». Её положения следует расценивать, на наш взгляд, как профессиональное кредо, рекомендации, рассчитанные на «идеального» чекиста, преданного делу революции. В указанном разделе, в частности, говорилось о необходимости «быть всегда корректным, вежливым, скромным, изобретательным. Не кричать, быть мягким, однако, нужно знать, где проявить твёрдость. Прежде, чем говорить, нужно подумать». Отдельно акцентировалось на необходимости гармоничного симбиоза воспитанности, такта и профессиональных качеств, особенно при проведении обысков, «быть предупредительными, умело предотвращать досадные случаи, быть точными до пунктуальности». Руководство чрезвычайки призывало своих сотрудников не допускать правового нигилизма, помнить, что они «призваны защищать советский революционный порядок и не нарушать его. Если он сам это делает, то он недостойный человек и должен быть исключён из рядов комиссии». Документ также призывал действующие и будущие кадры к «чистоте и неподкупности», потому что корыстные помыслы «есть изменой Рабоче-Крестьянскому государству» [13, с. 14].

К сожалению, и после прекращения красного террора методы работы чекистов изменились мало, о чём свидетельствуют архивные документы. Например, жительница Полтавы Е. Левченко направила жалобы в политбюро ЦК КП(б)У и наркому юстиции по делу своего мужа, умершего от пыток в местном отделе ГПУ. Она требует наказать следователей и разобраться, «кто научил их бить и не есть ли это система работы Полтавского ГПУ», который в

глазах жителей города «нажил славу застенка хуже царских времён» [2, *оп. 20, д. 2099, л. 18*].

Практика садистского «выбивания» показаний обвиняемых была доведена до совершенства в годы «большого террора». Полтавчанин К. Ляшенко попробовал довести страшную правду лично Сталину в письме, перехваченном чекистами и приобщённом затем к уголовному делу. Арестованный писал, что его били ножкой стула, дубовой линейкой, сапогами, заставляли сидеть на уголке стула и стоять на одной ноге, лишали сна, а также «выполнять такие вещи, о которых мне стыдно писать в заявлении». В Полтавском областном управлении НКВД физические истязания как метод «обработки арестованных» всячески поощрялись в период, когда его возглавлял А. Волков (1938 г.). Об этом стало известно после снятия с должности наркома Н. Ежова и целого ряда руководителей высшего и среднего звена в Украине. На закрытом партийном собрании управления с единственным вопросом повестки дня «Об искривлениях в работе УНКВД», длившегося с 2 по 6 января 1939 года, многочисленные ораторы приводили массовые примеры процессуальных нарушений ведения следствия, создания фиктивных дел, «липовых» протоколов и т. д. [4, *ф. П-3809, оп. 1, д. 1. л. 2, 4, 5, 52, 74*]. В конечном итоге был расстрелян и сам Волков как «враг народа».

Деактуализация принципов гуманизма разрушала не только мораль, но и психическое здоровье исполнителей кровавых расправ. Материалы Полтавской губернской контрольной комиссии, которая в 1924–1925 гг. изучала состояние партийных организаций окружных отделов ГПУ, демонстрируют впечатляющую картину масштабов пьянства, этического нигилизма, самоубийств, бытового криминала на почве пьянства и т. д. Практически каждый чекист в беседах с членами комиссий констатирует наличие у него «нарушение нервной системы» вследствие участия в массовых расстрелах и «специфических условий работы в ЧК». Отдельные из них вели себя грубо даже с членами комиссии, невзирая на лица. Так, начальник Прилукского окружного отдела ГПУ И. Ковалёв, в ответ на задаваемые вопросы, неоднократно парировал: «Какие у вас есть основания задавать мне такие вопросы?... Меня не проведёшь – я чекист». Обращает на себя внимание лояльность членов комиссий к очевидным аморальным явлениям в чекистской среде и содеянным ими нарушениям. Касательно одного из них В. Шерстнёва постановили: «За частые выпивки подлежал бы исключению из рядов партии. Но, учитывая его рабочее происхождение, революционные заслуги и мнение о нём членов ячейки как аккуратном и дисциплинированном члене партии и что нервно он очень истощён – в партии оставить» [5, *ф. П-2, оп. 1, д. 47, л. 28*]. В целом комиссия вынесла выговоры и предупреждения с предложением «категорически избавиться от пагубной привычки» 53 сотрудникам Полтавского губотдела ГПУ, в том числе и председателю Э. Линде. В нетрезвом состоянии чекисты допускали неконтролируемые brutальные действия. Например, упомянутый В. Шерстнёв очень своеобразно боролся с религиозностью своей жены, расстреляв иконы в доме и бросив их в

печку. Жена против этого, с его слов. «особо не протестовала», что и понятно, и с этого времени «икон в квартире нет» [4, ф. П-1, оп. 2, д. 46, л. 3]. Шерстнёв признаёт, что «пьянство компрометирует и партию, и органы власти», однако мотивирует зависимость от пагубной привычки тем, что «специфические условия работы в органах ЧК сильно подорвали нервную систему», сознаётся членам парткомиссии в неоднократных «обещаниях себе не пить, но не может удержаться», расканивается, вряд ли искренне, поскольку сам констатирует безуспешность предыдущих профилактических бесед с ним.

В постреволюционном обществе чекисты принадлежали к социальной элите. Даже в условиях хозяйственной разрухи, финансового кризиса их материальное обеспечение было всегда сравнительно благополучным. К тому же в первые годы советской власти чекисты не гнушались «самообеспечением», занимаясь как санкционированными, так и несанкционированными реквизициями. Им разрешалось во время обысков изымать сверхнормированные запасы продуктов у населения (в 1920 году в Украине разрешалось иметь в доме не больше полпуда муки, 5 фунтов сала, 2 фунта сахара, 3 фунта соли, 10 коробок спичек, полфунта табака и т. д.). Однако, как свидетельствуют документы, они не спешили расставаться с конфискованным имуществом. В частности об этом полтавским чекистам неоднократно напоминал губревком: «Всю реквизированную и конфискованную продукцию немедленно передавать в соответствующие отделы, кому по праву надлежит распоряжаться этим»; «...вернуть все конфискованные сладости, которые находятся в губчека для распределения их в детских приютах» [10, с. 23].

Ф. Дзержинский безуспешно культивировал бытовой аскетизм личным примером во вверенном ему ведомстве. В частности, его раздражали щедрые подношения, которые периодически присылались местными руководителями. Например, 14 января 1921 года Дзержинский передал в лечебный отдел ВЧК посылку от председателя ЧК Азербайджана Хандалова. Она состояла из 1 бутылки коньяка, 1 – шампанского, 1 – мартеля, 4 бутылок вина «Напареули», 4 банок чёрной икры. Неизвестно, по какому назначению их использовали, но записка-ответ Дзержинского имела сердитый тон: «...не следует Вам, как Председателю ЧК и коммунисту, ни мне, ни кому-либо другому присылать такие подарки» [1, ф. 76, оп. 3, д. 145, л. 1–3].

Но практика завуалированного взяточничества не только не прекратилась, но и получила новые импульсы и формы. Будущему наркому НКВД Н. Ежову пришлось, например, объяснять секретарю ЦК ВКП(б) Шкирятову, каким образом в 1934 году он получил в подарок от начальника Полтавского УНКВД Бергавинова беличий мех на пошив шубы [1, ф. 671, оп. 1, д. 267, л. 22–25]. Документы также подтверждают случаи использования служебного положения для получения привилегий, материальных благ и т. д. Со стороны государства создавалась система ведомственных льгот и обслуживания, выделения средств для лечения сотрудников органов госбезопасности и членов их семей. Так, Ф. Дзержинский лично занимался вопросом открытия санатория «для

больных товарищей на Кавказских минеральных водах», ведя переписку с соответствующими наркоматами [1, ф. 76, оп. 3, д. 192, л. 1–2]. Когда встал вопрос о необходимости лечения жены и ребёнка председателя ГПУ УССР В. Балицкого в 1926 году, политбюро постановило «ассигновать ежемесячно 75 рублей за счёт ЦК» [2, оп. 20, д. 7173, л. 3, 5].

Система государственных льгот и поощрений коснулась всех структурных подразделений спецслужб. Об этом шла речь в постановлении политбюро ЦК КП(б)У от 26 июня 1925 года, принятом по докладу В. Балицкого. В нём, в частности, акцентировалось внимание на «недопущении уменьшения на Украине количества гласных сотрудников ГПУ», с этой целью следует «держат курс на повышение зарплаты сотрудникам ГПУ... по сравнению с унифицированной зарплатой других ведомств», что необходимо мотивировать их ненормированным рабочим днём и напряжённым режимом работы, а также увеличить объёмы и качество санаторно-курортного лечения «вследствие изношенности и болезненности сотрудников», приравнять их «в партийном отношении (приём в партию, стаж и т. п.) к командирам Красной армии» [2, оп. 16, д. 1, л. 55, 209]. Естественно, не все в одинаковой мере могли воспользоваться материальными благами, особенно рядовой оперативный состав. Отдельные сотрудники в частной переписке жаловались на трудности, перегруженность работой, слабое состояние здоровья, что требовало усиленного питания. Московский чекист М. Тимофеев жаловался на то, что доктор назначил ему усиленное питание, однако «...икры, ветчины, белого хлеба со сливочным маслом не найти даже в Кремлёвской больнице, ...это – фантастика» [1, ф. 76, оп. 3, д. 137, л. 1–10]. К тому же экономические трудности зачастую корректировали запланированные выплаты в сторону уменьшения.

Система льгот и особый статус в государстве способствовали утверждению кастовости чекистов, особых корпоративных принципов профессиональной этики, кичливости в социальном поведении. Безусловно, этому способствовало прямое подчинение большевистской партии и её покровительство, использование спецслужб её лидерами в борьбе за власть. Особенно ошутимым это стало во второй половине 1930-х гг. Попадая в органы госбезопасности, человек проходил испытание властью. Ни один из органов государственной власти не давал такого ощущения всеисильности. Но, вместе с тем, человек попадал в жёсткую систему, где запрещалось не только свободно говорить, но и свободно индивидуально мыслить. «Как это ни грустно, но мы должны сознаться, что коммунист, попадая в репрессивные органы, перестаёт быть человеком, а превращается в автомат, который приводится в действие механически», – писала группа коммунистов-чекистов в ЦК РКП(б) [11, с. 128]. Во второй половине 1930-х гг. высшее партийно-государственное руководство СССР и УССР усиленно формировало общественное мнение об активной и справедливой борьбе органов госбезопасности с «вредителями» и «контрреволюционерами», о чём говорилось с самых высоких трибун. Утверждалось, что чекистская работа

«тяжёлая», «опасная», но вместе с тем почётная, поэтому партия всегда направляет лучшие кадры в ОГПУ–НКВД.

Краткий анализ затронутого вопроса в рамках статьи позволяет сделать выводы о некоторых характерных процессах, присущих большевистскому тоталитарному режиму, превративших спецслужбы в инструмент политической борьбы. На наш взгляд, именно человеческий фактор с присущими ему особенностями периода борьбы за утверждение большевистской власти сыграл одну из важнейших ролей в формировании «лица» государственного органа, призванного защищать нерушимость советской модели политической системы. В 1932 году И. Сталин выразил мысль, что «ОГПУ есть и остаётся обнажённым мечём рабочего класса, метко и умело поражая врага, честно выполняя свой долг перед советской властью».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Российский государственный архив социально-политической истории.
2. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. - Ф. 1.
3. Государственный архив Одесской области. - Ф. 3. - Оп. 1. - Д. 204.
4. Государственный архив Полтавской области.
5. Государственный архив Черниговской области. - Ф. П-8477. - Оп. 1.
6. *Золотарьов В.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. - Харків: Фоліо, 2003. - 477 с.
7. *Кульчицький С.* Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць. - К., 1998. - С. 12–18.
8. *Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В.* Всеукраинская Чрезвычайная комиссия. 1918–1922 гг. - 2-е изд. - Харьков, 1990. - 396 с.
9. *Мозохин О., Гладков Т.* Интеллигент с Лубянки. - М.: Язуза, Эксмо, 2005. - 448 с.
10. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю., Бабенко Л. та ін. - Полтава: ТОВ «АСМІ», 2005. - 206 с.
11. *Подкур Р.* Деякі стереотипи розуміння радянської дійсності співробітниками НКВД під час «великого терору» (1937–1938 рр.) // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: зб. наук. статей за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2009 р. / ПНПУ ім. В.Г.Короленка. - Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. - С. 124–134.
12. *Сидак В., Козенюк В.* Революцію назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. - К.: Генеза, 2005. - 248 с.
13. Чекисты. Сборник. - М.: Молодая гвардия, 1972. - 396 с.
14. *Ченцов В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - К., 2000. - 479 с.

15. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К.: Абрис, 1997. - 608 с.

© 2011 р., Ян Ягіелло-Шонфельдер
(м. Лейтциг, Німеччина)

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Демографічний матеріал з Російського державного архіву соціально-політичної історії (головним чином, раніше засекречені результати перепису населення 1937 р. і дані про зміни в структурі населення між переписами 1926 і 1937 рр.), наукові роботи поч. 1990-х рр.¹, присвячені демографічному аналізу, а також власні дослідження архівних матеріалів, дозволяють стверджувати, що в результаті голодомору 1932–1933 рр. на території СРСР збільшення смертності склало бл. 6,5 млн. осіб². Найбільш висока смертність спостерігалася в регіонах з високою врожайністю зернових: 3,2 млн. осіб (49%) в УСРР (згідно з існуючими на той час кордонами) та бл. 600 тис. осіб в регіонах із сильним українським впливом – на Північному Кавказі (найбільше на Кубані й Дону). Таким чином, бл. 58% жертв голодомору було виявлено в сільських районах, де переважало українське населення³.

Для українського радянського села період колективізації сільського господарства в рамках плану п'ятирічки 1929–1934 рр., був ознаменований демографічною катастрофою. Аналіз демографічних даних, зроблений автором у рамках дисертації⁴ показав, що населення українського радянського

¹ При цьому варто зазначити публікації російських демографів Л. Є. Дарського, Т. Л. Харькової та Є. М. Андреева та ін.

² Україна – 3,2 млн., Північнокавказький край – 0,6 млн., Чорнозем'є – 0,2 млн., Поволжя – 0,4 млн., південний Урал – 0,4 млн., Казахстан – 1,5 млн., Білорусія – 0,1 млн., інші регіони – 0,1 млн.

³ Кількість українського населення в сільських районах за межами УРСР, згідно перепису 1926 р.: 1. Кубанський округ – 67,2%; 2. Донський округ – 55,5%; 3. Ставропольський округ – 35,9%; 4. Донецький округ – 55,5%; 5. Майкопський округ – 31,7%; 6. Сальський округ – 44,0%; 7. Армавірський округ – 34,5%; 8. Таганрозький округ – 89,1%; 9. Терський округ – 35,3%; 10. Чорноморський округ – 46,2 (1–10: Північнокавказький край); 11. К.АРСР – 14%; 12. Кустанайський округ – 43,5% (півн. Казахстан); 13. Воронежська губернія – 33,2%; 14. Курська губернія – 19,5%. Згідно <http://demoscope.ru/weekly>

⁴ Автор захистив магістерську дисертацію на тему: «Великий голод 1932–1933 рр. в Україні як запланований геноцид? Оцінка Голодомору на підставі документів з центральних українських архівів». У рамках докторської дисертації займається дослідженням Голодомору в Київській області.

села в період 1929–1934 рр. зменшилося приблизно на чверть (бл. 5,3 млн. осіб)⁵. Близько 72% демографічних втрат було обумовлено голодомором 1932–1933 рр. З них бл. 78% припало на 1933 р., бл. 10% – на 1932 р., а 12% – на 1934 року внаслідок значного зниження народжуваності. Що стосується безпосередніх жертв Голодомору⁶ в радянському українському селі (бл. 2,8 млн. осіб), то 95% з них було зафіксовано в 1933 р., з них бл. 75% – у період з травня по липень⁷. Близько 53% смертельних випадків, безпосередньо викликаних Голодомором, було відзначено у Київській та Харківській областях⁸. Якщо по країні середня смертність в 1933 р. в шість разів перевершила рівень 1929–1931 рр., то в цих областях було зареєстровано збільшення у дев'ять разів⁹. Особливо зросла дитяча смертність. Кількість дітей у шкільних навчальних закладах скоротилася в період 1931–1933 рр. на 1,071 млн! [10, с. 197]¹⁰

Лист І. В. Сталіна в усі центральні та регіональні органи партії та державного управління від 28 грудня 1932 р. дозволяє підняти питання про те, в якій мірі ми можемо вважати голод інструментом свідомого терору, інструментом покарання з метою знищити повністю прагнення до незалежності та опір тенденціям об'єднання. У короткому зверненні, що випереджає

⁵ 2,8 млн. осіб загинуло безпосередньо в результаті голодомору 1932–1933 рр., на 1 млн. знизилася народжуваність у 1932–1934 рр., бл. 500 тис. осіб було виселено в період 1929–1934 рр. «куркульських сімей». бл. 1 млн. осіб покинули села в результаті масового переселення в міста та інші регіони СРСР у 1930–1933 рр. Дані перепису 1926 р. дозволяють стверджувати, що кількість сільського населення в радянській Україні в 1929 р. сягало 23 млн. У звітах Посольства Німеччини в Москві стосовно ситуації в радянській Україні за 1932 р. вказана кількість сільського населення – 22 млн. осіб. У період 1929–1934 рр. демографічні втрати українського села склали бл. 5,3 млн. осіб., тобто бл. 23% населення 1929 р., 88% жертв голодомору склали сільське населення.

⁶ Беручи до уваги тільки збільшення смертності.

⁷ Цитата із засекреченого звіту ДПУ по Харківській обл. від 5 червня, добре ілюструє ситуацію в селах: «С. Чепышка: состоящее из 500 дворов превратилось в пустырь. Жилую хату можно найти через 3–4 усадьбы. Как днем, так и вечером никакого шума не слышно; по утрам дыма из труб не видно». (4, стр. 6276, арк. 39–46).

⁸ Після адміністративно-територіальної реформи 1932 р. до складу радянської України входило 7 областей та одна автономна республіка.

⁹ У результаті пропорційного перерахунку загальної кількості незареєстрованих смертей у 1933 р. (всього бл. 1.9 млн. осіб) в окремих регіонах стає очевидним, що в 1933 р. у порівнянні з 1929–1931 рр. смертність зросла в кілька разів: в УРСР у цілому – в 6,69 разів, в Київській обл. – у 9,03 р., у Вінницькій обл. – у 6,36 р., у Чернігівській обл. – у 3,24 р., в Харківській обл. – у 9,06 р., в Дніпропетровській обл. – у 6,68 р., в Одеській обл. – в 6,0 р., в Донецькій обл. – у 3,63 р., в М.АРСР – в 5,57 р.

¹⁰ Тут і далі жирним шрифтом виділено автором.

серію звітів ДПУ, піднімають тему контрреволюції та виконання плану хлібозаготівель в Україні та на Північному Кавказі, Сталін пише про небезпеку повстань в цих регіонах, які можуть призвести до їх відділення від СРСР [4, стр. 52-42, арк. 1 (приліпник № 490)]: «*Рассылаются для сведения: а) записка т. Евдокимова (Северный Кавказ) о вредительстве в системе зерновых совхозов, б) записка т. Батицкого (Украина) о петлюровской организации на Украине, ставящей своей целью проведение саботажа хлебозаготовок и подготовку крестьянских восстаний для отделения Украины от СССР и восстановления в ней капитализма. Ввиду важности рассылаемых документов предлагается обратиться на них серьезное внимание.*».

У результаті Голодомору постраждали переважно ті регіони СРСР, врожайність зернових у яких була особливо високою (Україна, Кубань, Верхнє та Нижнє Поволжя, Центрально-Чорноземна область та північний Казахстан). При цьому слід зазначити, що, згідно з переписом 1937 р., в порівнянні з 1926 р., зниження чисельності спостерігалось тільки відносно українців (84%) та казахів (72,3%) [7, с. 97]

Масові депортації та висилки 1930 р.

У звітах ДПУ вказана кількість депортованих у 1930–1931 рр.: відповідно 381 173 та 1 803 392 осіб. [11, с. 277]. З них 16,7% – з України. Органи ДПУ України зареєстрували тільки за період з 18 лютого до 12 березня 1930 р. висилку 12 539 куркульських сімей (57 720 осіб) [4, стр. 3190, арк. 61]. Висилка куркульських сімейств проводилась здебільшого в 1930–1931 рр., але серед депортованих траплялися так звані «бідняки», які виступали проти радянської влади. Так, в ЦДАГО України зберігається безліч звітів ДПУ, які адресовані керівникам партії, що свідчать про часті випадки, коли сільські активісти замикали місцевих жителів у будівлі сільради, вимагаючи від них повідомити, чи підтримують вони радянську владу. Таким чином, приналежність до соціального класу куркулів не була для державних органів єдиним вирішальним фактором для висилки. Характерним прикладом, який було знайдено у звітах спецслужб, є реакція групи жителів села Валанівка Тульчинського округу: «Зібрали нас в одну хату вночі і почали переписувати, хто за радянську владу, а хто її ворог, хто не ворог радянської влади – зобов'язаний записатися в СОЗ, а якщо хто відмовлявся, йому заявляли: "Ми тебе зарахуємо до куркулів і відішлемо на Соловки". Накладали податок у розмірі 80 рублів, описували майно та заарештовували» [4, стр. 3184, арк. 65].

Невдоволення селян політикою колективізації та високими податками викликало численні акції протесту в період з лютого до квітня 1930 р., спрямовані не лише проти колективізації та висилки, але й проти «колонізації» радянської України. Згідно з матеріалами спецслужб, особливо виразно антирадянські настрої проявлялися у прикордонних регіонах СРСР, найбільше у селах із сильним польським впливом – під західним кордоном СРСР, у Вінни-

цькій області. Так, в Шаргородському районі Могильовського округу була зареєстрована негативна реакція селян щодо побиття куркулів. Декілька тисяч жителів села Плебанівка та декілька інших навколишніх сіл увійшли у м. Шаргород, та оточили будівлю районної адміністрації. «У Шаргороді юрба оточила Виконком і Райпарком, і ніякі умовляння місцевої влади а також Голови Окрвиконкому, що знаходився там, – на юрбу не повпливали. Натовп здійняв гамір, почав бити комуністів та активістів, привівши їх у прилеглий монастир, звідки вони разом з міліцією, відстрілювалися до прибуття загону. Натовпом був розгромлений РВК, спалені справи, розірвані портрети. Порядок був відновлений тільки після застосування зброї». [4, *спр. 3184, арк. 63–74*]. Хвилювання передалися і у сусідній Мурафський район. В м. Мурафі селяни викрикували: «Бей комуністов, нам поможег Польша», «Сбросили царя, сбросим и советъ», «Долой коллективизацию», «Долой налоги», «Зачем замучали ксендза?». Місцевий загін ледве зупинив розлючений натовп.

Зі звітів ДПУ відомо, що учасники ставили собі й більш широкі цілі – все голоснішими ставали заклики щодо звільнення України, і навіть бідняки приймали масову участь в протестах. До гасла часто додавали: «**Да здравствует самостийна Украина**», та співали «**Ще не вмерла Україна**» [4, *спр. 3184, арк. 63*]. У Калинівському районі Вінницького округу відбулася серія масових виступів, що були організовані місцевою **автокефальною церквою** в особі православного Голошкевича.

В період з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. в радянській Україні спецслужбами було зафіксовано 1716 виступів (масових протестів, які частково переходили у повстання) в 41 районі. 1692 з них вдалося придушити одразу, в той час як решта 24 були більш успішні. Згідно з даними спецслужб, в результаті виступів загинуло 136 осіб (з них 90 осіб зі сторони повстанців), 261 особу було поранено (177 зі сторони повстанців) та 868 осіб було побито (763 зі сторони органів державної влади) [4, *спр. 3185, арк. 67*]. В документах уникали називати дані протести «повстаннями» [3]. Всього за рік в СРСР було зареєстровано 13 754 випадків масових протестів та повстань, із них за період лютий-березень – 7575 [20, *р. 115*]. В окремих районах Київської, Чернігівської та Харківської областей для придушення повстань проводилися масштабні військові операції за участю ОДПУ [4, *спр. 3290*].

Голод 1932–1933 рр., масовий виїзд зі села та українське питання

В таємному листі від 5 травня 1932 р., адресованому генеральному секретерові Косіору [4, *спр. 5256, арк. 26–32*], йдеться про «продовольчі труднощі» в окремих районах Вінницької області. У листі згадуються перші випадки канібалізму та перелічується п'ять районів з найбільш важкою ситуацією: «В одном их своих писем я Вам уже писал о том тяжелом продовольственном положении, в котором находятся ряд районов Уманской группы (Вабанка, Умань, Пыскив, Оратово, Погребище). К сожалению к настоящему времени

мы не смогли своими собственными ресурсами значительно улучшить продовольственное положение указанных районов». Так, в Уманському районі постраждало 30–35 % населення. Акцент робиться на відсутності будь-якої ефективної допомоги. Згідно листу, в селі Фурманка за 10 днів квітня померло 27 осіб, а в період з 1–5 травня – ще 24 особи. «В большинстве сел насчитываются десятки опухших от голода людей. В связи с этим распространены различные болезни и больницы не в состоянии полностью охватить всех больных».

Серед багаточисленних випадків канібалізму згадується наступний: *«Виявлено багато випадків виготовлення їжі із гнилі, на основі чого появились захворювання дизентерії та сибірської язви. Особливої уваги заслуговує факт людоджерства».*

Бідняк колгоспник Мороз 35–40 років, внаслідок недоїдання, довгий проміжок часу харчувався дохлою кониною. В ніч на 28/IV вбив свою 2-річну дитину і два дні разом з дружиною харчувався. Через декілька днів Мороз намагався вбити 4-річну дитину. Вже затриманий Мороз зізнався, що вбив дитину» [4, спр. 5256, арк. 26–32].

В 1933 людоджерство стає дуже поширеним. В архіві Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з людоджерством зафіксовано 2500 судових справ, за якими вирок становив 10 років таборів [10, с. 198].

За перше півріччя органами ДПУ були зафіксовані «продовольчі утруднення» (цим терміном в офіційних документах називали голод) в 127 районах. У 484 сільських районах, тобто в ¼ всіх районів, відзначається важке становище з продовольством і голод. Був зафіксований ряд самогубств по причині голоду і перший випадок канібалізму [16, с. 420]. Продовольча допомога почала надаватися тільки після рішення Політбюро ЦК від 21 червня 1932 р., і це лише в 33 районах чотирьох областей – 12 районів Київської обл., 5 районів Дніпропетровської обл., 9 районів Вінницької обл. (з них найбільше – Уманський район) та 7 районів Харківської обл.) [8]. **11 з 33 зазначених районів ЦК характеризує як райони з масовою смертністю** (4 райони Київської обл. (Буцький, Тетіївський, Богуславський та Рокитнянський), 2 райони Дніпропетровської обл. (Долинський та Ново-Празькій), 4 райони Вінницької обл. (Уманський, Плисківського, Бабанський, Оратівський), 1 район Харківської обл. (Глобинський).

Центральні органи влади СРСР були відмінно інформовані про масштаби катастрофи на селі.

Становище, яке постійно погіршувалося, в багатьох районах викликало масовий виїзд населення із сіл. Сталін вказує на це в листі до Л. Кагановича від 18 червня 1932 р., відзначаючи, що кілька десятків тисяч людей в європейській частині СРСР своїми скаргами негативно впливають на місцеве населення, налаштовуючи його проти колгоспної системи [15, с. 179].

Станом на середину липня, за даними спецслужб, було зареєстровано **116 тис. біженців з 21 району** [16, с. 420]. Якщо перерахувати цю кількість на всі сільські регіони (484), то можна говорити (за умови схожості положення) про 2,5–3,0 млн. біженців. Тому оцінка в кілька десятків тисяч чоловік здається сильно заниженою. У зазначеному вище листі називаються і основні місця скупчення біженців: Чернозем'є, Ленінградська область, західні регіони Росії, Білорусія, Північнокавказький край та ін. На думку співробітників спецслужб, біженці деморалізували іншу частину населення. Лист білоруських селян від 15 липня 1932 року, який був відправлений в газету «Правда» та в ЦК КПУ, у вигляді копії зберігається в ЦДАГО України [4, *спр.* 5255, *арк.* 68–69], допомагає уявити собі становище біженців та їх кількість в сусідніх республіках. Ось цитата з нього: *«Колі гэта было, штоб Украіну Беларусь карміла. Былі горшыя годы, але Украіна карміла Беларусь, а цяпер наадворт. Беларусь непrouch помоч украінскім колхозам і працiтным селянам арганізаваным парядкам, а не такім як сейчас праісходзіць, што на Беларусіі із за украінцамі нельзя не праіці не праехаць, як на жэл-дарогі, так і на дарогах. Всюди уйма голодных оборваных украінцев, котрыя валяються по улицам местечка Беларусіі Жлобін, Гомель, Бахмуч, Быхат, Магілт, Орша, Мінск. Сіроціно і усюду: полно. По лесам некотрыя живуць. Да чого гэта доходзіць, к чаму гэта выйдзе...»*.

У секретному звіті спецслужб ДПУ, адресованому членам Політбюро ЦК КП(б)У Хагаєвичу та Чубареві, наприкінці січня 1933 року йдеться про те, що в період з жовтня по грудень села покинули **49 250 сільських жителів з 17 районів Харківської області (16634 колгоспників та одноосібників 31616)** [4, *спр.* 6273, *арк.* 46]. Відзначається, що всього в Україні було залишено господарями 7247 дворів, з них 1709 належали колгоспникам та 5738 – одноосібникам [Там само].

Ймовірно що ситуація в інших сільських районах була аналогічною, тому що в не менш ніж у 127 районах органами ДПУ в першому півріччі були відзначені «продовольчі утруднення» (тобто голод), з них 33 райони були класифіковані як «важкі», а 11 – як «дуже важкі». Розрахувавши кількість біженців з урахуванням всіх проблемних районів, ми отримуємо по всій Україні більше **1,2 млн. осіб**. Тому можна робити висновок з того, що реальна кількість біженців у цей період досягала 100 тис. – 1 млн. осіб.

Згідно Директиви ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 23 січня 1933 у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України було заборонено продаж залізничних квитків селянам без відповідного дозволу районної адміністрації [2, *ф.* 17, *оп.* 42, *д.* 80, *л.* 9–11]. Таким чином, передбачалося зашкодити масовому виїзду українських та кубанських селян. У Директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22.01.1933 р. селяни, що виїжджають з України в напрямку Поволжя, Московської області, Західної області, центрального Чорноземного, Білорусії називаються «польськими агентами» та «ворога-

ми радянської системи». Таким чином, селяни, що голодували, позбавлялися можливості виїхати, а села перетворювалися в гетто.

У результаті виїзду з сіл викликаного надзвичайно поганими умовами життя і високими нормами здачі зерна, посівна площа у 1932 р. скоротилася в окремих районах майже на 50%, що, у свою чергу, призвело до скорочення врожаю на бл. 30%, незважаючи на досить хороші погодні умови¹¹. Для задоволення власної потреби в продовольстві українським селянам на той час було потрібно бл. 11–12 млн. тонн зерна. У 1932 р. вони були змушені здати державі 6,7 тонн, тобто 52,3% отриманого врожаю (всього на 0,2 тонни менше, ніж у попередньому році [10, с. 186]) – і це з урахуванням значно меншого врожаю, великої кількості селян-біженців, пасивного опору, депортації сімей заможних селян та руйнування сформованої структури села, а також масового вимирання худоби (коней) і, як наслідок, значних втрат тяглової сили, яку не могли повноцінно замінити трактори. Система хлібозаготівель викликала масовий опір населення. У 1932 р. 199 районів і 407 сіл відкрито відхилили план хлібозаготівель [9, с. 207–208]. 7 серпня 1932 р. вступив в силу так званий «Закон про п'ять колосків». Згідно з цим законом, весь колгоспний урожай був державною власністю. Поля охоронялися, а за крадіжку державного та колгоспного майна, нехай навіть декількох колосків, призначали розстріл із конфіскацією майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років.

11 серпня 1932 р. Сталін писав Кагановичеві [2, ф. 81, оп. 3, д. 99, л. 146–156; 9]: *«Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии»*. Цей лист став сигналом для репресій та радикальних чисток серед членів комуністичної партії.

16 серпня Каганович відповів Сталіну, що він повністю розділяє його погляди, щодо стану справ на Україні, і зажадав закликати «до рішучого перелому»: *«...я целиком и полностью согласен с Вашей оценкой положения дел на Украине. Беда в том, что среди части актива вопрос о хлебозаготовках, их расуждения о невыполнимости плана переросли в вопрос об отношении к политике партии. Неуверенность, бесперспективность, растерянность и формальное выполнение «долга» – вот главные бациллы, разъедающие сейчас часть актива, задевая «трошки» (немного) и верхушку. Теория, что мы, украинцы, повинны только в среднем звене, но и в верхушке. Я считаю, что независимо*

¹¹ Див. засекречений звіт наркомзему СРСР за вересень 1932 р. [16, с. 496–498]. Л. Каганович у своєму листі до Сталіна влітку 1932 р. також розраховує на хороший урожай.

даже от оргвыводов, наступил момент, когда ЦК ВКП (б) должен официально в политическом документе дать бы оценку и призвать организацию к решительному перелому. Резолюцию своей конференции они всерьез не берут, считая ее отчасти вынужденной...» [9, с. 283–284].

В результаті наступних чисток було виключено близько 100 тис. членів комуністичної партії, на яку вплинула українізація кінця 1920х рр. (На той час 2/3 її були українцями, тоді як на початку 1920 рр. українці становили менше 15%) і яка розвивалася в напрямку націонал-комунізму, тісно співпрацюючи з такими політиками, як Микола Скрипник. У зв'язку з результатами перепису населення 1926 р. він зажадав українізації Кубані, тому що ця «друга Україна» почала забувати рідну мову. У 1926 р. в Кубанському окрузі українці становили бл. 2/3 населення (бл. 915 тис. осіб), але всього 729 тис. осіб вказали українську мову як рідну [14, с. 322]. У ЦДАГО України знаходиться написаний за ініціативою Скрипника лист, адресований ЦК КП(б)У від 21 травня 1927 р. про «Приєднання до України областей з українською національною більшістю» [4, стр. 2673, пр. 93]. Цей націонал-комунізм, який тільки зародився, розглядався як загроза, тому Сталін писав про небезпеку втратити Україну.

3 серпня по листопад 1932 року спецслужбами було зареєстровано 21 197 злочинів на ґрунті хлібозаготівель. В період 1 грудня 1932 – 1 січня 1933 року ДПУ повідомляє про 19 224 арештів з порушеннями на ґрунті хлібозаготівель; серед заарештованих 8344 колгоспника, 7493 одноосібника і 2387 інших осіб [1. л. 210]. Цікава класифікація видів злочинів: 6196 осіб засудили за антирадянську агітацію, 294 осіб – за українську контрреволюцію, а 738 осіб – за церковну контрреволюцію. У 1933 р. як репресії, так і Голодомор досягають свого апогею (бл. 125 000 арештів). Лише в 1937 р., за часів великого терору, кількість арештів перевищить рівень 1933 року.

22 жовтня 1932 року Сталін приймає рішення надіслати комісію на чолі з Кагановичем на Кубань та Дон, а комісію на чолі з Молотовим – на Україну. Діяльність обох комісій призвела до ще більшого посилення репресій проти селянства. Була введена система «чорних дошок», в результаті якої на колгоспи, села та цілі регіони накладалися величезні штрафи. Одночасно, наказом від 14 грудня 1932 р., у Кубанському окрузі був припинений процес українізації, який вийшов з-під контролю. 10 грудня Сталін звинуватив головного ідеолога українізації наркома освіти УСРР Миколу Скрипника в націоналізмі [9, с. 291]. Влітку 1933 року Скрипник покінчив життя самогубством.

У цей же час, 4 листопада, після візиту Кагановича в Ростов-на-Дону, три перші кубанські козацькі станиці потрапили на «чорні дошки» [9, с. 291]. 3 14 листопада 1932 р. згідно наказу Харківського обкому КП(б)У було заборонено ввезення товарів і продовольства в села, які не виконали план хлібозаготівель. На «чорні дошки» потрапили 12 районів Харківської області, ще 44 отримали попередження [5]. На практиці це означало, що для конкретних 12 районів (Старосалтівській, Нехворощанській, Новосанжарській, Петровській район, Нововодолазький, Кременчуцький, Балаклійський, Ізюм-

ський, Кущенковській, Онуфріївській, Печенізькій, Новогорьківській) ввезення товарів з області, згідно з листопадним планом, було повністю припинено. Було заборонено продаж продовольства та діяльність кооперативів. Це стало початком трагедії Голодомору, що торкнулася практично всіх селян конкретного регіону, та останнім кроком на шляху до масової загибелі сільського населення. Станом на 6 грудня 1932 р. на «чорних дошках» налічувалося вже 5631 господарств одноосібників і 327 – колгоспників [1, арк. 67]. За власними оцінками автора, на підставі аналізу документів ЦДАГО України, на «чорні дошки» було занесено до 25% сільських районів.

Крім цілеспрямованих обшуків в селах та системи «чорних дошок», влада вдавалася до виселення найбільш активних учасників протестів з козаських станиць Кубанського округу. У період 5–8 грудня 1932 р. з Кубанського округу було виселено 1008 куркульських господарств та 998 господарств одноосібників. Депортації торкнулися 13 районів. Населення станиці Полтавська, що вирізнялася найбільш активними протестами, було виселено майже повністю [13, с. 222–223]. З бл. 13 тис. жителів станиці (серед них бл. 11 тис. українців, за даними перепису 1926 р.) Згідно зі звітом ОДПУ від 29 грудня 1932 р. було вирішено виселити 2286 сімей (9440 осіб) [16, с. 610]. До цього, 5–7 грудня, у Казахстан вже було вивезено 208 сімей (1097 осіб) [16, с. 584]. Ст. Полтавська в листопаді 1932 р. першою потрапила на «чорну дошку». У звіті спецслужб від 15 грудня 1932 р. наголошується, що станом на 1 грудня 1932 р. план хлібозаготівель виконано одноосібниками на 16,13%, а колгоспниками на 37% [16, с. 581]. Голова ОДПУ Г. Г. Ягода характеризує ст. Полтавська як станицю, що пронизана націоналістичними елементами [16, с. 530]. У рішенні крайкому ВКП (б) Північнокавказького краю від 16 грудня міститься наказ про висилку всіх жителів ст. Полтавська по причині саботажу хлібозаготівель, а також розпуск місцевої партійної організації [16, с. 585]: *«Ввиду того, что ст. Полтавская, несмотря на все принятые меры, продолжает злостно саботировать все хозяйственные мероприятия Советской власти и явно идет на поводу у кулаков, признать необходимым выслать всех жителей станицы из пределов края, за исключением доказавших на деле свою преданность Советской власти в гражданской войне и в борьбе с клачеством. Предрешишь оставление в ст. Полтавской колонны имени т. Фрунзе. Полтавскую партийную организацию, как явно не способную бороться за решение партии, распустить»*. Згодом станиця була перейменована в Красноармійську.

До 20 грудня 1932 р. в Кубанському окрузі через контрреволюційну діяльність було заарештовано 16 884 осіб (3680 куркулів, 271 заможних одноосібників, 3130 колгоспників, 1896 посадових осіб радянського апарату та колгоспів, 932 колишніх торговельників та ін.). 10 січня депортували 3544 жителів козаського населення ст. Медведівської (800 сімей/3544 осіб) [16, с. 232]. Всього у зв'язку з придушенням опору кубанських козаків системі хлібозаготівель було депортовано 60 000–100 000 осіб [21, с. 17].

Дослідження Голодомору та українське питання

Проаналізувавши відомі на сьогоднішній день факти, можна зробити висновок, що поки важко знайти передумови для застосування до трагедії Голодомору в Україні Конвенції ООН про попередження та покарання злочину геноциду 1948 р. Хоча Голодомор і відповідає окремим ознакам геноциду, перелічених у § 2 цієї конвенції, що спирається на теорію Р. Лемкіна, проте на підставі наявних документів неможливо однозначно довести відповідність Голодомору в Україні цьому визначенню, яке безпосередньо перегукується з подіями холокосту [19, s. 253]. (Згідно Р. Лемкіну, обов'язковою ознакою геноциду є заплановане знищення групи людей або частин цієї групи на підставі їх расових, етнічних, національних або релігійних ознак). Чи можна віднести Голодомор до категорії геноциду? Для відповіді на це питання необхідно ґрунтовне дослідження всієї сукупності процесів примусової колективізації сільського господарства та Голодомору в окремо взятому регіоні у відповідності з принципами мікроісторії. При дослідженні необхідно враховувати історичний контекст сталінського режиму. У центрі дослідження слід звернути увагу на наступні три питання:

1) Організація Голодомору. Виконавці на місцевому та державному рівні. Динаміка сталінського терору та радикалізація на місцях.

2) Зміни в регіоні в результаті Голодомору (демографічні, соціальні, культурно-етнічні).

3) Ступінь і етапи етнізації терору.

Гарною теоретичною базою в зв'язку з цим представляється модель про взаємозв'язок порядку та насильства З. Бауманна та теорія про етнізації терору Й. Баберовскі. З. Бауманн підкреслює конструктивну роль людини в процесі побудови порядку. Створення відповідного конкретній культурі порядку, завжди розуміє прийняття рішення про те, що входить в бажану систему, а що ні. Згідно З. Бауманну, громадський порядок створюється за рахунок вибору: *"To design an order means to select, to choose"*.

Таким чином, виникає опозиція між порядком та не-порядком, тобто елементами, які визначаються як ті, що не належать до порядку. З. Бауманн досліджував діалектику порядку у зв'язку з холокостом, ввів термін «держав садівника», особливістю якої є нетерпимість до неоднорідності, різноманітності. Деякі його висновки можна перенести й на сталінський режим, хоча спосіб знищення та мотиви холокосту (біологічне знищення) і Голодомору (політичне знищення) відрізняються між собою. **Бауманн називає сучасний геноцид «соціальною інженерією» (Social Engineering)**. Згідно Бауманну, сучасне масове знищення переслідує високу мету. Усунення супротивника розглядається як засіб для досягнення мети: по-новому створити суспільство, примусивши його існувати в рамках схеми, орієнтованої на наукові досягнення. Має виникнути нове суспільство, що «об'єктивно» перевершує попереднє [19. s. 106].

Й. Баберовскі застосував модель Бауманна щодо сталінізму в книгах «Порядок через терор» та «Червоний терор», розробивши модель сталінського порядку, починаючи з національної політики СРСР 1920-х рр., «конструювання» та поділу народів (наприклад, Молдови та молдаван на відміну від Бессарабії та румун) та закінчуючи пошуком «ворогів» [17; 18]. Й. Баберовскі доводить, що терор був спрямований не тільки проти певних, ізольованих у відповідності з цінностями сталінського режиму, груп. З кінця 1920-х рр. відзначається наростаюча етнізація терору. **На думку Й. Баберовскі, що селяни, які чинили опір, сприймалися вже не як клас, а розглядалися як етнічні групи, які живуть на конкретних територіях.**

В Україні в поле зору спецслужб потрапляли й етнічні меншини, наприклад, поляки, тому що у їх відношенні існувала загальна підозра в шпигунській діяльності на користь режиму Пілсудського. Визначення геноциду, подане Р. Лемкіним, також не здатне відобразити всю комплексність процесів 1929–1934 рр. Ще одне загальне визначення злочину проти окремого соціального класу (селян) дає термін «соціоцид», який також не можна повною мірою віднести до голодомору, тому що він ігнорує елементи етнічного терору. Замість участі в полеміці про те, чи можна прирівняти Голодомор до геноциду, я пропоную, як тимчасове рішення класифікувати Голодомор, який поза всяким сумнівом є злочином проти людства, як демоцид.

За визначенням Р. Руммеля, демоцид є діями уряду «1. з метою вбивства або смерті людей: 1а. з причини їх релігійної, расової, мовної, етнічної, національної, класової приналежності, політичних поглядів, висловленої думки або дії, які можуть бути розцінені як опозиційні по відношенню до уряду або розкладають соціальний устрій, або через їхні контакти з такими людьми [...]» і 2. «Наслідком яких є смерть в результаті навмисного, свідомо необережного або аморального ставлення до життя». Ознаки 1а, 1b («для виконання системи встановлених квот»), 1d («внаслідок створення умов життя, що тягнуть за собою смерть»), а також 2e («в результаті голоду або епідемії, за яких уряд ухиляється від надання населенню допомоги або свідомо посилює смертельний ефект») і 2f («в результаті примусової депортації та висилки, що тягнуть за собою смерть») відповідають голодомору та супроводжували його репресіями [22].

На мою особисту думку, оскільки в Конвенції відсутня «соціальна категорія», то доведення геноциду має спиратися на скерованість голодової політики проти українських селян як проти частини політичної нації. Українські науковці часто обходять мовчанням наявність у Конвенції про Геноцид ООН 1948 року близьких за змістом групових категорій «національна» та «етнічна», трактуючи їх як синоніми. Насправді ж поява обох прикметників має сенс лише тоді, коли вони описують різні явища. У документі «національний» вжито на мою думку і щодо «політичної нації», яка включає все населення даної країни – УРСР, незалежно від його етнічного складу. Прикметник «етні-

чний» тут ужито на означення походження, яке в Східній Європі традиційно окреслювали прикметником «національний». Прикметник «етнічний» в другій статті конвенції слід застосувати щодо українців на Кубані при оцінці подій початку 30-х років (штучний масовий голод разом з депортаціями, де-українізацією).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 42, оп. 1, спр. 9.
2. Российский государственный архив социально-политической истории.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 559, оп. 1, спр. 2572, арк. 4–15.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 2 в. оп. 1, спр. 11, арк. 87–88.
6. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги // Вестник статистики. М., 1990. № 7.
7. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. М., 1991. С. 97.
8. *Кульчицький С. В.* Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990.
9. *Кульчицький С. В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. К., 2007.
10. *Литвин В. М.* Історія українського селянства. Т. 2. - Київ: Наукова думка, 2006.
11. Население России в XX веке. Исторические очерки. Т. I. 1900–1939 гг. М.: РОССПЭН, 2000.
12. *Сергійчук В. І.* «Українізація Росії»: Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. К., 2000.
13. *Сергійчук В. І.* Як нас морили голодом. Київ, 2006. С. 222–223.
14. *Скринник М. О.* Статті й промови. т. II, ч. 1. Харків: ДВУ, 1929. С.322.
15. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. М.: РОССПЭН, 2001.
16. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. Т. 3. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 2001.
17. *Baberowski Jörg.* Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. - Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007.
18. *Baberowski Jörg, Manteuffel Anselm-Doering.* Ordnung durch Terror. Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und stalinistischen Imperium. - Bonn: Dietz, 2007
19. *Baumann Zygmunt.* Die Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust. - 2. Ausgabe. - Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1994.

20. *Dronin Nikolai M., Bellinger Edward G.* Climate dependence and food problems in Russia 1900–1990. // The Interaction of climate and agricultural policy and thier effect on food problems. - Budapest: Akaprint Nyomda, 2005.

21. *Jilge Wilfried.* Die Große Hungersnot in Geschichte und Erinerungskultur in: *Kaminsky A.* Erinerungsorte an den Holodomor. - Berlin, Leipziger Universitätsverlag, 2008. S. 17.

22. *Rummel Rudolph J.* Demozid. Der befohlene Tod. (Original: Death by government). Massenmorde im 20. Jahrhundert. - Hamburg: LIT Verlag, 2003. s. 33–34.

© 2011 г., **Е. А. Дикий**
(г. Краснодар, Россия)

НЕЗАМАЕВСКАЯ ТРАГЕДИЯ В ПАРТИЙНЫХ ДОКУМЕНТАХ

*Паны ж мои, паны ж мои,
Що вы наробылы?
Разигналы хлиборобив
В сырыйи могылы.
(Из кубанской казачьей песни)*

В бывшем краевом партийном архиве, а ныне – Центре документации новейшей истории Краснодарского края мне довелось работать с материалами Павловского райкома ВКП (б) за 1924–1933 гг. Документы того времени характеризуются своей жесткостью, нападками, несправедливостью по отношению к отдельным людям, коллективам и населённым пунктам в целом, а пострадали только Незамаевская и входившая с 1926 г. в состав района Уманская. Хотелось понять, почему именно Незамаевская, а не другая станица, попала на «чёрную доску», почему ей суждено было испытать на себе тяжкое бремя голода, гонений, выселения.

Когда-то Незамаевское куренное селение поселили на северной окраине Черномории, у речки Ея. Пустующей земли вокруг было много, паши – сколько хочешь. Это позже нарезали дополнительные надельные участки малоземельным станицам. Войсковое и отдельское начальство далеко, тракт и «железка» проходили за десятки вёрст. Вот и жили незамаевцы самостоятельно, вольно и даже вольготно. Службу несли хорошо, участвовали во всех военных кампаниях, но и свои права отстаивали гордо. Станичники долго не хотели вступать в колхозы, берегли своё добро и урожай, не хотели просто так расставаться с ним. «Ты нас *не замай* – и мы никого не тронем!» – как бы говорили они. Этот вольный дух, бесшабашность незамаевцев, возможно, в какой-то степени сыгравли свою отрицательную роль в их судьбе.

Немного прояснилась ситуация при прочтении резолюции бюро РК ВКП(б) от 24 января 1931 года «Об организации МТС в станице Незамаевской»: «... принимая во внимание, что станица Незамаевская является самым отдаленным пунктом от райцентра и в политическом отношении неблагонадежна, так как на территории станицы в период гражданской войны находились белые войска, откуда реформировались отряды Белой армии. Кроме того, в станице Незамаевской имели свое прочное гнездо прямые пособники, высший слой духовенства (архиерей, протонерей и т.п.).

Наличие этих факторов не могли не отразиться на закабалении основной массы станицы (батрачества, бедноты и середняков) и, несмотря на ряд принятых мер (посылки лучших работников и т. п.) в настоящее время эти факторы еще не сломлены, о чем свидетельствует то, что на протяжении ряда лет станица Незамаевская тянулась в хвосте по выполнению хозполиткампаний» [д. 62-а, л. 73].

1927 год: «В станице Екатериновской зажиточные хлебоборы ведут агитацию, что скоро будет война и Совет не нужно избирать, ибо скоро придут «наши» и тогда будет плохо. В Незамаевской станице кулацкая часть ведет явную агитацию о неязке на избирательные собрания, а бойкотировать таковые» [д. 32, л. 19].

С 1929 года начались кампании по сплошной коллективизации, раскулачиванию и против сокрытия излишек хлебпродуктов. Опять среди «нарушителей» незамаевцы: возбуждены уголовные дела «на гр-на Коробка Ивана Корниловича за укрытие хлебозерна со спекулятивной целью, а также привлечь к судебной ответственности гр-на Ячкулу Ивана за сокрытие хлебозлишков с той же целью» [д. 45, л. 21].

Словно предчувствуя надвигающиеся трагические события, десятки ранее приехавших в наши станицы крестьян, так и не научившись говорить на украинском языке, стали уезжать в «русскоязычные» районы края и другие регионы Кавказа [д. 62-а, л. 30, 167]. К осени 1931 года процент казачьего населения в станицах составлял: Уманской – 67, Леушковской – 73, Екатериновской – 32, Незамаевской – 90...» [д. 62-з, л. 4].

Особенно часто и безжалостно стали «наезжать» на Незамаевскую в 1932 году. На бюро райкома и совещаниях «хлебной тройки», собиравшихся чуть ли не по 2 раза в неделю, постоянно заслушивались вопросы, в которых фигурировали незамаевцы:

«...247. О Незамаевской.

...За обман партии, за проявление кулацкой политики, за сопротивление и невыполнение планов, за нежелание организовать массы на борьбу с потерями...» сняты с работы, исключены из партии и отданы под суд секретарь Незамаевского парткома Жуков и замдиректора Незамаевской МТС Сердюк, объявлены выговоры директору МТС Смирнову и председателю стансовета Фисенко» (протокол от 23.07.1932 г.) [д. 65, л. 35].

Некоторые руководители не выдерживали нападков и репрессий, сами уходили в мир иной: «...349. Сообщение тов. Косовцева (уполномоченного ОГПУ – Е. Д.) о самостреле предколхоза «Ударник» Букерова... Как симулянта,

испугавшегося трудностей, быв. предколхоза «Ударник» Букерова из рядов партии исключить с преданием суду. Обязать Незамаевские организации разоблачить это дело, мобилизовав на выполнение планов сева и хлебозаготовок» (протокол № 23 от 14.11.1932 г.) [д. 65, л. 140].

Из протокола №24 от 26 ноября 1932 г. заседания бюро райкома ВКП (б):

«...372. Решение бюро Крайкома от 25/XI-1932 г. Во исполнение решения бюро крайкома о занесении ст. Незамаевской на «черную доску», считать необходимым провести следующие мероприятия:

1. Поручить тов. Меняйло закрыть все магазины и вывести все товары как из магазинов ЕПО, так и из «Гортовских» магазинов.

2. Возложить на тов. Сердюк с привлечением работников райфо и соцзембанка взыскание с колхозов, колхозников и единоличников досрочной уплаты всех кредитов и денежных платежей (ЕСХН, самообложение, культналог, Госстрах, дорстроительство и т. д.), организуя в случае невнесения колхозами, колхозниками и единоличниками продажу имущества, согласовывая с тов. Будгером (секретарём РК – Е. Д.). Установить срок взыскания денежных платежей недельный.

3. Организация оцепления станицы с целью недопуска выезда в другие станицы на базары, организация охраны в станице и наблюдение за прекращением какой бы то ни было торговли в станице возложить на тов. Жихаревича (начальник милиции – Е. Д.). Поручить тов. Косовцеву дать необходимые указания тов. Жихаревичу.

4. Считать необходимым проведение повторной проверки и чистки колхозных, кооперативных и советских аппаратов в станице. Проведение этой чистки возложить персонально на тов. Калмыкова.

5. Просить выездную редакцию "Рабочий Ростов" перебраться из ст. Екатериновской в ст. Незамаевскую, обеспечив выпуск первого номера газеты не позже 28-го ноября. Поручить тов. Гапич (редактор районной газеты "Коллективист" – Е. Д.) обеспечить широкое освещение значения занесения ст. Незамаевской на черную доску, выстав для этой работы специальные бригады.

6. Провести сегодня 26-го ноября общестаничное партийное собрание и 27-го ноября заседание Пленума стан/совета с колхозным активом, после чего общее собрание по колхозам и бригадам, с объяснением на этих собраниях причин о занесении станицы на черную доску и мер, вытекающих из этого, с предъявлением на собраниях категорических требований, сроки выполнения отдельными колхозами и единоличниками заданий по уборке хлеба, обмолоту, ломке кукурузы, уборке масляных культур и выполнение плана хлебозаготовок в срок.

7. Поручить тов. Гапич и просить Камегулова развернуть организационно-массовую работу вокруг этих мероприятий. К утру 27-го ноября выпустить специальную листовку.

8. Просить комиссию по чистке провести в первую очередь по Незамаевской парторганизации.

9. Поручить Заготскот тов. Рудакову обеспечить по станице Незамаевской выполнение мясозаготовок по всем секторам в десяти дневный срок, обязав Лукашова выехать лично.

10. Снять с работы секретаря парткомитета ст. Незамаевской тов. Уварова как необеспечивающего выполнение решений крайкома и райкома по организации перелома в деле хлебозаготовок. Просить комиссию по чистке Уварова учесть это при определении вопроса о возможности оставления его в рядах партии. В целях укрепления парторганизации рекомендовать секретарем парткомитета ст. Незамаевской тов. Мельникова, культпропа райкома...» (далее в решении говорится о недостатках в работе других населённых пунктов района, в числе которых станицы Старо-Леушковская, Павловская, Атаманская, Екатеринбургская) [д. 65, л. 141–145].

«...388. *О роспуске Незамаевского с/совета* (Будгер).

Ходатайствовать перед крайкомом партии распустить Незамаевский стан/совет как совершенно не обеспечивающий выполнение директив партии и правительства» (из протокола № 25 от 30.11.1932 г.) [д. 65, л. 151].

«...393. *О ходе хлебозаготовок.*

– Отметить, что колхозы "Жлобы", "Прогресс", "Красное Знамя", "Буденного", "Червоный Шлях", "Молотова", им. 1-й Конной Армии, "Коммуны Ленина", где парторганизации доподлинно мобилизовались на борьбу с саботажем, выполнили годовые планы хлебозаготовок...». Эти колхозы «взяли» встречный план, создали «буксирные бригады», чтобы подтянуть остальные хозяйства. В то же время резко критиковались незамаевские колхозы «Страна Советов», «Красный Кубанец», «Ударник», «Партизан», «Красная Звезда», «Коммуна Шевченко», «Чингарец», «Восток» (протокол № 26 от 7.12.1932 г.) [д. 65, л. 152–154].

Соответствующее решение принял и краевой комитет партий: «...397. *Решение Крайкома ВКП (б) от 16 декабря о выполнении плана хлебозаготовок.*

...7. Предложить Незамаевскому парткому и уполномоченным района разъяснить колхозникам и единоличникам решение крайкома от 16 декабря, что в силу продолжающегося саботажа станица снята с обслуживания МТС, и предупредить колхозников и единоличников, что при отсутствии в ближайшие дни перелома в деле выполнения годового плана дополнительно к уже высланным из пределов края организаторов кулацкого саботажа будут высланы те граждане, которые злостно сопротивляются в деле выполнения хлебного плана. А так же категорически предупредить в последний раз Незамаевские колхозы, что в случае невыполнения преподанных годовых планов в срок, указанный райкомом, будут распущены как лжеколхозы...» (протокол № 27 от 17.12.1932 г.) [д. 65, л. 157].

«...408. *О ходе выполнения решения крайкома ВКП (б) от 16 декабря* (тов. Будгер, Соколов, Косовцев) (секретарь РК, уполномоченные партийной контрольной комиссии и ОГПУ – Е. Д.).

...Особенно бюро РК отмечает прямое игнорирование решений крайкома, граничащее с изменой партии со стороны райпрокуратуры и прямое предательство партии со стороны члена бюро райкома – редактора газеты «Коллективист» – уполномоченного по станице Павловской – Гапича.

...4. ...За явно право-оппортунистическую практику, выразившуюся в прекращении ряда дел по станице Незамаевской, связанных с укрывательством и расхищением колхозного хлеба, прокурора Копачева исключить из партии, снять с работы и просить крайком ВКП (б) утвердить это решение (прокурор Копачев отложил 20 дел по единоличникам Незамаевской, посчитав их несправедливыми. – *Е. Д.*).

5. Члена бюро РК – редактора газеты «Коллективист» Гапича за прямое смыкание с классовым врагом, за укрывательство кулаков-родственников станицы Ст.-Леушковской, за скрытие материалов селькоров, разоблачавших его родственников-кулаков, за саботаж с его стороны как уполномоченного райкома по Павловской, реализации решения крайкома – как изменника делу партии из рядов ВКП (б) исключить, снять его с работы редактора и применить к нему меру высылки за пределы края...» (протокол № 28 от 22.12.1932 г.) [*д. 65, л. 161–163*].

И под конец года наступил черед станицы Уманской. То ли царское прошлое тяготело над ней (бывший центр Ейского отдела, место формирования Уманских полков, сочувствие белому движению в годы Гражданской войны), то ли явное недовольство уманцев вхождением летом 1926 года станицы в состав Павловского района, но и её постигла та же участь. (В 1927 году даже заслушивался вопрос «о недовольстве Уманской парторганизации, что её присоединили к Павловскому району, а не наоборот», протокол № 16 от 11.03.1927 г.) [*д. 32, л. 37*].

«...411. *Решение бюро крайкома от 26.12. о ходе реализации выполнения плана хлебозаготовок* (Будгер, Соколов).

...несмотря на последние предупреждения крайкома от 16/XII и после решения бюро РК от 22/XII...

...2. Признать совершенно правильным решение крайкома ВКП (б) о занесении на «черную доску» станицы Уманской за злостный саботаж в выполнении хлебозаготовок и исключение из партии уполномоченного РК председателя РИКа тов. Волкова за явное оппортунистическое руководство и способствование классовому врагу...» (протокол № 29 от 26.12.1932 г.) [*д. 65, л. 164–165*].

Были исключены из партии и отданы под суд секретарь станичного парткома Незамаевской Кузьменко («дезертировавшего в момент напряжённой классовой борьбы»), председатели правления колхозов «Страна Советов» – Деревянко, «Чонгарец» – Шмыков, «Комсомолец» – Выкрест и бригадир Кривонос, пропагандист райкома Хорошилов, уполномоченный РК по Веселой Молчанов и многие другие партийцы. Ещё больше пострадало простых людей, колхозников и единоличников, «бедняков и середняков», «кулацких элемен-

тов». Так завершился 1932 год, принёсший много горя в казачий край. Но это было только начало трагических событий тридцатых годов.

Признаюсь – в архивных документах я ожидал прочитать самое страшное о событиях 1933 года: голоде, выселении жителей, трагической их гибели. Но в трёх томах архивных дел по Павловскому району, каждое из которых – под 200 листов, об этом почти ничего не сказано. Принимались решения о хлебосдаче, ремонте техники, полевых работах и т. п. Доставалось Павловскому зерносовхозу, артелям Атаманской, Старолеушковской, Павловской станиц, и гораздо реже, чем в 1932 году, – Незамаевским и Уманским колхозам. Вероятно, это делалось по указанию свыше, чтобы не афишировать голодомор в занесенных на «чёрную доску» станицах, не будоражить общественное мнение жителей. «Отыгрывались» на работниках разных уровней – от репрессий пострадали сотни партийных, советских, хозяйственных руководителей, бригадиров, механизаторов, партийцев и комсомольцев. Объявление выговоров, снятие с работы, исключение из партии и комсомола, направление материалов в суд и выселение за пределы края – такие меры принимались на каждом заседании райкома. Порой причины наказания работников были не обоснованы и до смешного абсурдны.

Павловская районная газета «Единство» не раз публиковала материалы о том страшном времени – воспоминания очевидцев и селькоров В. Ф. Задорожного, Н. А. Сидоренко, Т. И. Клименко, А. И. Бессчётновой, В. Ф. Гуркалова и многих других. Вот как были отражены события 1933 года в партийных документах того времени.

Из протокола № 2 бюро РК от 12 января 1933 г.: «... За измену делу партии, срыв плана хлебозаготовок по ст. Ст.-Леушковской уполномоченного РК Федорова – из рядов партии исключить с преданием суду, Цибизова – исключить и выслать за пределы края, секретаря Атаманского партколлектива Пугачева – исключить и отдать под суд, Екатерининского – Рясного – исключить, директора Павловского зерносовхоза Мордивского – исключить, Холодова, Васяткина, Ширмана и Филькина, (Уманская) – исключить и отдать под суд как организаторов кулацкого саботажа, написавшим обращение рабочим Ростова кулацкого содержания. Директора Незамаевской МТС Смирнова за срыв повторного обмолота, за бездеятельность в деле ремонта сельхозинвентаря – снять с работы, материалы передать в КК (контрольная комиссия – Е. Д.)... Рассмотреть вопрос об уполномоченном РК т. Валужском, если не будет обеспечивающего перелома в эти дни. Председателю с/совета ст. Екатериновской Мезенцеву – объявить строгий выговор.

... За особо-злостный саботаж станиц: Екатериновской, Ст.-Леушковской и х. Белого в качестве дополнительных репрессивных мер провести внутри станичные переселения злостных саботажников из лучших домов и лишение их усадебных мест в пределах от 30–50 хозяйств со вселением в эти дома преданных Советской власти этих-же станиц (бывших красных партизан, коммунистов и т. п.)» [д. 67, л. 4–5].

Из протокола от 21 января 1933 г.: «Особо предупредить парторганизации и колхозы ст. Незамаевской и персонально секретарей парткомов и пред/советов (находящейся на черной доске), Павловской, Ст.-Леушковской и Атаманской, которые предательски срывают выполнение плана хлебозаготовок, что в случае, если они не добьются в ближайшие 3 дня решительного перелома в деле завершения в срок данный крайкомом план хлебозаготовок, райком партии примет самые жесточайшие меры как к явным саботажникам, не желающих выполнять своих обязательств перед пролетарской страной» [д. 67, л. 22].

«...Признать, что явка Цибилова, Мельникова и Ермолаева в РК в пьяном виде с обвинением бюро в том, что из партии исключают лучших коммунистов ("посмотрим, как будут работать и выполнять план хлебозаготовок оставшиеся большевики...")» [д. 67, л. 24].

Из «Постановления бюро Северо-Кавказского крайкома ВКП (б) "О продовольственной помощи для актива, колхозов и колхозников" от 23 февраля 1933 г.»: «Постановили: ...Поставить на вид секретарю Павловского райкома т. Будгеру, председателю РИКа т. Ильченко ...за формальное и бюрократическое отношение к директиве крайкома от 8 февраля, несмотря на факты прямого голодания в отдельных станциях, что говорит о том, что, несмотря на проведенное совещание в крайкоме во время пленума, они по-прежнему бюрократически относятся как к фактам кулацкой провокации и спекуляции якобы на голоде, так и в деле помощи действительными фактами нуждаемости отдельных добросовестных колхозников...».

Из протокола от 3 марта 1933 г.: «С отзывом тов. Будгер согласиться, откомандировав его в распоряжение крайкома. Избрать секретарем РК ВКП (б) тов. Барнбейм, провести это решение опросом членов райкома» [д. 67, л. 58].

«...Саботаж, организованный кулачеством на Кубани, нашел свое проявление и в школах нашего района. Со стороны части учительства были кулацкие, антисоветские выступления. В Павловских и Уманских школах имело место травля и притеснения детей бедноты и красных партизан. В станице Веселой был случай подвешивания пионеров...» [д. 67, л. 63].

Из протокола от 9 марта 1933 г.: «...Немедленно снять с ответственной работы исключенных из партии: Валюжский – заворг РК, Минин – зам. предрайисполкома, Боровой – секретарь КК РКИ, Цибилов – предрайколхозсоюза, Апанасович – предрайсовпрофа, Стариков – народный судья, Лактионов – управсоцзембанка, Попов – секретарь РИК, Лукашов – упрзаготскот, Дубоносов – заворг комсомола» [д. 67, л. 85].

«Об отказе тов. Колосовского от работы и поездки на посевную. Просить РКК рассмотреть вопрос о пребывании в партии тов. Колосовского, сдрейфившего перед трудностями и отказавшегося от поездки на посевную» [д. 67, л. 96].

«Несмотря на оказанную помощь (продовольствием, фураж, транспортные средства, уполномоченные) – Ново-Пластуновская и Незамаевская МТС систематически не выполняют ежедневного графика по севу... За недостаточное руко-

водство, нежелание организовать работу тракторных бригад – директору Незамаевской МТС тов. Стекольникову объявить выговор».

«О продовольственной помощи ст. Уманской.

1. Отпустить из фонда продсуды колхозов муки для продпомощи истощенным нуждающимся колхозникам и единоличникам...

2. Обязать ячейку Уманской использовать эту помощь для ликвидации смертности от истощения и организации всех на борьбу за окончание сева...» [д. 67, л. 101].

«О положении с севом в Незамаевской МТС. Констатировать, что предупреждение бюро РК Незамаевской парторганизации не послужило для перелома в темпах сева. Станком, с/совет и отдельные коммунисты не извлекли для себя уроков и не организовали по-большевистски массу колхозников и единоличников на сев по-боевому, не использовали большую продовольственную и семенную, а также людьми помощь, оказанную Незамаевской МТС...

За неумение организовать ударников, а через них массу колхозников на слом кулацкого саботажа, на преодоление трудностей – Незамаевский станком распустить, секретаря станкома тов. Брюзгина снять с партийной работы.

За саботаж организации единоличников на сев председателя с/совета тов. Беденко снять с работы, исключить из партии.

За некорректное руководство бригадами, неумение по-деловому организовать повседневную работу бригад по графику объявить выговор с предупреждением председателю колхоза "Чонгарец" тов. Ильяшенко» [д. 67, л. 103].

Из протокола от 15 марта 1933 г.: «О заметке "Гнилая политика работников милиции" в газете вагона [агитпоезда – Е. Д.] редакции "Труд" и "Пролетария" ...Учитывая, что кроме факта позорного для работников милиции указанного в заметке имели место, в эти дни случай освобождения инспектором милиции ст. Веселой Гузия арестованных воров х. Упорного –

1. Прокурору в 3-х дневный срок привлечь виновных к ответственности.

2. Начальнику милиции т. Шабашеву объявить выговор и предупредить его о предании суду в случае повторения этих явлений.

3. Предупредить всех работников милиции и других административных органов о суровых карах за снисходительное отношение к ворам, расхитителям общественной собственности» [д. 67, л. 111].

Из протокола от 22 апреля 1933 г.: «О тов. Калабердине. За дачу согласия на прием в 9-ю тракторную бригаду в качестве учетчика Шостенко, исключенного из колхоза, репрессированного, сына пом. атамана и церковного старосты директору Павловской МТС т. Калабердину объявить строгий выговор с предупреждением с занесением в личное дело».

"О положении в Незамаевской.

1. ...Принять меры к тому, чтобы 25 тракторов Павловского зерносовхоза из 50 назначенные крайкомом в виде производственной помощи начали работать 25.04 на полях колхозов Незамаевской МТС.

2. Направить в Незамаевскую 600 пудов из фонда актива и продссуды для помощи истощенным колхозникам и фондом продпомощи единоличникам ранее отпущенных Незамаевке.

3. Направить в Незамаевскую медицинский отряд в составе 5 человек для организации лечения и питания.

4. Командировать группу работников т.т. Абраменко, Семихненко, Алексеева, Меняйло, Кузькину, Перенашвили, Фурман для организации питания истощенных колхозников и единоличников и помощи Незамаевской парт-организации» [д. 67, л. 134].

Из протокола от 5 мая 1933 г.: «...Отпустить дополнительно 400 пудов (из фонда продссуды колхозам 300 пудов и единоличникам 100 пудов) для питания нуждающимся в помощь ст. Незамаевской» [д. 67, л. 143].

«О продовольственной помощи ст. Уманской. Выделить продпомощь и организовать продовольственные пункты с расчетом обслуживания на дому нуждающихся пищей в жидком состоянии.

...Использовать эту помощь для ликвидации смертности от истощения и организации всех на борьбу за окончание сева» [д. 67, л. 148].

«Об инструкции ЦК и СНК о новых методах работы в связи с новой обстановкой (т. Барнбейм)... Разъяснить всем коммунистам и комсомольцам, что победы партии в колхозном строительстве создают новую благоприятную обстановку, позволяющую, как правило, прекратить применение массовых выселений и острых форм репрессий в деревне. Заострить внимание всех коммунистов и комсомольцев на том, что новая обстановка требует перенесения центра тяжести на массовую политическую и организационную работу...» [д. 67, л. 155].

«За непривлечение коров в борозду» наказали секретаря партячейки колхоза «Безбожник», предколхозов «Заря» х. Междуреченского и «Пятилетка в 4 года» ст. Атаманской [д. 67, л. 161].

Из протокола от 2 июля 1933 г.: «Об охране урожая. ...В районе имеет место массовое срезание колосков, особенно на своих огородах (39 случаев, из них 7 случаев на общественных и колхозных полях). В основном резку производят кулачко-зажиточная часть и единоличники (из 34 случаев – 13 случаев относится к последним)... Из выделенных 224-х бригад удалено 33 объездчика как социально-чуждых и как неспособных нести охрану по старости, болезненному состоянию и т. д.» [д. 68, л. 43].

Из протокола от 15 июля 1933 г.: «О нападении на переселенцев ст. Ленинградской. Совершение нападения на переселенцев... со стороны разложившихся Ворошилова – сына торговки и Костюченко с возгласами "бей белорус" представляет собой вылазку классового врага, направленную на запугивание, терроризирование переселенцев с целью сорвать успешное проведение уборочно-хлебозаготовительной кампании...» [д. 68, л. 54].

Из протокола бюро от 2 октября 1933 г.: «3. Принять предложение тов. Гатина и просить КК ВКП (б) разрешить выделить из колхоза "Молот" ст. Старо-Леушковской 3-й бригады с преобладающим количеством вселяемых красноармейцев для организации нового колхоза» [д. 68, л. 139].

«О ходе сева единоличниками по Незамаевской. ... За срыв сева среди единоличников и отсутствие борьбы за выполнение ими плана хлебосдачи – снять с работы председателя Незамаевского с/совета т. Мельникова. Вопрос о его партийности передать в РКК» [д. 68, л. 115].

Из протокола от 14 октября 1933 г.: «О бригадирах колхозов "Путь к коммунизму" и "2-я пятилетка". Бригадир 6-й бригады колхоза "Путь к коммунизму" Зубенко, ранее осужденного за преступное отношение к колхозному добру за то, что в дни ударного пятидневника по скирдованию не использовал 16 коров, переданных колхозниками в бригаду для работы по скирдованию, за то, что не обеспечил работу молотилки снять с работы и поставить вопрос перед колхозом об исключении из колхоза. Машиниста Аулу Дениса за то, что молотилка не работала 14.10 и 1/2 дня 15.10 поручить дирекции МТС штрафовать.

Бригадир 2-й бригады колхоза "2-я пятилетка" т. Белоус, обходя прогульщиков своей бригады, застал колхозницу Шаховец лежащей в кровати, представившейся больной. Поверив ей, не организовав через фельдшера проверки, Белоус зачислил ее неявившейся по уважительной причине. По проверке оказалось, что Шаховец не была больна, что она, увидев бригадира, когда он заходил к соседу, легла в кровать, представив себя больной.

За то, что бригадир Белоус плохо борется с прогулами, не проверяет причины неявки на работу, объявить ему строгий выговор. Поставить перед колхозом вопрос об исключении из колхоза Шаховец за злостный подрыв дисциплины» [д. 68, л. 119].

Из протокола от 20 октября 1933 г.: «Об осеннем севе. ... Гибель в районе до 20 тыс. га озимой пшеницы 1932 г. явилось результатом кулацкого саботажа при отсутствии классовой бдительности и классового чутья колхозников, при слабой мобилизации колхозников на борьбу с саботажем. Вследствие этого имело место не выполнение плана сева в срок, нарушение агроправил (вредительский сев по бурьянам, мелкая вспашка, высушивание почвы вследствие больших разрывов между пахотой и боронованием, мелкая заделка семян, сев несчищенными и не протравленными семенами, снижение нормы высева)...» [д. 69, л. 45]. «... За вредительское отношение к уборке урожая, а именно припашка колосьев по неогребленному полю на участке 1-й бригады колхоза "Партизан", за преступно-халатное отношение к работе (пять дней не являлся в бригаду), чем разложил бригаду, за необеспечение продуктами для общественного питания колхозников (один раз варил горячую пищу) – бригадира 1-й бригады Жаданова Михаила снять с работы и отдать под суд» [д. 69, л. 129].

Из протоколов от 23 и 30 октября 1933 г.: «О дополнительном вселении красноармейских семей. ... План вселения 800 красноармейских семей: Ленин-

градская МТС – 200, Павловская МТС – 200, Незамаевская МТС – 200, Крыловская МТС – 100, Курчанская МТС – 100...» [д. 69, л. 132].

«О вселении красноармейских семей в станции района. ...В большей части домах переселенцев отсутствуют лампы, табуретки, топчаны, столы, особенно по колхозу "Кубанец" ст. Незамаевской... Нет повседневной систематической заботы о переселенцах. Крайне слабо поставлена организационно-массовая работа среди переселенцев и наоборот интенсивно ведется кулацкая контрреволюционная агитация классового врага среди переселенцев, направленная на срыв и дискредитацию переселения» [д. 69, л. 155].

«...Красноармейские переселенцы, прибывшие в ст. Незамаевскую со станции Ново-Леушковской, двое суток не были перевезены по вине Незамаевской МТС, проявившей бездушное бюрократическое отношение к важнейшему делу приема красноармейских переселенцев, непонимания всей полной важности этого мероприятия... Отказать 16 красноармейским переселенцам в Незамаевскую, а направить в Ново-Пластуновскую МТС...» [д. 69, л. 163].

Предстоит ещё изучить дела 1934–1937 годов, чтобы лучше понять трагедию кубанской станции Незамаевской.

ИСТОЧНИКИ

Центр документации новейшей истории Краснодарского края. Ф. 1384. Павловский РК ВКП (б) Краснодарского края. Оп. 1. Дела 15, 32, 45, 62-а, 62-г, 65, 67, 68, 69.

© 2011 р., В. І. Теркулов
(м. Горлівка, Україна)

КУБАНСЬКЕ НАРІЧЧЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Проблема національної структури та мови Кубані є дуже важливою і суперечливою. Навіть у роботах останніх років нема єдності у визначенні національності мешканців цього регіону. Ні в кого не викликає сумнівів те, що «історія Кубані теснейшим образом звязана с українским этносом» [9]. Однак і сам автор зазначеної статті відзначає, що якщо за даними перепису 1926 р. чисельність українців складала 45,48%, то «даные переписи 1939 г. зафиксировали уникальную в своем роде с точки зрения этнокультурных и этнодемографических процессов ситуацию: за межпереписной период на 86,5% увеличилась численность русских на Кубани, тогда как численность украинского населения уменьшилась на 89,2%» [9]. Але такий стан, як нам здається, зумовлений не лише реальним зменшенням чисельності українців, викликаним певними соціальними причинами, до яких належать «последствия

колективізації, репресій, голода, когда сокращение местного населения (преимущественно украинского), компенсировалось массовыми миграционными потоками из южнорусских и центральных областей России, из Ростовской области и Ставропольского края для того, что бы заселить опустевшие станицы» [9], але й зі зміною національної самосвідомості мешканців Кубані.

Як відзначав Володимир Пукіш, «спрашивая жителей станиц Темрюкского района, на каком языке они разговаривают дома и кто они по национальности, получаешь такой ответ: «Балакаем по-хахлацки, родной язык — кубанский; мы — кубанцы, русские»» [8]. Він пояснює це тим, що «для кубанцев украинский язык не стал показателем этнической идентичности, которым оказался российский патриотизм, основанный на исторической памяти о военных победах казаков и поддерживаемый сегодняшним привилегированным статусом казачества» [8]. Це можна назвати фактором формування «кубанської козацької самосвідомості». До речі, деякі дослідники та публіцисти стали говорити про існування певної особливої сутності — кубанського наріччя. Наприклад, Петро Ткаченко, полемізуючи з тезами Анатолія Авраменка та Миколи Бондаря, стверджує, що треба «признати за кубанским диалектом два материнских языка. в равной мере — русский и украинский» [11]. У тій самій статті він відзначив, що «на обывательском уровне кубанский диалект называется «суржилом» или «пэрэвэртнем» [11]. Дійсно, ситуація тісної взаємодії мов зазвичай створює інтерферентні («суржикові») ситуації. Треба погодитись з В. І. Ковальовим, що «так называемый суржик и в наши дни относится к числу широко распространённых, широко известных, широко обсуждаемых, но всё-таки малоизученных явлений» [5, с. 58]. Поки що не визначено його статус у соціально-мовній картині світу. За визначенням Л. Ставицької і В. Труба, суржик є «некодифікованою просторозмовною мовою, яка виникла як наслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі. Суржик постає в результаті системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях; він репрезентований цільно-оформленими лексемами — суржикізмами, які накладаються на українську або російську мовну основу; виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код в осіб з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних та комунікативних сферах» [10, с. 77]. Однак це визначення дозволяє припустити, що суржик — це все ж таки не особлива «просторозмовна мова», а просторозмовний різновид тієї або іншої мови на територіях інтерферентного спілкування. Інакше кажучи, суржикова інтерференція мов не призводить до виникнення нової мови, а являє собою територіальний просторозмовний різновид певної мови. Наприклад, «львівський балак», «галицька (львівська) гвара», незважаючи на те, що є розповсюджені на території України і являють собою, в принципі, суржикову контамінацію польської та української мов, все ж таки, визначається не як особливе мовне утворення, не як окрема мова, що виникає внаслідок мовної інтерференції, а як говірка, скоріш за все — складова

південнокреського діалекту польської мови [13]. «Донбаський суржик» – це не російсько-українська мова, а інтерфероване просторіччя – складове південноросійського наріччя російської мови.

Дійсно, в деяких випадках діалект, суржикового або анклавного типу, може стати основою для створення нової мови. Можливо, історія кубанських говірок саме і свідчить про те, що зараз існує особливий кубанський етнос, що виник на базі двох стихій – російської та української? Питання, яке треба вирішити для такої констатації, є так само банальним, як і традиційне питання класичної софістики: що було раніше – курка або яйце? Інтерпретується, шоправда, тут це питання по-іншому: що чому передує – етнос мові чи мова етносу? На перший погляд, воно повинне бути вирішено однозначно – немає етносу без своєї мови. Як писали В. Іванишин і Я. Радевич-Вінницький, «мова – один з факторів самоорганізації суспільства й невід’ємна ознака таких об’єднань, як рід, плем’я, народності, нації» [3]. Більше того, деякі вчені абсолютно безапеляційно стверджують, що нації – це «мовне співтовариство» [4, с. 261]. Цим констатується, що факт створення мови передує факту створення етносу. Це й дозволяє прихильникам цієї концепції стверджувати, що дату появи в тих або інших діалектах індивідуальних мовних рис, що є значимими для сучасної мови, можна вважати датою появи нової мови, а отже, і нового етносу. Але такий підхід здається нам хибним. І ця хибність свого часу відзначалася у А. Кримського в межах його теорії про раннє виокремлення української мови з східнослов’янської єдності. Нагадаємо, що вчений у статті «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» перелічив всі ті відмічвані в сучасній українській мові особливості, які були виявлені ним при аналізі пам’яток уже XI сторіччя. Такими є, власне, п’ять фонетичних рис – зміщення звуків *i* й *ы*, поява *i* на місці старого «ятя», трансформація звуку *в* у звук *у* у деяких позиціях, поява фрикативного *з* і змішання твердої й м’якої вимови *р*. В галузі морфології вченим відзначається змішання давального й місцевого відмінків іменників чоловічого роду, заміна флексії *-ей* на флексію *-ев (-ов)* у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду з основою на м’який приголосний, стягнення інфіксів *ова й ыва* в дієслів, поява флексії *-мо* в 1 особі теперішнього часу дієслів і трохи інших [6, с. 260–268]. Констатація існування таких рис і дозволила А. Кримському стверджувати, що «жива мова півдня XI століття стоїть серед східного слов’янства вже абсолютно відмежено», і що українська мова вже в XI сторіччі існувала «як цілком рельєфна, виразно позначена, яскраво-індивідуальна одиниця» [6, с. 268].

Але у тій самій статті вчений дав опис розходжень між західноукраїнським і східноукраїнським наріччями сучасної йому української мови. Цих розходжень виявлено ним значно більше, ніж у південній «мові» давньоруської епохи відмінностей від інших «давньоруських мов». Будучи дослідником, який послідовно застосовує свій метод визначення статусу лінгвістичного ідіома, А. Кримський повинний був би зробити висновок про те,

що вже в його час не існує єдиної української мови, а є дві мови – східна і західна. Однак цього не робиться. Українська мова єдина, незважаючи на внутрішню складну діалектну стратифікацію. Але чому ж тоді такої стратифікації не могло бути в давньоруській мові, і чому ж усякий ідіом, що має мовні риси, які мало-мальськи відрізняються, треба вважати окремою мовою? Із цим не просто важко, а неможливо погодитися.

На наш погляд, треба все перевернути з голови на ноги й уважати, що саме формування єдиного етносу і є причиною об'єднання й конвергенції споконвічно різних діалектів, що включаються в цей етнос, у єдину мову. А для цього потрібно зробити тільки один висновок: мова і етнос – це не те ж саме! Саме так, до речі, і вважає сучасна етнографія. Як відзначає О. І. Бочковський, «нації можуть утворюватися, не маючи ще своєї національної мови» [1]. Так, наприклад, виникла американська нація, так, наприклад, існують зараз серби й хорвати, португальці й бразильці, аргентинці, перуанці, іспанці тощо, які говорять однією мовою. І тільки потім у деяких споконвічно «безмовних» націй з'являється своя мова, що є абсолютизованим діалектом прамови. Так, наприклад, виникла люксембурзька мова – споконвічно діалект німецької мови, африкаанс – діалект голландської мови тощо. Треба, мабуть, погодитися з Р. Лечем, який стверджував, що «проблема розмежування "мови" і "діалекту" найтіснішим образом пов'язана з об'єднанням людей у різні соціально-історичні колективи, такі, як плем'я, народності, нації» [7, с. 163].

Що ж є рушійною причиною формування етносу? Як справедливо вказував Л. М. Гумилев, етнос – це «не сукупність подібних осіб, а система, що складається не тільки з осіб, різноманітних як генетично, так і функціонально, але й із продуктів їхньої діяльності протягом багатьох поколінь: техніки, антропологічного ландшафту й культурної традиції» [2]. Фактором, що формує етнос, є, по-перше, спільність території проживання й, що найголовніше, контактність, тобто постійне визначення сусідів як «своїх», таких, що належать до твого колективу. Звичайно ж, можливими є різноспрямовані міграції представників одного етносу, які зберігають свою етнічну самоідентифікацію, але це збереження є можливим вже тільки після того, як нація сформувалася. По-друге, спільність проживання й контактність припускає згуртованість територіально об'єднаного колективу в питаннях самозахисту. Інакше кажучи, формування етносу припускає свого роду споконвічну «державність», так би мовити, політичне об'єднання «своїх» проти «чужих». Швидше за все, на цій стадії виникає етнонім, що дозволяє позначити «свого». По-третє, «державність», якою б примітивною вона не була, формує й загальну господарську діяльність, що, в остаточному підсумку, формує загальну матеріальну й духовну культуру етносу. У такий спосіб «етнічна спільність, що сформувалася, виступає як соціальний організм, що самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новому поколінню мови, культури, традицій, етнічної орієнтації й т.д.» [13]. Інакше кажучи, при-

чини виникнення етносу аж ніяк не лінгвістичні – вони є соціально-політичними. Спільна ж мова виникає як реакція на необхідність соціально-політичної конвергенції. При цьому спочатку наявність спільної мови обумовлено необхідністю взаєморозуміння учасників етносу, і лише потім – необхідністю їхньої етнічної самоідентифікації. Укажемо, що не окремої мови, а саме спільної. Така ж мова може бути й в інших етносів, які сприймаються як чужі. Такою є, наприклад, сербохорватська мова для сербів, хорватів, боснійців і чорногорців, німецька мова для німців, австрійців, ліхтенштейнців, португальська для португальців і бразильців тощо. Таким чином, саме поява етносу може спровокувати появу нової мови на базі «кубанського суржику».

Чи можна говорити, що існує окремий кубанський етнос? Для такого твердження, на наш погляд, повинні існувати вагомі аргументи. Так само, як і для твердження про те, діалектом якої мови є кубанське наріччя – російської чи української. Для того, щоб ця аргументація з'явилася, на наш погляд, потрібна серйозна превентивна дослідницька робота, яка б торкалася всіх боків життя кубанських станиць.

Спочатку нам необхідно визначити відправну точку дослідження історії формування сучасної кубанської єдності. Можливо, це буде 1926 рік – рік того перепису, який відбив проживання на території Кубані 45,5 % українців. Для цього періоду треба відтворити етно-мовно-культурну карту, яка б мала статистичну основу. Відштовхуючись від цієї статистики треба відстежити демографічно-міграційну картину розвитку всіх «споконвічних» станиць і встановити, чи виїжджали з них українці, чи змінювали вони свою етнічну самоатрибуцію, чи зменшувалася народжуваність тощо? Нам необхідні фронтальне лінгвістичне, етнографічне, фольклорне, історичне дослідження, які б встановили, які мовні, етнографічні та фольклорні риси превалюють в кожній з досліджуваних територій. Саме на основі таких досліджень і варто робити висновки.

Зрозуміло, що це – лише мої нотатки «на манжетах», які, можливо, відбивають не реальний стан справ на Кубані, а лише є інтерпретацією тих відомостей, які я зміг отримати. З мого боку було б неправильним абсолютизувати те, свідком чого я сам не був. Тому моє повідомлення є лише пропозицією вченого, який хоче не констатувати, а з'ясувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочковський О. І. Вступ до націології. - Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/ukrstor/natiologia24.html>

2. Гумилёв Л. Этногенез и биосфера земли. - Режим доступа: <http://www.kulichki.com/~gumilev/EBE/ebe05.htm>

3. Іванішин В., Радевич-Виницький Я. Мова і нація. - Дрогобич: Видавничо-фірма "Відродження", 1994. - 218 с. - Режим доступу: [http://www.ruthenia.info/txt/radevynja/movnaz/index.html#IX МОВА І ЕТНОС](http://www.ruthenia.info/txt/radevynja/movnaz/index.html#IX%20MOBA%20I%20ETHOS).

4. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму: монографія. - К.: Либідь, 1999. - 352 с.

5. *Ковалев В. И.* Суржик и актуальные проблемы речевой культуры в Украине. // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. - 2010. - № 2. - С. 58–63.

6. *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Кримський А. Твори в п'яти томах. - К.: Наукова думка, 1973. - С. 252–282.

7. *Леч Р.* К вопросу о соотношении категорий «язык» и «диалект» // Русское и славянское языкознание. - М., 1972. - С. 162–169.

8. *Пукши В.* Кубанские украинцы: свои среди чужих, чужие среди своих // Експедиція ХХІ. Дніпропетровськ, 2010. - № 3.

9. *Ракачёв В. Н.* Украинцы на Кубани: особенности демографической истории // Кубань-Украина. – Режим доступа: <http://www.kuban-ukraine.org/ru/rakachev.html>

10. *Ставицька Л. О., Труб В. М.* Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. - К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ. 2007. - С. 31–121.

11. *Ткаченко П.* Есть ли на Кубани мова // Новая газета Кубани (Краснодар). 2009. № 79. 22 окт. С. 18–19.

12. *Этнос* // Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81>

13. *Kurkowa Z., Szpiczakowska M., Skarżyński M.* Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939. - Warszawa; Kraków, 1983. - 493 s.

© 2011 г., Д. А. Черниенко
(г. Уфа, Россия)

УКРАИНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РОССИИ: ОПЫТ РЕГИОНАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Украиноведческие исследования в России имеют давние традиции. Ещё в дореволюционный период многие известные учёные Академии наук, университетов, иных образовательных учреждений Москвы, Санкт-Петербурга, Варшавы, Казани, Воронежа, Дерпта, Саратова и других городов внесли заметный вклад в изучение различных вопросов истории Украины и украинского населения России.

В XIX – начале XX вв. в рамках формирующегося славяноведения сложились несколько направлений и научных школ: изучение аграрной истории, крестьянства, казачества (П. Н. Жукович, Н. И. Костомаров, В. А. Мякотин, В. И. Пичета, А. А. Скальковский, Ф. М. Уманец); общественно-политическая жизнь Галиции (Ф. Ф. Аристов, А. С. Будилович, С. В. Вознесенский, Д. И. Зуб-

рип-кий, Е. П. Карнович, И. А. Линниченко, А. Л. Петров, А. С. Петрушевич, М. П. Смирнов, Н. Е. Черепанов); украинская этнография, фольклор, народные обычаи (Д. Н. Анучин, О. М. Болянский, А. Н. Веселовский, А. Я. Ефименко, Д. К. Зеленин, Е. Э. Линева, М. А. Максимович, В. Ф. Одоевский, В. Н. Перетц, А. В. Склабовский, И. Ф. Тимковский, А. Н. Харузин, А. Черноцкий, М. Д. Чулков, Н. А. Янчук); украинская литература, язык (М. Т. Каченовский, Д. Л. Мордовцев, Н. И. Петров, Н. Ф. Сумцов, М. Г. Халанский); славянские историко-культурные связи (Н. П. Барсов, Ю. И. Гуца, П. А. Кулиш); источниковедение (Г. Ф. Карпов, П. И. Кеппен); история греко-католической церкви (П. О. Бобровский) и другие. Научным сочинениям в тот период были присущи такие черты как междисциплинарность, увлечение сравнительными исследованиями, славянофильскими и панславистскими взглядами, рассмотрение истории Украины в контексте истории восточнославянского мира, национальный романтизм.

В советское время украинская тема продолжала оставаться в фокусе внимания российских историков, этнографов, демографов. Классическими работами стали труды Т. И. Алексеевой по этногенезу восточных славян; Б. А. Рыбакова, В. В. Седова по истории и культуре древних славян; В. М. Кабузана, Н. В. Кабузан, С. И. Брука по динамике расселения украинского этноса, демографической статистике; О. Н. Трубочёва, Ф. П. Филина по славянскому языкознанию; А. С. Бежковича по земледелию и орудиям труда украинцев в различных областях страны; Л. Н. Чижиковой по этнокультурному взаимодействию в русско-украинском пограничье; Ю. В. Аргудяевой, В. Я. Бабенко, А. М. Шпорта по региональным особенностям переселенческого движения и материальной культуре (Урал, Сибирь, Дальний Восток) и др. Разделы об украинцах появились в академических изданиях «Народы европейской части СССР» (1964), «Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры» (1987).

Таким образом, за более чем 150-летнюю историю изучения украинцев в российской науке накоплен значительный фактический материал, проведены серьёзные исследования по самым разным сюжетам и проблемам. Вместе с тем, статус и содержание украиноведческих исследований в новейшей истории России до сих пор остаются не вполне ясными. В современной научной публицистике присутствует точка зрения, согласно которой «стойкого интереса к Украине в России не было никогда... время от времени возникла мода на украинское... Украиноведение в России, в отличие от таких стран, как Канада или США, самостоятельной областью науки так и не стало... Историческая украинистика в России развивается, но развивается очень медленно и неравномерно... С формальной точки зрения в России нет нехватки институтов, которые провозглашают целью изучение украинской истории, культуры, экономики и политики, но... украинская тематика не координируется, расплывлена по различным учреждениям, которые мало общаются» [5]. Для подобных оценок, безусловно, есть существенные основания и сложившаяся ситуация требует постепенного и необратимого преодоления.

Учитывая длительный и сложный путь, пройденный отечественной украинистикой, в настоящее время в числе важных задач сохраняется необходимость уточнения терминологии. Историографический опыт даёт возможность использовать в научном обороте три основных понятия, отражающих различные аспекты истории и культуры украинского народа в разных регионах мира, в том числе в России. Речь идет о таких категориях как «украинистика», «украиноведение», «украиника», которые иногда употребляются даже как тождественные определения, почти синонимы. Между указанными понятиями, действительно, много общего, но присутствуют и заметные смысловые отличия. Анализируя практику применения данных понятий в научной, публицистической, популярной литературе и СМИ, признавая дискуссионный характер данного вопроса и не претендуя на окончательное его решение, можно предложить следующее соотношение:

Украинистика – специальная отрасль гуманитарного знания, ориентированная на системное (часто междисциплинарное) изучение различных сторон исторических, культурных, языковых, социальных, политических, экономических особенностей Украины и украинской диаспоры в мире.

Украиноведение – 1) целостная система научных интегративных знаний про Украину и украинцев; 2) универсальный метод, подход к изучению «украи́нства» как этносоциального феномена, объединяющий принципы научного познания, обучения, воспитания, творчества на основе единства природно-географических, этнических, социальных, индивидуальных особенностей; 3) практическая деятельность по поиску, собиранию, систематизации, изучению, распространению сведений о духовной и материальной культуре украинцев.

Украиника – корпус (фонд, свод, база) преимущественно украиноязычных документов, книг, периодики, художественных текстов и иных источников, находящихся в архивах, библиотеках, собраниях и т.п.

На современном этапе (постсоветский период 1990–2000-х гг.) с учётом исторических, научных, образовательных традиций и интересов в России сложились и с разной степенью активности действуют несколько украиноведческих центров: Москва (отдел восточного славянства Института славяноведения РАН, Центр украинских исследований Института Европы РАН, Центр украинистики и белорусистики МГУ, кафедра языков стран Центральной и Юго-Восточной Европы МГИМО, кафедра стран постсоветского зарубежья РГГУ), Санкт-Петербург (отдел Украины, Белоруссии и Молдавии Российского этнографического музея, Центр по изучению истории Украины СПбГУ), Белгород (кафедра украиноведения БелГУ), Волгоград (филологические школы Н. А. Тупиковой, В. И. Супруна в ВГУ, ВГПУ), Уфа (Научный центр украинистики при Уфимском филиале МГГУ им. М. А. Шолохова), Краснодар (научная школа В. К. Чумаченко в Краснодарском университете культуры и искусств), Омск (кафедра этнографии ОмГУ), Ростове-на-Дону (Центр украинистики в Южном федеральном университете), Оренбурге (Центр по

изучению истории и культуры народов Южного Приуралья при ОГАУ), Тюмень (Центр гуманитарных исследований ТюмГУ), активную работу проводят также исследователи в Саратове, Томске, Владивостоке и некоторых других городах. Научно-педагогическая работа ведется на общественных началах в рамках «Российской ассоциации украинистов», которая представляет собой неформальное объединение преимущественно московских специалистов при РГГУ. Кроме того, интересная и содержательная просветительская деятельность осуществляется при украинских национально-культурных обществах во многих регионах России. Но несмотря на определенное количество научно-образовательных институций в области украинистики, ситуация остается сложной в силу ряда факторов:

1) украиноведческие исследования проводятся, чаще всего, отдельными учеными-энтузиастами, а не сложившимися научными школами;

2) между указанными выше научными центрами почти отсутствуют систематические контакты;

3) отсутствуют координирующие и объединяющие органы и информационные ресурсы (например, печатные издания, интернет-порталы, регулярные всероссийские тематические конференции и т. п.);

4) изучение вопросов, связанных с историей и культурой Украины и украинцев, иногда сопрягается с политической и идеологической сферами, что затрудняет профессиональный научный поиск и необходимые дискуссии.

Одним из позитивных примеров создания новых традиций явилась I Международная научная конференция «Украинистика в России: история – состояние – тенденции развития», которая прошла 11–12 ноября 2009 г. в Культурном центре Украины в Москве. Цель конференции – проследить на междисциплинарном уровне основные этапы и результаты развития украинистики в отечественном научно-образовательном пространстве, обозначить наиболее важные задачи, проблемы, перспективы развития украинистики, подчеркнуть ее научную и социокультурную значимость. Участниками конференции в очной или заочной форме стали более 65 представителей из 15 регионов России и Украины, по итогам работы издан сборник материалов [9].

На конференции неоднократно звучала мысль о том, что украинистика в России как область научного знания по ряду причин до сих пор не является должным образом организованной с институциональной точки зрения (незначительное количество специализированных академических центров, вузовских кафедр, научных объединений, студий и т. п., невелика численность учёных-украинистов, слабы личные и профессиональные связи между ними) и остается недостаточно изученной с историографической и методологической точек зрения. В научно-методической литературе отсутствуют специализированные источники информации, которые в какой-то мере отражали бы состояние украинистических исследований в России на современном этапе и в исторической ретроспективе, хотя потребность в подобных изданиях со стороны профессионального сообщества российских украинистов очевидна. Одна из

попыток исторнографического обобщения представлена в недавнем издании словаря, включающего сведения об отечественных исследователях, занимающихся изучением различных проблем истории, культуры, языка, этнографии, права Украины и украинцев России, что в какой-то степени восполняет существующий недостаток информации [10].

Столичные и региональные научные центры нередко ведут свою работу, не будучи знакомы с результатами исследований коллег в других городах и областях страны. Кроме того, для украинского населения России в настоящее время характерны негативные демографические, этносоциальные и языковые процессы, связанные с трансформацией идентичности, утратой традиций. В указанных условиях роль научно-образовательных учреждений (университетов, НИИ, профильных центров, лабораторий и т. п.), общественных организаций (национально-культурных объединений), муниципальной библиотечной системы и других социальных институтов неизбежно возрастает и требует самой широкой поддержки в расширении исследовательской тематики, повышении качества научных разработок, сохранении и развитии национальной культуры, в процессе этнической и общегражданской консолидации.

Поэтому в принятой по итогам конференции резолюции была отмечена необходимость дальнейшего всестороннего взаимодействия между исследователями и научно-образовательными учреждениями России и Украины, создания совместных исследовательских проектов, проведения регулярных научных мероприятий.

После завершения конференции началась работа по созданию организации, которая бы действительно могла объединить профессиональных ученых из разных областей знания вокруг задач по дальнейшему системному изучению украинского населения России.

В рамках III Международного конгресса «Дiaspora как фактор утверждения государства Украина в международном сообществе: современное измерение, проекция в будущее» (Львов, 22–25 июня 2010 г.) были достигнуты принципиальные договоренности, согласованы основные направления и формы работы между делегатами от разных регионов РФ. Инициаторами создания научного общества выступили представители Краснодарского края, Камчатского края, Республики Башкортостан, Удмуртской Республики, Саратовской области, Свердловской области, Ханты-Мансийского автономного округа Тюменской области. Подготовительный этап завершился к осени и 29 ноября 2010 г. была создана и зарегистрирована в г. Уфе в качестве юридического лица Межрегиональная общественная организация «Научное общество украинистов им. Т. Г. Шевченко».

Основными целями деятельности научного общества являются:

– объединение усилий на основе свободы научного творчества, рационального использования интеллектуальных ресурсов с целью содействия развитию украинистики и смежных с ним направлений науки в России и за рубежом;

– содействие и поддержка общественных организаций в России и за рубежом, деятельность которых направлена на изучение, сохранение и популяризацию достижений культуры российских украинцев;

– содействие в подготовке научных и педагогических кадров в области украинистики в России и за рубежом;

– содействие изучению украинского языка, сохранению исторического и культурного наследия, национальной самобытности, духовности, исторической памяти, возрождению и развитию народных промыслов, ремесел, традиций украинского народа;

– разработка и реализация практических мер по сохранению и развитию украинского языка в РФ;

– координация научно-исследовательской работы в области истории, этнографии, фольклористики, языкознания и культуры украинцев в различных регионах РФ, налаживание контактов между исследователями;

– содействие установлению гуманитарных, научных и иных контактов с гражданами, общественными, научными, образовательными учреждениями, благотворительными фондами и иными организациями РФ и иностранных государств, поддерживающих развитие украинистики в России.

Среди приоритетных видов деятельности организации:

– проведение научных исследований в соответствии с планом работы;

– организация и проведение научных конференций, конгрессов, съездов, семинаров, круглых столов, диспутов, конкурсов, публичных лекций, творческих встреч, симпозиумов по проблемам украиноведения на территории РФ и за рубежом;

– участие в разработке и реализации программ и проектов различного уровня, направленных на развитие украинской культуры;

– научное консультирование и экспертиза образовательных программ;

– осуществление издательской деятельности, учреждение печатных органов, организация научного рецензирования;

– участие в работе национальных и международных общественных организаций, развитие международных связей через заключение соглашений о сотрудничестве с научными, образовательными учреждениями, общественными организациями.

В настоящее время научное общество имеет пять региональных представительств: Краснодарский край (г. Краснодар), Республика Башкортостан (г. Уфа), Удмуртская Республика (г. Ижевск), Саратовская область (г. Саратов), Ханты-Мансийский автономный округ Тюменской области (г. Сургут). Каждый из указанных субъектов обладает своими традициями и особенностями в формировании и современных тенденциях этнокультурного развития украинского населения, а также определенным заделом в сфере научных исследований. Краткая характеристика регионов позволит увидеть общие и локальные черты

в истории украинского населения и сформулировать перспективные задачи по его изучению.

В заселении Кубани с конца XVIII в. преобладало население украинского происхождения – казаки Черноморского казачьего войска («черноморцы»), которые длительное время представляли собой однородную этнокультурную среду. Переселение происходило несколькими волнами под контролем государства и к середине XIX в. в Черномории (северная и северо-западная часть края) проживало уже более 150 тыс. человек. После 1860 г. – объединения «Черномории» с «Линией» (казаками с Дона, преимущественно русскими) и Закубаньем – процесс межэтнического взаимодействия углубился, хотя «черноморское» самосознание и традиционный уклад жизни сохранялись до 1917 г. Большую роль в последующей ассимиляции сыграло дальнейшее расселение казаков-черноморцев по территории Кубани в рамках государственной политики военно-экономического освоения края. В 1868 г. началась вольная колонизация края для неказачьего сословия («иногородние»), что привело к существенному увеличению численности жителей края почти до 2 млн. человек к 1897 г., большая часть из них были украинцами (49.1%), а язык сохранялся на значительной территории Кубанской области даже спустя 120 лет после начала переселения. С середины 1920-х гг. начались обратные демографические процессы и перепись 1959 г. зафиксировала уже резкое сокращение процента украинцев [3]. В 1926–32 гг. на Кубани разворачивается политика украинизации, которая затронула сферы образования, СМИ, культуры. Однако, как и по всей стране, эта политика должного эффекта не достигла. В реальной жизни в последующие десятилетия происходили совсем другие процессы – стремительная утрата языка, национальных традиций, самосознания, доля украинцев уменьшилась до 3,9% (1959 г.). В настоящее время в Краснодарском крае проживает более 130 тыс. украинцев (2,5%).

История изучения украинских переселенцев на Кубани и Северном Кавказе имеет глубокие традиции, восходящие к XIX в. О кубанском казачестве и его связях с Украиной в своё время писали И. В. Бентковский, И. Дебу, Ф. А. Щербина, П. П. Короленко, И. Д. Попко, В. А. Голобуцкий, Л. Н. Чижикова, А. С. Бежкович. Современное кубанское украиноведение представлено трудами А. М. Авраменко, В. В. Бондаря, В. С. Пукиша, С. Е. Сазонова, С. В. Самовтора, И. М. Скибицкой, Н. А. Тернавского и др. Особым интеллектуальным и историографическим феноменом Кубани является научная школа В. К. Чумаченко, его учеников и коллег (Д. В. Грушевский, Н. А. Гангур, Н. В. Ламосова, А. И. Слуцкий, Т. Ю. Федина и др.). Заметным событием в научной жизни России в последние годы стали ежегодные международные конференции «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия» (г. Краснодар) и регулярные научные издания.

Процесс переселения украинцев на земли Южного Приуралья носил поступательный, но неравномерный характер. «Черкасы» находились на военной службе в Уфимском остроге в середине 1630-х гг. С 1730-х гг. особое

внимание правительства уделяется строительству новых крепостей и оборонительных линий (в том числе Оренбургской с 1734 г.) на восточных границах. С 1739 г. начинается рекрутирование нескольких тысяч поселенцев из «Малороссии». В начале XIX в. выходцами из Воронежской, Курской губерний, Слободской Украины в Южном Приуралье основываются новые населённые пункты, находившиеся преимущественно вдоль оборонительных линий, позднее начинается продвижение на север региона. К 1858 г. численность украинского населения Оренбургской губернии (Уфимская создана в 1865 г.) постепенно увеличивается до 35–45 тыс. человек. Наибольших масштабов переселенческое движение приобретает в ходе столыпинской аграрной реформы 1906–1916 гг. Основной поток переселенцев на земли Оренбуржья и Башкирии в это время составили обедневшие крестьяне из Полтавской, Киевской, Подольской, Харьковской и др. губерний. Всего во второй половине XIX – начале XX в. прибывших могло быть от 30 до 40 тыс. человек, численность украинцев в Уфимской губернии составила 56 тыс. человек, т. е. за 15 лет увеличилась в 11 раз. Большинство украинских сёл (более 400) появляется именно на рубеже XIX–XX в. Переселенческое движение продолжалось и после 1917 г., что в совокупности с естественным приростом привело к поступательному увеличению численности украинцев в Башкирии, которая достигла наивысших показателей к 1939 г. – 92 тыс. человек. Заметное увеличение численности украинцев во второй половине 1930-х гг. (на 7–10 тыс. человек) объясняется главным образом новой волной переселенцев из Украины в связи с голодом 1932–33 гг. С 1920–30-х гг. переселенческое движение утрачивает свой изначальный крестьянский характер, преобразуясь в трудовую (рабочую) миграцию, начинает необратимо изменяться социальный состав населения, стремительно снижается доля сельского населения. В годы Великой Отечественной войны из 270 тыс. человек, размещённых на территории республики, около 100 тыс. – украинцы. Помимо заводов в Уфе продолжили свою работу Академия наук СССР, союзы композиторов, художников, писателей Украины, творческие коллективы ведущих театров. За следующие 50 лет (1939–1989 гг.) численность украинцев снизилась на 17 тыс. В настоящее время в Башкортостане проживает более 55 тыс. украинцев, главным образом, в крупных городах (87%) [1; 2].

Наличие обширной источниковой базы обусловило появление устойчивого исследовательского интереса к истории и национальной культуре украинцев региона, начиная со второй половины XIX в. Статистический материал и общие выводы о периодизации, ходе и последствиях переселенческого движения на Южном Урале, основанные на анализе материалов переписей, архивных источников, содержатся в работах Н. Н. Барсова, В. Н. Витевского, В. Ефремова, Р. Г. Игнатьева, В. Михайлова, К. А. Моргунова, В. А. Новикова, Г. Перетятковича, С. А. Попова, Ф. Старикова, А. В. Федоровой, Ф. А. Фиелструп и др. Более подробно исследованиями традиционных форм хозяйства и культуры украинских переселенцев в разное время занимались В. А. Абрютин, Ф. Г. Ахатова, В. Я. Бабенко, Н. А. Баранова, А. С. Бежкович, Л. И. Брянцева, П. Ефименко,

М. Никитин, Х. Ф. Усманов и др. Уникальные данные были получены в результате частных поездок учёных или организованных этнографических экспедиций в конце XIX в., в 1920–30-х и 1970–80-х гг. Благодаря этим сведениям возможно воссоздать в значительной мере картину жизни украинцев. В трудах указанных авторов зафиксировано многое из того, что под влиянием социально-экономических, политических, идеологических и иных условий безвозвратно исчезло.

Появление в «Диком поле» украинских казаков относится к 1680-х гг., позднее для строительства и обороны Царицынской линии их привлекал на службу Петр I. Но действительно системное формирование украинского анклава в Нижнем Поволжье, в том числе Саратовской области, связано, главным образом, с развитием соледобычи на озере Эльтон с 1747 г. По соответствующим указам переселенцам предоставлялись обширные земли на левом берегу Волги (Заволжье), где было основано более 1000 слобод, сёл и хуторов, со времен социальный и правовой статус поселенцев изменялся. Населённые пункты быстро росли, что привело к дальнейшему активному расселению украинцев в регионе. Колонизационные потоки приходятся на 1830–40-е гг. и на рубеж XIX–XX вв., когда было основано ещё ок. 200 новых сёл и хуторов, а численность украинцев составляла почти 150 тыс. человек. Несмотря на практику укрупнения поселений после 1917 г. и исчезновения многих украинских сёл, на рубеже 1920–30-х гг. регион оказался в эпицентре «украинизации» – государственной политики по поддержке и развитию национальной культуры, языка, образования. Переселенческий процесс возобновился в годы Великой Отечественной войны и продолжился по её окончании в связи с освоением новых земель и функционированием промышленных предприятий [6, с. 5–6; 13; 14]. Сейчас в Саратовской области проживает 67 тыс. украинцев, 2/3 из них – городское население, 1/3 – сельское.

Таким образом, украинцы сыграли заметную роль в процессе хозяйственного освоения Нижнего Поволжья и образовали здесь компактный этнический массив, который неоднократно становился объектом изучения. Значительный вклад в украиноведение Нижнего Поволжья в разные годы внесли А. А. Гераклитов, А. П. Дульзон, А. Н. Минх, А. А. Северьянова, В. И. Супрун и др. Тем не менее, исследовательская работа, особенно в этнографическом направлении, должна быть продолжена, поскольку многие вопросы остаются еще недостаточно изученными.

Прикамье – регион, который в силу природно-климатических и ландшафтных условий длительное время располагался вне направлений активных миграционных потоков украинцев. Поэтому до определенного времени появление здесь выходцев из юго-западных земель Российской империи являлось исключением из преобладавших этнодемографических процессов. По переписи 1897 г. во всей Вятской губернии зафиксировано проживание 95 «малороссов», почти половина из них в портовом городе Сарапуле на р. Кама и его окрестностях. Вместе с тем, удмуртские земли связаны с именами таких известных людей-у-

роженцев Украины как В. В. Пуцек-Григорович, В. Г. Короленко, Г. В. Роснянский, А. Г. Дубницкий и др. До конца 1920-х гг. численность украинского населения в Вятском крае, в состав которой входила и Вотская автономная область (ВАО), увеличивалась незначительно – до нескольких сотен человек. Существенные изменения происходят только в период индустриализации 1930-х гг., что связано со стремительным развитием промышленности (доля украинцев на некоторых крупных заводах Ижевска составляла более 4%). Заметную роль в укреплении связей Прикамья и Украины сыграла Великая Отечественная война и процессы массовой эвакуации. В послевоенный период численность украинцев заметно возрастает и в 1960–80-е гг. увеличивается почти в два раза преимущественно за счёт технической и научной интеллигенции, пребывающей в регион по распределению на многочисленных предприятия военно-промышленного комплекса и высшие учебные заведения. В настоящее время в Удмуртии проживает около 11 тыс. украинцев, это четвертый по численности этнос после русских, удмуртов и татар. Таким образом, украинское население Прикамья представляет особую модель этнокультурного развития, характерную для северо-востока Европейской части России и требуют более внимательного изучения.

В Тюменской области более 600 тыс. человек имеют украинские корни. Первые украинцы появились в Зауралье в XVII и начале XVIII в., большинство из них – сосланные после Северной войны казаки. В ходе столыпинской аграрной реформы появились первые компактные населённые пункты. Важную роль в формировании украинского населения региона сыграли приезд репрессированных в 1923–37 гг. и массовая эвакуация в годы Великой Отечественной войны. В послевоенный период численность украинцев в регионе существенно увеличилась в ходе освоения целинных земель и нефтегазовых районов области (особенно в 1970–80-е гг.). На современном этапе большое значение для этнокультурной картины имеет «маятниковая миграция» трудящихся, занятых на сезонных и вахтовых работах. В настоящее время в Тюменской области проживает более 200 тыс. украинцев [4; 11, с. 321–322].

Учитывая не только существенную долю украинского населения, но и его заметное влияние на культурную и общественно-политическую жизнь региона, в Тюменской области заложены прочные основы для активной и плодотворной научно-исследовательской и просветительской деятельности: в г. Тюмень, Сургут действуют несколько НКО, в г. Нижневартовск, Тобольск, Ялуторовск есть опыт организации воскресных школ; сформировалась крупная научная школа И. С. Карабулатовой в области этнолингвистики, готовятся диссертации, регулярно проводятся научные мероприятия различного уровня [7; 8; 12]. В г. Сургут активную работу по изучению и популяризации украинской истории и культуры, методического обеспечения украинского национального образования ведут В. Е. Халимончук, В. Н. Ганушак и др., в горо-

де и ХМАО реализуется уникальный проект по составлению «Украинского народного архива».

Краткий обзор региональных особенностей показывает, что история переселенческого движения украинцев в России в целом изучена достаточно полно (хотя и здесь есть свои пробелы) с точки зрения выявления основных этапов, территории, статистики, понимания причин и т. п. Вместе с тем, реконструкция культурных комплексов прошлого и современности (духовная жизнь народа, материальный быт) далека от завершения и чаще всего носит фрагментарный и незавершённый характер. Чрезвычайно актуальным остается изучение этнического сознания, эволюции языка, перспективными являются также диалектологические и этнодемографические исследования, сравнительный анализ украинского населения в различных регионах.

С учётом указанных выше задач в рамках Научного общества в 2011 г. реализуется план работы, который включает три основных направления: 1) научно-исследовательская деятельность. 2) организация научных мероприятий, 3) издательская деятельность. Особое внимание уделено таким проектам как проведение комплексных историко-этнографических экспедиций по украинским селам Нижнего Поволжья и Южного Приуралья; составление и уточнение полного списка поселений, основанных украинцами; информационное содержание историко-культурного портала «Украинцы России» (<http://www.ukrainistika.ru>); поиск и публикация архивных документов по проблемам украинизации в различных регионах России; проведение межрегионального конкурса исследовательских проектов учащихся общеобразовательных школ; содействие в разработке программ для украинских воскресных школ и др.

Важным мотивирующим фактором является признание инициативы в Украине: общество является ассоциированным членом в Международной ассоциации украинистов, заключён договор о сотрудничестве с Национальным Институтом украиноведения Министерства образования, науки, молодежи и спорта Украины, надёжными партнерами выступают Международный институт образования, культуры и связей с диаспорой Национального университета «Львовская Политехника», Центр гуманитарного сотрудничества с украинской диаспорой Нежинского государственного университета им. Н. Гоголя, Институт общественных исследований (г. Днепрпетровск).

Таким образом, Научное общество украинистов им. Т. Г. Шевченко, призванное координировать исследовательскую работу единомышленников в различных регионах России и способствовать уточнению общих теоретико-методологических принципов и подходов, переживает период своего становления и открыто для взаимодействия со всеми специалистами и организациями в области российского украиноведения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Бабенко В.Я.* Украинцы // Народы Башкортостана: историко-этнографические очерки. - Уфа, 2002. - С. 257–290.
2. *Бабенко В.Я.* Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. - Уфа, 1992. - 260 с.
3. *Бежкович А.С.* История заселения Кубани. Рукопись. 23 с.
4. *Карабулатова И.С., Карелина Л.Ф.* Украинская диаспора в Тюменской области: история, язык, культура. - Тюмень, 2006. - 178 с.
5. *Мироненко В. И.* Океан исторического невежества. О некоторых проблемах современной российской украинистики // День. 2008. №115. (4 июля) // <http://www.day.kiev.ua/203787>.
6. Народы Саратовского Поволжья. Путеводитель по Саратовскому этнографическому музею. - Саратов, 2005. - 16 с.
7. Украина – Западная Сибирь: диалог культур и народов. Векторы и факторы взаимодействия: Мат-лы междунар. науч.-практич. конф. - Тюмень, 2009. - 152 с.
8. Украина – Западная Сибирь: диалог культур и народов. Украинская диаспора в полиэтничном регионе: Мат-лы междунар. науч.-практич. конф. - Тюмень, 2007. - 204 с.
9. Украинистика в России: история – состояние – тенденции развития: Мат-лы междунар. научно-практич. конф. - Уфа-Киев-Москва, 2010. - 254 с.
10. Украинисты России: Библиографический словарь. - Уфа, 2011. - 94 с.
11. Украинцы // Тюменская область: народы, языки, культуры. - Тюмень, 2007. - 410 с.
12. Украинцы и другие НКА в диалоге культур: Мат-лы круглого стола. - Тюмень, 2006. - 120 с.
13. *Шульга И.И.* Украинские поселения Нижнего Поволжья // <http://ukrvolga.seun.ru/poseleniya.html>.
14. *Шульга И.И.* Поселення українців у Саратовському Надволжі (XVIII – початок XX ст.) // http://ukrvolga.seun.ru/science/shulga_stat1.html.

Н. В. Грушкевич
(г. Каменець-Подольск, Украина)

**ПЕРСПЕКТИВЫ МЕЖРЕГИОНАЛЬНОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА В РАМКАХ РАЗВИТИЯ
НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ
МЕЖДУ УКРАИНОЙ И РОССИЕЙ**

В октябре 2010 года в Геленджике прошел первый российско-украинский межрегиональный экономический форум, в рамках которого была подписана и утверждена программа межрегионального и приграничного сотрудничества между Россией и Украиной на 2011–2016 годы. Тогда же губернатор Краснодарского края Александр Ткачев и глава администрации Запорожья Борис Петров подписали план мероприятий по реализации соглашения между Кубанью и Запорожьем «о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве на 2011–2012 год». Эти важные политические события значительно расширили перспективы развития межславянского культурного взаимодействия.

Необходимость установления тесных экономических и научно-культурных связей с Запорожьем впервые была обоснована кубанскими учеными, входящими в Краснодарскую краевую общественную организацию «Содружество Кубань-Украина», еще в 2008 году. А в феврале 2009 года пакет конкретных предложений был передан главе муниципального образования города Краснодара Владимиру Евланову. В частности, в нем говорилось, что приоритетным направлением исследований историков Краснодара, также как и их коллег из Запорожья, является история казачества. Сотрудничество кубанских и украинских учёных уже приносит положительные результаты, но перманентно сложные отношения между двумя соседними государствами: пограничные и таможенные препятствия, ограничения в перевозках книг, трудности с оформлением командировок, невозможность заказывать литературу по международному библиотечному абонементу или выписать её по почте по доступной цене – всё это наносит ущерб обоим партнерам. Цивилизованного книгообмена научной литературой давно не существует. Сегодня украинские учёные нередко лучше знают польскую, канадскую, немецкую или американскую литературу, чем российскую. Продолже-

ние такого состояния грозит углублением разрыва традиций былого культурного сотрудничества и всё большей переориентацией молодой украинской творческой и научной интеллигенции на Запад, воспитанием её в антироссийском духе. Установление побратимских отношений между городами, – говорилось в документе, – должно облегчить культурные и научные контакты, способствовать преодолению сложившихся трудностей.

ККОО «Содружество Кубань-Украина», созданная по инициативе кубанских исследователей летом 2006 года, с первых шагов своего существования поставила перед собой задачу изучения и пропаганды украинской культуры, искусства и народного творчества с целью развития добрососедских связей между Российской Федерацией и Республикой Украина. Кубанские ученые и деятели культуры при поддержке украинских коллег за пять лет сумели сделать немало для сохранения складывающегося столетиями единого научного и культурного пространства. Стремление к сотрудничеству объясняется тем, что Кубань в историческом плане представляет собой уникальный регион, где в течение двух столетий осуществлялся процесс взаимодействия украинской и русской культур.

Украинский этнос на Кубани имеет давнюю историю: от основания первых поселений казаков-запорожцев, ставших ядром Черноморского казачьего войска, до последующего заселения кубанских земель украинским казачьим и крестьянским населением. Именно поэтому Краснодарский край – один из немногочисленных регионов России, где так сильно чувствуется влияние украинского соседа. Это и характерный для Украины говор, сохранившийся в ряде черноморских станиц, и семейные узы кубанцев, т. к. у большинства кубанских семей найдутся близкие и дальние родственники, живущие в Украине. Кубань представляет собой притягательный регион не только в экономическом, но и в историко-культурном плане, где процесс расширения межрегионального и приграничного сотрудничества между нашими государствами может стать реально ощутимым в самое ближайшее время.

Сегодня Содружество Кубань-Украина осуществляет свою научную деятельность, опираясь, прежде всего, на свои силы и поддержку отдельных кубанских предпринимателей. Но, даже не имея помощи от государственных организаций, призванных ее оказывать, она сумела осуществить серьезные

инициативы в процессе укрепления и расширения межрегионального научно-культурного сотрудничества.

Так, ответом на ежегодные научно-практические конференции, проводимые Содружеством Кубань-Украина при участии украинских коллег, стало проведение в Днепропетровске 22–23 августа 2008 г. Международной научной конференции «Украина – Кубань: ретроспектива этнокультурных взаимоотношений», посвящённой 220-й годовщине создания Черноморского казачьего войска. Следующим ответным шагом украинской стороны стало приглашение членов организации на VII Международный конгресс украинистов. Директор института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Рыльского Национальной Академии Наук Украины, академик, Президент Национальной Ассоциации украинистов Ганна Скрыпник пригласила кубанских ученых на этот представительный научный форум с перспективой дальнейшего расширения кубано-украинского научного сотрудничества. Ведь в библиотеках и архивах Украины научные материалы по истории, этнологии, социологии и этнографии украинского этноса на Кубани представлены крайне скудно. Эффективно пополнять их можно только совместными скоординированными усилиями.

В 2009 году Содружество Кубань-Украина было принято в Международную ассоциацию украинистов и стало осуществлять дальнейшую научно-исследовательскую работу уже с участием Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Рыльского НАНУ. Осенью 2009 года группа сотрудников этого института посетила Кубань и провела этнографическое исследование в ряде кубанских станиц. Коллеги из Киева обнаружили и в своих архивных фондах уникальный материал, собранный украинскими и кубанскими этнографами в первой четверти XX века на территории Кубани. Кубанским исследователям еще только предстоит с ними ознакомиться. В день приезда в Киево-Печерскую Лавру главы Русской Православной церкви в Музее книги и книгопечатания Украины, находящемся на территории Лавры, открылась персональная выставка работ народной мастерицы из станицы Тбилисской Краснодарского края Галины Васильевны Пальши.

Приведенные выше и другие примеры удачного сотрудничества ученых двух стран привели их к мысли о необходимости создания в ближайшем будущем Международного Российско-украинского научно-исследовательского

центра, представительства которого располагались бы в Киеве и Краснодаре. Первым серьезным испытанием научного потенциала новой организации могла бы стать разработка и последующее осуществление комплексного плана по празднованию 200-летия со дня рождения Т. Г. Шевченко (2014 г.). Нет сомнения, что поддержка выдвинутой инициативы научной общественности Кубани и Украины, благожелательное отношение со стороны государственных учреждений позволит наполнить программу межрегионального и приграничного сотрудничества весомым содержанием и вывести его на новый, более высокий уровень.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- ВУАН – Всеукраинская Академия наук.
ГАКК – Государственный архив Краснодарского края.
губ. – губерния.
ДАКК – Державний архів Краснодарського краю.
Д.и.н. – доктор исторических наук.
ДПУ – Державне політичне управління.
ЕСХН – единый сельскохозяйственный налог.
ИИФЭ НАНУ – Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М. Рылского Национальной Академии наук Украины.
ИНО – Институт народного образования.
ИР НБУВ – Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского НАН Украины.
К.и.н. – кандидат исторических наук.
КГИАМЗ – Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник имени Е. Д. Фелицына.
КГУКИ – Краснодарский государственный университет культуры и искусств.
ККВ – Кубанское казачье войско.
КК-РКИ – Контрольная комиссия – Рабоче-крестьянская инспекция.
КОВ – Кубанские областные ведомости.
МТС – Машинно-тракторная станция.
НАНУ – Національна академія наук України.
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка.
ОЛИКО – Общество любителей изучения Кубанской области.
ПСЗ. – Полное собрание законов Российской империи.
РВК, Райвиконком – Районний виконавчий комітет.
РК ВКП(б) – Районный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков).
СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
СНК – Совет народных комиссаров.
С.н.с. – старший научный сотрудник.
СПбФ АРАН – Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук.
Ст. – станица.
У. – уезд.
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Авраменко Анатолий Михайлович – к.и.н., доцент Кубанского государственного университета, *г. Краснодар, Россия*, avramenkoam@rambler.ru

Бабенко Людмила Леонидовна – к.и.н., доцент кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, *г. Полтава, Украина*, babenko_clio@ukr.net

Бондаренко Галина Борисовна – к.и.н., ведущий научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, Президент Национальной ассоциации украинистов, *г. Киев, Украина*, kontekst@ukr.net

Брылова Лилия Юрьевна – преподаватель детской художественной школы станции Ленинградской, соискатель кафедры теории и истории культуры КГУКИ, *станция Ленинградская (Уманская) Краснодарского края, Россия*.

Гангур Наталья Александровна – д.и.н., доцент кафедры теории и истории культуры КГУКИ, *г. Краснодар, Россия*, gansko@mail.ru

Грибовский Владислав Владимирович – к.и.н., исполнительный директор Института общественных исследований, *г. Днепрпетровск, Украина*, pura-dyn@ukr.net

Грушевский Дмитрий Владимирович – аспирант КГУКИ, *г. Краснодар, Россия*.

Гудченко Зоя Степановна – кандидат архитектуры, с.н.с. Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, *г. Киев, Украина*.

Дикий Евгений Александрович – краевед, член Русского географического общества, *г. Краснодар, Россия*, evgenijdikij1951@rambler.ru

Дмитриев Александр Николаевич – к.и.н., с.н.с. Санкт-Петербургского филиала Института истории естествознания и техники РАН, редактор журнала «Новое литературное обозрение», *г. Москва, Россия*.

Дудко Виктор Иванович – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института литературы им. Т.Г. Шевченко НАНУ, *г. Киев, Украина* vd132@bigmir.net

Задунайский Вадим Васильевич – д.и.н., профессор Донецкого национального университета, *г. Донецк, Украина*.

Кара-Васильева Татьяна Валериевна – доктор искусствоведения, член-корреспондент Национальной Академии искусств Украины, заслуженный деятель искусств Украины, зав. отделом декоративного искусства ИИФЭ НАНУ, *г. Киев, Украина*.

Кухаренко Яков Герасимович (1799–1862) – генерал-майор, исправляющий должность наказного атамана Черноморского казачьего войска, основоположник украинской литературной традиции на Кубани.

Олийнык Александр Леонтьевич – к.и.н., докторант Национальной академии государственного управления при Президенте Украины, *г. Запорожье, Украина*, ooleksa@yahoo.com

Орёл Василий Николаевич (1928–1987) – кубанский краевед, педагог и журналист.

Орёл Лариса Гавриловна – кубанский краевед, *г. Краснодар, Россия*.

Пonomарёв Виктор Петрович – педагог дополнительного образования Дома детского творчества, *г. Абинск, Россия*.

Савчук Виктор Алексеевич – к.и.н., проректор Каменець-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, *г. Каменець-Подольский, Украина*, int-relations@list.ru

Сазонова Светлана Евгеньевна – к.и.н., старший преподаватель кафедры всеобщей и региональной истории Армавирской государственной педагогической академии, *г. Армавир, Россия*, sa_veta@mail.ru

Самовтор Сергей Владимирович – к.и.н., главный специалист ГАКК, *г. Краснодар, Россия* sergej-samovtor@yandex.ru

Сегеда Сергей Петрович – д.и.н., профессор, главный научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, *г. Киев, Украина*, руководитель кафедры этнологии и культурной антропологии Гуманитарного факультета Щецинского университета (*г. Щецин, Польша*), sergij_segeda@ukr.net

Сергийчук Владимир Иванович – д.и.н., профессор Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко, *г. Киев, Украина*.

Скибицкая Ирина Михайловна – к.и.н., председатель Краснодарской краевой общественной организации «Содружество Кубань-Украина», *г. Краснодар, Россия*, kroje@mail.ru

Слуцкий Аркадий Иосифович – кандидат педагогических наук, профессор КГУКИ, член НТШ, *г. Краснодар, Россия*, aiskiev@yandex.ru

Супрун-Яремко Надежда Анисимовна – доктор искусствоведения, профессор кафедры музыкального фольклора Ровенского государственного гуманитарного университета, член НТШ, *г. Ровно, Украина*, bojar@mail.ru

Сушко Оксана Викторовна – к.и.н., научный сотрудник отдела главной редколлегии «Реабилитированы историей», *г. Киев, Украина*, int-relations@list.ru

Таран Елена Григорьевна, к.и.н., научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, lenuciva@ukr.net

Теркулов Вячеслав Исаевич – доктор филологических наук, профессор, первый проректор Горловского государственного педагогического института иностранных языков, *г. Горловка, Украина*, terkulov@rambler.ru

Фролов Борис Ефимович – с.н.с. отдела истории и этнографии КГИАМЗ, *г. Краснодар, Россия*.

Черниенко Денис Аркадьевич - к.и.н., доцент, зав. кафедрой истории и теории государства и права Уфимского филиала Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова, *г. Уфа, Россия*, denis_chernienko@mail.ru

Чумаченко Виктор Кириллович – кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой литературы КГУКИ, председатель кубанского отделения НТШ, *г. Краснодар, Россия*, vchum@rambler.ru

Шаповал Лариса Ивановна – к.и.н., доцент кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко, *г. Полтава, Украина*, shapovallar@ukr.net

Шарапова Марина Владимировна – научный сотрудник Краснодарского историко-археологического музея-заповедника им. Е. Д. Фелицына, соискатель кафедры теории и истории культуры КГУКИ, (*г. Краснодар, Россия*).

Ягелло-Шонфельдер Ян (Jan Jagiello-Schönfelder) – аспирант исторического факультета Лейпцигского университета, *г. Лейпциг, Германия*, jan.jagiello@gmail.com

Грушкевич Наталья Викторовна – исследователь украинской культуры, *г. Каменець-Подольск, Украина*.

На 1-й стр. обложки: фрагмент картины А. Бубнова, «Тарас Бульба»

На 2-й стр. обложки: памятника Т. Шевченко в Харькове. Скульптор М. Г. Манизер.

В оформлении обложки использованы работы народного мастера декоративно-прикладного искусства Галина Васильевна Пальшица ст. Тбилисская, Краснодарский край.

Научное издание

КУБАНЬ-УКРАИНА: ВОПРОСЫ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Выпуск 5

Редактор *Е. А. Давиденко*

Художник *Н. Н. Дорофеев*

Технический редактор *В. П. Профатилов*

Корректор *М. В. Скибицкий*

Компьютерная вёрстка *Н. Н. Дорофеев*

Подписано к печати 01.09.2011 г. Формат 60×84 1/16.

Гарнитура Таймс.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. п.л. 23,06. Уч.-изд. л. 21,76.

Тираж 500 экземпляров. Заказ № 11181.

Отпечатано с оригинал-макета в издательстве «ЭДВИ»:

350012, Краснодар, ул. Лукьяненко, 95/3

E-mail: info@edvi.ru

